

FOLIA
URALICA
DEBRECENIENSIA

27.

Szerkesztette:

Maticsák Sándor

Keresztes László

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press

2020

A DEBRECENI EGYETEM
FINNUGOR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
LEKTORÁLT KIADVÁNYA

Szerkesztőbizottság:

Csúcs Sándor (Budapest)
Riho Grünthal (Helsinki)
Honti László (Budapest)
Lars-Gunnar Larsson (Uppsala)
Harri Mantila (Oulu)
Sirkka Saarinen (Turku)
Tõnu Seienthal (Tartu)
Eberhard Winkler (Göttingen)

A tanulmányokat lektorálta:

Csepregi Márta (Budapest), Csúcs Sándor (Piliscsaba),
Hegedűs Veronika (Budapest), Kelemen Ivett (Debrecen),
Keresztes László (Debrecen), Korompay Klára (Budapest),
Petteri Laihonen (Jyväskylä), Maticsák Sándor (Debrecen),
Sipőcz Katalin (Szeged), Szeverényi Sándor (Szeged),
Zaicz Gábor (Piliscsaba).

ISSN 0239-1953

© A szerzők, 2020

© A Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát, 2020.

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi

Technikai szerkesztő: Maticsák Sándor

Borító: Deli-Nagy Tünde, Silvia Sökk

Készült a Kapitális Kft. nyomdájában, Debrecenben.

TARTALOM – CONTENTS – INHALT

SISÄLLYS – СОДЕРЖАНИЕ

Baksa Máté: A zárhangok lejegyzése a 16–17. századi finn zsolttárfordításokban	5
Bernhardt, Mariann: The variation of conjugation types in Erzya perception verbs	21
Gulyás Zoltán: Földrajzi nevek Reguly Antal úti naplójában (oroszországi utazása és hazatérése)	49
Honti László: A magyar nyelv 2. személyű személyvégződései	67
Juhos Meri: A Westh-kódex keletkezési körülményei	125
Kelemen Ivett: „A számik apostola”. Thomas von Westen élete és munkássága	139
Maticsák Sándor: Az orenburgi expedíciók gyűjtése: Johann Gottlieb Georgi mordvin szóanyaga (1776)	151
Németh Zoltán: Udmurt mozgásigék – tipológiai vizsgálódás	171
Sipos Mária: Egzisztenciális mondatok a hanti nyelv kazimi nyelvjárásában	189
Szabó Ditta: Evidenciálisok az udmurt egyetemisták nyelvhasználatában	215
Szalóczy Bettina: Egy korai számi nyelvemlék: Stephen Borrough szójegyzéke	249
Szeverényi Sándor: Az evidencialitás kulturális magyarázatának lehetséges történeti vonatkozásai az északi szamojéd nyelvekben	283

Ismertetések – Reviews – Rezensionen – Katsauksia – Рецензии

Csúcs Sándor: Reguly Antal élete és műve (<i>Maticsák Sándor</i>)	307
Pusztay János: Még mindig ugor–török háború (<i>Kelemen Ivett</i>)	318
Say István: Bevezetés a balti finn nyelvek ismereteibe (<i>Kormos Erik</i>)	326
Domokos Johanna (szerk.): Alkotni csodára vágyva. Kortárs számi művészeti fejlemények (<i>Szalóczy Bettina</i>)	334
Finn nyelvtani összefoglaló (Lingea) (<i>Juhos Meri</i>)	341

In memoriam

Paul Kokla (1929–2020) (<i>Keresztes László</i>)	345
100 éve született Andries Dirk Kylstra (<i>Honti László</i>)	349

A zárhangok lejegyzése a 16–17. századi finn zsolnáfordításokban

BAKSA Máté

Debreceni Egyetem, Nyelvtudományok Doktori Iskola
nihilpotestesse@gmail.com

1. Bevezetés

Az első finn nyelvű szövegek a 16. századból maradtak ránk, azonban egységes helyesírás ekkor még nem létezett, az egyes fordítók különféle megoldásokat használtak. Nem csupán egymástól tértek el a fordítók helyesírási módszerei, de egyazon munkán belül is váltogathatták azokat. A következetlenségek miatt nem jellemezhető egységesen a kor helyesírása, pontosabb képet akkor kaphatunk, ha az egyes szövegeket önálló egységekként kezeljük, s ezekben keresünk tendenciákat, eltéréseket, hasonlóságokat. Az így láthatóvá váló összefüggések segítségével megismerhető a kor helyesírási gyakorlata és az alkalmazott módszerek. Kutatásom alapja a 16–17. századi finn szövegek közül négy fordítás, ezekben vizsgálom a zárhangok lejegyzésének módozatait, helyesírásuk változását, fejlődését.

2. A korpusz és a vizsgálati módszer

A 16. századtól kezdve a reformációnak köszönhetően egyre több finn nyelvű szöveg jött létre. A finn nyelvű vallási szövegek fordítások voltak, így összevetésüket megkönnyíti, hogy azonos forrásokból készítették őket. Néha egyes fordításokat (részben vagy egészben) felhasználtak későbbi átültetések során. Ekkor arra is mód nyílik, hogy a később keletkezett szövegek változtatásait megvizsgáljuk.

A korpusz kiválasztását két fontos kritérium határozta meg: egyrészt, hogy a művek a vizsgált időintervallumot a lehető legteljesebben fedjék le, másrészt, hogy a pontosabb összevethetőség érdekében a vizsgált szövegek a Biblia ugyanazon részleteinek fordításai legyenek. Ennek érdekében négy szerző, négy mű zsolnáfordításait választottam ki.

Az első finn nyelvű munkák Mikael Agricola nevéhez köthetőek. A Biblia számos részét lefordította, 1548-ban közreadta az Újszövetség teljes fordítását, majd később az Ószövetség fordítását is elkezdte, de korai halála miatt a munka félbeszakadt. Az Agricolát követő finn fordítók főként az Ószövetség egyes részeivel foglalkoztak.

Jaakko Finno (1540 k.–1588), aki Jacobus Petri Finno és Jaakko Suomalainen néven is ismeretes, Wittenbergben és Rostockban tanult, majd 1568-tól a Turkui Katedrálisiskola rektora volt. Az első zsoltároskönyv szerzője, ez valószínűleg 1583-ban készült el.¹ A könyvben helyet kapó 101 zsoltárt latinból, németből és svédből fordította, emellett hét saját alkotását is közreadta. Finno készített egy katekizmust és egy imádságoskönyvet is.

Hemminki Maskulainen (1550 k.–1619, más nevein: Maskun Hemminki, Hemmingius Henrici) Turkuban tanult, Jaakko Finno is a tanára volt. 1586-tól a Turku közelében fekvő Masku lelkésze volt. A nevéhez fűződik Finno zsoltároskönyvének új, bővített kiadása (1605), *Yxi Wähä Suomenkielinen Wirsikirja* [Finn nyelvű kis zsoltárcsoknyv] címmel. Ebben Finno 101 zsoltára mellett 141 új is szerepel, ezek javarészt svédből, németből, dánból és latinból fordította, 26-ot ő maga írt.

1642-ben jelent meg a teljes finn nyelvű Biblia (*Biblia, Se on: Coco Pyhä Raamattu Suomexi* [Az egész szent Biblia finnül]), amelyet az Eskil Petraeus vezetett bibliafordító bizottság készített. Ebben a fordításban nagyban támaszkodtak Agricola munkáira.

Az említett szerzők műveinek időbeli eloszlása lehetővé teszi, hogy a vizsgált korszak helyesírási tendenciáit szemléltethessük. A négy munkában a zsoltárok fordításai jelentik a közös pontot, ezek teszik ki a legnagyobb mennyiségű közös szöveget. Ezért a 16–17. század helyesírásának vizsgálatához Mikael Agricola 1551-es *Dauidin Psaltarit* [Dávid zsoltárai] c. munkáját, Jaakko Finno fentebb említett 1583-as és Hemminki Maskulainen 1605-ös műveit, valamint az 1642-es Biblia zsoltárfordításait használom. Agricola munkásságában és a Bibliában megtalálható az összes, másfélszáz zsoltár fordítása, azonban Finno és Maskulainen csak a zsoltárok egy részét fordította le. Mindegyiküknél megtalálható az 1., 2., 15., 20., 23., 46., 51., 67., 82., 103., 110., 120., 124., 127., 128., 130. és a 147. zsoltár. A helyesírás vizsgálatához használt korpuszomat tehát ezek a szövegek adják. Ezek a kaino.kotus.fi oldalon érhetők el, a pontos hivatkozások az irodalomjegyzékben megtalálhatók. A korpuszt alkotó négy munkát a következőképpen jelö-

¹ Eredeti címe ismeretlen, a teljes szöveg 1988-ban jelent meg Pentti Lempiäinen szerkesztésében *Finnon wirsikirja* [Finno zsoltárcsoknyv] címmel

löm: **A** – Agricola, **F** – Finno, **M** – Maskulainen, **B** – 1642-es Biblia. (A kor fordítási irodalmáról: Egey 2019: 38–42; Heininen 1999: 17–18; Häkkinen 1994: 79–87; 2016: 60–63, 69–72, 144–146; Lehikoinen – Kiuru 2009: 12–26; Perälä 2007: 130–138; Rapola 1965: 23–36, 1969: 41–43, Viinamäki 2005.)

3. A zöngétlen zárhangok lejegyzése

A finn hangrendszerben eredetileg csak zöngétlen zárhangok voltak, zöngéseket csupán idegen szavakban, illetve a mostanában meghonosodó jövevényelemekben találunk.² Régebben a zöngés zárhangokat hanghelyettesítéssel vette át a finn, pl. *pankki* 'bank' (< sv. *bank*), *tilli* 'kapor' (< ósv. *dil*), *katu* 'utca' (< ósv. *gata*) (SSA 1: 329, 2: 308, 3: 295).

A zárhangokat a következő pozíciók szerint mutatom be: szó eleji, szó belseji rövid, szó belseji geminált, szó végi rövid, szó végi geminált, valamint zöngétlen zárhang és likvida, ill. zöngétlen zárhang és nazális kapcsolata.

3.1. Szó eleji helyzet

3.1.1. A szó eleji [p] hangot mindegyik szerző egységesen **p** betűvel jelölte, pl.

mai irodalmi alak	A	F	M	B
<i>pakanat</i> 'pogány'	<i>pacanat</i> [PL]	<i>pacanat</i> [PL]	<i>pacanaad</i> [PL]	<i>pacanat</i> [PL]
<i>pojan</i> 'fiú'	<i>poican</i> [GEN]	<i>poican</i> [GEN]	<i>poican</i> [GEN]	<i>poican</i> [GEN]
<i>psalmi</i> 'zsoltár'	<i>psalmi</i>	<i>psalmi</i>	<i>psalm</i>	<i>psalmi</i>
<i>puu</i> 'fa'	<i>puu</i>	<i>puu</i>	<i>puu</i>	<i>puu</i>
<i>pysyy</i> 'marad'	<i>pysypi</i> [VX3SG]	<i>pysy</i>	<i>pysyy</i>	<i>pysy</i>
<i>päivät</i> 'nap'	<i>peiuet</i> [PL]	<i>päiuät</i> [PL]	<i>päivät</i> [PL]	<i>päiwät</i> [PL]

3.1.2. A [t] hangot szókezdő helyzetben általánosan **t** betű jelölte mind a négy fordításban, pl.

mai irodalmi alak	A	F	M	B
<i>tahto</i> 'akarat'	<i>tahdon</i> [GEN]	<i>tacton</i> [GEN]	<i>tahton</i> [GEN]	<i>tahtons</i> [PX3SG]
<i>taivas</i> 'ég'	<i>taiuuas</i>	<i>taiuas</i>	<i>taevas</i>	<i>taiwas</i>
<i>tekee</i> 'tesz, csinál'	<i>teke</i>	<i>teke</i>	<i>teke</i>	<i>teke</i>
<i>totuus</i> 'igazság'	<i>totudhen</i> [GEN]	<i>totudhes</i> [INESS]	<i>totudhes</i> [INESS]	<i>totuden</i> [GEN]
<i>tuuli</i> 'szél'	<i>twli</i>	<i>tuules</i> [INESS]	<i>tuules</i> [INESS]	<i>tuuli</i>

² Például *banaani*, *bensiini*, *betoni*, *biljardi*, *bingo*, *blogi*, *bufetti*; *demokratia*, *dialogi*, *diplomi*, *dokumentti*; *gangsteri*, *geeni*, *golf*, *grilli* stb.

3.1.3. A szó eleji [k] hang jelölésére a korabeli szerzők kétféle megoldást alkalmaztak: *k* és *c* betűt használtak, pl.

mai irodalmi alak	A	F	M	B
<i>keskelle</i> 'középre'	<i>keskellen</i>	<i>keskel</i>	<i>keskel</i>	<i>keskelle</i>
<i>kiitos</i> 'köszönet'	<i>kijtoxes</i> [PX2SG]	<i>kijtos</i>	<i>kiitos</i>	<i>kijtoxes</i> [PX2SG]
<i>kuningas</i> 'király'	<i>kuningat</i> [PL]	–	–	–
<i>kyllä</i> 'igen'	<i>kylle</i>	<i>kyll</i>	<i>kyll</i>	<i>kyllä</i>
<i>käsky</i> 'parancs'	<i>keskyns</i> [PX3SG]	<i>käskyns</i> [PX3SG]	<i>käskyns</i> [PX3SG]	<i>käskyns</i> [PX3SG]
mai irodalmi alak	A	F	M	B
<i>kaikki</i> 'minden(ki)'	<i>caiki</i>	<i>caicki</i>	<i>caicki</i>	<i>caicki</i>
<i>katsoo</i> 'néz'	<i>catzo</i>	<i>cadzocon</i>	<i>cadzocon</i>	<i>cadzo</i>
<i>kaupunki</i> 'város'	<i>caupungia</i> [PART]	<i>caupungis</i> [PX2SG]	<i>caupungis</i> [PX2SG]	<i>caupungi</i>
<i>koska</i> 'mert'	<i>coska</i>	<i>cosk</i>	<i>cosc</i>	<i>cosca</i>
<i>kuin</i> 'mint'	–	–	<i>cuin</i>	<i>cuin</i>
<i>kuka</i> 'ki',	<i>cuca</i>	<i>cuka</i>	<i>cuca</i>	<i>cuca</i>
<i>kuningas</i> 'király'	–	<i>cuningat</i> [PL]	<i>cuningad</i> [PL]	<i>cuningat</i> [PL]

A *k* és *c* használata egyenlő mértékben fordul elő, azonban vannak olyan jelölések is, amelyekre csak néhány példa akad. Ilyen a *ch* jelölés a *Christus* (*Kristus*) szóban. Ez Finnónál és Maskulainennél fordul elő nyolc, illetve hét alkalommal. A *kuoro* 'kórus' lejegyzése Agricolánál *choris*, a teljes Bibliában *chuoris* (egyaránt 5-5 ízben). Egyedi eset a [k-] *q*-val való jelölése, ez csak a *kuin* 'mint' szóban (A: *quin*, F: *quin*, M: *qvin*) és a *ku-* tő más származékaiban volt használatos: *quina* (*kuinka* 'hogyan'), *quitengin* (*kuitenkin* 'mégis'). Csak Agricolánál található meg a *ki* betűkapcsolat, de csak egy szóban, két példával: *kieuhe* (*köyhä*) 'szegény', *kieuhelle* (*köyhälle*-Allat.) (vö. Häkkinen 2016: 83; Lehikoinen – Kiuru 2009: 65).

3.2. Szó belseji rövid zárhangok

3.2.1. A szó belseji [p] hang jelölésére következetesen mindegyik fordításban *p* betűt használtak, pl.

mai irodalmi alak	A	F	M	B
<i>apu</i> 'segítség'	<i>apu</i>	<i>apu</i>	<i>apun</i> [GEN]	<i>apua</i> [PART]
<i>kaupunki</i> 'város'	<i>caupungi</i>	<i>caupungis</i> [PX2SG]	<i>caupungis</i> [PX2SG]	<i>caupungi</i>
<i>lapsi</i> 'gyermek'	<i>lapset</i> [PL]	<i>lapses</i> [ELAT]	<i>lapses</i> [ELAT]	<i>lapset</i> [PL]
<i>seisoo</i> 'áll'	–	<i>seisopi</i> [VX3SG]	<i>seisopi</i> [VX3SG]	–

3.2.2. A szó belseji [t] hang jelölésére általános volt a *t* betű használata:

mai irodalmi alak	A	F	M	B
<i>autuas</i> 'boldog, áldott'	<i>autuas</i>	<i>avtuas</i>	<i>autuas</i>	<i>autuas</i>
<i>kiitos</i> 'köszönet'	<i>kijtoxes</i> [PX2SG]	<i>kijtos</i>	<i>kiitos</i>	<i>kijtos</i>
<i>menesty</i> 'boldogul'	<i>menestypi</i> [VX3SG]	<i>menesty</i>	<i>mänesty</i>	<i>menesty</i>
<i>totuus</i> 'igazság'	<i>totudhen</i> [GEN]	<i>totudhes</i> [PX2SG]	<i>totudhes</i> [PX2SG]	<i>totuden</i> [GEN]

Agricolánál és a teljes Bibliában két azonos példa van a [-t-] *th* betűkapcsolattal való jelölésére, ezek idegen nevekben fordulnak elő: A, B: *Nathan* 'Natan'; A: *Bathsaba*, B: *Bathseba* 'Batseba'. Csak Finnónál és Maskulainennél fordul elő az a ritka eset, hogy a [-t-] jelölésére *d*-t használnak [k] hang előtt: F: *kadkeis* (mai alak: *katkeisi*) 'törik-COND3SG'; M: *muudkin* (*muutkin*) 'más is', *peljädköön* (*pelätköön*) 'fél-IMP3SG'.

3.2.3. A szó belseji [k] hang jelölésére öt különböző jelölés létezett. A két legelterjedtebb a *k* és a *c* betű használata, pl.

mai irodalmi alak	A	F	M	B
<i>eikä</i> 'sem'	<i>eike</i>	–	–	<i>eikä</i>
<i>jotakin</i> 'valamely'	–	<i>iotakin</i>	<i>jotakin</i>	–
<i>koko</i> 'egész'	–	<i>coko</i>	–	–
<i>koska</i> 'mert'	<i>coska</i>	<i>coska</i>	–	–
<i>laki</i> 'törvény'	–	<i>laki</i>	<i>laki</i>	<i>lakia</i> [PART]
<i>oikein</i> 'igazán'	<i>oikein</i>	–	–	<i>oikein</i>
<i>tekee</i> 'tesz, csinál'	<i>tekepi</i> [VX3SG]	<i>tekepi</i> [VX3SG]	<i>teke</i>	<i>teke</i>
<i>väkevä</i> 'erős'	<i>väkeuen</i> [GEN]	–	<i>väkevät</i> [PL]	–

mai irodalmi alak	A	F	M	B
<i>joka</i> 'aki, ami'	<i>ioca</i>	<i>joca</i>	<i>joca</i>	<i>joca</i>
<i>pakana</i> 'pogány'	<i>pacanaiten</i> [PLGEN]	<i>pacanat</i> [PL]	<i>pacanad</i> [PL]	<i>pacanat</i> [PL]
<i>kuka</i> 'ki'	<i>cuca</i>	<i>cuca</i>	<i>cuca</i>	<i>cuca</i>
<i>rakas</i> 'kedves'	–	<i>racas</i>	<i>racas</i>	–
<i>koko</i> 'egész'	–	<i>coco</i>	<i>coco</i>	<i>coco</i>
<i>olkoon</i> 'legyen'	<i>olcon</i>	<i>olcon</i>	<i>olcon</i>	<i>olcon</i>
<i>rakastaa</i> 'szeret'	–	<i>racasta</i>	<i>racasta</i>	<i>racasta</i>

Mind a négy fordításban előfordul a *ch* jelölés, de csak egy személynévben: *Melchisedechin* 'Melkizedek [Gen.]'. Agricolánál és Finnónál két esetben a *ck* jelöli a [-k-] hangot: A: *serckemen* (*särkemään*) 'fáj-III. INF-ILLAT.'; F: *caickel* (*kaikella*) 'minden-ADESS'. Ezen kívül Agricolánál a *ninquin* (*niinquin*) 'mint ahogy' összetételben *q* jelölés is megtalálható.

3.3. Szó végi rövid zárhangok

3.3.1. A mai finn irodalmi nyelvben a szó végén nem állhat [p], régebben azonban előfordult ilyen. Erre csak Finnónál és Maskulainennél található példa. A *-p* itt valójában a *-pä* nyomatékosító partikula, ill. a *-pi* archaikus egyes szám harmadik személyű személyrag magánhangzó nélküli változata:³

	A	F	M	B
<i>ei-pä</i> 'nem'	–	<i>eip</i>	<i>eip</i>	–
<i>sinä-pä</i> 'te'	–	–	<i>sinäp</i>	–
<i>mene-pi</i> 'megy'	–	–	<i>menep</i>	–
<i>pysy-pi</i> 'marad'	–	<i>pysyp</i>	<i>pysyp</i>	–

3.3.2. A szóvégi [t] a mai finnben tőszavak végén (pl. *olut* 'sör', *lyhyt* 'rövid') és toldalékok zárásaként egyaránt előfordul (*-t* többesjel, *-nut/-nyt* participiumperfectum-képző, *-t* Sg2 és *-vAt* Pl3 igerag). A régi források – a Maskulainennél tapasztalható ingadozást leszámítva – egységesen a *t* írásjelet használták:

	mai irodalmi alak	A	F	M	B
	<i>nyt</i> 'most'	<i>nyt</i>	<i>nyt</i>	<i>nyt</i>	<i>nyt</i>
Vx2Sg	<i>olet</i> 'vagy'	<i>olet</i>	<i>olet</i>	–	<i>olet</i>
Vx3Pl	<i>istuvat</i> 'ülnek'	<i>istuuat</i>	–	–	<i>istuwat</i>
	<i>kärsivät</i> 'szenvednek'	<i>kersiuet</i>	–	–	<i>kärsiwät</i>
	<i>puhuvat</i> 'beszélnek'	<i>puhuuat</i>	<i>puhuuat</i>	–	–
	<i>pyytävät</i> 'kérnek'	–	<i>pyytäuät</i>	–	–
Plur.	<i>jumalattomat</i> 'istentelenek'	<i>jumalat- tomat</i>	<i>jumalat- tomat</i>	<i>jumalat- tomat</i>	<i>jumalat- tomat</i>
	<i>yöt</i> 'éjszakák'	<i>ööt</i>	<i>yöt</i>	<i>ööt</i>	<i>yöt</i>
Elat. ⁴	<i>hyvyydestä</i> 'jóságból'	<i>hywydhest</i>	–	–	–
	<i>meistä</i> 'rólunk'	–	<i>meist</i>	<i>meist</i>	–
	<i>taivaasta</i> 'égboltról'	–	<i>taiuast</i>	<i>taevast</i>	–
	<i>suuresta</i> 'nagyról'	–	<i>suurest</i>	<i>suurest</i>	–
Part.Perf	<i>tehnyt</i> < 'tesz'	<i>tehnyt</i>	–	<i>tehnyt</i>	<i>tehnyt</i>
	<i>ollut</i> < 'van'	–	<i>ollut</i>	<i>ollut</i>	–

³ Turku környéki és délkeleti nyelvjárási vonás a *loppuheitto*, azaz a szóvégi magánhangzók lekopása. Ez az egyik legszembetűnőbb jelenség a kor finn nyelvnek fonetikai szerkezetében. Leggyakrabban a birtokos személyragban fordult elő, pl. *henen omans* (mai irodalmi: *hänen omansa*) 'ő-GEN saját-Px3SG'. Nominativusban leggyakrabban az [i] hang kopott le (Häkkinen 2016: 87–88; Ikola 1984: 119–121).

⁴ A ragvégi magánhangzó itt is kiesett.

Maskulainen *d* betűt is használt, pl. *jumalattomad* 'istentelenek' (*jumalattomat*), *pacanad* (*pakanat*) 'pogányok', *puhuvad* (*puhuvat*) 'beszélnek', *ovad* (*ovat*) 'vannak'. Egy név esetében mind a négy fordítás megőrizte az eredeti *th* betűkapcsolatot: *Zebaoth* 'Zebaoth'.

3.3.3. A mai finn irodalmi nyelvben a szó végén nem állhat [**k**], a régi forrásokban azonban Finnónál és Maskulainennél vannak erre példák. Ezek egy-egy szóban figyelhetők meg csak, jelölésük: *k*, *c* és *ck*.

	A	F	M	B
<i>eikä</i> 'sem'	–	–	<i>eik</i>	–
<i>koska</i> 'mert'	–	<i>cosk</i>	–	–
<i>jotka</i> 'akik, amik'	–	<i>jotc</i>	<i>jotc</i>	–
<i>koska</i> 'mert'	–	–	<i>cosc</i>	–
<i>eikä</i> 'sem'	–	<i>eick</i>	–	–
<i>poika</i> 'fiú'	–	<i>poick</i>	<i>poick</i>	–

3.4. Geminált zöngétlen zárhangok a szó belsejében. Szó belseji helyzetben mind a három hang megtalálható.

3.4.1. A szó belseji [**pp**], bár kevés példa van rá, mindig következetesen **-pp-**vel volt jelölve:

	A	F	M	B
<i>pappi</i> 'pap'	<i>pappi</i>	–	–	<i>pappi</i>
<i>riippuu</i> 'függ'	–	<i>rippu</i>	<i>rippu</i>	–
<i>oppi</i> 'tudás'	–	<i>oppins</i> [Px3SG]	<i>oppins</i> [Px3SG]	–
<i>loppu</i> 'vég, vége'	–	<i>loppu</i>	–	–

3.4.2. A szó belseji [**tt**] jelölése következetesen **-tt-**:

	A	F	M	B
<i>ajattelee</i> 'gondol'	<i>aiatteleuat</i> [Vx3PL]	–	–	<i>ajattele</i>
<i>auttaa</i> 'segít'	<i>autta</i>	<i>autta</i>	<i>autta</i>	<i>autta</i>
<i>että</i> 'hogy'	<i>ette</i>	<i>että</i>	<i>että</i>	<i>että</i>
<i>jumalattomat</i> 'istentelenek'	<i>jumalattomat</i>	<i>jumalattomat</i>	<i>jumalattomat</i>	<i>jumalattomat</i>
<i>mutta</i> 'de'	<i>mutta</i>	–	–	<i>mutta</i>
<i>ottaa</i> 'fog, vesz'	–	<i>otta</i>	<i>otta</i>	–
<i>sytty</i> 'fellángol'	–	<i>sytty</i>	<i>sytty</i>	<i>sytty</i>
<i>viettä</i> 'ünnepel'	–	–	<i>viettä</i>	–

3.4.3. A szó belseji [kk] hangot háromféleképpen jelölték. A legáltalánosabb a *ck* használata:

	A	F	M	B
<i>hukkuu</i> 'vész, elvész'	<i>huckupi</i> [Vx3SG]	<i>hucku</i>	–	<i>hucku</i>
<i>kaikki</i> 'minden(ki)'	–	<i>caicki</i>	<i>caickein</i> [SUPERLAT]	<i>caicki</i>
<i>kukkainen</i> 'virágos'	<i>cuckainensa</i> [Px3SG]	–	<i>cuckainen</i>	<i>cuckainen</i>
<i>paikka</i> 'hely, tér'	–	–	<i>paicka</i>	–
<i>vaikka</i> 'bár, akár'	<i>waicka</i>	–	–	<i>waicka</i>
<i>verkko</i> 'háló(zat)'	–	<i>werckonsa</i> [Px3SG]	<i>verckonsa</i> [Px3SG]	–

Néhány esetben *c* betűvel is jelölték, de ez a jelölésmód a teljes Bibliában már nem található meg:

	A	F	M	B
<i>pilkaaja</i> 'gúnyolódó'	<i>pilcaiat</i> [PL]	<i>pilcaitten</i> [PLGEN]	<i>pilcaiden</i> [PLGEN]	–
<i>paikka</i> 'hely, tér'	–	<i>paica</i>	–	–
<i>hukkuu</i> 'vész, elvész'	–	–	<i>hucu</i>	–

Agricola két szóban használt *k* betűt: *caikein* (*kaikkein*), *caiki* (*kaikki*).

3.5. Geminált zöngétlen zárhangok a szó végén. A mai finnben hosszú zárhangok nem állhatnak a szó végén, de a Finno és Maskulainen szövegekben – a lekopás eredményeként – rendkívül ritkán előfordult.

3.5.1. A szó végi [kk] jelölésére a szórványos példaanyagban mindig a *ck* betűkapcsolatot használták:

	A	F	M	B
<i>vaikka</i> 'bár, akár'	–	<i>waick</i>	<i>vaick</i>	–
<i>kaikki</i> 'minden(ki)'	–	<i>caick</i>	<i>caick</i>	–

3.5.2. A szó végi [tt] jelölésére a *tt* szolgált, ezekben az esetekben szintén lekopott a tövéghangzó.

	A	F	M	B
<i>että</i> 'hogy'	–	<i>ett</i>	<i>ett</i>	–
<i>kautta</i> 'át, keresztül'	–	<i>cautt</i>	<i>cautt</i>	–
<i>mutta</i> 'de'	–	<i>mutt</i>	<i>mutt</i>	–

<i>sitten</i> 'asztán'	–	<i>sitt</i>	<i>sitt</i>	–
<i>kuolette</i> 'meghaltok'	–	–	<i>cuolett</i>	–
<i>tulette</i> 'jöttek'	–	–	<i>tulett</i>	–

Finno e két utóbbi szóban rövid *t*-t is írt: *cuolet*, *tulet* (Vx2PL).

3.6. Likvida + zöngétlen zárhang kapcsolat

3.6.1. Az [lt] hangkapcsolatot a négy forrás *lt* és *ld* betűkapcsolattal jelöli. Agricolánál a kétféle jelölésmód azonos mennyiségben fordul elő, a Bibliában valamivel több, Finnónál pedig másfélszeres az *ld* képviselése. Maskulainen-nél a számos *ld* mellett az *lt* csak egyszer fordul elő.⁵ Összességében elmondható, hogy a vizsgált anyag 70%-ában az *ld* jelölés dominál.

	A	F	M	B
<i>minulta</i> 'tőlem'	<i>minulta</i>	–	–	–
<i>senkaltaiset</i> 'effélék'	<i>sencaltaiset</i>	–	–	<i>senkaltaiset</i>
<i>uskaltaa</i> 'mer'	<i>vskaltauat</i> [Vx3PL]	–	–	–
<i>jumala</i> 'isten'	–	<i>jumalten</i> [PLGEN]	<i>jumalten</i> [PLGEN]	–
<i>muilta</i> 'másoktól'	–	<i>muilt</i>	–	–
<i>kultainen</i> 'aranyos'	–	–	–	<i>cuultaisiin</i> [PLILLAT]

	A	F	M	B
<i>minulta</i> 'tőlem'	<i>minulda</i>	<i>muld</i>	<i>muld</i>	<i>minulda</i>
<i>s(in)ulta</i> 'tőled'	–	<i>suld</i>	<i>suld</i>	–
<i>häneltä</i> 'tőle'	–	<i>häneld</i>	<i>häneld</i>	–
<i>meiltä</i> 'tőlünk'	–	<i>meild</i>	<i>meild</i>	–
<i>sieltä</i> 'innen, onnan'	–	<i>sieldä</i>	<i>sieldä</i>	–
<i>joilta</i> 'akitől, amitől'	–	<i>joild</i>	<i>jold</i>	–
<i>senkaltaiset</i> 'effélék'	–	<i>sencaldaisitt</i>	<i>sencaldaisit</i>	–
<i>uskaltaa</i> 'mer'	<i>wskaldauat</i> [Vx3PL]	–	–	<i>uscaldawat</i> [Vx3PL]
<i>valtakunta</i> 'ország, birodalom'	<i>waldakunnat</i> [PL]	<i>waldacunda</i>	<i>valdacunda</i>	<i>waldakunnat</i> [PL]

⁵ A statisztikai adatok: *lt* – *ld*: A: 16 – 15, F: 7 – 19, M: 1 – 28, B: 11 – 18.

3.6.2. Az [rt] hangkapcsolat jelölésére háromféle jelölést használtak. Az *rt* jelölés a leggyakoribb, ez mind a négy fordításban megtalálható:

	A	F	M	B
<i>portti</i> 'kapu, átjáró'	<i>portissa</i> [INESS]	–	–	<i>portisa</i> [INESS]
<i>suuri</i> 'nagy'	<i>swrten</i> [PLGEN]	<i>suurta</i> [PART]	<i>suurta</i> [PART]	<i>suurden</i> [PLGEN]
<i>musertaa</i> 'megsemmisít, szétzúz'	<i>musertaman</i> [II.INF-ILLAT]	–	<i>muserta</i>	<i>muserta</i>
<i>ymmärtää</i> 'ért'	<i>ymmerteke</i> [IMP2PL]	<i>ymmärtäkät</i> [IMP2PL]	<i>ymmärtäkätt</i> [IMP2PL]	<i>ymmärtäkä</i> [IMP2PL]

Ezen kívül két ritka jelölés létezett: Finnónál a *musertaa* szó *rd* jelöléssel, *muserda* alakban is szerepelt, míg Maskulinennél *rdh* jelöléssel, *muserdha* formában.

3.7. Nazális + zöngétlen zárhang kapcsolat. A vizsgált fordításokban (és az írásbeliség első évszázadának más forrásaiban is) a zöngés nazális mellett álló zöngétlen zárhangok általában zöngésként vannak jelölve. A svéd helyesírási rendszerben a zöngétlen zárhangok geminátákat jelöltek, emiatt a fordítók a zöngés zárhangok használatával jelezték, hogy itt nem geminált mássalhangzókról van szó. Agricolánál például a *ramba* (mai alak *rampa* 'béna, sánta') *-mb-* jelölése jelezte az olvasó számára, hogy az nem **ramppa*-ként olvasandó (Häkkinen 2016: 82–83).

3.7.1. Az [mp] hangkapcsolat jelölése *mb* volt:

	A	F	M	B
<i>on-pi</i> 'van'	<i>ombi</i>	<i>ombi</i>	<i>ombi</i>	–
<i>ympärille</i> 'köré'	<i>yंबरille</i>	<i>ymbärillä</i>	<i>ymbärille</i>	<i>ymbärillä</i>
<i>huonompi</i> 'rossz'	–	<i>huonombi</i>	<i>huonombi</i>	–

Agricola egy szóban *p*-vel jelöli a nazális utáni [p] fonémát: *senpäle* 'hozzá [tkp. arra rá]'.⁶

3.7.2. Az [nt] hangkapcsolat jelölése *nd* volt:

	A	F	M	B
<i>antaa</i> 'ad'	<i>andapi</i>	<i>anda</i>	<i>anda</i>	<i>anda</i>
<i>syntynt</i> 'született'	<i>syndynyt</i>	–	–	<i>syndynyt</i>

⁶ Itt tulajdonképpen két lexémát írt egybe Agricola: *sen päälle*, ez magyarázhatja az *-np-* jelölést.

<i>valtakunta</i> 'ország, birodalom'	<i>waldakundans</i> [Px3Sg]	<i>waldacunda</i>	<i>valdacundans</i> [Px3Sg]	<i>waldacundans</i> [Px3Sg]
<i>rakentaa</i> 'épít'	<i>rakendauat</i> [Vx3PL]	–	–	<i>rakendawat</i> [Vx3PL]
<i>parantaa</i> 'gyógyít'	<i>paranda</i>	<i>parandacat</i> [IMP2PL]	<i>paranda</i>	<i>paranda</i>
<i>hüntä</i> 'öt'	<i>hende</i>	<i>händä</i>	<i>händ</i>	<i>händä</i>
<i>anteeksi</i> 'bocsánat'	–	<i>andex</i>	<i>andex</i>	<i>andexi</i>

3.7.3. Az [nk] hangkapcsolat jelölése **ng** volt:

	A	F	M	B
<i>jonka</i> 'akinek'	<i>ionga</i>	<i>jong</i>	<i>jong</i>	<i>jonga</i>
<i>kaupunki</i> 'város'	<i>caupungi</i>	<i>caupung</i>	<i>caupung</i>	–
<i>kuitenkin</i> 'mégis'	<i>quitengi</i>	<i>quitengin</i>	<i>cuitengan</i> ⁷	<i>cuitengin</i>
<i>henki</i> 'lélek'	<i>hengi</i>	<i>hengi</i>	<i>hengi</i>	<i>hengi</i>
<i>kuinka</i> 'hogyan'	<i>quina</i>	<i>qing</i>	<i>cuing</i>	<i>cuinga</i>
<i>sankari</i> 'hős'	–	<i>sangar</i>	<i>sangar</i>	<i>sangarit</i> [PL]

3.8. A [ks] hangkapcsolat jelölésére mind a négy fordítás következetesen latin hatásra az **x** betűt használta:

	A	F	M	B
<i>yksi</i> 'egy'	<i>yxi</i>	<i>yx</i>	<i>yx</i>	–
<i>miksi</i> 'miért'	<i>mixi</i>	<i>mix</i>	<i>mix</i>	<i>mixi</i>
<i>rucouksesta</i> 'imából'	<i>rucouxes</i>	<i>rucouxes</i>	<i>rucouxes</i>	<i>rucouxes</i>
<i>anteeksi</i> 'bocsánat'	<i>andexi</i>	<i>andex</i>	<i>andex</i>	<i>andexi</i>
<i>hyväksi</i> 'javára'	–	<i>hyuäx</i>	<i>hyuäx</i>	–
<i>kuninkaaksi</i> 'királlyá'	–	<i>cuningax</i>	<i>cuningax</i>	–
<i>maksaa</i> 'kerül vmibe'	–	–	<i>maxa</i>	–
<i>jumalaksi</i> 'istenné'	–	–	–	<i>jumalaxi</i>

4. A zöngés zárhangok

A 16–17. századi finn hangrendszerben nem voltak zöngés zárhangok. Az idegen személy- és helynevek zöngés zárhangjainak ejtéséről nincsenek információink. A **b**, **d** és **g** betűket felhasználták a nazális/likvida mellett álló zöngétlen zárhangok jelölésére (ld. a 3.7. pontot), valamint a fokváltakozás során létrejött [ð] és [ɣ] hangok lejegyzésére is.

⁷ *kuitenkaan* 'mégsem'

A vizsgált korpuszban a következő idegen nevekben fordult elő a **b** és **d**:

	A	F	M	B
<i>Batseba</i>	<i>Bathsaban</i>	–	–	<i>BathSeban</i>
<i>Sebaot</i>	<i>Zebaoth</i>	<i>Zebaot</i>	<i>Zebaoth</i>	<i>Zebaoth</i>
<i>Jaakob</i>	<i>Jacobille</i>	<i>Jacobin</i>	<i>Jacobin</i>	<i>Jacobin</i>
<i>Daavid</i>	<i>Dauidin</i>	<i>Dauidin</i>	<i>Davidin</i>	–

A svéd *domare* 'bíró' és *dom* 'ítélet, büntetés' a finn hangrendszerhez igazodva a mai finnben *tuomari*, *tuomio* formájú. Ennek 16–17. századi lejegyzése még a svédés alakot tükrözi: A: *domios*, *domarit*, *Domitzet*, *Domita*; F: *duomion*, *duomarit*; M: *duomjon*, *duomariid*; B: *duomiota*, *duomarit*, *duomitzetta*.

5. Következtetések

5.1. Az egyes hangok jelölése

A vizsgált hat zárhang lejegyzésének módja hangonként eltérő. A zöngétlen zárhangok közül a leghomogénebb a **[p]** jelölése: minden pozícióban (*p-*, *-p-*, *-pp-*, *-p*) egységesen *p*, a nazális + zárhang hangkapcsolatban *-mb-*.

A **[t]** hangot a korabeli források alapvetően *t* betűvel jelölték (*t-*, *-t-*, *-tt-*, *-t*, *-tt*). A szóközépi rövid *-t-* jelölésre szórványosan előfordult a *-th-*, a szóvégi *-t* helyén a *-d*. A nazális + zárhang hangkapcsolat jelölése: *-nd-*, likvidákkal: *-lt- ~ -ld-*, *-rt- ~ -rd-*.

A legnagyobb tarkaságot a **[k]** hang jelölése mutatja. A szó eleji, szóközépi és szó végi pozícióban jelölésére leggyakrabban a *k* és a *c* használatos. Ritkábban fordul elő a *-k-*, *-ck*, szórványosan a *q-*, *-q-* és *ki-* is. A szó belseji hosszú **[kk]** jelölésére a *-k-* és sporadikusan a *-c-* és *-k-*, a szó végére a *-ck* szolgált. A nazális + zárhang hangkapcsolat jelölése: *-ng-*.

A zöngés zárhangok jelölése egységes volt. Pozíciójuktól függetlenül a **[b]** hangot *b* betű, a **[d]** hangot *d* betű, a **[g]** hangot *g* betű jelölte, de ezek javarészt idegen nevekben fordultak elő.

Összefoglalva (félkövérrel a gyakrabban előforduló jelölések):

	C-	-C-	-CC-	-C	-CC
<i>p</i>	<i>p-</i>	<i>-p-</i>	<i>-pp-</i>	<i>-p</i>	
<i>t</i>	<i>t-</i>	<i>-t-</i> , <i>-th-</i> , <i>-d-</i>	<i>-tt-</i>	<i>-t</i> , <i>-d</i>	<i>-tt</i>
<i>k</i>	<i>k-</i> , <i>c-</i> <i>ch-</i> , <i>q-</i> , <i>ki-</i>	<i>-k-</i> , <i>-c-</i> , <i>-ch-</i> , <i>-ck-</i> , <i>-q-</i>	<i>-ck-</i> , <i>-c-</i> , <i>-k-</i>	<i>-k</i> , <i>-c</i> , <i>-ck</i>	<i>-ck</i>

C-	-C-	-CC-	-C	-CC
-lt-		-lt-, -ld-		
-rt-		-rt-, -rd-		
-mp-		-mb-		
-nt-		-nd-		
-nk-		-ng-		

5.2. Párhuzamos írásformák

Mivel a korai finn helyesírás még nem rögzült, még távol volt a standardizációtól, így egy-egy munkán belül is párhuzamosan használtak több lejegyzési módot. Ez leginkább a [t] és a [k] hang jelölésére jellemző, pozíciótól függetlenül. A fordítások közül a variabilitás Maskulainen munkáiban a legnagyobb. Ennek oka egyrészt az lehet, hogy Maskulainen Jaakko Finno művét javította és bővítette (miközben új részeket is alkotott), másrészt a munkássága a 16–17. század fordulójára esik, így a nyelvi változások is szerepet játszhattak a különböző írásmódok létrejöttében. Néhány példa a párhuzamos írásmódokra:

Agricola	<i>minulta</i> 'tőlem' <i>kulta</i> 'arany'	<i>minulta</i> ~ <i>minulda</i> <i>cwltaisijn</i> ~ <i>cwlda</i>
Finno	<i>kansa</i> 'nép' <i>kuka</i> 'ki' <i>suuri</i> 'nagy' <i>poika</i> 'fiú'	<i>kansa</i> ~ <i>cansa</i> , <i>cans</i> <i>cuka</i> ~ <i>cuca</i> <i>suurta</i> ~ <i>suurda</i> <i>poica</i> ~ <i>poick</i>
Maskulainen	<i>kuin</i> 'mint' <i>poika</i> 'fiú' <i>pakanat</i> 'pogányok' <i>jumalattomat</i> 'istentelenek' <i>musertaa</i> 'megsemmisít'	<i>cuin</i> ~ <i>quin</i> <i>poica</i> ~ <i>poick</i> <i>pakanat</i> ~ <i>pacanad</i> <i>jumalattomat</i> ~ <i>jumalattomad</i> <i>muserta</i> ~ <i>muserdha</i>

5.3. A fordítások egymáshoz való viszonya

A finn ortográfia standardizációja nyomon követhető a négy vizsgált fordításban. A három zöngétlen zárhang összesen 20 helyzetben fordulhatott elő.⁸ Az egyes fordításokban előforduló pozíciók, az ezekben használt jelölések, valamint ezek arányát az alábbi táblázat szemlélteti:

⁸ C-: *p*-, *t*-, *k*-; -C-: *-p*-, *-t*-, *-k*-; -C: *-p*-, *-t*-, *-k*-; -C₁C₁-: *-pp*-, *-tt*-, *-kk*-; -C₁C₁: *-tt*-, *-kk*-; -C₁C₂-: *-lt*-, *-rt*-; *-mp*-, *-nt*-, *-nk*-, *-ks*-.

	Pozíciók	Jelölések	Jelölés/pozíció
Agricola	17	27	1,58
Finno	20	31	1,55
Maskulainen	20	30	1,50
teljes Biblia	17	19	1,12

A helyesírás egységesülésének üteme nem követi a művek időrendjét. Ennek az az oka, hogy Finno és Maskulainen szövege nagyon közel áll egymáshoz. Maskulainen nem fordította le újra Finno munkáit, hanem csak javította, kiegészítette azokat (ahogy az 5.2. pontban látható, nála a legnagyobb a variabilitás). A teljes Biblia ezzel szemben nem Finno és Maskulainen helyesírási elveit vette alapul, hanem Agricoláét. Maskulainen munkásságával szemben az 1642-es műben – főleg a korábban többféleképpen lejegyzett [k] és [t] esetében – egyértelmű standardizációs törekvéseket figyelhetünk meg.

Rövidítések

1	első személy	II. INF	második infinitivus
2	második személy	PART	partitivus
3	harmadik személy	PL	többes szám
ELAT	elativus	Px	birtokos személyjel
GEN	genitivus	SG	egyes szám
ILLAT	illativus	SUPERLAT	superlativus
IMP	imperativus	Vx	igei személyrag
INESS	inessivus		

Irodalom

- Büdi Regina 2013: A finn helyesírás fejlődése a XVI–XVII. században. *Folia Uralica Debreceniensia* 20: 37–48.
- Egey Emese 2019: A finn bibliafordítás(ok) és jelentőségük In: Pusztay János (szerk), *A Biblia finnugor nyelveken*. Nemzetek Háza – Collegium Fenno-Ugricum, Budapest.
- Heininen, Simo 1999: Mikael Agricola raamatunsuomentajana. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- Häkkinen, Kaisa 1994: *Agricolasta nykykieleen*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo.
- Häkkinen, Kaisa 2016: Spreading the written word. Mikael Agricola and the birth of literary Finnish. *Studia Fennica Linguistica*, Helsinki.
- Ikola, Osmo 1984: Suomen kielen historia. In: Paunonen, Heikki – Rintala, Paavo (toim.), *Nykysuomen rakenne ja kehitys*. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- Lehikoinen, Laila – Kiuru, Silva 2009: *Kirjasuomen kehitys*. Helsingin yliopiston Suomen kielen laitos, Helsinki.

- Perälä, Anna 2007: Mikael Agricolan teosten painoasu ja kuvitus. In: Häkkinen, Kaisa (toim.), Mikael Agricola: Abckiria. Kriittinen editio. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 10–41.
- Rapola, Martti 1933: Suomen kirjakielen historia I. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Rapola, Martti 1965: Suomen kirjakielen historia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Rapola, Martti 1969: Vanha Kirjasuomi. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.): Suomen sanojen alkuperä 1–3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 1992, 1995, 2000.
- Viinamäki, Anna 2005: Hemminki Maskulainen – virsirunoilija. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. <http://kaino.kotus.fi/www/artikkelit/maskulainen/>

Internetes források:

- http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/agricola/agri3ps_rdf.xml
- http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/virret/finno_rdf.xml
- http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/virret/hemm1605_rdf.xml
- http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/biblia/vt3_job_rdf.xml

*

**The spelling of stops in 16–17th century
Finnish translations of psalms**

The first Finnish language texts date back to the 16th century. These are typically of religious nature, and they are mainly translations of certain parts of the Bible. The present paper studies the changes in the spelling of stops in four translations of *The Book of Psalms* (Agricola, Jaakko Finno, Hemminki Maskulainen and the full translation of the Bible from 1642) published in the 16–17th centuries. For the sake of comparability, only those psalms were included in the corpus that are included in all of these translations.

The word-initial [p] and [t] are uniformly represented by *p* and *t*, while [k] is marked by *k* and *c*, and in the case of foreign words, sometimes also by *ch*. In words containing *ku-* as the root, the three earlier translations use *q*, while Agricola also uses the *ki* letter combination in some cases to mark the [k] phoneme.

The spelling of word-internal [p] is consequently with *p*. In the case of [t], the notation is most often *t*, but it is sometimes *th* in foreign words and in

some cases Finno and Maskulainen also use *d* when the sound is positioned before a [k] sound. Word-internal [k] is generally marked by *k* or *c*, but Agricola and Finno also use *ck* and all of the translations apply *ch* in foreign words. In the compound word *ninquin* (*niin kuin*) 'as ... as' Agricola marks the sound with *q*.

Although today's Finnish language does not allow the sound [p] to stand in a word-final position, a few of such cases occur in Finno's and Maskulainen's translations because of the loss of the word-final vowel. In these cases the sound is spelt with *p*. Word-final [t] is always marked by *t*, with a few exceptions in Maskulainen's work, who used *d* as well. Similarly to [p], word-final [k] occurs only in Finno's and Maskulainen's translations, due to word-final vowel loss. The spelling is inconsequent: *k*, *c* or *ck*.

Word-internal geminated [pp] and [tt] are consequently spelt with *pp* and *tt*, while in the case of [kk], *ck* is more frequent. There are also a few occurrences of *c* in all of the texts besides the full Bible, and Agricola uses *k* in two instances. Geminated [tt] and [kk] are rare in word-final position in these works, it is again in Finno's and Maskulainen's translations, due to word-final vowel loss. [kk] is uniformly spelt with *ck*, while [tt] is most often marked by *tt*, although Finno also uses *t*.

The [lt] cluster is spelt both with *lt* and *ld*, but *ld* is more predominant. [rt] is generally marked by *rt*, but Finno also applies *rd*, while Maskulainen uses *rdh* at some places. Voiceless stops are marked as voiced next to nasals: [mp] > *mb*, [nt] > *nd*, [nk] > *ng*. [ks] is spelt as *x* in all of the translations.

Voiced stops did not exist in the Finnish sound system of the era, so these can only occur in foreign personal and geographical names. [b] and [d] are consequently spelt with *b* and *d*, while no [g] occurs in the corpus.

The spelling of various stops is not equally uniform in the case of the individual phonemes. The most consequent spelling is observable in the case of [p] and the least consequent is the notation of [k]. The standardization process of Finnish orthography is well-represented by the fact that Agricola's translation contains 27 ways of spelling for 17 positions (1.58 ways/position), while this ratio is 1.55 for Finno, 1.50 for Maskulainen and as low as 1.12 for the full Bible translation.

Keywords: orthography, Finnish translations of psalms, the spelling of stops (*p*, *t*, *k*), Mikael Agricola, Jaakko Finno, Hemminki Maskulainen

MÁTÉ BAKSA

The variation of conjugation types in Erzya perception verbs

Mariann BERNHARDT

University of Turku
mabern@utu.fi

1. Introduction

Transitive verbs have two conjugation paradigms in Erzya: the subjective and the objective conjugation. Verbs in the subjective conjugation agree with the subject in person and number, whereas verbs in the objective conjugation agree with both the subject and the object in person and number. The choice of conjugation type correlates with the definiteness of the object and with aspect. The objective conjugation can be used only with definite objects, and it generally has a perfective interpretation.

According to previous research, the semantics of verbs also influences the choice of conjugation type. Cognitive and perception verbs are used in the objective conjugation, even when they express a continuing state (Alhoniemi 1994: 147–148; Cypkajkina 2007: 60–61). This would suggest that cognitive and perception verbs are always in the objective conjugation with definite objects, since aspect does not play a role in the choice of their conjugation type. Nevertheless, a deeper insight into the corpus of the literary language reveals that the conjugation type of perception verbs does indeed vary even with definite objects. This paper aims to examine this variation and determine the contexts, in which the different conjugation types are used. The research is based on extensive empirical material collected from the corpus of modern literary Erzya. The data suggest that perception verbs in the objective conjugation express an actual state of affairs, whereas the subjective conjugation describes generalized and habitual sentences, and it is frequently used in contexts, in which either the stimulus or the perceiver is not present in the setting. Furthermore, the paper provides an insight into the use of frequentative suffixes and the second past tense to express habituality, as well as their influence on the choice of conjugation type.

The structure of this paper is as follows. I provide a detailed discussion of transitive sentences in Erzya and its devices to express tense and aspect in Section 2, where I outline the background for this paper and highlight the shortcomings of earlier research that should be investigated in more detail. The data and methodology are described in Section 3. In Section 4 I discuss the major findings of this study and present the contexts in which variation between the two conjugation types emerges. Section 5 provides a conclusion for this paper.

2. Background

2.1. Transitive sentences in Erzya

The focus of this paper is on the structure of transitive sentences in Erzya and the variation that occurs in them. In transitive sentences, the case marking of objects and the conjugation of verbs display variation. These variations are primarily influenced by definiteness and aspect. (See Salamon 1989; Alhoniemi 1991; Grünthal 2008.)

Definiteness is to be understood in semantic terms with relation to differential object marking in Mordvinic. In these terms, definite NPs have identifiable referents. The semantic description of definiteness is important, since definite NPs have different formal marking depending on their word class, semantics and even the genre of the text. (See Bernhardt 2020.)

Definite objects are most frequently in the genitive case. The original genitive and accusative cases have fused in Mordvinic; I refer to the resulting case as the genitive case, following the established convention. Indefinite objects are typically left without case marking.

Differential object marking with finite verbs is illustrated in (1).¹ The object is indefinite in (1a) and is in the nominative case. In (1b) and (1c), the object is definite, and is further marked for definiteness and possessivity. Common nouns are typically marked either for definiteness or possessivity; nevertheless, in folklore texts some types of common nouns can also be in the basic declension genitive, which is unmarked for definiteness (Markov 1964: 79–81; Salamon 1989: 92). Proper names and most members of the pronominal category also take the basic declension genitive as objects, which is shown in (1d).

¹ The case marking of objects follows different patterns with non-finite verbs (see Bartens 1979). As this paper focuses only on finite verb forms, I do not discuss object marking with non-finite verbs here.

- | | | |
|-------------------|---|---|
| (1a) ² | <i>ram-i-ń</i>
buy-PST-1SG
'I bought a horse.' | <i>alaša</i>
horse.NOM |
| (1b) | <i>ram-i-ja</i>
buy-PST-1SG>3SG
'I bought the horse.' | <i>alaša-ńt'</i>
horse-DEF.GEN |
| (1c) | <i>ram-i-ja</i>
buy-PST-1SG>3SG
'I bought his/her horse.' | <i>alaša-n-zo</i>
horse-GEN-POSS.3SG |
| (1d) | <i>ńe-i-ja</i>
see-PST-1SG>3SG
'I saw Maša.' | <i>Maša-ń</i>
M.-GEN |

As the examples in (1) show, the conjugation type of the verb also varies according to definiteness. The verb in (1b-d) is in the objective conjugation and agrees with both the subject and the object in person and number. The verb can take the objective conjugation with most nominals that are in the genitive case and have identifiable referents and behaves in the same way with all types of definite objects, including personal names and pronouns. Thus, the declension type of the noun does not influence the conjugation type of the verb, but identifiability and case marking does.

Verbs in the objective conjugation can express the person and number of both subject and object. Therefore, using personal pronouns with verbs in the objective conjugation is not necessary. Personal pronouns in these contexts are often used in an emphatic or contrastive sense (Salamon 1989: 97; Bernhardt 2020).

The conjugation type of verbs can vary with definite objects, and this variation correlates with the aspectual interpretation of the sentence, as in (2a-b) (see Koljadenkov 1954: 193). In (2a), both the perfective and the imperfective readings are possible, while (2b) has a perfective reading only.

- | | | |
|------|---|----------------------------------|
| (2a) | <i>ved'-eńt'</i>
water-DEF.GEN
'I was carrying the water/I carried the water' | <i>kand-i-ń</i>
carry-PST-1SG |
|------|---|----------------------------------|

² Aleksandr Danilčev (p.c.)

- (2b) *ved-eñt'* *kand-i-ja*
water-DEF.GEN carry-PST-1SG>3SG
'I carried the water' (Koljadenkov 1954: 193)

The definite object can also take the inessive case. The verb can only take the subjective conjugation with inessive objects, and these structures describe imperfective events (Alhoniemi 1991: 27–29; Bernhardt 2016: 63–80). In the literary language, the inessive is most frequently used in analytic constructions, where the case is marked by the postposition *ej-se* and the noun is in the genitive preceding it, e.g. *skal-oñt' ej-se* (cow-DEF.GEN PP-INE) 'in the cow'. Person can be encoded on the postposition with possessive suffixes, making personal pronouns unnecessary with inessive objects, e.g. *ej-se-nze* (PP-INE-POSS.3SG) 'in him'. The genitive object and the postpositional construction with *ejse* are interchangeable without affecting the semantics of the sentence, at least in some contexts (see Bernhardt forthcoming). In Bernhardt 2020, I observe that reference to person is often encoded with the postposition *ejse*, but that this construction is used with pronouns infrequently.

2.2. Tense and aspect

Tense and aspect are closely related categories having to do with time. Aspect is a characterization of the progress of an event in time, whereas tense locates the event in time (Hewson 2012: 511). This section introduces previous descriptions of the Erzya tense and aspect system and its relation to other languages.

Tense is a formal category that locates the event in time with respect to the moment of speech or another reference point. Grammars on Mordvinic distinguish the present,³ the first and second past tenses and the future tense (Cypkajkina 2000: 158–164). The present tense refers to actions that occur simultaneously with the present moment or after it. The analytic future tense is formed with the auxiliary *karmams* 'shall; start' and the *-mO* non-finite form of the main verb (Nad'kin 1980: 293; Cypkajkina 2000: 164). The ana-

³ In Mordvinic grammatical descriptions the term for 'present' varies. Grammars written in Russia prefer the term 'present (future) tense' (Russian *настоящее (будущее) время*, Erzya *неень (сыця) шкась*, e.g. Nad'kin 1980; Cypkajkina 2000; 2007). In the Western research tradition, the term 'present tense' is used more widely (e.g. Alhoniemi 1994; Bartens 1999; Keresztes 2011). The present tense of Mordvinic languages can be considered a 'non-past tense' typologically, as it encodes both present and future time reference.

lytic future tense is not discussed in this paper, as the variation of conjugation type is displayed only in the auxiliary.

Aspect is characterized in previous research in different ways, focusing on either its semantic features or formal expression. Languages may have distinct grammatical or syntactic devices to express aspectual oppositions, which characterize the progress of an event in time (Comrie 1976: 6). Previous research on Mordvinic focuses on the formal marking of aspectual oppositions and describes the semantics of these elements. According to previous research, aspectual oppositions can be marked by the variation of verbal conjugation, which is within the scope of this paper, and by verbal derivation, which is touched upon only briefly in this study (Nad'kin 1980).

It must be noted that verbal conjugation correlates with other factors as well, especially with the definiteness of the object. As mentioned in 2.1, the objective conjugation can occur only if the object is definite. With definite objects, the subjective conjugation expresses a continuous, ongoing event, whereas the objective conjugation expresses a completed one (Nad'kin 1980: 283; Matjuškin 1980: 317). However, several semantic classes of verbs do not follow this pattern. According to previous research, cognitive and perception verbs can be in the objective conjugation with reference to ongoing situations occurring simultaneously with the time of speech (Alhoniemi 1994: 147–148; Cypkajkina 2007: 60–61). For this reason, perception and cognitive verbs are considered exceptional, as the present tense of the objective conjugation encodes essentially future time reference in other verb classes (Nad'kin 1980: 290; Cypkajkina 2007: 51–60).

Previous research on Mordvinic shows that the variation of conjugation types correlates with the completedness of the action, with the objective conjugation focusing on the result of the action. This interpretation of aspect is unsatisfactory to describe the behavior of perception verbs, as these verbs do not characterize events that could be completed. Furthermore, it falls short of explaining why perception verbs are most frequently in the objective conjugation with definite objects. Thus, I propose that aspect should be considered in a different way to obtain a more profound view on the strategies for encoding aspectual oppositions in Mordvinic.

In this paper, I consider aspect as a semantic category, where the lexical aspect of verbs and the boundedness of the situation correlate. A similar approach is introduced in Salamon (1989: 105), who observes that the objective conjugation focuses on the temporariness and boundedness of the event, whereas the subjective conjugation typically describes a general state of affairs. Situations can thus be either bounded or unbounded. Bounded situa-

tions have a starting or an ending point or both, and they are temporary. Unbounded situations are conceived as persistent situations without boundaries. The boundaries of situations are represented in different ways depending on the semantic classes of verbs. To reveal the semantic distinctions expressed by verbal conjugation, I first consider how the boundaries of the situation are expressed. Second, I consider cases where the boundaries are unexpressed and define the possible interpretations of the two conjugation types in these sentences. This approach leads to a better understanding of how perception is expressed in Erzya.

The properties of perception verbs are also a central issue in this paper. Markov (1964: 71) observes that cognitive and perception verbs in the objective conjugation are typically used in an inchoative meaning, i.e. they express events that are bounded from their starting point. This approach clarifies some issues related to the choice of conjugation type for perception verbs, but it also has some shortcomings.

In this section and in the following sections of this paper, I consider tense and aspect marking together, as they are often intertwined. In the following subsections, the time reference of the present and past tenses is considered first (2.1.1. and 2.1.2). Furthermore, genericity, habituality and iterativity are discussed in 2.1.3, which also relate to the interpretation of aspect.

2.2.1. The present tense

The present tense typically refers to situations that start before the present moment and continue afterwards. This is unsurprising, as the present moment is a single moment on the timeline. Nevertheless, situations that are encoded with a verb in the present tense cover the present moment as well (Comrie 1985: 36–41). In languages that only have a past vs. present distinction, the same tense encodes both present and future time references (Comrie *ibid.* 48–50).

In Erzya, the present tense is formally unmarked. It encodes a situation that occurs either simultaneously or following the present moment. Nevertheless, verbal conjugation also influences the interpretation of time reference. The subjective conjugation carries both present and future time reference, whereas the objective conjugation typically refers to situations occurring in the future (Nad'kin 1980: 290; Cypkajkina 2007: 51–60).

The correlation between the conjugation type and tense can be explained by the fact that present time reference is essentially imperfective, as it denotes events in progress. Therefore, in languages that systematically mark

aspectual oppositions, e.g. Russian, perfective forms in the present tense are interpreted as having a future time reference (Comrie 1976: 66).

Depending on context, the present tense in Erzya can also refer to events occurring in the past. This function is referred to in previous literature as the ‘historical present’ (Russian *настоящее историческое*) (Cypkajkina 2007: 31). The two conjugation types have different interpretations with regards to past time reference.

The objective conjugation in the present tense often occurs together with the conjunction *kodak* ‘when’ in past contexts. Typically, punctual verbs are used in these contexts and they express a sudden event, as in (3) (Alhoniemi 1994: 149; Cypkajkina 2007: 60).

- (3) *Kodak vačkod'-si ćora-ńt' p'ra langa,*
 when strike-PRS.3SG>3SG boy-DEF.GEN head on
tona-ń śeske mašt'-ś jožo-zo.
 that.one-GEN immediately lose-PST.3SG sense-POSS.3SG
 ‘When he struck (lit. strikes) the boy on the head, he lost consciousness immediately.’ (Cypkajkina 2007: 60)

The present tense of the subjective conjugation is used to refer to slightly different types of events. According to Cypkajkina (2007: 31), using the present tense in past contexts enlivens the action. In Bernhardt (2016: 65), I observe that completed and punctual events are expressed with a verb in the past tense, and the subjective conjugation in the present tense expresses an ongoing event in these contexts. In (4), the verbs in the present tense describe continuing events, while the verb in the past tense implies that the situation occurred in the past.

- (4) *T'ejt'er-eś t'eje-v-ś kil'ej-ks, Pandaj – viř-eń van-ića*
 girl-DEF make-PASS-PST.3SG birch-TRSL P. forest-GEN guard-PTCP
a'a-ks, ked'-se-nze užeř-ńe, jak-i viř-ga-ńt'
 old.man- TRSL hand-INE-POSS.3SG axe-DIM walk-PRS.3SG forest-PROL-DEF
di ćapo-i al-do ašt'-ića tarat-ke-t'-ńe-ń.
 and chop-PRS.3SG below-ABL be-PTCP branch-DIM-PL-DEF-GEN
 ‘The girl turned into a birch tree, and Pandaj into a forest guarding man, who walks through the forest with an axe in his hands and chops the low-hanging branches.’ (Bernhardt 2016: 65)

The present tense refers to events occurring in the present, future or past. The verbal conjugation in the present tense correlates with both aspect and time reference. Perception verbs in the present tense are discussed in Section 4.1.

2.2.2. The first and the second past tenses

The past tense refers to situations that take place before the present moment. Situations in the past can be either bounded or unbounded. The variation of the conjugation type does not influence the interpretation of time reference. The objective conjugation refers to completed events (see e.g. Cypkajkina 2007: 65–66), whereas the subjective conjugation can refer to both completed and incomplete events in the past. With definite objects, the subjective conjugation refers to incomplete actions as a rule.

The first and second past tenses express aspectual oppositions instead of a difference in time reference, as both past tenses refer to events that occurred prior to a reference point in time. The first past tense characterizes events that happen before the reference point, which may be either the present moment or a moment in the past (Cypkajkina 2007: 43–45).

The second past tense is a marker of past habituality in Erzya. Habituality describes situations that are characteristic features of a person or object for a certain period of time. Habituality may include the meaning of repetition, but it can also express a situation that is a characteristic feature for the time period (a more detailed discussion of habituality is provided in Section 2.2.3). According to Cypkajkina (2007: 48–50, 68–69), these are the typical functions of the second past tense in Erzya. Past habituality including a repetitive meaning is illustrated in (5) and with a prolonged meaning in (6).

- (5) *Vel'e-ń eř-íca-t'-ńe sval jak-š-il'-t' tov*
 village-GEN live-PTCP-PL-DEF always go-FREQ-PST2-PL there.LAT
tundo-ń il'ta-mo, kize-ń vasto-mo.
 spring-GEN escort-INF summer-GEN meet-INF
 'The villagers always used to go there to see the spring out and to welcome summer.' (Cypkajkina 2007: 48)

- (6) *Šexťe pek son večk-il' tundo-ń ška-t'-ńe-ń.*
 SPRL very 3SG love-PST2.3SG spring-GEN time-PL-DEF-GEN
 'He used to love spring times the most.' (Cypkajkina 2007: 50)

The subjective and objective conjugations are also distinguished in the second past tense. However, previous research does not shed much light on the difference between the two conjugation patterns (see e.g. Cypkajkina

2007: 68–69). The second past tense is not discussed in detail in this paper either, although it is touched upon briefly in 4.3.

2.2.3. Genericity, habituality and iterativity

Genericity, habituality and iterativity encode the generalization or repetition of events over a time period, and do not characterize one actual occurrence of an event. They differ from one another in the nature of the generalization they involve (Bertinetto – Lenci 2012; Carlson 2012).

Genericity can be examined at the level of NPs or sentences. According to Krifka et al. (1995: 2–3) generic NPs do not refer to individual entities but to a kind (*The potato was first cultivated in South America*). Generic sentences, on the other hand, describe a generalization over events or over properties of entities. Generic sentences frequently contain generic NPs, as in the example cited above, but specific NPs can also be used in generic sentences (*John smokes a cigar after dinner*).

Generic sentences are intrinsically characterizing, and they express a stative state of affairs. Generics are often claimed to represent timeless events and are not typically marked for tense and aspect. There is a strong tendency for languages to refer to generic events with verbs exhibiting imperfective aspect. In some languages, nevertheless, forms encoding the perfective aspect also occur in generic sentences if the event can be considered bounded (Dahl 1995: 415, 419–420).

Erzya does not have a separate marker of genericity. The verb is in the present tense in these sentences, as in (7) and (8) (Cypkajkina 2007: 28). As shown in (8), transitive verbs with definite objects can be in the objective conjugation in generic sentences in Erzya. This suggests that generic events can be captured in Erzya with both conjugation types. The objective conjugation in this case expresses that the event that is generalized is bounded. Generics are further discussed in Section 4.3.

(7) *Valdaške-ś sval ašt-i pe'eve jono.*
North.Star-DEF always be-PRS.3SG midnight towards
'The North Star is always in the north.' (Cypkajkina 2007: 28)

(8) *Ke'ra-ž kši pečt'eńt', nať, alkuks=kak a vejsend'a-sak.*
cut.off-GER bread slice-DEF.GEN presumably indeed=and NEG unite-PRS.2SG>3SG
'You, in all probability, cannot indeed unite the bread slice that has been cut off.'
(Cypkajkina 2007: 59)

Habituals, similarly to generics, do not describe current state of affairs, but characterize a generalization based on an actual state of affairs. Krifka et al. (1995: 30–36) consider habituals a subtype of generic sentences. Nevertheless, there is a substantial difference between habituals and generics, namely, that some languages have a formal marking which corresponds to a habitual interpretation on the verb, while verbal marking corresponding to a generic interpretation is rare (Carlson 2012: 831).

Habituals can express frequently repeated events over a time period. This interpretation is most prevalent for events that cannot be protracted (*The old professor used to arrive late*). In situations that can be protracted over time, the sense of iterativity is not included, and the event is seen as continuing over a time period (*The Temple of Diana used to stand at Ephesus*) (Comrie 1976: 30–32).

As habituality often includes the implication of repetition, it is semantically close to iterativity. Habituality presupposes a more or less regular iteration of an event within a time period. The resulting habit is regarded as a characteristic property of a given referent (*Every year, Luc loses his umbrella three times*) (Bertinetto – Lenci 2012: 852). Iterativity, on the other hand, describes the repetition of an actual state of affairs within a closed time period (*Last year, Luc lost his umbrella three times*) (Bertinetto – Lenci *ibid.* 858).

Languages that formally distinguish perfective and imperfective aspects often use imperfective forms to describe habitual events. Such a use captures the progress of the repetition of events in time (Carlson 2012: 832). Nevertheless, habitual situations include events that are essentially perfective, since the event can be reiterated only if it has already been carried out (Bertinetto – Lenci 2012: 875).

Habitual and iterative events are not discussed separately in grammatical descriptions of Mordvinic languages; nevertheless, it is remarked upon that frequently repeated events may be expressed with different forms than individual realizations of events. Alhoniemi (1994: 148) proposed that in sentences that include the sense of repetition, the boundedness vs. unboundedness of single representations of events seem to correlate with verbal conjugation. This is shown in (9).

- (9) *Purom-il' latk-iñe-s ved'-eš, kona keñe'-i*
 accumulate-PST2.3SG trench-DIM-ILL water-DEF which manage-PRS.3SG
valske marto liše-me, vedra-s keč-se pešt'a-si
 morning with exit-INF bucket-ILL scoop-INE fill-PRS.3SG>3SG

di kanci, l'ija-t'-ńe-ń araś, a kado-v-il'.
 and carry.PRS.3SG>3SG other-PL-DEF-GEN NEG NEG leave-PASS-PST2.3SG
 'Water used to accumulate in the trench; the one who managed to go out in the morning filled his bucket with a scoop and carried it (home), but others had none, none was left.' (Alhoniemi 1994: 148)

(9) describes a situation, where the repeated event consists of several micro-events: the accumulation of the water in the trench, the filling of the bucket and taking the water home, and that no water is left for others. On every repetition of the event, one micro-event must be completed for the other one to take place. The transitive verbs in the objective conjugation describe these situations. This example also shows that repetition is not marked systematically on the verb. The first and the last verbs are in the second past tense, which is a marker of habitual aspect in the past. The other verbs are in the present tense.

It is not uncommon for languages to have a separate marker of habituality in the past tense. Mordvinic, furthermore, has an extensive system of verbal derivation. In Erzya, repetition can be expressed with the suffix *-kšn-* and continuous events with *-l'*, *-ń* and *-ś* (Ščemerova 1980: 339–344). Alhoniemi (1993) notes that these suffixes are the primary means to express aspectual oppositions in certain classes of verbs, and verbal conjugation only correlates with these suffixes. The derivational suffixes are not the main focus of this paper; nevertheless, in Section 4.3, I introduce some observations on their possible correlation with conjugation type and aspectual interpretation.

Even though habitual and generic sentences correlate with imperfective interpretation, since they describe characterizations; these events can be described with the objective conjugation in Erzya. This point is elaborated in more detail in Section 4.3 and illustrated with empirical data.

2.3. Perception verbs

Perception verbs encode two participants: the perceiver and the perceived. These participants are not fully involved in the action, which can result in a different case marking pattern than that of other transitive verbs. The Erzya perception verbs are shown in Table 1.

	Two-place predicates		One-place predicates
	Agentive	Non-agentive	
Sight	<i>vanoms</i>	<i>ńejems</i>	<i>ńejavoms</i>
Hearing	<i>kunsoloms</i>	<i>mařams</i>	<i>mařavoms</i>
Touch	<i>tokams</i>		
Taste	<i>varčams</i>		
Smell	<i>ńikšems</i>		

Table 1.*The perception verbs in Erzya*⁴

Perception verbs do not constitute a homogeneous group regarding transitivity. The object is more attained in the case of non-agentive perception verbs, such as the English *see*, *hear*, which encode an experiencer agent. In the case of agentive perception verbs, e.g. the English verbs *look* or *listen*, the object is less attained.⁵ Non-agentive perception verbs typically show a higher degree of transitivity than agentive ones (Tsunoda 1981: 392–397, 426–427).

Erzya perception verbs also have similar features. Agentive perception verbs, e.g. *vanoms* ‘look’, are not always formally encoded as transitive verbs. Furthermore, agentive and non-agentive perception verbs have different features regarding lexical aspect. Agentive perception verbs typically capture dynamic situation types, whereas non-agentive ones describe achievements or states (see Smith 1997). States remain consistent at every moment of the time interval, i.e. there is no change or development from one stage of the state to another (Smith *ibid.* 32). Achievements, on the other hand, capture the initiation of the state (Smith *ibid.* 56–57).

I discuss only non-agentive perception verbs in this paper, and from now on I will use the term ‘perception verbs’ to refer only to them. Erzya distinguishes two sense modalities among them: sight, and all other types of physical and mental perception. The verbs that encode these meanings are *ńejems* ‘see’ and *mařams* ‘hear; feel’. According to previous research on Mordvinic, these verbs are in the objective conjugation with definite objects, even when they express states that are continuing in the present (Koljadenkov 1963: 438–439; Nad’kin 1980: 283; Alhoniemi 1994: 147–148). The objective

⁴ The information in Table 1 is based on dictionaries and translations of examples in Viberg (1984).

⁵ For a detailed classification of perception verbs cross-linguistically see Viberg (1984).

conjugation is a marker of high transitivity, as it occurs only with definite objects and it correlates with perfective aspect (Grünthal 2008).

Perception verbs displaying different lexical aspects are shown in (10a) and (10b). In (10a), the verb describes an achievement, where the focus is on the moment of perception. This interpretation is enhanced by the adverbial *koda* ‘when’ and the change of state described in the second clause. (10b), on the other hand, characterizes a state that remains consistent at every moment of the time interval, i.e. there is no change or development from one stage of the state to another. As the examples show, the verb can be in the objective conjugation in both cases.

(10a)⁶ *Koda son maŋa-sińže narmuń-t-ńe-ń moro-st, son*
 when 3SG hear-PRS.3SG>3PL bird-PL-DEF-GEN song-POSS.3PL 3SG
śeske aŋše-źev-i ava-do-nzo.
 quickly think-INCH-PRS.3SG mother-ABL-POSS.3SG
 ‘When she hears the birds singing, she quickly thinks about her mother.’

(10b) *Son maŋa-sińže narmuń-t-ńe-ń moro-st park-so ašte-mste.*
 3SG hear-PRS.3SG>3PL bird-PL-DEF-GEN song-POSS.3PL park-INE be-GER
 ‘She hears the birds singing while in the park.’

The perfective forms of verbs, especially those of stative ones, can be used to imply the beginning of a situation instead of its end in many languages (Comrie 1976: 19). Markov (1964: 71) remarks that the objective conjugation of perception verbs is used in an inchoative meaning, i.e. it implies that perception has been initiated. Nevertheless, as the examples show, the objective conjugation does not cover only the initiation of perception but can also refer to states.

3. Data

The core of the data used for this study is collected from the MokshEr corpus, which contains written texts in literary Erzya. The material was further complemented with information provided by native speakers.

The MokshEr corpus includes literary texts in Erzya from between 2002 and 2008, including both original texts and translations. The corpus consists of 2 784 587 tokens and does not contain morphological annotations. I searched the corpus for the finite forms of the perception verbs *ńejems* ‘see’

⁶ Examples are provided by Aleksandr Danilčev (p.c.)

and *mařams* ‘hear; feel’ and excluded forms that are identical in the two conjugation types, e.g. E *ře-i-t* ‘see-PST-2SG’ and ‘see-PST-2SG>3PL’, as they fail to provide information on the variation of conjugation types. Only objects that can stand with verbs in the objective conjugation and behave in these contexts like definite NPs were included in the material, i.e. reciprocal, indefinite, and interrogative pronouns, and the *mařams pra* -construction are excluded (for more detail on these pronouns see Bernhardt 2020).

The material was analyzed on the level of sentences, and larger context was considered when it was necessary. I also consulted with Nina Agafonova and Aleksandr Danilčev on the use of the two conjugation types. The informants are native speakers of Erzya and are either staff or previous students of Ogarëv Mordovia State University. Both speakers have at least basic training in linguistics. My work with the informants included showing them examples from the data and asking how changing the conjugation type would influence the interpretation of the sentence.

4. Analysis

In this section, I discuss how conjugation types correlate with time reference and aspectual oppositions in the data. I present the data in Table 2. The table shows that perception verbs occur most frequently in the objective conjugation with definite objects.

The two conjugation types are not equally represented in the different tenses. The subjective conjugation is more frequent in the present tense than in the past tense. This agrees with Alhoniemi’s (1996: 69) observations, according to which the two conjugation types have different proportions in the two tenses and the objective conjugation is more frequent in the past tense.

Tense	Conjugation type	Occurrences
Present	Subjective	176 (39%)
	Objective	274 (61%)
Past	Subjective	111 (11%)
	Objective	897 (89%)

Table 2.

The conjugation of perception verbs in the data

The discussion of the data is divided according to formal and semantic features. First, I discuss verbs that are in the present (4.1) and past (4.2) tense. Dividing the sections according to tense is a convenient solution, as

tense is formally marked on Erzya verbs. Sections 4.1 and 4.2 focus on the representation of actual events that occur only once. Section 4.3, on the other hand, focuses on repeated and generalized events. Repetition and generalization are not necessarily marked separately on the verb; therefore, this division is based on semantics.

4.1. Present tense

4.1.1. Present time reference

Present time reference is essentially imperfective, as events occurring during the present moment encompass a wider time reference: the event starts before the present moment and lasts for some period of time into the future. Infrequently, the present tense refers to events occurring during the present moment in the data. Both conjugation types can be used with present time reference, although their interpretations are slightly different. The objective conjugation expresses an actual state of affairs in the present tense, while the subjective conjugation is used with more general statements. In the data, the use of the subjective conjugation is prominent in sentences where one of the participants is not present in the setting, making actual perception impossible. This is illustrated in (11–14).

- (11) *Vana nej=gak šormad-an ej-ste-nze – moň-ś*
 here now=even write-PRS.1SG PP-ELA-POSS.3SG 1SG-EMPH
ťeke nej-an sonze eś śelme-ň ikel'de.
 as.if see-PRS.1SG 3SG.GEN own eye-GEN in.front-ABL
 ‘Here, I write about her now as well, as if I could see her in front of my eyes.’
 (Syatko-2004_3_116-127: 25–26)

- (12) *Oš-oňť nej-sa, Mokša-ňť nej-sa –*
 city-DEF.GEN see-PRS.1SG>3SG M.-DEF.GEN see-PRS.1SG>3SG
aerodrom-oś araś.
 airfield-DEF NEG
 ‘I see the city, I see the Moksha (river), but the airfield is not there.’
 (Syatko-2008_8_28-36: 281–282)

- (13) *A ton, ava-j, mať-at ej-se-ň?*
 and 2SG mother-VOC hear-PRS.2SG PP-INE-POSS.1SG
 ‘And you, mother, can you hear me?’ (Syatko-2008_10_10-19: 361)

- (14) *Ñe-sak* *ćicina-ń* *piřavks-ońt?*
 see-PRS.2SG>3SG pole-GEN fence-DEF.GEN
 ‘Do you see the pole fence?’ (Syatko-2008_1_110-117: 306)

In (11), the subjective conjugation is used in a context in which the writer almost sees the person he is writing about. The verb, thus, does not capture actual state of affairs, which is further reinforced by the adverb *t’eke* ‘as if’. In (12), on the other hand, the objective conjugation expresses actual perception, where the pilot sees the city and the Moksha river from above.

Present time reference is most frequent in interrogative sentences, such as (13) and (14). The objective conjugation in these sentences directs the attention of the participant to an entity in the surrounding situation, as in (14). In (13), on the other hand, the addressed is the deceased mother of the speaker, and the speaker asks whether his mother can hear him or not, on a general basis, not only now. These findings are in line with Salamon’s (1989: 105) observations. According to her, the objective conjugation generally expresses concrete facts, and it highlights the temporariness of the state of affairs. Nevertheless, in sentences, such as (14), the event of perception cannot be considered as temporary or bounded. The present data suggests that the objective conjugation is used in contexts, where actual perception occurs, while subjective conjugation is frequent in abstract settings, where actual perception does not take place due to the absence of either the perceiver or perceived.

4.1.2. Past time reference

I distinguish the present and past time references of the present tense. While there are certain similarities in both uses, the interpretation of the conjugation types is slightly different. In both functions, the present tense refers to an event that is simultaneous with a reference point in time. With present time reference, the reference point is simultaneous to the moment of speech – for this reason, it is mostly used in dialogues. With past time reference, the reference point is in the past. This interpretation is anchored by other verbs in the context that are in the past tense. The past time reference of the present tense is illustrated in (15) and (16). In these sentences, the verb captures visual perception that is simultaneous with other events in the past. The objective conjugation in (15) implies that there is a change in the state of affairs: the speaker saw his mother, shouted out and threw herself at her. The subjective conjugation in (16) describes the event of perception as continuing in time. The sentences following the event of visual perception describe the actions of other people; therefore, the state of affairs introduced in the first

sentence is continuing and there is no implication of change in the following context.

- (15) *Meks-buŕi maŕa-v-ś teń: ńe-sa mejel'će-d'e.*
 why-INDF feel-PASS-PST.3SG 1SG.DAT see-PRS.1SG>3SG last-ABL
Piže-ožo vajgel-se śérgeď-i-ń di kaja-v-i-ń ej-z-enze.
 green-yellow voice-INE shout-PST-1SG and throw-PASS-PST-1SG PP-ILL-POSS.3SG
 ‘Somehow, I felt that I saw [lit. see] her for the last time. I shouted
 in a stentorian voice and threw myself at her.’ (Syatko-2006_11_30-36: 228–230)

- (16) *Śed'ej-eś maŕa-ś, t'e maziči-ńt' ńe-i ostatka-do.*
 heart-DEF feel-PST.3SG this beauty-DEF.GEN see-PRS.3SG last-ABL
Lomań-t'-ńe šumbrakśt'-ńe-śt' marto-nzo.
 person-PL-DEF greet-FREQ-PST.3PL with-POSS.3SG
 ‘In his heart he felt that he saw [lit. sees] this beauty for the last time.
 People greeted him.’ (EP-2005_3-mart_6: 85–86)

With past time reference, thus, the objective conjugation correlates with the temporariness of the situation and is used most frequently in contexts where the situation is bounded. This interpretation can be captured and illustrated best with sentences such as (15) and (16). Nevertheless, events that describe a change in the state of affairs are not always present in sentences where the perception verb is in the objective conjugation. Therefore, in the case of perception verbs, it seems that the objective conjugation does not serve to highlight the temporariness of the event, but rather that the subjective conjugation is used to highlight the fact that the event is proceeding in time.

4.1.3. Future time reference

In the data, only the objective conjugation is attested with future time reference. The future time reference often focuses on the starting point of the event, as is illustrated in (17) and (18). (17) is from a dialogue and indicates that perception can take place at any moment, unless there is a change in the situation, i.e. if the addressee does not stop shouting, they will be heard. The context in (18), on the other hand, is in the past, and the present tense describe the thoughts of the soldier. The objective conjugation in the present tense implies that perception could have taken place after the situation described in the previous sentence. The narration continues in the past tense after the sentences cited in (18). These sentences show that future time refer-

ence is encoded in the same way regardless of the location of the reference point in time, i.e. whether it is simultaneous with the time of speech or anchored in the past.

- (17) *Ton, id'emevś, lotka-k pižńe-ma-do, śeke-ń vant mańa-samiž.*
 2SG devil stop-IMP.2SG yell-INF-ABL same-GEN look hear-PRS.3PL>1
 'You, devil, stop yelling, or we will be heard!' (Syatko-2008_7_62-86: 198)

- (18) *Žardo ava-ś kuž-ś vaks-oz-onzo, soldat-oś*
 when woman-DEF climb-PST.3SG beside-ILL-POSS.3SG soldier-DEF
śolg-i-že vagon kenš-eńt. Iśta śed'e paro,
 shut-PST-3SG>3SG car door-DEF.GEN like.this CPR good
a to jut-i konduktor, ņe-sińže di,
 or else go-PRS.3SG guard see-PRS.3SG>3PL and
śeke-ń vant, pań-sińže=jak.
 that.same-GEN look drive.off-PRS.3SG>3PL=and
 'When the woman climbed beside him, the soldier shut the car door. It is better like this, otherwise the guard would have come [lit. comes], seen [lit. sees] them (the woman and her child) and immediately ordered [lit. orders] them to get off.' (Syatko-2004_11_34-49: 56–57)

The verb in (17) and (18) describe events where the stimulus has not yet been perceived at the reference point, but perception can take place at any moment following it. The verb in these cases focuses on the initial phase of the perception. (18) implies, furthermore, that as soon as perception takes place, the situation is bound to change as well: the ticket inspector would make the woman get off the train. Thus, the event expressed by the verb in (18) is bounded by its endpoint as well.

Most perception verbs in the present tense of the objective conjugation seem to be used in an inchoative meaning in the data, and there are only a couple of examples that do not presuppose an inchoative interpretation. This is illustrated in (19), where the event is not bounded from its starting point. Nevertheless, the verb is still used in a future time reference: the event has not yet occurred, but the speaker plans to visit his parents after his time in the army.

- (19) *No jalateke armija-do mejle vaśńa=jak mol'an kudo-v, Dubjonka*
 but anyway army-ABL after first=and go-PRS.1SG home-LAT D.

ve'le-v. *Ñe-siń* *t'eta-ń-ava-ń.*
village-LAT see-PRS.1SG>3PL father-POSS.1SG.GEN-mother-POSS.1SG.GEN
‘Anyways, after the army, I will go home first, to Dubjonka village. I will see my parents.’ (Syatko-2008_12_52-59: 63–64)

Perception verbs are in the present tense objective conjugation when they express an actual state of affairs occurring simultaneously with the reference point in time or after it. The objective conjugation does not correlate with the boundedness of the situation, as it can be used in both bounded and unbounded contexts. The subjective conjugation is used in contexts, where actual perception does not happen or can highlight that perception is ongoing.

4.2. Past tense

The past tense refers to events that occur before a deictic point in time. The conjugation type of the verb does not influence the interpretation of time reference. In the past tense, the objective conjugation is used more frequently than the subjective one: out of 1008 verbs in the past tense, only 111 are in the subjective conjugation, i.e. only 11%. This is likely due to the fact that in the past tense, most of the situations described with a perception verb are bounded, and in these cases the verb is always in the objective conjugation. This is illustrated in (20). The first clause of the sentence, which describes the arrival of the dragon, frames the event from its starting point: visual perception can start only once the dragon has arrived. The last clause provides an ending point, as it describes a change in the state of affairs.

(20) *Sa-ś* *ińeguj-eś,* *ńe-i-ńże*
come-PST.3SG dragon-DEF see-PST-3SG>3PL

ćora-ńt *ćeń-en-ze,* *keżija-vt'-ś.*
man-DEF.GEN hair-GEN-POSS.3SG get.angry-CAUS-PST.3SG
‘The dragon came, saw the man’s hair and got angry.’
(Syatko-2007_4_112-115: 95)

The boundedness of the event is often further reinforced with conjunctions such as *koda*, *kodak*, *źardo* ‘when’ or *ańśak* ‘only’, which is illustrated in (21).

(21) *Abungad'-ś,* *źardo mań-i-że* *kenkš-eńteń* *gaj-ńe-vte-ma-ńt.*
be.startled-PST.3SG when hear-PST-3SG>3SG door-DEF.DAT ring-FREQ-CAUS-NMLZ-DEF.GEN

‘He was startled when he heard the ringing at the door.’
(Syatko-2006_5_45-51: 217–218)

The objective conjugation typically describes bounded situations that have either a starting or an ending point or both. The subjective conjugation is not accepted in these contexts.

The objective conjugation is used in other contexts as well. In the following example, I discuss unbounded states of affairs and the variation of conjugation types in them. (22) and (23) describe similar events, but nevertheless, the conjugation type varies. In both examples, the perception is ongoing, which is implied in the second sentence, which complements the image of visual perception in both cases. This shows that perception verbs in the objective conjugation do not necessarily describe bounded or temporary events.

- (22) *Ňej, pojezd-se ardo-msto, t'eta-n-zo orta ikele*
 now train-INE drive-GER father-GEN-POSS.3SG gate in.front
palka marto ašt'iča-ks ňe-i-že. Son sval
 stick with stand-PTCP-TRSL see-PST-3SG>3SG 3SG always
šumbra-l-vijev-el, kolhoz-oň pakša-t'ne-va
 healthy-PST2.3SG-strong-PST2.3SG kolkhoz-GEN field-PL-DEF-PROL
traktor-t veť-ňe-š, meks insul't stard-i-že?
 tractor-PL drive-FREQ-PST.3SG why stroke catch-PST-3SG>3SG
 'Now, riding on the train, he imagined (lit. saw) his father as someone standing with a stick in front of the gate. He has always been healthy and strong, drove tractors on the fields of the kolkhoz, why did the stroke catch him?'
 (Syatko-2008_1_4-22: 77–79)

- (23) *Ist'amo-ks S'opa-ň ňe-š, kodamo-l' son vokzal-oňt'*
 like.this-TRSL S.-GEN see-PST.3SG such.as-PST.2SG 3SG station-DEF.GEN
ikele – kelej šiňel-se di lomaň-eň kartuz-so. S'opa
 in.front wide greatcoat-INE and person-GEN cap-INE S.
vaň-š čama-zo-nzo šíže-ž, t'eke peňáca-š:
 look-PST.3SG face-ILL-POSS.3SG tire-GER as.if complain-PST.3SG
 'He saw S'opa as he was in front of the station – in a wide greatcoat and in someone else's cap. S'opa looked into his face tiredly, as if he were complaining:' (Syatko-2004_7_49-64: 484–485)

In the data on perception verbs, the subjective conjugation seems to correlate with imperfective aspect and unbounded situations more closely than the objective conjugation with bounded aspect. The subjective conjugation is not used in contexts where a change is implied in the setting. It can only oc-

cur in sentences that describe unbounded events, as in (23). In these sentences the continuation of perception is more clearly expressed than in (22), as the objective conjugation is accepted in both contexts.

4.3. Repeated and generalized situations

Generic sentences are not distinctly marked in Erzya, and the verb is typically in the present tense in these sentences. As mentioned in 2.2.3, in languages that mark aspectual oppositions on verbs, imperfective forms are typically used to express a generic state of affairs. In Erzya, the conjugation of the verb varies in generic sentences. This is illustrated in (24) and (25).

In (24), the verb is in the subjective conjugation. The verb describes a feature of the subject, namely that townsmen do not know the earth as well as villagers. A similar comparison is presented in (25), where the verb is in the objective conjugation.

- (24) *Oš-on' eř-ića-ś čurosto mař-i moda-ńt' išt'a,*
 city-GEN live-PTCP-DEF seldom feel-PRS.3SG earth-DEF.GEN like.that
koda mař-i sonze veľe-se kaso-ź-eś.
 how feel-PRS.3SG 3SG.GEN village-INE grow-PTCP-DEF
 'Townsmen seldom know⁷ the earth as well as those who grew up
 in the village.' (Syatko-2007_4_59-65: 28–29)

- (25) *Veĵens-t-ne sonze večk-siź di lamo jars-it'*
 one-PL-DEF 3SG.GEN love-PRS.3PL>3SG and much eat-PRS.3PL
ej-ste-nze ľija-t-ńe sudo-st purt'-ń-it',
 PP-ELA-POSS.3SG other-PL-DEF nose-POSS.3PL turn-FREQ-PRS.3PL
kodak mařa-siź kinza-ńt' čińe-n-ze.
 as.soon.as feel-PRS.3PL>3SG coriander-DEF.GEN smell-GEN-POSS.3SG
 'Some like it and eat it often, others turn their nose away as soon as they smell
 coriander [lit. they feel the smell of coriander].' (EP-2007_29-nojabr'_12a: 6–7)

Based on the data and previous research on Mordvinic, it seems that the conjugation type correlates with the boundedness vs. unboundedness of the micro-events in generic sentences. (24) and (25) express generalized events that characterize a group of people. These sentences do not describe actual

⁷ Perception verbs can also refer to cognitive processes, as in (24). Nevertheless, the data did not reveal whether the choice of conjugation type would depend on the semantics of these verbs.

events that occur at a given time, but they capture events that have the possibility to occur at any time. The important difference is between the possible single occurrences of these events. In (24), the verb describes a state that continues unchanged throughout the life of a random townsman who fits this description. In (25), on the other hand, there is a change in the state of affairs whenever the event occurs, i.e. the micro-event has a starting and ending point. The verb *mařasiř* is used in an inchoative meaning, where the person who does not like coriander turns their nose away as soon as they smell it. The inchoative reading is emphasized by the presence of the adverb *kodak* ‘when’ and the change in state provides an end point for the event.

Generic sentences, thus, can be divided into two subtypes. First, they can refer to events that describe certain characteristic features of the subject that remain unchanged. Second, they can generalize over such events that have a starting and or ending point. The subjective conjugation in generic sentences correlates with the first reading, whereas the objective conjugation is used the second one.

Habitual sentences, which describe the repetition of events over a time period, have slightly different features. As shown in (26) and (27), these sentences can describe events that occur with relative frequency either in the present or in the past. In (26), the author sees themselves in their dream. Naturally, this vision does not occur during the time of speech, even though the state of affairs, which includes the separate event of the speaker seeing himself in his dreams cuts through the present moment as well. In (27), it is described how Sergei used to see his home every night during a past period.

- (26) *On-sto-n=gak eř pra-m nej-an, koda*
 dream-ELA-POSS.1SG=and own REFL-POSS.1SG see-PRS.1SG how
ařt-an stol' ekř-se, – keňardo-řev-ř Nesmejan.
 stand-PRS.1SG table behind-INE rejoice-INCH-PST.3SG N.
 ‘I see myself in my dream as well, how I stand at the table – Nesmejan
 rejoiced.’ (Syatko-2004_6_3-32: 402)

- (27) *T'iriň kudo-ňt' řergej Ivanovič ěe-ř on-sto-nzo*
 home house-DEF.GEN ř I. see-PST.3SG dream-ELA-POSS.3SG
eřva ve:
 every night
 ‘Sergei Ivanovič saw his childhood home every night in his dream.’
 (EP-2007_23- avgust_6b: 27)

The verb is in the subjective conjugation in both sentences. In habitual constructions the objective conjugation is not used in the data, and it is not accepted by the informants unless frequentative suffixes are attached to the verb. Habituality also belongs to the imperfective domain (see e.g. Carlson 2012: 832), therefore these sentences also exemplify the correlation between imperfective aspect and the subjective conjugation.

Salamon (1989: 105) remarks that the frequentative suffix and the second past tense can neutralize the perfective reading of the objective conjugation. While the subjective conjugation may not always be interchangeable with the objective conjugation of a verb that has frequentative suffixes, in habitual sentences these forms are interchangeable. Cypkajkina (2007: 62) notes that verbs with frequentative suffixes can take the objective conjugation; these verbs describe characterizing or repeating events.

In (28), the verb *nejems* with the frequentative suffix *-kšn-* is in the objective conjugation, while in (29), the verb is in the objective conjugation of the second past tense.

- (28) *On-sto-n=gak* *eš* *p'a-m* *ne-kšne-sa,* *koda*
 dream-ELA-POSS.1SG=and own REFL-POSS.1SG see-FREQ-PRS.1SG>3SG how
ašt'an *stol'* *ekš-se, –* *keňardo-žev-š* *Ňesmejan.*
 stand-PRS.1SG table behind-INE rejoice-INCH-PST.3SG Ň.
 'I see myself in my dream as well, how I stand at the table – Ňesmejan rejoiced.' (Nina Agafonova, p.c.)

- (29) *T'iriň* *kudo-ňt'* *Šergej* *Ivanovič* *ne-il'-iže*
 home house-DEF.GEN S. I. see-PST2-3SG>3SG
on-sto-nzo *e'va* *ve:*
 dream-ELA-POSS.3SG every night
 'Sergei Ivanovič saw his childhood home every night in his dream.'
 (Nina Agafonova, p.c.)

It seems that the repetition of events can be expressed in two ways in Erzya. The verb can take the subjective conjugation, which correlates with the unboundedness of the situation. Nevertheless, once the repetition is expressed by frequentative suffixes or the second past tense, the objective conjugation can be used as well. The exact differences between the subjective conjugation and the objective conjugation with frequentative markers in habitual sentences require further study. Based on these examples, I am not convinced that these suffixes are neutralizing the perfective interpretation of the objective conjugation. It seems that these suffixes express the same se-

mantics as the subjective conjugation does in (26) and (27), i.e. habituality. In certain contexts, the subjective conjugation may be sufficient to express habituality.

One probable explanation why verbs with frequentative suffixes or in the second past tense can take the objective conjugation may be that the single occurrences of micro-events that are included in the situation are considered bounded, i.e. they focus on the temporariness of every single event of perception. Based on the present material it can be concluded that the events described in (26–29) are similar, but that the frequentative suffixes and conjugation types focus on different aspects of the expressed state of affairs.

5. Conclusions

This paper shows how verbal conjugation correlates with aspectual oppositions in the case of perception verbs. In previous research, it has been remarked that perception verbs belong to a special verbal group, as their conjugation type does not correlate with aspect in the same way as that of other semantic groups of verbs. Therefore, I focused on the conjugation type of perception verbs in this paper to determine the cause of the variation.

In Erzya, in transitive sentences, verbs can take in two different conjugation types. The objective conjugation can occur only with definite objects, and in this case, the choice of conjugation type correlates with aspect. The subjective conjugation typically refers to unbounded events, while the objective conjugation implies that the event is bounded.

Perception verbs, here understood as non-agentive perception verbs, such as *see* and *hear* in English, express states. These verbs describe the attainment of a stimulus by the perceiver, after which the event continues in the same manner, unless something happens that changes the state of affairs. Erzya typically encodes these events with the objective conjugation if the object is definite.

I have shown that perception verbs occur in the subjective conjugation with definite objects on rare occasions. The most prominent difference between the two conjugation types seems to be that the subjective conjugation is frequently used in contexts where actual perception does not take place or to express generalizations or habitual events. The objective conjugation, on the contrary, captures the actual realizations of perception. Furthermore, the subjective conjugation correlates with imperfective aspect more closely than the objective conjugation with perfective aspect in the case of perception verbs, since the subjective conjugation cannot describe bounded events, but the objective conjugation can express both bounded and unbounded events.

This paper has also revealed that generalized and habitual (repeated) state of affairs can be expressed with different conjugation types. In these situations, the choice of conjugation type depends on whether the micro-event (that is generalized or repeated) is conceived as bounded or unbounded and whether the unboundedness is not marked elsewhere.

Abbreviations

1	first person	INF	infinitive
2	second person	LAT	lative
3	third person	NEG	negation verb
ABL	ablative	NMLZ	nominalizer
CAUS	causative	NOM	nominative
CPR	comparative	PRS	present tense
DAT	dative	PASS	passive
DEF	definite declension	PL	plural
DIM	diminutive	POSS	possessive suffix
ELA	elative	PP	postposition
EMPH	emphatic particle	PROL	prolative
FREQ	frequentative	PST	first past tense
GEN	genitive	PST2	second past tense
GER	gerund	PTCP	participle
ILL	illative	REFL	reflexive pronoun
IMP	imperative	SG	singular
INCH	inchoative	SPRL	superlative
INDF	indefinite element	TRSL	translative
INE	inessive	VOC	vocative

Literature

- Alhoniemi, Alho 1991: Zur Kasuszeichnung des Objekts im Mordwinischen. Suomen kielitieteellisen yhdistyksen vuosikirja 4: 18–30.
- Alhoniemi, Alho 1993: Ersän ja mokšan sisäisistä eroista: 'kysyä'-verbien käytön aspektuaalista tarkastelua. In: Ulla-Maija Kulonen (ed.), Festschrift für Raija Bartens zum 25. 10. 1993. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 215. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. 21–35.
- Alhoniemi, Alho 1994: Zur Verwendung der Objektkonjugation im Mordwinischen. In: Lars-Gunnar Larsson (ed.), Lapponica et uralica: 100 Jahre finnisch-ugrischer Unterricht an der Universität Uppsala: Vorträge am Jubiläumssymposium 20.-23. April 1994. Studia Uralica Uppsaliensia 26. Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala. 145–152.

- Alhoniemi, Alho 1996: Über die Unterschiede bei der Verwendung der Subjekt- und Objektkonjugation im Ersa- und Mokscha-Mordwinischen. In: Leskinen, Heikki – Maticsák, Sándor – Seilenthal, Tõnu (eds), *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum*, Jyväskylä 10.-15.08. 1995. Pars III. Jyväskylä. 68–71.
- Bartens, Raija 1979: Mordvan, tseremissin ja votjakin konjugaation infiniittisten muotojen syntaksi. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* 170. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Bartens, Raija 1999: Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* 232. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Bernhardt, Mariann 2016: Ersämordvan kielen genetiivi- ja inessiiviobjektien vaihtelu. [Master's thesis.] Turun yliopisto, Turku.
- Bernhardt, Mariann 2020: Encoding definiteness on pronominal objects in Mordvinic. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 65: 25–61.
- Bertinetto, Pier Marco – Lenci, Alessandro 2012: Habituality, Pluractionality and Imperfectivity. In: Binnick, Robert I. (ed.), *The Oxford Handbook of Tense and Aspect*. Oxford University Press, Oxford. 852–880.
- Carlson, Greg 2012: Habitual and generic aspect. In: Binnick, Robert I. (ed.), *The Oxford Handbook of Tense and Aspect*. Oxford University Press, Oxford. 828–851.
- Comrie, Bernard 1976: *Aspect*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Comrie, Bernard 1985: *Tense*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Суркајкина, В. Р. 2000: В. П. Цыпкајкина, Глалолось. In: Цыганкин, Д. В. – Агафонова, Н. А. – Имайкина, М. Д. – Мосин, М. В. – Цыпкајкина, В. П. – Абрамова, Е. А. (ред.), *Эрзянь кель: Морфология*. Красный Октябрь, Саранск. 146–216.
- Суркајкина, В. Р. 2007: В. П. Цыпкајкина, Темпоральность в мордовских языках и принципы ее описания. Издательство Мордовского университета, Саранск.
- Dahl, Östen 1995: The Marking of the Episodic/Generic Distinction in Tense-Aspect Systems. In: Carlson, Gregory N. – Pelletier, Francis Jeffrey (eds), *The Generic Book*. The University of Chicago Press, Chicago. 412–426.
- Grünthal, Riho 2008: Transitivity in Erzya Mordvin. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.), *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére. Urálsztikai Tanulmányok* 18. 219–239.
- Hewson, John 2012: Tense. In: Binnick, Robert I. (ed.), *The Oxford Handbook of Tense and Aspect*. Oxford University Press, Oxford. 508–535.
- Keresztes, László 2011: *Bevezetés a mordvin nyelvészetbe*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Koljadenkov, M. N. 1954: М. Н. Коляденков, Грамматика мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Часть II: Синтаксис. Мордовское книжное издательство, Саранск.

- Koljadenkov, M. N. 1963: М. Н. Коляденков, Комментарии. In: М. Е. Евсевьев, Основы мордовской грамматики. Избранные труды. Том IV. Мордовское книжное издательство, Саранск. 416–456.
- Krifka, Manfred – Pelletier, Francis Jeffry – Carson, Gregory N. – Meulen, Alice Ter – Chierchia, Gennaro – Link, Godehard 1995: Genericity: An Introduction. In: Carlson, Gregory N. – Pelletier, Francis Jeffry (eds), *The Generic Book*. The University of Chicago Press, Chicago. 1–124
- Markov, F. P. 1964: Ф. П. Марков, Функции объектного спряжения мордовского глагола. In: Pajusalu-Adler, E. (ed.), *Tõid läänemeresoome ja volga keelte alalt*. Труды по прибалтийско-финским и волжским языкам. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn. 69–85.
- Matjuškin, P. G. 1980: П. Г. Матюшкин, Объектное спряжение. In: Д. В. Цыганкин (ред.), *Грамматика мордовских языков. Фонетика, графика, орфография, морфология*. Мордовский государственный университет имени Н. П. Огарева, Саранск. 301–325.
- Nad'kin, D. T. 1980: Д. Т. Надькин, Глагол. In: Д. В. Цыганкин (ред.), *Грамматика мордовских языков. Фонетика, графика, орфография, морфология*. Мордовский государственный университет имени Н. П. Огарева, Саранск. 268–301.
- Salamon, Ágnes 1989: Tárgyas szerkezetek az erza-mordvinban. *Folia Uralica Debreceniensia* 1: 87–108.
- Smith, Carlota S. 1997: *The Parameter of Aspect*. (Second Edition.) Kluwer, Dordrecht.
- Ščemerova, V. S. 1980: В. С. Щемерова, Категория вида. In: Д. В. Цыганкин (ред.), *Грамматика мордовских языков. Фонетика, графика, орфография, морфология*. Мордовский государственный университет имени Н. П. Огарева, Саранск. 325–344.
- Tsunoda, Tasaku 1981: Split case-marking patterns in verb-types and tense/aspect/mood. *Linguistics* 19/5: 389–438.
- Viberg, Åke 1984: The verbs of perception: a typological study. *Linguistics* 21: 123–163.

Data

MokshEr. Moksha-Erzya electronic corpus. University of Turku, 2010.

Az érzékelést kifejező igék ragozásának váltakozása az erzában

Cikkemben az erza érzékelést kifejező igék alanyi és tárgyias ragozásának váltakozását tanulmányozom. Korábbi kutatások kimutatták, hogy csak abban az esetben állhat az ige tárgyias ragozásban, amennyiben a tárgy határozott. Ebben az esetben az igei ragozások váltakozása aspektuális szembenállásokat fejez ki: a tárgyias ragozás befejezett cselekvésre utal, míg az alanyi ragozás rendszerint folyamatos cselekvésre. A nyelvtani leírásokban gyakran megjegyzik, hogy az érzékelést és észlelést kifejező igék – pl. *sodams* 'tud, megtud', *čárkod'ems* 'ért, megért', *nejems* 'lát, meglát' – a többi igétől eltérően viselkednek. A különbség abban nyilvánul meg, hogy ezek az igék mind befejezett, mind pedig folyamatos jelentésükben állhatnak tárgyias ragozásban határozott tárggyal. Ez arra enged következtetni, hogy amennyiben a tárgy határozott, ezek az igék szinte kivétel nélkül tárgyias ragozásban állnak, hiszen az aspektuális szembenállások nem befolyásolják ezeknek az igéknek a ragozását. Az erza irodalmi szövegek ezt a feltevést nem bizonyítják, mivel ezen igék gyakran előfordulnak alanyi ragozásban is határozott tárggyal.

Tanulmányomban a tudattalan érzékelést kifejező igéket vizsgálom meg közelebbről, azaz az erza *nejems* 'lát, meglát' és *mar'ams* 'hall, meghall; érez, megérez' igék alanyi és tárgyias ragozású formáit. Csak azokat az igéket veszem figyelembe, amelyek határozott tárgy mellett állnak. Kutatásom kimutatja, hogy ezek az igék főként jelen időben használatosak alanyi ragozásban. Az alanyi ragozást leginkább olyan szövegkörnyezetben használják, amikor vagy az érzékelő vagy az érzékelt nincs jelen a beszédhelyzetben. Az alanyi ragozás gyakran utal továbbá ismétlődő vagy általános eseményekre. A tárgyias ragozás ezzel szemben leginkább valódi eseményekre utal. Folyamatos érzékelést mindkét igeragozással ki lehet fejezni, viszont csak a tárgyias ragozás utalhat olyan eseményekre, amelyeknek van kezdő- és/vagy végpontjuk. Az érzékelést kifejező igék esetében az alanyi ragozás tehát sokkal szorosabban kapcsolódik a befejezetlen aspektushoz, mint a tárgyias ragozás a befejezetthez.

Kulcsszavak: erza, aspektus, tárgyias ragozás, alanyi ragozás, érzékelést kifejező igék
Keywords: Erzya, aspect, objective and subjective conjugation, perception verbs

BERNHARDT MARIANN

Földrajzi nevek Reguly Antal úti naplójában (oroszországi utazása és hazatérése)¹

GULYÁS Zoltán

Reguly Antal Múzeum és Népi Kézműves Alkotóház, Zirc
szibir@map.elte.hu

1. Bevezetés

Reguly Antal (1819–1858) utazó, földrajzi felfedező, a finnugor népek kiváló kutatója több tudományterületen is nemzetközi jelentőségű eredményeket ért el. Életművének összességéből – akár a szellemi, akár a fizikai teljesítményét szemléljük – magasan kiemelkedik az oroszországi terepen véghezvitt kutató- és gyűjtőmunkája. Reguly az uráli és nyugat-szibériai utazásáról, az oda történő eljutásáról, illetve visszaérkezéséről Kalendárium címmel naplót vezetett, melynek eredeti kéziratos változata² napjainkban az MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában lelhető fel. Meglátásom szerint Reguly sokoldalú terepi tevékenységét akkor ismerhetjük meg a legalaposabban, ha a kartográfiai alkotásaival egyidejűleg az úti jegyzeteit, naplóbejegyzéseit is görcső alá vesszük.

A Reguly-életmű kutatásának történetében mérföldkönek számít, hogy 2008-ban, Reguly halálának százötvenedik évfordulóján – amely éppen egybeesett a Hanti-Manszijszkban megrendezett V. Finnugor Világkongresszussal – Szij Enikő szerkesztésében és a Tinta Könyvkiadó gondozásában a Kalendáriumot nyomtatott formában megjelentették (Reguly 2008). A kötet alapjául szolgáló német nyelvű kéziratot a jekatyerinburgi V. G. Karelin³ be-

¹ A dolgozat elkészítéséhez szükséges kutatásokat az NKFI_K 18 128272 jelzésű tudományos pályázati projekt (Regulyverzum: Reguly Antal hagyatékának on-line közzététele) tette lehetővé.

² A kéziratos napló jelzete: MTA KIK Kézirattár, M. Nyelvtud. 16. r. 22.

³ Vlagyiszlav Georgijevics Karelin [Kamenszk-Uralszkij, 1932. augusztus 8.]: orosz mérnök, feltaláló, a műszaki tudományok kandidátusa. Az uráli vidékek földrajzának, hely-

tűzte ki és írta át, ezután németről magyarra, majd magyarról oroszra fordították. A napló végén a szerkesztő gondos munkája nyomán egy felsorolás kapott helyet, amely a szövegben előforduló személyneveket betűrendben és dátumok szerint csoportosítva egyaránt tartalmazza. A kiadványt magam is nagy haszonnal forgattam a Reguly térképészeti munkásságának feltárását célzó kutatásaim során (Gulyás 2019).

A Kalendáriumban szép számmal fordulnak elő földrajzi nevek. Mivel a kéziratos naplót – és benne az egyes névalakokat – a kutatók a háttérismerteikből eredően különbözőképpen olvashatják és értelmezhetik, ezért célszerű, hogy a szöveg többféle olvasatban is rendelkezésre álljon. A Kalendárium kéziratát tanulmányozva arra az elhatározásra jutottam, hogy az említett kiadványtól függetlenül az eredeti szöveget magam is elolvasom, és teljes egészéről átiratot készítek. Eme feladat végeztével részletesen elemeztem a naplót, illetve annak tartalmi elemeit, különös tekintettel a földrajzi nevekre. Jelen dolgozatomban a Kalendáriumhoz fűződő vizsgálataim eredményeit kívánom bemutatni.

2. A Kalendárium és a földrajzi nevek

Reguly a kéziratos naplóját – amely összesen 74 lapoldalt tesz ki – német nyelven, fekete tintával írta, emellett a fejezetcímekhez és bizonyos szövegrészekhez világoskék színű ceruzát használt. A lapok kitöltöttségének mértéke változó: vannak olyan oldalak, ahol a sorok összesűrűsödésével a szöveg jóval több helyet foglal el, míg másutt egyáltalán nincsenek bejegyzések, csupán a dátumok megírásaival találkozhatunk. A napló szövege viszonylag jól olvasható, és bár akadnak benne áthúzások és javítások, a kibetűzése elsősorban azokon a helyeken okozhat problémát, ahol a tinta elhalványodott, esetleg szinte teljesen kifakult. A lapok bal oldalán, közvetlenül a bejegyzések előtt szerepelnek a dátumok. A hónapneveket – általában rövidítve – Reguly mindig csak az adott hónap kezdetén tüntette fel. A napok megnevezéseit eleinte teljesen kiírta, később itt is rövidített, végül a vasárnapok kivételével sok helyütt el is hagyta ezeket.

A Kalendárium 2008-ban megjelent kiadásának címlapján azt olvashatjuk, hogy Reguly utazásának a Szentpétervár–Urál–Szentpétervár szakaszát, illetve az 1843. szeptember 29. és 1846. március 5. közötti bejegyzéseket tar-

történetének és turizmusának jeles szakértője. Az Orosz Földrajzi Társaság és az Uráli Honismereti Társaság tagja. Elévülhetetlen érdemei vannak Reguly életművének oroszországi népszerűsítésében, illetve egy 1711 m magas sarki-uráli hegycsúcs Regulyról történő elnevezésében.

talmazza (Reguly 2008). A kiadványban lévő utolsó naplóbejegyzés idején Reguly még Civilszkben⁴ tartózkodott.

A kéziratot vizsgálva azt tapasztaltam, hogy az utazás leírása további bejegyzésekkel folytatódik: 1847. október 25-től (a helyszín már Gräfenberg⁵) december 29-ig (a végállomás Berlin). Tehát a naplóban egy jelentős ugrás következik be, ami azt jelenti, hogy Reguly a szentpétervári megérkezéséről, ottani időzéséről és a Gräfenbergbe történő távozásáról már nem írt, hanem a hazatérésével folytatta, majd Berlinbe való eljutásával fejezte be a naplóját, melynek végén az általa megtett útszakaszok távolságértékeit összegezte. Reguly Kalendáriuma 23 fejezetre tagolódik. A hazatérését, illetve a Bécsbe és Berlinbe utazását tárgyaló három fejezet címét a többitől eltérően magyarul írta, jóllehet a naplóbejegyzések itt is németül szerepelnek.

A Kalendárium fejezetcímeiben és bejegyzéseiben együttesen – számításaim szerint – 571 alkalommal fordulnak elő földrajzi nevek, némelyik többször is. Ez utóbbiakat az összegzésbe beleszámítottam, akárcsak azokat a kunyhó- és sátorneveket, amelyek a tulajdonosuk nevét viselik. Az 571-ből 119 név esetében nem sikerült egyértelműen beazonosítanom a pontos földrajzi elhelyezkedésüket.

Az 571 tételnyi névelem típusok szerinti megoszlása a következő: 381 településnév; 125 folyónév; 48 domborzati név (köztük hat folyóvölgy neve); öt tengerhez kapcsolódó név (szoros, tengeri fok, folyótorkolat megnevezése); öt államnév; két további igazgatási név; két tájnév; két tónév; egy szigetnév.

A napló földrajzi neveit abból a szempontból is csoportosítottam, hogy milyen szövegekörnyezetben fordulnak elő. 454 név esetében Reguly maga járt ott az adott helyen, és ehhez kapcsolódóan írt bejegyzést. Ezen kívül a nevek megemléítését eredményező további eseményeket a következőképpen foglalhatjuk össze:

- Reguly levelet vagy csomagot küldött oda, illetve kapott onnét;
- Reguly az adott helyről kapta meg úti okmányait;
- Reguly által említett személyek (pl. saját szülei, ismerősei) oda utaztak vagy onnét érkeztek vissza;
- Reguly olyan személyekkel beszélt, akik onnét jöttek, vagy korábban már jártak ott;

⁴ Járási székhely a Csuvas Köztársaság területén, a Nagy- és a Kis-Civil folyók találkozásánál.

⁵ Ma Lázně Jeseník (1948-ig Gräfenberk), Csehország.

- Reguly feljegyzéseket készített a helyszínről, esetleg földrajzi leírást adott róla;
- Reguly mások (pl. Kovalevszkij⁶, Lütke⁷, Lepjohin⁸ vagy Popov⁹) feljegyzéseit olvasva említi meg a helyszín nevét;
- Reguly térképet rajzolt a helyszínről, esetleg mások térképeit vizsgálta;
- A földrajzi nevet egy olyan intézmény (pl. vendéglő) viselte, ahová Reguly betért.

Az 571 tételnyi földrajzi név térbeli elhelyezkedése a mai államok területére nézve a következő: Oroszország 532 tétel; a jelenkori Magyarország 11 tétel; Szlovákia 10 tétel; Németország 5 tétel; Ausztria 4 tétel; Lengyelország 2 tétel; Ukrajna 2 tétel (Reguly egy Odessza nevű étteremben ebédelt, valamint egy Kijevből érkezett személlyel beszélt); Csehország 1 tétel; Kína 1 tétel (Reguly Kovalevszkij munkájára hivatkozva említette meg az ország nevét, az ottani jezsuiták tevékenységéhez kapcsolódóan); Anglia 1 tétel (Reguly egy olyan személlyel találkozott, aki járt az országban).

Ezen kívül további egy esetben nem lehetett konkrét országot hozzárendelni a névhez (*Ost Asien*), egy Reguly által feljegyzett másik névnél pedig nem sikerült megállapítanom, hogy az azt viselő település melyik országban található.

A napló végén, az útszakaszok távolságadatainak összegzésében előforduló földrajzi neveket külön számoltam. Ezek együttes mennyisége 58 tétel, ami 27 különböző helynevet jelent. Közülük többször is szerepelnek: *Peters-*

⁶ Kovalevszkij, Oszip Mihajlovics [József Szczepan Kowalewski; Bolsaja Beresztovica (ma Fehéroroszország), 1800. december 28. (1801. január 9.) – Varsó, 1878. október 26. (november 7.)]; lengyel származású oroszországi orientalista, egyetemi tanár. A Varsói és a Kazanyi Egyetem professzora, utóbbinak rektora. A Szentpétervári Tudományos Akadémia tagja.

⁷ Friedrich Benjamin von Lütke [Fjodor Petrovics Litke; Szentpétervár, 1797. szeptember 17. (szeptember 28.) – Szentpétervár, 1882. augusztus 8. (augusztus 20.)]; német származású oroszországi tengerész, geográfus, sarkkutató, admirális. Egyik alapítója az Orosz Földrajzi Társaságnak, ahol két ízben is alelnöki tisztséget töltött be. 1864-től a Szentpétervári Tudományos Akadémia elnöke.

⁸ Lepjohin, Ivan Ivanovics [Szentpétervár, 1740. szeptember 10. (szeptember 21.) – Szentpétervár, 1802. április 6. (április 18.)]; orosz utazó, természettudós, szótárszerkesztő. A Szentpétervári Tudományos Akadémia tagja. Az Északi-Urálban egy 1330 m magas hegycsúcs is viseli a nevét.

⁹ Popov, Nyikita Szavvics [Krasznoufimszk, 1763. január 19. – Perm, 1834. július 1.]; orosz író, geográfus, helytörténész, pedagógus. 1808-tól a permi fiúgimnázium igazgatója. A Permi kormányzóság első részletes földrajzi-gazdasági leírásának szerzője.

burg (6), Kazan (5), Pressburg (5), Beresov (3), Berlin (3), Gräfenberg (3), Pelim (3), Ekaterinburg (2), Nizsni Novgorod (2), Obdorsk (2), Siberien (2), Sigva (2), Tobolsk (2), Ungarn (2), Wsewolodskoi (2), Waigatsch (2). A zárójelben megadott szám az előfordulásuk gyakoriságát mutatja. Az 58 tételnvi névelemből 45 településnév, hat folyónév, három államnév, két tájnév és két szigetnév.

Reguly naplójában számításaim szerint tehát együttesen 571 + 58, azaz 629 tételnvi földrajzi név szerepel.

3. A Kalendárium fejezetei

Naplójában Reguly rövid, tömör mondatokban dokumentálta utazásának lényegesebb eseményeit és az általa elvégzett feladatokat. Az alábbiakban a szűkszavú naplóbejegyzésekre támaszkodva igyekszem összefoglalást nyújtani az egyes fejezetek – és ennek megfelelően az utazás különböző szakaszainak – tartalmáról. A fejezetek végén egyúttal azt is összegzem, hogy (a címüket nem számítva) mennyi és milyen típusú földrajzi nevet találtam az adott fejezetben. A német nyelvű címek mellett zárójelben megadom a magyar megfelelőiket, továbbá minden esetben közlöm az útszakasz időtartamának kezdetét és végét.

„*Reise nach dem Ural*” (Utazás az Urálba). 1843. szeptember 29-től december 3-ig. – Ez a fejezet az utazásnak a Szentpétervártól Vszevolodo-Blagodatszkojéig tartó szakaszát tárgyalja, melynek során Reguly főként a Volga mentén haladt, és a jelentősebb települések közül Moszkva, Nyiznij Novgorod, Kazany és Perm városokat érintette. A bejegyzések tanúsága szerint ez az útszakasz a készülődés jegyében zajlott, ami egyaránt jelentette a szükséges eszközök beszerzését (magának meleg ruhákat, lábbelit, körzöt, a vogulok számára ajándékokat vásárolt, megkapta az útlevelét), illetve a terepi munka előzetes megalapozását (tudakozódott az uráli vidékekről, tovább mélyítette tudományos ismereteit). Ez utóbbihoz nagyban hozzájárultak az egyes helyszíneken kötött ismeretségei: Moszkvában találkozott két jeles történésszel, Pogogyinnal¹⁰ és Szpasszkijjal¹¹; Kazanyban többek között Ko-

¹⁰ Pogogyin, Mihail Petrovics [Moszkva, 1800. november 11. (november 23.) – Moszkva, 1875. december 8. (december 20.)]: orosz történész, publicista, könyvkiadó, titkos tanácsos. 1826–1844 között a Moszkvai Egyetem professzora. 1841-től a Szentpétervári Tudományos Akadémia tagja.

¹¹ Szpasszkij, Grigorij Ivanovics [Jegorjevsk (Rjazanyi kormányzóság), 1783. szeptember ?. – Moszkva, 1864. április 29.]: orosz történész, archeológus, bányamérnök. Szibéria történelmének, néprajzának és régészetének kutatója. 1810-től a Szentpétervári Tudományos Akadémia levelező tagja.

valevszkij, Erdmann¹², Kazimbek¹³ és Fuchs¹⁴ professzorok társaságát élvezhette; Perm-ben a kormányzó és az ottani hivatalnokok vendége volt, akiktől értékes földrajzi anyagokhoz jutott, a hegyi terepről pedig Protaszov¹⁵ szolgáltatott hasznos információkat. Reguly a kisebb falvakban is kifejezetten kereste a művelt embereket, egyházi személyeket. Gyebjoszi településen például egy Sztyepan Subin nevű papot látogatott meg, aki udmurt nyelvtant állított össze. Reguly mindvégig nyitott volt a nyelvi kérdések iránt, naplójában a helyi szóhasználattal kapcsolatos észrevételek is helyet kaptak. – Ebben a fejezetben 85 alkalommal szerepelnek földrajzi nevek, hét név többször is előfordul, a két leggyakoribb (Volga és Perm) háromszor. Összesen tehát 76 különböző nevet találtam itt, melyek közül 64 településnév, 5 folyónév, 3 államnév, 2 domborzati név, 1 tájnév és 1 egyéb igazgatási név.

„*Aufenthalt in Wsevolodskoi Blagodatzi oder Zaoserski*” (Tartózkodás Vszevolodo-Blagodatszkójában vagy Zaozerszkijban). 1843. december 4-től 1844. február 20-ig. – Ez a fejezet a Reguly első jelentősebb uráli állomáshegyén történt eseményeket tartalmazza. A csekély lélekszámú, ám akkoriban igen élénk társasági élettel bíró települést a fiatal magyar többször is elhagyta, hogy kisebb kirándulásokat tegyen a környéken. A helyiekkel szoros kapcsolatot alakított ki, számos érdekes elbeszélést hallott tőlük. Reguly fokozatosan lendült bele a munkába: leveleket írt, a Gyenezskin Kamenyt¹⁶ rajzolta, és volt olyan nap, amikor szinte ki sem mozdult a szobájából. Bahtyjár és

¹² Erdmann, Franz von [Fjodor Ivanovics Erdman; Ludwigslust (ma Németország), 1793. március 15. – Kazany, 1862. február 2. (február 14.)]: német származású oroszországi orientalista, a Kazanyi Egyetem professzora, számos nyelvészeti témájú tanulmány szerzője.

¹³ Kazembek, Alekszandr Kaszimovics [Mirza Kazim-Bek; Rast (ma Irán), 1802. július 22. – Szentpétervár, 1870. november 27. (december 9.)]: azerbajdzsáni és iráni származású orientalista, műfordító, pedagógus. A Kazanyi Egyetem professzora, a Szentpétervári Egyetem Keleti Nyelvek Karának első dékánja. 1835-től a Szentpétervári Tudományos Akadémia levelező tagja.

¹⁴ Fuchs, Karl Friedrich [Karl Fjodorovics Fuksz; Herborn (ma Németország), 1776. szeptember 18. – Kazany, 1846. április 12. (április 24.)]: német származású oroszországi orvos, botanikus, történész, archeológus, egyetemi tanár. 1823–1827 között a Kazanyi Egyetem rektora, az egyetem múzeumának alapítója.

¹⁵ Protaszov, Matvej Ivanovics (1801–1846): orosz katonatiszt, bányamérnök, hivatalnok. A bogoszlóvszki (ma Karpinszk) bányauzem könyvtárosa, 1839-től igazgatója. 1830–1832 között három ízben vezetett expedíciót az Északi-Urál területén.

¹⁶ 1492 méteres magaslat az Északi-Urálban.

Jurkina¹⁷ érkezéssel még nagyobb lelkesedéssel tevékenykedett. Sokat foglalkozott velük, fejméréseket végzett, gipszlenyomatokat készített, kranioszkópiái¹⁸ táblázatot állított össze. Megkezdte vogul tanulmányait, különféle álnévneveket írt fel, lejegyezte az első dalt, amely a kondai fejedelemtől szólt, ezt pedig további énekek követték. Más őslakosokkal is találkozott, legismertebb közülük a Bogatij néven emlegetett manysi Alekszej Kaszimov, aki földrajzi és etnográfiai adatokat közölt Reguly számára, mindez pedig két terepi vázlat elkészítését eredményezte. – Ebben a fejezetben összesen 24 alkalommal fordul elő földrajzi név, ezek közül négy háromszor, kettő pedig kétszer. A 14 különböző névből hét településeket, hat folyókat, egy pedig domborzati elemet jelöl.

„*Die Reise nach Irbit u. nach Siberien bis Tobolsk*” (Utazás Irbitbe és Szibériába Tobolszkig). 1844. február 21-től március 5-ig. – Reguly Vszevolodo-Blagodatszkójét elhagyva déli irányban folytatta az útját. Bogoszlovskban két vogul dalt kottázott, utána ismét felkereste Protaszovot. Lovon haladt tovább Irbitig, ahol a helyi vásárban obdorszki, berjozovi és tobolszki kereskedőkkel beszélgetett, végül Turinszkon keresztül eljutott Tobolszkba. – E fejezet 22 különböző földrajzi nevet tartalmaz (Irbit neve két alkalommal is szerepel), közülük 18 településnév és 4 folyónév.

„*Aufenthalt in Tobolsk und Reise nach Pelim*” (Tartózkodás Tobolszkban és utazás Pelimbe). 1844. március 6-tól március 29-ig. – Tobolszkba érkezvén Reguly nehezen talált magának szállást. Miután beköltözött a rendőrfőnökhöz, látogatást tett a kormányzónál, illetve a gimnázium igazgatójánál, ahol megismerkedett a vogul származású Satiginnel. A helyi lakosok többször megajándékozták Regulyt, térképeket is kaptak tőle. A vásárban Reguly lenvásznat vett a vele tartó Bahtyijárnak. Az akkor éppen a városban időző Castrénnal¹⁹ is találkozott, néhány alkalommal együtt töltötte vele az időt, és annak távozásakor a fiatal magyar egészen a város határáig elkísérte. Reguly később megkapta úti okmányait Omszkból, ezután maga is búcsút vett Tobolszktól, és először az Irtis, majd a Konda folyó mentén utazott to-

¹⁷ Vaszilij Nyikityics Bahtyijarov, 60 éves manysi őslakos a Lozva folyó vidékéről és Pjotr Petrovics Jurkin (Reguly feljegyzéseiben Jurkina), 79 éves manysi őslakos. Teljes nevüket a Vándor Anna munkájában közzétett táblázat alapján közlöm (Vándor 2009), amelyben Regulytól származó embertani adatok olvashatók Pápai Károly publikálatlan tanulmányának kéziratának nyomán (MTA KIK Kézirattár, Ms 4082/25).

¹⁸ Kranioszkópia: a koponya alakjának leírása.

¹⁹ Castrén, Matthias Alexander [Tervola, 1813. december 2. – Helsinki, 1852. május 7.]: finn nyelvész, etnográfus, utazó. A finnugor, a szamojéd, valamint más szibériai népek és nyelveik kutatója, az uralisztika egyik megalapozója.

vább. Gyemjanszkban két vogul kereste fel őt. Pelimbe eljutva nem szállt meg rögtön a településen, hanem kisebb kitérőt tett, és csak azután tért vissza oda. Ez idő alatt történt meg Regulyval, hogy az egyik faluban egy félreértésből adódóan feldühödött asszonyok késekkel rontottak rá. – Eme fejezetben összesen 25 alkalommal leltem földrajzi nevekre, ezek mindegyike településnév, közülük 4 megnevezés kétszer is előfordul.

„*Aufenthalt in Pelim*” (Tartózkodás Pelimben). 1844. március 30-tól június 12-ig. – Reguly Pelimben egy Afanaszij Putyilov nevű paraszt társaságában kvártélyozta be magát, és rögtön munkához is látott. Az itteni tartózkodásának egyik leglátványosabb eredménye a Konda folyó forrásterületéről készített, földrajzi nevekben meglehetősen gazdag „Karte Nro III” térképvázlata. A Lozva és Szoszva vidékének térképein is elkezdett dolgozni. Hozzáfogott a nyári utazásának megtervezéséhez. A településen Reguly történelmi témájú műveket olvasott Szibériáról, etnográfiai megfigyeléseket végzett, vogul dalokat jegyzett fel a fordításukkal együtt, tisztázatokat készített, valamint leveleket írt, többek között a magyar Akadémia részére. – A fejezetben 21-szer fordul elő földrajzi név, ezek közül leggyakrabban (háromszor) a Konda, további 2 név kétszer. A 17 különböző névből 13 településeket, 3 folyókat, 1 pedig tavat jelöl.

„*Reise nach der Nördlichen Sosswa*” (Utazás az Északi-Szoszvához). 1844. június 13-tól június 30-ig. – Reguly északi irányban, a Pelim folyó mentén felfelé haladt tovább. Az eme fejezetben tárgyalt útszakaszon az utazás teljes egészében lekötötte az erejét, gyűjtő- és kutatómunkával nem nagyon tudott foglalkozni. A terepi viszonyok miatt nehezen jutott előre, több alkalommal is mocsarakon gázolt át az őt kísérő öslakosok társaságában. – A fejezetben 35-ször fordul elő földrajzi név, ezek közül 5 kétszer is szerepel. A 30 különböző névből 18 folyókhöz, 11 településekhez, 1 pedig tóhoz kötődik.

„*Aufenthalt auf der Sosswa und Sigva*” (Tartózkodás a Szoszvánál és a Szigvánál). 1844. július 1-től augusztus 29-ig. – Reguly a Tapszuj folyó torkolata környékén rendezkedett be. Eleinte fáradt volt és nem érezte magát egészségesnek, ilyen állapotban kezdett el dolgozni. Utazása eme szakaszában egyaránt foglalkozott nyelvészeti, etnográfiai és földrajzi munkálatokkal. A helyi lakosoktól számos topográfiai információt szerzett a Viszim, a Kis-Szoszva és a Pecsora forrásairól. Naplóbejegyzései szerint ebben az időben az Urál vonulatát és a Felső-Szoszva vidékét rajzolta, összeállította a Pelim, a Tapszuj, a Lozva és a Szoszva vízrendszerének rajzolatát, amely később Berjozovban a „Karte Nro IV” terepi vázlatban öltött testet. Az adatközlések nyomán három folyó (Pelim, Tavda, Konda) futását a korábbiakhoz képest

egy újabb kombinációban vitte térképre. Az Északi-Szoszva mentén haladva elérte Igrim települést, majd onnan visszafordult nyugat felé, és az úton Berjovba igyekvő zürjénekkal találkozott. Ezt követően eljutott a Scsekurja torkolatáig, ahol a helyiek egy kunyhót építettek a számára. Ezen a helyen néprajzi és nyelvészeti tanulmányokat folytatott, legfőképpen a szamojédokhoz kapcsolódóan. Munkáját gyakran nehezítették a zord időjárási körülmények. A nyár ellenére itt meglehetősen hideg volt, havazott és időnként heves szélvihar tombolt. – Ebben a fejezetben 61 alkalommal fordulnak elő földrajzi nevek, ezek közül a két leggyakoribb az Urál (ötször) és a Pelim (négy-szer), további 3 név háromszor, 6 másik név kétszer. Ez összesen 42 különböző megnevezést jelent, amelyből 24 településnév, 16 folyónév és 2 domborzati név.

„*Reise nach dem Ural und nach Obdorsk*” (Utazás az Urálba és Obdorszkba). 1844. augusztus 30-tól szeptember 26-ig. – Utazásának eme szakaszában Reguly rénszarvasszánon és csónakkal haladt előre, egészen a Manja folyóig. Az Urál hegység legmagasabb csúcsainak vidékén megismerkedett Tyobinggal, a jómódú manysi őslakossal, aki bemutatta neki a környező területeket. Az adatközlés eredményességére utal Reguly azon naplóbejegyzése, miszerint végre érhető módon rajzolta az Urált. A hegységben elérte a hóhatárt, a Tosimja folyó mentén pedig egy Peti nevű szamojéddal találkozott. Obdorszk felé tartva gyakran éjszakázott rénszarvaspásztorok sátraiban. Az Ob partjához érve erős viharban kelt át a folyón, végül a megérkezését követően egy boltosnál kapott szállást. – A fejezetben összesen 53 alkalommal találkozhatunk földrajzi nevekkel, 4 név háromszor, 5 név kétszer fordul elő. A 40 különböző megnevezésből 13 folyónév, 12 hegynev, 11 településnév, 4 pedig folyók völgyeit jelöli.

„*Aufenthalt in Obdorsk*” (Tartózkodás Obdorszkban). 1844. szeptember 27-től október 4-ig. – Reguly a körzeti székhelyen csizmát és alsóruházatot rendelt magának. Egy keveset pihent, majd földrajzi feladatokkal foglalkozott, látogatásokat tett a helyiek körében, vogulokkal is találkozott. – Ebben a fejezetben csupán egy földrajzi név szerepel: Paschinski jurtt, amely a Reguly által felkeresett szomszédos település megnevezése.

„*Reise zur Karischen Mündung und zur Jugrischen strasse*” (Utazás a Kara torkolatához és a Jugor-szoroshoz). 1844. október 5-től október 28-ig. – Reguly útra kelt észak felé, azonban nagy viharba került. A félig befagyott Obon nem tudott átkelni, ezért visszatért Obdorszkba, ahol az újabb elindulásáig további két napot töltött, ezalatt osztják szavakat jegyzett fel. Rénszarvasszánon viszonylag gyorsan haladt előre a Kara folyó torkolatához, majd egészen a Jeges-tenger partjáig eljutott, útközben pedig pásztorok sátraiban

szállt meg. Ezen az útszakaszon Reguly nem végzett jelentős munkát, elsősorban utazott és igyekezett megfigyelni a Jugor-félsziget geográfiai jellemzőit. – A fejezetben összesen 61 földrajzi nevet számoltam össze, melyek közül Obdorszk négyszer fordul elő, további 2 név kétszer. Az 56 különböző névből 29 településeket (vagy a tulajdonok neve nyomán sátrakat), 11 domborzati elemeket, illetve egy 1 tengeri fokot és 1 tengerszorost jelöl.

„*Reise zur Ussa und über den Ural nach Beresov*” (Utazás az Uszához és az Urálon át Berjozovba). 1844. október 29-től november 12-ig. – Miután a Jugor-szorost elérte, Reguly délnek fordult az Usza folyó irányába. Menet közben kunyhókban szállt meg, például Ivan Tyerentyevnél, ahol szamojédek is meglátogatták őt. A Lahorta-hágón átkelt az uráli hegyláncon, és egy Kuzma nevű zürjén szálláshelyét érintve Muzsiba utazott. A településen zürjének társaságában földrajzi munkálatokat végzett. Időközben a Szigva-vidékiek meghozták a ruháit Regulynak, aki tovább folytatta útját Berjozovba. – Eme fejezetben 17 különböző földrajzi nevet találtam, amelyekből 9 településnév, 6 folyónév, 2 pedig domborzati név.

„*Aufenthalt in Beresov*” (Tartózkodás Berjozovban). 1844. november 13-tól 1845. február 18-ig. – Reguly berjozovi ténykedésének legfőbb eredménye a „Karte Nro V” terepi vázlat elkészítése, valamint tekintélyes mennyiségű ének dokumentálása egy idős osztják őslakos, Maxim Nyikilov közlései nyomán. Amíg Berjozovban lakott, Reguly sokat járt vendégségbe, mindemellett őt is gyakran felkeresték. Naplójában említést tett arról, hogy nagyon hideg volt, és végre megkapta a téli csizmáit. Állomáshelyén időzve Becker²⁰ nyelvészeti témájú művét olvasta, illetve szorgalmasan foglalkozott grammatikai és földrajzi feladataival. Lütke könyve alapján a Pecsora és a Dvina torkolatáról is készített térképrajzokat. Sok időt töltött levelek fogalmazásával, többek között Baer²¹ és Kunik²² részére is írt. Január elején Polnovat érintésével tett egy kisebb körutazást a környéken. A következő hónapban viszont már végleg búcsút vett Berjozovtól. – A napló ezen fejezetében

²⁰ Becker, Karl Ferdinand [Lieser, 1775. április 14. – Offenbach am Main, 1849. szeptember 4.]: német orvos, természettudós, nyelvész, pedagógus.

²¹ Baer, Karl Ernst von [Karl Makszimovics Ber; Piep (ma Piibe, Észtország), 1792. február 17. (február 28.) – Dorpat (ma Tartu, Észtország), 1876. november 16. (november 28.)]: balti német származású zoológus, embriológus, geográfus. A Szentpétervári Tudományos Akadémia professzora. Az Orosz Földrajzi Társaság egyik alapítója.

²² Kunik, Ernst Eduard [Ariszt Arisztovics Kunyik; Liegnitz (ma Legnica, Lengyelország), 1814. október 2. (október 14.) – Szentpétervár, 1899. január 18. (január 30.)]: sziléziai származású orosz történész, etnológus, numizmatikus. 1850-től a Szentpétervári Tudományos Akadémia tagja.

összesen 17 földrajzi nevet regisztráltam (Obdorszk háromszor is előfordult). A 15 különböző megnevezés közül 10 településnév, 4 folyónév és 1 szigetnév.

„*Die Reise nach Russland zurück bis Kasan*” (Utazás vissza Oroszországba Kazanyig).²³ 1845. február 19-től március 23-ig. – Reguly déli irányban haladt visszafelé, és a korábban már felkeresett településeken számos ismerőssel találkozott, például Tyobinggal, Alekszej Kaszimovval, Jurkinával és a vszevolodo-blagodatszkojei lakosokkal. Az egyik faluban ajándékkul egy tegezt készítettek számára. Rudnyikiben Reguly közetmintákat gyűjtött és csomagolt be, a Pecsora forrásvidékének térképét rajzolta, majd Nyizsnyij Tagilba utazott, ahol megtekintette a helyi múzeumot és a kohót, Klenovszkájában pedig az ottani vogulokat kereste fel. Ezt követően érkezett meg Permbe, a szűkebb értelemben vett uráli utazásának kiindulópontjába, ahol ismét a kormányzó vendége volt, megkapta leveleit Kuniktól és válaszolt Baerneknak. Ezután tovább utazott, egészen Kazanyig. A városban Kovalevszkij és tudóstársai körében töltötte az időt, megfordult az ottani kormányzónál és a postamesternél is, tanulmányozta a Kazanyi Kormányzóság térképét. Miután kézhez kapta ajánlóleveleit, Rajfába indult. – Ebben a fejezetben összesen 40 földrajzi név szerepel, ebből Kazany háromszor, további 2 név kétszer szerepel. A 36 különböző megnevezésből 31 településnév, 4 folyónév és 1 igazgatási név.

„*Aufenthalt in dem Kloster Raifa*” (Tartózkodás a rajfai kolostorban). 1845. március 24-től június 19-ig. – Rajfában Reguly egyből lexikális feladatokhoz fogott, majd Paratiba utazott, ahol egy Vaszilij nevű tolmácsot fogadott fel. Tolmácsával együtt ebédeltek és dolgoztak. Tartózkodása idején Reguly két ízben is elhagyta a kolostort, és Kazanyba látogatott, majd visszatérve folytatta a munkát. Leveleket írt Baer, Kunik és a magyar Akadémia részére. Fuchs professzortól orvosságot, bort és rizst kapott. – A fejezetben 8-szor fordulnak elő földrajzi nevek (Kazany és Rajfa kétszer is). A 6 különböző megnevezés közül 5 településnév és 1 államnév.

„*die Reise nach Nishni Novgorod und zu*” (Utazás Nyizsnyij Novgorodba). 1845. június 20-tól július 12-ig. – Rajfát elhagyva Reguly megfordult a kazanyi szemináriumban. Ezután Kozmogyemjanszkba utazott, ahol a városbírónál kapott szállást, és ott egy névnapi ünnepségen is részt vett. Nyizsnyij Novgorodban számos személlyel találkozott, többek között a kormányzó helyettesével. A városban időzve leveleket írt, járt a postahivatalban, színház-

²³ Jóllehet Szibéria akkor már Oroszország része volt, Reguly földrajzi szempontból mégis különálló területként tekintett rá.

ban és vásárban. – A fejezet 10 földrajzi neve közül 9 települést, 1 pedig folyót jelöl. Kozmogymjanszk megnevezése kétszer is előfordul.

„*die reise zu den mordvinen*” (Utazás a mordvinokhoz). 1845. július 13-tól július 30-ig. – Utazásának eme szakaszában Reguly részt vett egy mordvin esküvőn, majd meglátogatott egy ménest. Útja többek között Kraszno-szlobodszkon és Arzamaszon keresztül vezetett. Több esetben német származású személyekkel is találkozott. – E fejezet 15 földrajzi neve közül mind-egyik településnév, közülük az egyik kétszer is szerepel.

„*Aufenthalt in Nishni und Mordvinische studium*” (Tartózkodás Nyizsnyij Novgorodban, mordvin tanulmányok). 1845. július 31-től november 8-ig. – A napló eme fejezetét tekintve szeptemberben és októberben egyáltalán nincs bejegyzés. Valószínűleg Reguly intenzíven dolgozott, ezért nem maradt ideje vagy energiája a naplóját vezetni. Nyizsnyij Novgorodba reggel érkezett meg, és még aznap este megfordult a helyi vásárban. A kormányzó társaságában ebédelt, számos új ismeretségre tett szert. Leveleket kapott Szentpétervárról és Kazanyból, valamint maga is aktívan foglalkozott levélírással. Becker nyelvészeti művét olvasta, sokszor egész álló nap dolgozott, de bálókba is eljárt. Tartózkodása idején a leuchtenbergi hercegnek²⁴ is bemutatták Regulyt. – A fejezetben összesen 4 földrajzi név található, mindegyik településnév, ebből Kazany kétszer fordul elő.

„*Reise nach Kasan*” (Utazás Kazanyba). 1845. november 9-től november 15-ig. – Utazása ezen szakaszában Reguly három napot töltött Isaki településen, ahol egy Gromov nevű személlyel nyelvészeti munkát folytatott, és tolmácsot is felfogadott. Civilszken keresztül az esti órákban érkezett meg Kazanyba. – Ebben a fejezetben a 6 földrajzi név mindegyike településnév, Isaki neve kétszer szerepel.

„*Aufenthalt in Kasan Tschuvassische Studien*” (Tartózkodás Kazanyban, csuvas tanulmányok). 1845. november 16-tól 1846. február 22-ig. – Reguly ismét találkozott tudós ismerőseivel, többek között Kovalevszkij, Fuchs és Kazimbek professzorokkal. Tartózkodása idején tolmácsot fogadva nyelvészeti munkával foglalkozott, naplóbejegyzéseiben többször is megnevezte aktuális feladatának tárgyát. Reguly részt vett a helyi társasági életben, járt táncmultságokon, álarcosbálban és színházban. – A fejezetben két földrajzi név, Rajfa és Szvijazsszk települések megnevezése olvasható.

²⁴ Maximilien de Beauharnais [München, 1817. október 2. – Szentpétervár, 1852. november 1.]: Leuchtenberg III. hercege. A Marija Nyikolajevna orosz nagyhercegnővel kötött házassága révén a cári család tagja. 1843-tól az Orosz Képzőművészeti Akadémia elnöke.

„*Reise nach Tzivilsk und Aufenthalt da selbst*” (Utazás Civilszkbe és az ottani tartózkodás). 1846. február 23-tól március 5-ig. – Eme rövid útszakasz során Reguly Civilszkben több alkalommal is tolmácsot kéretett, olvasott, rendezte iratait, valamint levelet írt Baerne és Kuniknak. – A fejezetben Civilszk az egyetlen földrajzi név.

„*Utam a hazámba.*” 1847. szeptember 24-től október 24-ig. – Reguly naplójában az időt és az eseményeket tekintve itt jelentős előreugrást találunk. A Szentpétervárra történő megérkezéséről, ottani tartózkodásáról és távozásáról nincsenek bejegyzések, a napló a Gräfenbergből való hazautazásával folytatódik. Reguly visszatért Csákányba²⁵ és Pozsonyba, ahol szüleivel, leánytestvérével és annak férjével találkozott. Ezen időszakban járt Pesten, és felkereste Toldy Ferencet.²⁶ Székesfehérváron Villax Ferdinánddal²⁷ és más egyházi személyekkel együtt töltötte az időt, majd az apáttal Zircre utazott, végül ismét Pozsony felé vette az irányt. – Ebben a fejezetben összesen 23 földrajzi név található, ezek mindegyike településnév. Közülük Pozsony német névváltozata hatszor, Zirc háromszor, további 2 másik település pedig kétszer fordul elő.

„*Utam Bécsbe és Berlinbe.*” 1847. október 25-től november 9-ig. – Pozsonyból Reguly gőzhajón utazott Bécsbe, ahol ruhákat és lábbelit vásárolt, előkelő személyekkel találkozott, színházban is járt. Berlinbe Boroszlón²⁸ keresztül jutott el. – E fejezetben a földrajzi nevek mindegyike településnév. Az összesen 5 különböző névből Bécs német neve és Berlin két alkalommal is szerepel.

„*tartozkodasom Berlinbe.*” 1847. november 10-től december 29-ig. – Berlinben Reguly szállást keresett, majd megtekintett egy balettelőadást, később többször is felkeresett színházakat. Szüleivel levélben mindvégig tartotta a kapcsolatot. Könyvtárban, tudományos felolvasásokon is járt, élénk társasági életet élt, és több alkalommal töltötte az időt magyarok körében. – A fejezet egyetlen földrajzi neve Charlottenburg, Berlin egyik városrésze.

²⁵ Ma Pozsonycsákány (szlovák neve Čakany), Szlovákia.

²⁶ Toldy Ferenc [születési nevén: Schedel; Buda, 1805. augusztus 10. – Budapest, 1875. december 10.]: irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár. A Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1835–1861 között titkára.

²⁷ Villax Ferdinánd [Pápa, 1784. május 14. – Zirc, 1857. szeptember 13.]: ciszterci szerzetes, gimnáziumigazgató, 1826. január 20-tól zirci apát.

²⁸ Ma Wrocław (német neve Breslau), Lengyelország.

A Kalendárium végül a jelentősebb települések és helyszínek közötti útszakaszok felsorolásával, valamint a távolságadatok versztben²⁹ és német mérföldben³⁰ egyaránt megadott kimutatásával zárul.

4. Névváltozatok Reguly kartográfiai alkotásaiban

Reguly szűkebb értelemben vett uráli és nyugat-szibériai utazása – amelynek kiindulási és végpontja egyaránt Perm város volt – 1843. november 7-én vette kezdetét, és 1845. március 12-ig tartott. A terepen ekkor készültek el a térkép-vázlatok (Reguly 1844a, 1844b, 1844c, 1845a, 1845b), amelyek később a nagyméretű Urál-térképének alapjául szolgáltak (Reguly 1846). Az eredeti kéziratos térképen Reguly élénkzöld színnel berajzolta a saját útvonalát, amely nagy segítséget nyújt ahhoz, hogy megismerjük, pontosan merre is járt a felvételezése idején. Legalább ennyire fontosak a Kalendárium idevágó bejegyzései, melyekben Reguly megadta a terepelemek neveit és felkeresésük időpontját. A napló és a kéziratos térkép egyidejű vizsgálata – Reguly útvonalának teljes rekonstrukcióján túl – a helynevek minél pontosabb olvasatához is közelebb vezethet bennünket.

A Reguly által térképezett területekhez konkrétan az 1843. november 18-tól (Szolikamszk) 1845. március 5-ig (Csuszovaja folyó) terjedő időszak eseményei kapcsolódnak. A Kalendárium eme bejegyzéseiben összesen 338 alkalommal szerepelnek olyan földrajzi nevek, amelyek valamilyen formában Reguly térképén vagy terepi vázlatán is feltűnnek. Ezek együttesen 214 különböző terepelemet jelölnek. Miután a naplóból és a kartográfiai alkotásokból kigyűjtött neveket egymással összehasonlítottam,³¹ a névalakok eltéréseinek többféle módozatát tapasztaltam. Az egyes eshetőségeket – amelyek akár kombináltan is előfordulhatnak – néhány példa megemlékezésével együtt az alábbiakban adom közre:

– A földrajzi név a Kalendáriumban és Reguly kartográfiai munkáiban teljesen megegyezik. Példák: *Beresov*; *Nikitinski*; *Obdorsk*; *Sosva*; *Turinsk*.

²⁹ 1 verszt = 1067 méter.

³⁰ 1 német mérföld (deutsche Meile) = 7532,5 méter.

³¹ Reguly térképészeti alkotásaihoz fűződően a hazai nyelvész szakemberek közül Székely Gábor nagy eredményességgel végzett filológiai vizsgálatokat, melynek összegzéseként saját olvasatban közreadta a könyvformátumú térképeken, illetve a kéziratos vázlatokon szereplő földrajzi neveket (B. Székely 2009; 2011). Kutatásaim során Reguly kartográfiai munkáiból egyelőre csak az általam feltárt névlistákat hasonlítottam össze a naplóbéli változatokkal, azonban a későbbiekben szükségesnek tartom a Székely-féle névgyűjtemény bevonását is a vizsgálatokba.

- A földrajzi név a térképi alkotásokban a naplóbelihez képest oly módon tér el, hogy közvetlenül a név mellett az elemtípusra utaló, általában orosz nyelvű rövidítés³² is szerepel. Példák: *Djenischkin* → *Djenischkin K.*; *Haipodera* → *R. Haipodera*; *Karpje* → *R. Karpje*; *Kirja* → *D. Kirja*; *Manja* → *R. Manja*; *Pelim* → *R. Pelim*.
- A földrajzi név a térképen annyiban különbözik a naplóban említett alaktól, hogy feltűnik mellette a köznévi utótag az őslakosok nyelvén. Példák: *Haibidje* → *Haibidje pae*; *Longot* → *R. Longot jogan*; *Luoski* → *Luoski paul*; *Noräti* → *Noräti njäll*; *Ossjä* → *Ossjäpuäl*; *Pärtäch* → *Pärtäch paul*.
- A földrajzi név a naplóban és a térképi munkákban megegyezik, de ez utóbbiakban a név mellett (további) őslakos nyelvű névváltozatok is megtalálhatók, helyenként német vagy orosz kötőszóval együtt. Példák: *Demiansk* → *Demiansk*, *Nyemnyan pugot*; *Konda* → *Konda*, *Hunda*, *Kánting*; *Perschini* → *Perschini oder Kvasovi*, *Täräch päill*, *Täräch paäl*; *Petschora* → *Petschora*, *Pescher*; *Punke* → *Schempae ili Punke*; *Tagil* → *Tagil*, *Täjely*; *Tavda* → *Tavda*, *Tóut*; *Tobolsk* → *Tobolsk*, *Tobotvösch*; *Werch Pelim* → *Werch Pelim*, *Poppaul*.
- A földrajzi név a naplóban és a térképen annyiban különbözik, hogy az egyik helyen egybeírva, míg a másikon különírva jelenik meg. Példák: *Juh kor* → *Juhkor*; *Lyemjä* → *Lyem jä*; *Nyiruspaul* → *Nyirus paul*.
- A földrajzi név írásmódja akképpen tér el, hogy a kettős betűknél a naplóban ipszilon, míg a térképen „j” betű szerepel. Példák: *Anyikko* → *Anjikko*; *Enying je* → *R. Enjing je*; *Juhuptyi* → *Juhuptji*; *Nantyu* → *Nantju*; *Nyurimje* → *R. Njurimje*; *Pore nyäll* → *Pore njäll*.
- A különbség a diakritikus jelek meglétében mutatkozik meg. Példák: *Anschuh* → *Ánschuh jä*; *Aurja* → *R. Aurjä*; *Schäupaul* → *Schäupäüll*.
- A földrajzi név írásmódját tekintve a különbség abban áll, hogy ami a naplóban „s”, ugyanez a kartográfiai munkákban „ss”. Példák: *Juilski Gorodok* → *Juilsski Gorodok*; *Kanglesam* → *Kanglessam*; *Satiga* → *Ssatiga*; *Siuwim pae* → *Ssiuwim pae*; *Sob* → *R. Ssob*; *Solikamsk* → *Ssolikamsk*; *Sorthingje* → *S. Ssortingje*; *Spasskoe* → *S. Sspasskoe*.
- A földrajzi név oly módon tér el írásváltozatában, hogy ami a naplóban „s”, az a térképen „sch”. Példák: *Moltsan* → *D. Moltschan*; *Nahratsinsk* → *Nahratschinski*; *Petkes* → *Petkesch*; *Saim* → *Schaim*; *Tsikman* → *Tschikman*.

³² A rövidítések jelentése: D. (деревня) = falu, K. (камень) = kő, szikla, os. (озеро) = tó, R. (река, ручей) = folyó, patak, S. (село) = egyházasfalu.

- A naplóban bejegyzett földrajzi név „v” betűje a térképi alkotásokban „w”-vel íródott. Példák: *Charova* → *R. Charowa*; *Levusch* → *Lewusch*; *Polnovat* → *Polnowat*; *Tschusovaja* → *R. Tschusowaja*; *Verchoturje* → *Werchoturje*.
- A naplóban idézett földrajzi név „g” betűje a térképen „k” betűvel szerepel. Példák: *Gara* → *Kara paul*; *Gobi je* → *Kobi jä*; *Gobi urr* → *Kobi urr*.
- A földrajzi név írásmódját tekintve az egyik helyen „zs”, míg a másikkban „sh” jelöli ugyanazt a hangot. Példák: *Äzsä oika* → *Äshä oikä*; *Hundzsuo- ma* → *Hundshuoma*; *Schashei* → *Schazsei*; *Wizsai* → *R. Wishai*.
- A földrajzi név naplóbéli és a térképre felvett alakja az „o” és az „a” hangok ingadozásában tér el egymástól. Példák: *Baltsarova* → *s. Boltscharovsskoe*; *Kaschmakah* → *Koschmak*; *Rostjos* → *S. Rasstjesskoe*.
- A naplóban említett őslakos nyelvű földrajzi név a térképen oroszos alakban tűnik fel. Példák: *Jälan* → *Jalanski*; *Jogan dei gord* → *Deigordski*; *Karaul* → *Karaulskoe*; *Katschegat* → *Katschegatski*; *Sukerje sunt* → *Schukurjinski*; *Tachtan* → *Tachtanski*; *Tegi* → *Teginiski*; *Umelin* → *Umelinski*; *Wagla* → *Waglinski*; *Woikar* → *R. Woikarskaja*.
- A térképen szereplő földrajzi név a naplóbélihez képest többletinformációt hordoz. Példák: *Gnoho Chitsche* → *Chitsche (aus dem Gnoho geschlecht)*; *Kunyä* → *Der Hirt des Kunjä*; *Rudniki* → *Turjinski Rudnjik*; *Terentyev* → *Isba Iwana Terentjewa*; *Tumen* → *os. Pelimski Tumen*.

5. Összefoglalás

Dolgozatomban bemutattam Reguly Antal kézirat naplóját, melynek bejegyzései az oroszországi utazása és az onnét való hazatérése idején íródtak. Vizsgálataim során különös figyelmet fordítottam a napló szövegében fellelhető földrajzinév-anyagra: a neveket megszámláltam, típusok szerint csoportosítottam, mindemellett utaltam az előfordulásuk körülményeire is. Ezután lényegre törően ismertettem a napló egyes fejezeteinek tartalmát, és külön-külön is megadtam az azokban szereplő nevek mennyiségét. Végül kigyűjtöttem és írásmódjukat tekintve összevetettem azokat a névelemeket, amelyek Reguly úti naplójában és kartográfiai alkotásaiban egyaránt megtalálhatók. A napló tanulmányozásakor – a földrajzi nevek leltárba vételén túl – elsősorban az a szándék vezérelt, hogy hozzájáruljak Reguly terepi tevékenységének minél alaposabb feltárásához.

Irodalom

- Gulyás Zoltán 2019: Reguly Antal térképészeti munkássága. Reguly Antal Múzeum és Népi Kézműves Alkotóház, Zirc.
- Reguly Antal 1844a: Karte N^o I. Das Gebiet der oberen Lozva. Vsevolodskoi. 1844. Jan. Kéziratot tinarajz. MTA KIK Kézirattár, M. Nyelvtud. 2drét 4. r., 5. sz.
- Reguly Antal 1844b: Karte N^o II. Karte des Flussgebietes der nördl. Sossva. nach Alexei Kasimovs Nachrichten. Vsevolodskoi. 1844 Januar. Kéziratot tinarajz. MTA KIK Kézirattár, M. Nyelvtud. 2drét 4. r., 5. sz.
- Reguly Antal 1844c: Karte N^o III. Das Flussgebiet der Tavda und Konda mit einheimischen und russischen Namen die ersteren auf paul meistens endigend vogulisch. Hie u. da ist die Folge umgekehrt. in. Pelim 1844, im Mai. Kéziratot tinarajz. MTA KIK Kézirattár, M. Nyelvtud. 2drét 4. r., 5. sz.
- Reguly Antal 1845a: Karte N^o IV. Quellengebiet der. Nördl. Sossva, des Pelim und der Tapsija. Zusammengestellt in Beresov. 1845. Kéziratot tinarajz. MTA KIK Kézirattár, M. Nyelvtud. 2drét 4. r., 5. sz.
- Reguly Antal 1845b: Karte N^o V. Übersicht des ostjakischen und samojedischen Uralgebietes. Beresov 1845. Januar. Kéziratot tinarajz. MTA KIK Kézirattár, M. Nyelvtud. 2drét 4. r., 5. sz.
- Reguly Antal 1846: Ethnographisch-geographische Karte des Nördlichen Ural Gebietes entworfen auf einer Reise in den Jahren 1844 und 1845 von Anton v. Reguly. S¹. Petersburg 1846. MTA KIK Kézirattár, Tört. Földr. 4. r. 1. sz.
- Reguly Antal 2008: Антал Регули: Календарий. Дневник венгерского путешественника-исследователя с 29 сентября 1843 г. по 5 марта 1846 г. Путешествие по России Петербург – Урал – Петербург. Редактор: Энико Сий. Издательство Гинта, Будапешт.
- Reguly Antal: Calendarium (kézirat). MTA KIK Kézirattár, M. Nyelvtud. 16. r. 22.
- B. Székely Gábor 2009: Reguly Antal kéziratot térképvázlatai és térképe (filológiai vizsgálatok). Folia Uralica Debreceniensia 16: 99–120.
- B. Székely Gábor 2011: Javítások Reguly térképének első olvasatához. Folia Uralica Debreceniensia 18: 143–154.
- Vándor Anna 2009: Az antropológus Reguly adatközlői. Nyelvtudományi Közlemények 106: 306–342.

Географические названия в дневнике А. Регули (путешествие по России и возвращение домой)

Венгерский учёный, исследователь финно-угорских народов Антал Регули (1819–1858) в 1843–1845 гг. совершил путешествие в северные территории Уральского хребта. Там он изучал язык и быт коренных жителей, а также занимался сбором географических данных и рисовал карты местности, которые явились основой для создания Регули большой карты Северного Урала. Во время своего путешествия Регули вёл дневник под названием „Календарий”. Оригинальный экземпляр этого дневника ныне хранится в рукописном отделе библиотеки Венгерской Академии наук, в Будапеште.

Автором статьи произведена тщательная переработка оригинальных рукописей дневника, в ходе которой выделены географические названия, содержащиеся в них. Уделено особое внимание их количеству и категориям наименований (например: населённые пункты, рельеф, рек, озёра). Более того, составлено краткое описание событий, произошедших с Регули в период его экспедиции на Урал. В ходе анализа рукописей Регули произведено сличение географических названий, изложенных в дневнике учёного с названиями, которые он нанёс на свои карты.

Таким образом, целью работы автора явилось открытие новых аспектов деятельности Регули, непосредственно на исследуемой им местности.

Ключевые слова: топонимика, статистика, путешествие, дневник, карты

ЗОЛТАН ГУЙАШ

A magyar nyelv 2. személyű személyvégződései (nyelvtörténeti tanulmány)*

HONTI László

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Nyelvtudományi Intézet, Budapest

0. Bevezetés

A következőkben a magyar nyelv Sg2. és Pl2. személyt jelölő morfémáit vizsgálom meg történeti szempontból. Azért vélem szükségesnek ezt a nagyon sokszor tanulmányozott kérdést elővenni, mert – megismervén a szakirodalmat – több tekintetben is komoly hiányérzetem támadt. Ez két okból fakadt: tapasztalatom szerint egyrészt a magyar nyelv történéseinek uralisztikai tájékozottsága olykor mérsékeltnak nevezhető (erről ld. pl. Rédei 1991b), másrészt olykor finnugristák is bizonytalankodva igazodnak ki a magyar nyelv történetének némely részleteiben (erről ld. pl. E. Abaffy 1991a). E buktatókat elkerülendő igyekeztem alaposan elmélyedni mind a legfontosabb uralisztikai, mind a releváns magyar nyelvtörténeti szakirodalomban. Olyan tömegű szakirodalmon kellett átrágnom magamat, hogy közben többször is megfordult a fejemben, jobb lenne föladni, de a kíváncsiság mindig továbbkényszerített... Több alkalommal is segítséget kellett kérnem mindkét szakterület egyes művelőitől. Ezért bizakodom abban, hogy talán nem követtem el nagyon súlyos hibákat, amikor górcső alá vettem az általam korrigálandónak és kiegészítendőnek vélt állásfoglalásokat. A hibák menységét és minőségét minimalizálandó, igyekszem mindig nagyon pontosan ismertetni mások álláspontját, legtöbbször idézetekkel.

E témakörben már jóval korábban is írtam pár tanulmányt. Mostani vizsgálódásaim során láttam be, hogy némely pontokon módosítanom kellett egy-két korábbi nézetemet, jelenlegi ismereteim szerint tehát én is követtem el hibákat egykoron (remélem, hogy most éppen nem fogok)...

* Ezúton is megköszönöm cikkem lektorainak az alapos munkát és az értékes észrevételeket!

Ebben a dolgozatban is olyan hangváltozásokkal operálok, amelyek a hagyományos uralisztikai–magyar hangtörténeti nézetekkel – olykor talán csak látszólag – többé-kevésbé szembenállnak. A magyar nyelvtörténeti szakirodalom tanulmányozása során be kellett látnom, hogy – bármilyen furcsának is hat – nem vagyok úttörő ezen a téren. Akár mottóul is választhattam volna Benkő Lorándnak a következő nyilatkozatát: „A magyar hangtörténet kutatásában egyre több, régebben »szabályosnak« vélt hangváltozásról bizonyul be – mind finnugor–magyar viszonylatban, mind a belső magyar fejlődések körében –, hogy az egynemű, kivételtelen voltakba vetett hit tarthatatlan. A toldalékok hangalaki fejlődésében pedig a szokásostól eltérő mozzanatoknak éppen egész serege áll előttünk. Ezért hangfejlődési eltérésekre, szembenállásokra – különösképpen a toldalékok alaki kérdéseinek megítélésében – nem szabad jellegbeli és kronológiai szempontból döntően meghatározó téziseket építeni. Ez a hangtörténeti megfontolás természetesen vonatkozik a magyar birtokos személyjelek történetére is: egykori személyes névmások suffixálódásának jellegét és idejét a bennük lezajlott hangfejlődések esetleges különbségei nem határozhatják meg alapvetően” (Benkő 1980: 191); ez persze igei személyragjaink történeti megítélésére is igaz.

Gyakran megtörténik, hogy a nyelvi változások nyom nélkül eltüntetnek bizonyos elemeket, és emiatt a kutatók olykor lépre mehetnek. Ez esett meg egyebek közt az alapnyelvi **t* többesjellel a magyarban, ti. nyomtalanul eltűnt (ez azonban tudtommal nem vezetett félre senkit sem), valamint látszatra a **j* múltidőjellel az osztjákban és részben a magyarban, ezért írhatta Bárczi Géza a következőt: „bizonyos déli osztják nyelvjárások szerkesztésmódja, melyekben a puszta igező a múlt idő töve, míg a jelen időt *-t* (< *-l*) időjellel képezik, amely azonos a *-t* < *-l* gyakorító képzővel, pl. *kit-* : *kitəm* ’fölkelttem’, *kittəm* ’fölkellek’. Ugyanez a helyzet a magyar *sz*-szel bővülő *v* tövű igeik esetében, pl. *tě-sz* ~ *tőn* < *těü-n*; és ilyen lehetett a helyzet az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövű igeik egy csoportjában is” (Bárczi 1982: 92). Az osztjákat illetően azonban le kell szögezнем, hogy az osztj. *kitəm* ’fölkelttem’ stb. időjel nélküli alakok csak látszatra nem tartalmazznak időjelet, az ugyanis megvolt és részben még ma is megvan bennük, mégpedig az ősi **j* múltidőjel lappang az ilyenféle osztják igealakokban, amely kimutatható a finn-permi nyelvekből (Rédei 1990: 76) és a magyarból is (Honti 1985: 71, E. Abaffy 1991b: 107–108). Ez az időjel megtalálható azonban a Steinitz gyűjtötte egyik déli osztják (a *keuši*) nyelvjárási anyagban (Hartung et al. 1989, Steinitz 1989) is, pl. *Keu etij* ’ging’, *jűwuj* ’wurde’, *piti* ~ *pítij* ’beggann’, *tāņi* ’trat’ (idézi Rédei 1990: 76, 77), *lōpəm* ’ich sagte’, *lōpij* ’sie sagte’ (idézi Rédei 1991a: 447, 448).

Tanulmányomban tehát anyanyelvünknek a Sg2. és a Pl2. személyű végződéseivel foglalkozom. E két személyt összesen öt végződés jelöli: a Sg2-nek négy funkcióhordozója, a Pl2-nek pedig egy hármas alternánsú morfémája van. Ezen morfémák túlnyomó többsége a 2. személyű **t-* kezdetű személyes névmásokkal függ össze történetileg, és ez a közlésem persze jelentős mértékben ellentétes a szakirodalomban foglaltakkal.

1. Tárgyalandó személyvégzõdéseink (az esetleges elõhangzók nélkül)

Sg2.

- d*: a tárgyias ragozású ige személyragja és a névszó birtokos személyjele,
- l*: az alanyi ragozású kijelentõ módú jelen és múlt idejû, továbbá a feltételes módú, valamint (alternative) a felszólító módú ige személyragja,
- sz*: az alanyi ragozású jelen és az egykori (ma már csak perifériális használatú) jövõ idejû ige személyragja,
- \emptyset : az alanyi ragozású felszólító módú ige egyik végzõdése, (valamint) a jelen idejû *van* és *mégy* ige személyragja (*vagy- \emptyset* , *mégy- \emptyset*).

Pl2.

- tok/-ték/-tök*: igei személyrag és birtokos személyjel.

Ennek a kérdéskörnek is igen bõséges szakirodalma van. A legfontosabb szakirodalmi tételeket, nézeteket természetesen sorra veszem, és megjegyzések formájában közlöm a róluk kialakított véleményemet és a saját nézeteimet, végezetül pedig bemutatom, mibõl és miként születtek meg ezek a személyvégzõdések.

1.1. A Sg2. személyű végzõdés

1.1.1. A Sg2. személyű -*d* végzõdés

A Sg2. személyű *-d* igerag és birtokos személyjel hangalakjában természetesen az a váratlan, hogy zõngés zárhangot találunk benne zõngétlen helyett. E probléma is sok fejtõrést okozott a kutatóknak.

Budenz szerint a *-d* Sg2. sz. birtokos személyjel eredeti **-nd-*bõl származik (UA 331), ahol az **n* birtoktõbbesítõ morféma lett volna (igaz, sajátos mûszóval megnevezve, ld. alább a 3. megjegyzésben); ugyanígy vélekedett Szinnyei (1888: 103), majd Balassa – Simonyi (TMNy 708) is.

A TMNy – mai ismereteink szerint – még ennél különösebb magyarázatot is adott a *-d* személyvégzõdés eredetére: „A cseremiszbén és a votjákban *-d* a második személy ragja: cser. *pokted* hajtsz, *tolad* jössz; votj. *šotod* adsz... [Bekezdés] Nincs okunk kételkedni benne, hogy a második személynek ez az

ugor *-d* (magyar *-l*) ragja eredetileg egy volt a második személyű *te* névmással. Ez a finnmarki lapp dialektusban *d*-vel kezdődik, az osztjákban és a vogulban pedig *n* hanggal, s ezek szerint az a lehetőség sincs kizárva, hogy eredetileg a névmásnak is *d* volt a mássalhangzója, ép úgy mint a személyragnak” (TMNy 595–596; én emeltem ki, H. L.).

Beke (1926: 106) okkal elutasította a magyar (és a permi nyelvek) *-d*-jének **-nt*-ből való magyarozatát, amelynek *n*-je a finniségiben, a lappban és a mordvinban a birtok többes számát jelölte, ill. jelöli (megvan továbbá a vogul többes számú tárgyat és birtokot jelölő paradigmában is).

Melich (1913: 338–339) azzal számolt, hogy a Sg2. sz. birtokos személyjel kezdetekben (nyilván a magyar nyelv önálló történetének egy korai szakaszában) összetételi utótag volt, amelynek *t*-je szórványos zöngésülésben vett rész, mint pl. a *dug* szóban.¹ Melich (1913: 339) szerint tehát a *-d* szuffixum *-t*-ből keletkezett, viszont nyelvemlékeinkben több *-t* alakú Sg2. sz. birtokos személyjelet is vélt találni, ezek hitelességében azonban Beke (1926: 106–107) kételkedett. Melich nézetéről Haader Lea kolléganőm véleményét kértem, és ő levélben (2020. I. 19.) azt közölte velem, hogy teljesen valószínűtlen az ilyen funkciójú *-t*-nek a nyelvemlékes korbéli létezése, amely ellenvést a korabeli dokumentumok hibaelemzései igazolják.

Kálmán Béla a magyar *-d* előzményeként a Budenz-, Szinnyi- és Balassa – Simonyi-féle elképzeléssel kísérteties hasonlóságot mutató módon szintén **-nt*-vel számolt, de az *n* mibeléntét értelmezendő eléggé meglepő ötlettel rukkolt elő: „Véleményem szerint az ugor alapnyelvben (talán már egyes finnugor nyelvjárásokban, hiszen a zürjén és votják példa erre mutat) volt két 2. személyű névmás: **t*• és **n*•. Az ugor és a permi nyelvekben a birtokos személyragozásban és az igeragozásban a 2. személyt eredetileg az *n*• névmással jelölték, mint a mai obi-ugor nyelvekben és a permi igeragozás egyes paradigmáiban. [Bekezdés] Az ősmagyar korban tehát a magyar birtokos személyragok (és az akkor kialakulóban levő igei tárgyas ragozás ragjai) a következők voltak: 1. személy: *-m*•, 2. személy: *-n*•. Mivel azonban főleg a névszókból az *-n*• suffixumnak más funkciója is lehetett, például locativus (a mai superessivus), valószínűleg raghalmozással segítettek őseink ezen a zavaró egybeesésen, mégpedig úgy, hogy az akkor már a régebbi *n*• 2. személynévmást kiszorító és egyeduralomra jutó *t*• névmási elemmel megtoldták a 2. személyt. A tővégi magánhangzóhoz járuló *-n*•*t*• birtokos személyragban az interkonszonantikus helyzetben levő magánhangzó igen ha-

¹ U/FU/Ug kori szavaink szókezdő zöngés mássalhangzójáról ld. Honti 2017b: 168, ugyanott további irodalommal.

mar kieshetett, és így még az ősmagyar kor elején *-nt* alakúvá vált a 2. személyű birtokos személyrag [amelynek sorsa így az alapnyelvi **nt* > magyar *d* hangváltozásnak megfelelően alakult, H. L.]. Valószínűleg ekkor kezdett a többes szám is kialakulni” (Kálmán 1965: 168–169). Abszolúte téves feltevés uráli, finnugor, ugor vagy ősmagyar kori Sg2. személyű *-n* személyjelölő morfémaival számolni (erről ld. Honti 2010–2011, 2012b, 2014), miként az is képtelenség, hogy ekkortájt kezdett volna kialakulni a többes szám (azaz a számjelölés). Nem kis meglepetésemre jóval később is előkerült ez az avított magyarázat: a magyar *-d* személyjelölőt Kulonen (1993: 95, 2001: 160–161) is a fent említett magyar nyelvtörténészekkel egyező módon **-nt*-ből magyarázta. Ezt csak úgy értelmezhetem, hogy bebetonozódott a kutatók agyába, hogy az egyes hangok a kötött morfémaiban is ugyanazon hangváltozási folyamatok elszenvedői voltak, mint az önálló lexémák szóhatárán belül (ld. erről a „0. Bevezetés” című pontban is)...

Bárcki és nyomában Benkő szentelt legfrissebben figyelmet a Sg2. személyű *-d* végződésnek, és teljesen hiteles magyarázatot talált arra, miért nem *-t* hangalakú ezen személyjelölőnk.

A 2. személyek végződésében megnyilvánuló diszkrepanciára Bárcki hívta fel a figyelmet az igeragok kapcsán: „Az egyes számban találjuk a *d*-s változatot – *látod* –, nyilván a birtokos személyjelezés hatására, a többes számban viszont az általánosabb *t*-t” (Bárcki 1982: 18, hasonlóan Bárcki 1975a: 57, 1990: 31), de az általa okként említett körülmény nem magyarázza meg a jelenséget, ti. mind az igei személyrag, mind a birtokos személyjel esetében ugyanazon körülményekkel kell számolnunk. Bárcki – nagyon helyesen – nem foglalkozott a *-d*-nek **-nt*-ből való értelmezésével, hanem – hangsúlyoznom kell, sajnálatosan anakronisztikus módon – személyjelölő szuffixumainknak a magyar nyelv önálló életében történt megszületését tette föl, és a *-d* megjelenését – Melichhez hasonlóan (ld. fentebb) – ő is a szókezdő helyzetben bekövetkezett (szórványos) zöngésülésre hivatkozva magyarázta: „A magyar birtokos személyragozásnak tehát mind az alapja – ősi finnugor szerkesztésmód –, mind az anyaga – ősi finnugor személyes névmások – a finnugor alapnyelvből sarjad, azonban e személyes névmások csak a magyar nyelv külön életében tapadtak hozzá a megelőző főnévhez, tehát személyes névmásból birtokos személyraggá alakulásuk már az ősmagyar kor eseményei közé tartozik... A magyarban a személyragokká váló személyes névmások mássalhangzója úgy fejlődik, mint szókezdő mássalhangzó, holott ha ezek már a finnugor alapnyelvben személyragokká váltak volna, odatapadva a megelőző névszóhoz, az eredetileg szókezdő mássalhangzó már ekkor hangzóközi helyzetbe került volna, és ennek a fonetikai helyzetnek megfele-

lő módon fejlődött volna; például a második személyű *-d*, *-t*- helyett *-z*-vé kellett volna válnia” (Bárczi 1975a: 55–56).² Ez az ugyancsak túlhaladott felfogás föltámadt egy viszonylag friss közleményben: „Sárosi az *m*- és *t*- kezdetű névmások igeraggá válását (agglutinációját s ezzel együtt hangzóközüvé válását) már az alapnyelvben feltételezi (2003. 161),³ ámde ebben az esetben az *-m*-nek *-β*-vá, a *-t*-nek *-z*-vé kellett volna válnia” (Hegedűs 2011: 172).⁴

Bárczi utolsó munkáinak egyikében racionális magyarázatot adott a Sg2. személyű igerag és birtokos személyjel *-d*-jére: „A személyes névmás 2. személyéből... determináló elem fejlődött ki, ebből pedig tárgyrag...⁵ másrészt pedig birtokos jelzői funkciója is megmaradt. Így tehát egy adott időpontban *házat*, 'a te házad' és 'a házat', ami még nem lett volna éppen veszélyes, de ebből alakult ki a 'házad' és 'házat' jelentés, ami már komoly zavarok, félreértések forrása lehetett volna. Ezért az egyik funkcióban a *-d* változat állandósult, s ez aztán átment az igeragozásba is, minthogy az igeragozás és a birtokos személyragozás között állandó az egymásra hatás” (Bárczi 1990: 26–27, ld. még 31). Lényegében ezzel megegyező értelmezés olvasható Benkőnél is további potenciális oppozíciós példákkal bővítve: „Az ősi fokon a *tš* 'te' személyes névmásra visszamenő egyes szám 2. személyt jelölő formánsok: a birtokos személyjel (*fület* 'füled') és a tárgyias igerag (*nézēt* 'nézed') az ősmagyarban alakilag egybeestek részben a tárgyraggal (*fület* 'fület'), részben a múlt idő jelével (*nézēt* 'nézett'). Az igei és a névszói paradigma-rendszerek egyező *-t* formánsai nem zavarták egymást; annál inkább a két egybeeső névszói és a két egybeeső igei formáns. Itt a zavaró homonímia miatt hasadásnak kellett történnie; be is következett még az ősmagyarban, mert az egyes 2. személyű formánsok zöngésültek, és így a kívánatos *füled* : *fület*, *nézēd* : *nézēt* (> *nézēt*) szembenállások létrejöttek. A többes 2. személyű birtokos személyjelben, illetve igeragban azonban semmi szükség nem volt a *t* zöngésülésére, nem is történt meg máig sem: *fületék*, *néziték*” (Benkő 1988: 159–160, vö. még Benkő 1980: 194!).

² Úgy tűnik tehát, hogy Bárczinak fölsejlett az, hogy a lexémahatáron belül más eredménnyel járhatott a hangváltozás, mint a szuffixumokban vagy előzményükben.

³ Sárosi 2003/2005: 161.

⁴ Mutatis mutandis ez a szemlélet egybeesik Kulonen (1993, 2001) fentebb említett nézetével.

⁵ Erről ld. alább, az 1. megjegyzésben!

Megjegyzések

1. E fejezet kulcskérdése, miért *-d* a Sg2. személyű személyjelölő. A TMNy közölte cser. *pokted* 'hajtsz', *tolad* 'jössz' nem támogathatja azt a kijelentést, hogy a cseremisiz, a permi és a magyar alapján „eredetileg [ti. a finnugor alapnyelvben, H. L.] a névmásnak is *d* volt a mássalhangzója, ép úgy mint a személyragnak” (TMNy 595). A TMNy némileg ellentmondásosan nyilatkozik a magyar Sg2. személyű szuffixumokról, egyrészt a „*Véred* épen úgy eredetibb **vérend* helyett való, mint *harmad*, *negyed* = finn *kolmante-*, *neljänte-*”, ahol az *n* nyilván a „járulékrag” (így TMNy 604) megtestesítője, míg az igei személyrag „az ugor alapnyelvben pusztán *-d* volt” (TMNy 708–709), ill. korábban: „a magyar *irod* alak valaha ilyenformán hangzott: **irold*” (TMNy 607).

Az nem szolgálhat bizonyítékkul, hogy a finnmarki lapp dialektusban a 2. személyű névmás *d-* kezdetű, ez ugyanis egyértelműen **t-*ből keletkezett (ld. pl. Korhonen 1981: 127).

Nem igaz, hogy a cseremisiz Sg2. személyű igerag és birtokos személyjel *-d* hangalakú lenne. Bereczki a Sg2. személyű cseremisiz birtokos személyjellet *-t*, *-et*, *-(e)t*, *-äc*, *-äč* formában, az igeragot *-at*, *-et* hangalakban közli; a *t* csak közvetlenül nazális utáni helyzetben hangzik *-d*-nek, intervokális helyzetben pedig *-δ*-nek vagy kissé spirantizált *-d*-nek (Bereczki 1988: 343, 344, 1990: 20, 40–42, 53, 1994: 37, 2002: 53–54, 81; ezekhez vö. még Beke 1911: 74–75, 174–175, 302).

A permi nyelvekben fellépő *t ~ d* személyjelölő morféma *d* eleme nyilvánvalóan más hangtörténeti úton jött létre, mint a magyar *d* (vö. pl. Beke 1926: 106–108, ld. még Honti 2010–2011, 2014). „Gyakori jelenség... hogy a nyelvtani funkciót hordozó hangok nem vesznek részt a hangfejlődési folyamatokban”⁶ (Bereczki 2003: 86), vagyis nincs semmi akadálya sem annak, hogy **tš* személyes névmás alapnyelvi agglutinálódásával magyarázzuk a magyar *-d*-t is.

A magyar *-d* egyszerű és sallangmentes nyelvtörténeti értelmezése: „Egyes számú 2. személy: *-d* az alapnyelvi **tš* 2. személyű névmásból, zöngésüléssel” (Berrár 1967b: 417) keletkezett. Az viszont, hogy „A személyes névmás 2. személyéből... determináló elem fejlődött ki, ebből pedig tárgyrag” (Bárczi 1990: 26–27), teljesen téves feltevés.

⁶ Ezt persze már sokkal korábban is fölismerték, pl. „... a belső (szóközépi) és a végső (szóvégi) consonansok másképp fejlődtek, változtak, mint a szókezdők” (Szinyeyi 1888: 3).

2. A személyjelölő kötött morfémaák létrejöttét nem az uráli alapnyelvben bekövetkezett eseménynek tekinteni (így Bárczi 1975a: 55–56, ld. fentebb) annyira megalapozatlan kijelentés, hogy nem is érdemes rá több szót vesztegetni.

3. Nekem nem világos, mi lehetett a „nyomatékosító segéd-rag” (UA 330 kk.), az „-*n* nyomatékosító segédrag” (Szinyei), a „járulékrag” (TMNy). Tévédés, hogy az „ugor” nyelvekben *d*- kezdetű lett volna a Sg2. személyű névmás (így Szinyei); ha ez igaz lett volna, akkor vajon miért volt a Pl2. személyű névmás szókezdő mássalhangzója *t*? A „nyomatékosító segédrag” és a „járulékrag” engem a több későbbi finnugrista által emlegetett koaffixumra emlékeztet, amelyre hivatkozva indirekt módon valójában beismerték, hogy nem tudnak mit kezdeni az általuk éppen tárgyalt szegmentummal. Teljesen alaptalan természetesen egykori *-*nt*-ből magyarázni a ma. -*d* személyvégződést, hiszen semmi sem utal arra, értelme sem lett volna, hogy a magyarnak egy korai életszakaszában állítólagos **n* többesítő morféma járult volna a Sg2. személyű főnévhez, megelőzve a birtokszóhoz agglutinálódott személyes névmási **t*- elemet, miként az is értelmetlen feltevés, hogy hajdani **n*- és **t*- kezdetű személyes névmás kombinálódott volna *-*nt*-vé, és így ez az *-*nt* szekvencia *-*d*-vé válva lett volna birtokos személyjellé (ld. itt az 4. megjegyzésben), majd ez a tárgyas ragozásba bekerülve lett a határozott ragozás tárgyas igeragjává. Teljesen plauzibilis viszont Bárczi (1990: 26–27) és Benkő (1988: 159–160) magyarázata, mely szerint a homonim alakok megkülönböztetése végett következett be a *-*t* > -*d* változás (ld. fentebb). Azt még fontos itt megjegyezni, hogy a korai ősmagyar hangváltozások (úgy mint a zöngétlen mássalhangzók zöngésülése és réshangúsodása) tették lehetővé mai személyjelölő végződéseink kialakulását.

4. Egyes szerzők szerint legalább a Sg2. személyű névmásnak két alakja volt, egy közelre és egy távolra mutató. Elsőként alighanem Munkácsi adott elő ilyen elképzelést, szerinte ui. lehetséges volt a ’te itt’ és a ’te ott’ megkülönböztetése (Munkácsi 1918–1919: 126). Julius Mark **t*- és **n*- kezdetű személyes névmási alakokkal számolt, az egyik jelentése ’du hier’, a másiké pedig ’du da’ lett volna (Mark 1931: 59). Collinder (1965: 135) is lehetségesnek gondolta, hogy a ’te’ személyes névmásnak volt *n*- és *t*- kezdetű változata is, de arra nem tért ki, lehetett-e köztük valamilyen funkcionális különbség is. Ez a feltevés – ha lenne némi realitása – indokolhatná Kálmán Bélának azt az ötletét, hogy a 2. személyű névmásnak két változata volt, egy közelre és egy távolra mutató: **te*, **ne*, amelyek **nt* alakú szuffixummá kombinálódtak és -*d*-vé váltak volna (Kálmán 1965: 169). Balázs (1973: 186–187) is azt pedzegette, hogy a kétféle, *n*- és *t*- kezdetű Sg2. személyű névmás a beszélő-

től való távolságot, ill. az ahhoz való közelséget érzékeltethette. Ezen téveszmék alapjául az szolgált, hogy az obi-ugor nyelvekben a 2. személyű névmások *n*- kezdetűek, továbbá a permi és a szamojéd nyelvek egy részében vannak *-n* alakú vagy elemű személyvégződések, illetve egyes rokon nyelvekben palatális magánhangzót tartalmaznak az egyes számú személyes névmások, másokban pedig veláris magánhangzó *e* névmások magánhangzója. Semmi okát nem látom annak, hogy kétféle hangalakú (és részben eltérő funkciójú) Sg2. személyű névmást kellene feltennünk az U/FU/Ug alapnyelvre, a kettősségnek ugyanis természetes hangtörténeti okai vannak (ezekről ld. Honti 2010–2011, 2012a: 122, 2012b: 73–76, 2014).

Hasonló, de másfajta realizációt javasoló ötlettel jelentkezett egy írásában Pusztay, valamint Zaicz etimológiai szótárának egy szócikkírója: „A személyes névmások a demonstratívák egy sajátos csoportját alkotják, ezért a személyes névmások esetében is föltehető a vokális kettősségével kifejezhető távolságjelölés. A 2. és a 3. személyben ez a viszony belátható (pl. **tš* 'te – itt a közelemben' ↔ **tš* 'te – ott távolabb' stb.)” (Pusztay 1993: 270); „Az uráli alapnyelvben a névmásnak magas és mély hangrendű változata is lehetett: **tš* 'te <itt>' ~ **to* 'te <ott>'” (ESz 832). Vö. előző bekezdés!

1.1.2. A Sg2. személyű *-l* végződés

„Az *-l*... az általános ragozású igék valamennyi paradigmájában az E/2. ragja lett, kivéve a kijelentő mód jelen idejét. Itt az *-l* kizárólag csak az ikés ragozásban lép fel” (E. Abaffy 1991b: 131), a szibilánra végződő tövekben is ez szerepel.

Ismereteim szerint a Sg2. személyű *-l* igeragunk eredetét illetően három elképzelés látott napvilágot. Ezek a következők:

1. eleinte az agglutinálódott **tš* alapnyelvi Sg2. sz. személyes névmás mássalhangzójának *t > d/δ > l* változásával számoltak, esetleg már az U/FU alapnyelvre is feltettek *d*-t,
2. később inkább *l* (gyakorító, mozzanatos, reflexív) igeképzőben,
3. majd igenévképzőben vélték megtalálni a forrását.

1.1.2.1. Az *-l* igeragnak személyes névmásból való származtatása

Szinnyei (1888: 102–103) szerint a magyar nyelv korai életszakaszában **d > l* változással jött létre ezen végződésünk, amely hangváltozást hasonló, szórványos fejlődéssel igyekezett valószínűsíteni, pl. *medence > melence*. Ez a rag szerinte tehát természetesen összefügg a rokon nyelvek egy részében meglévő *-t* személyraggal.

Simonyi voltaképpen ugyanígy vélekedett, miután Sg2. személyű, *-d* személyragos cseremisiz és votják igealakokat idézett: „A magyar *l* hang pedig, mint tudjuk, szabályszerű fejleménye a köz-ugor *d*-nek, így pl. a *velő* szó *l*-je vagy a denominális igéket képező *-l'*” (TMNy 595). Később Simonyi azonban így vélekedett: „Wie sich das ung. *-l* zu diesen Formen [pl. ma. *-t, -d, H. L.*] verhält, ist noch sehr dunkel, wir haben keine befriedigende Erklärung dafür” (Simonyi 1907: 350).

Szinnyei a Simonyi (1905) könyvéről írott kritikájában így szólt, módosítva az imént idézett, első állásfoglalását: „Az *l* finnugor előzőjére nézve szintén eltérő vélemények nyilvánultak, s én részemről Setälävel tartok, a ki *δ*-t vesz föl, nem pedig *d*-t, mint a szerző” (Szinnyei 1905: 443). Simonyi azonban az igeragok tárgyalásakor, nempedig a Szinnyei említette helyen (Simonyi 1905: 249) szól erről: „A második személynek *sz, l* és *d* a ragja. Az *sz* csak az iktelen tárgyatlan ragozás jelen idejében szerepel... – Az *l* és a *d* közül pedig nyilván a *d* az eredetibb hangalak, mert az rendes hangváltozás nyelvünkben, kivált ragokban s képzőkben, hogy a finnugor *d* *l*-re változik (ld. 248. l.). A *d* megvan a névszók birtokos személyragjában is: *házad, véred*; s megvan a rokon nyelvekben is...” (Simonyi 1905: 394, hasonlóan Simonyi 1907: 350).

Thomsen (1912: 27) is azzal számol, hogy $*t > *δ > l$ változás eredménye a magyar *-l* igerag.

Rejtélyesnek tűnt nekem, hol jelent meg Setälä ezen nézete: „Setälä (TuM. 124) és Szinnyei (NyK. XXXV, 443)⁷ úgy magyarázzák az ezen *-t* és a magy. *-l* közötti viszonyt, hogy a 'te' jelentésű finnugor $*tš$ névmásnak gyöngé fokon $*δš$ alakja volt, s a többi rokonyelvben az erősfokú $*tš$ vált személyraggá, az előmagyarban ellenben a gyöngéfokú $*δš$, csakhogy itt utóbb $δ > l$ változás történt. Tehát pl. *várnál* < $*várná-δ$ ” (Horger 1931: 16). – A „TuM.” nyilvánvalóan csak a Setälä 1887/1981 lehet, de ott nincs szó a magyar személyvégződésről. Szinnyei a 443. oldalon a megfelelő passzusban nem közöl forrást, nem jutottam a nyomára, miről lehet szó... Bárczi (1982: 100) ugyanennek a Setälä-kötetnek a 142. oldalára utal, de ott sincs szó erről. Mivel Horger (1931: 92) és Bárczi is – a többiekhez hasonlóan – 1886-os kiadást emleget, nyilván a doktori disszertációként készült változatról lehet szó, amely a jelek szerint nem teljesen azonos a Finnugor Társaság által publikált változattal, a disszertációhoz pedig nem sikerült hozzájutnom.

Horger elfogadja a Setälä előadta állítólagos magyarázatot: a „2. sz.-ű igealakok közül a jelentő mód jelen idejű úgy keletkezett, hogy a finnugor $*tš \sim$

⁷ Szinnyei 1905: 443.

**δš* névmás a megelőző igerőhöz ragadt, a többiek pedig úgy hogy a *tš* ~ *δš* valamely megelőző igenévhez ragadt. Tehát pl. a *fázol* eredetileg 'fázik + te' volt, *várál* vagy *vártál* ellenben 'váró + te', 'várt + te'" (Horger 1931: 17, vö. még 23–24). Ergo: „Az alanyi ragozásban... csak egy olyan 2. sz.-ű alanyra mutató ragunk van, amely személynévmási eredetű, s amelynek ezért már kezdettől fogva a 2. sz.-ű alany jelölése volt a funkciója, t. i. az *-l* (> *-ál*, *-él*)” (Horger 1931: 21). E kérdésről ld. az „1.1.2.3. Az *-l* igeragnak igenévképzőből való származtatása” című pontban lévő 4. megjegyzést.

Zsirai erőteljesen bírálta Horgert: „Setälä az idézett helyen a finn imperatívusszal foglalkozik, a magyar *-l* személyragra pedig még célzást sem tesz; tudtommal különben ő soha sehol nem nyilvánított olyan véleményt, aminőt itt Horger a szájába ad. – Szinnyei magyarázatát meg félreérti, amikor a személynévmásnak két alakját teszi fel: egy erősfokú **tš* alakját, amelyből a finn–mordvin–cseremiszi *-t* személyrag lett volna, és egy gyöngéfokú **δš* alakját, amelyből a magyarban *-l* fejlődött volna. Szinnyei nem mondhatott, nem is mondott ilyesmit. A fokváltakozás csak a szó belsejében következhetett be, amikor tehát az illető névmás már raggá agglutinálódott: **-tš* ~ **-δš*” (Zsirai 1931: 197).

1.1.2.2. Az *-l* igeragnak igeképzőből való származtatása

Az 1930-as évektől azonban már gyakorító képzőben látták az *-l* forrását: Juhász 1939: 284, Berrár 1957: 52, Hajdú 1966/1973: 144, Nyíri 1973: 145–150, Benkő 1980: 237, 244, Bárczi 1982: 72, és talán ez tekinthető általános véleménynek (ld. E. Abaffy 1991a: 385).

A hagyományos történeti magyarázat szerint a *-lak/-lek* személyjelölő végződésben a Sg2. személyű *-l* igerag „lappang”, és ennek kapcsán is szokás szólni az *-l* eredetéről: „A *-lak*, *lek* tárgyas személyragban az *l* eredetileg igeképző lehetett, amely ráalkalmazással nyerte 2. személyű tárgyat jelölő szerepét” (Klemm 1928–1940: 122, hasonlóan Klemm 1925). Melich (1913/1914) és Klemm (1925) nem ért egyet az *-l* Sg2. sz. igeragnak a *-lak/-lek* tárgyas személyragban való jelenlétével, mondván, csak az ikes igékre volt jellemző az *-l*. Erről a végződésünkről egy önálló tanulmányban adom elő a nézetemet (Honti 2020b).

Juhász Jenő fogalmazta meg világosan, miért kell(ene) az *-l* végződésben az *-l* gyakorító képző leszármazottját látnunk: „A finnugor nyelvész jól tudja, hogy az egyes 2. személy *-l*: *eszél*, *haragszol* ragját szerfölött nehéz a finnugor nyelvekben ismeretes *-t* (finn *menet* 'megy', mordvin *kulat* 'meghalsz', cseremiszi *ulat* 'vagy') raggal azonosítani, s ugyanilyen nehéz a finnugor **tš* 'te' névmás feltételezett **δš* alakjából magyarázni, mert az egyeztetéseknek

súlyos hangtani akadályuk van. Nem lesz-e egyszerűbb magyarázat, ha ezt az *-l* ragot azonosítjuk az *-l* gyakorító igeképzővel (*sujtol*, *hatol* stb.)? Erre a magyarázatra nemcsak azért gondolhatunk, mert másik egyes 2. személyű igeragunk, az *-sz*: *adsz*, *kérsz* is gyakorító igeképző, hanem azért is, mert a *vagy* és a *mégy* igealakok kétségtelenül igazolják, hogy a magyar igealak az egyes 2. személyben valaha nem is volt ragja (ld. erről az „1.1.4. A Sg2. személyű \emptyset végződés” című pontot); az ilyen ragtalan igealakokhoz bátran járulhatott részben az *-sz*, részben az *-l* gyakorító képző, mert az igealakok lényegén voltaképpen semmit sem változtattak. [Bekezdés] Az eredmény: a magyar igeragozás rendszerének jelentékeny része a magyar nyelv külön életében, önállóan alakult ki” (Juhász 1939: 284–285). Ilyen nézetet olykor más kutatók is hangoztattak: Mészöly 1942: 91, Berrár 1957: 52, Rédei 1962: 422–423, 1989a: 202–205, 1989b: 153–154, Nyíri 1973: 148, Benkő 1980: 238, Bárczi 1990: 28–29, E. Abaffy 1991b: 131.

Berrár is egyértelműen elutasította az *-l* és az alapnyelvi ’te’ közti kapcsolatot: „Korábbi vélemény szerint az *-l* rag a **tš* második személyű személynévmás gyenge fokú **δš* alakjának folytatása $\delta > l$ hangváltozással. NyH⁷ 121; stb.). Ez a vélemény hangtani nehézségek miatt tarthatatlan” (Berrár 1957: 52, jegyzet).

Nyíri többször is foglalkozott igeragozásunk történetével, és erről a morfológiai problémáról is előadta markáns véleményét, pl. „Előmozdíthatta az *-l* igei személyrag kialakulását nemcsak a gyakorító *-l*, hanem a mozzanatos *-l* is; általában minden olyan *-l* képzős ige, melynek *-l* képzős alakjával alaki homonima lett a róla levált *-l* képzővel személyragos alakká lett ige” (Nyíri 1973–1974: 154, 2004: 22–23).

Hajdú röviden így összegezte – talán némi tartózkodást sugalló módon – az általánosnak mondható nézetet: „A Vx2Sg *-sz*, ill. *-l* morfémáját (*látsz*, *nézel*) általában gyakorító képzői eredetű időjelnek tartják, amely időjeltől adaptálódott a 2. személy jelölőjévé” (Hajdú 1966/1973: 144).

M. Korchmáros elmemozdító tanulmánya az *-l* és az *-sz* mibenlétének nyomozásakor figyelemre méltó észrevételeket tett: „Az *-l* személyragnak gyakorító képzőből jelenidőjelen keresztül való kialakulását az *-sz* személyrag ilyen eredetének analógiájára általában feltételezi nyelvtörténetünk, de meggyőző bizonyítékunk nincs (Juhász: MNy. XXXV 284–5., Berrár: MTM 52.).⁸ Mindenesetre furcsa, hogy míg az *-sz* nyomát valamennyi személyben megőrizték az *-sz*-szel bővülő igék, az *-l* egyetlen más személyben sem mutatható ki. Ez is amellet szól, hogy inkább speciálisan csak a má-

⁸ Juhász 1939: 284–285, Berrár 1957: 52.

sodik személyben érvényesülő szintaktikai helyzetet tételezzük fel, ha az új személyrag »születési helyét« keressük” (M. Korchmáros 1973–1974: 164; én emeltem ki, H. L.). „Az *-sz* időjel volt, és így eleve sem jelentkezhetett az ige csak a jelen és jövő időben: személyragként sem terjedt túl ezeken a használata. A múlt időbe és a feltételes, majd bizonyára utoljára a felszólító módba csak az *-l* szállíthatta – és szállította is – az újonnan felvett, második személyű alanyt kifejező jelentésmozzanatot. A két új, lényegében azonos funkciójú igeragnak eredeti mivoltából magával hozott jelentéstartalma később teljesen elhomályosodott, és ezután indulhatott meg a kijelentő mód jelen idejében az a kiegyenlítődé, amely még a XIX. században is folyamatában tapintható volt: használatuk napjainkra teljes mértékben a könnyebb ejtés kívánalmái szerint rendeződött át” (M. Korchmáros 1973–1974: 165).

E. Abaffy (1991a: 388–389) M. Korchmáros (1973–1974: 164–165) feltevése arra inspirálta, hogy más forrásból, reflexív képzőből magyarázza *-l* végződésünket. Ennek rövid összefoglalása: „Az E/2. *-l* rag eredete meglehetősen bizonytalan. Általában *-l* gyakorító képzőből eredeztetik, mely jelenidőjel funkción keresztül vált volna E/2. raggá. Ám egyrészt a magyarban még nyomokban sem tudunk kimutatni *-l* jelenidő-jelét, másrészt meglepő, hogy jelen idejű személyragként kizárólag az ikes ige paradigmájában szerepel; az iktelen igeeknek csak a múlt idejében, illetőleg a feltételes módjában jelentkeznek. [Bekezdés] Valószínűbb ezért, hogy az *-l* gyakorító képző nem időjelen keresztül értékelődött át raggá, hanem azon a reflexív funkción át, melyet vagy önmagában, vagy különösen gyakran a fgr. $*-\beta + -l > -\tilde{u}l/-\tilde{u}l$ képzőborkorban betölt: *omol, ömöl, hajol; mer : merül, nyom : nyomul*. E képzők éppen úgy az ige mediális, tárgyatlan voltát fejezik ki, mint az *-ik*. Az ikes ige és az *-ul/-ül* képzősök ma is komplementáris osztályt alkotnak olyanformán, hogy a képzett mediális ige vagy ikesek, vagy *-ul/-ül* képzősök” (E. Abaffy 1991b: 126).

Úgy tűnik, mintha M. Korchmáros ötlete és annak az E. Abaffy által újra-fogalmazott változata már Berrárnál és Bárczinál is szinte fölsejlene csírájában magyarázatként az, hogy az „*-l* személyrag ← igeképző (gyakorító, illetőleg visszaható jelentésű)” (Berrár 1967b: 417); „Mikor... az ikes ragozás is kezdett kialakulni (ld. *eneýc*), az *-l* időjeles alak az ikes ragozás második személyének funkciójában állapotodott meg (*születik, születel*), így az *-sz* az alanyi ragozás, az *-l* a visszaható–szenvető ragozás személyragjává lett. Az *-l*, úgy látszik, igen régi időkben jobban el volt terjedve – erre mutathatna az osztjában betöltött jelenidő-jel szerepe –, viszont időjelölő funkciója valószínűleg jóval korábban halványodott el, s innen magyarázható, hogy az *-l* más igeidőkre és igemódokra is áterjedt: *látnál, láttál, lá-*

tál, mégpedig nemcsak az ikes ragozásban, míg az *-sz* csak a jelen idő, jelentő mód egyes 2. személyében használatos rag maradt” (Bárczi 1982: 94, ld. még 92–93; én emeltem ki, H. L.).

Benkő (1980: 244) és Bárczi (1982: 72) a korábbi nézetet vallotta, és gyakorító képzői eredetűnek tekintette az *-l*-t; Bárczi expressis verbis elutasította azt, hogy ennek az *-l*-nek köze lenne a **tš* ’te’ névmáshoz (nyilván BENKŐ is így vélekedett, bár tudtommal nem szólt róla). „Az *-l* gyakorító képző, melyből időjelen át a személyrag fejlődött, finnugor (uráli) eredetű, ugyanaz a képző, mely a *sujtol*, *hatol*, *szólal*, *ugrál* stb. igében látható. Megfelelőire vö. o. [osztj., H. L.] *man-* ’megy’: *manl̥i-* ’mendegél’; vog. *ōn-* ’ül’, *ūnl-* ’ua.’; f. [finn, H. L.] *elä-* ’él’: *elele-* ’éldegél’... Az *-l* igei személyragot többen másképpen magyarázzák. Így a személyes névmásokból keletkezett személyragok közé sorolják, és a 2. személyű finnugor személyes névmásra, a **tš*-re viszik vissza eredetét. Ez korán hozzátapadt volna a megelőző igéhez és gyöngé fokának – **δ* – a magyarban *l* felelne meg... E magyarázat nyilván helytelen, a fgr. **t*-nek a magyarban *l* megfelelése nincs” (Bárczi 1982: 100–101).

1.1.2.3. Az *-l* igeragnak igenévképzőből való származtatása

Tudtommal Rédei (1989a: 202–205) volt az, aki az „állóvizet” igazán föl-kavarta, amikor az *-l* és az *-sz* személyvégződés elődjét igenévképzőben vélte megtalálni. A rokon nyelvi megfelelőekkel rendelkező *-l* deverbális nomenképzőt (pl. *fonal*, *fedél*) és pl. a nyelvjárási *föl* ’kochen’, *nöl* ’wachsen’ *l*-jét azonosította nyelvtörténetileg ezzel a személyraggal.

Ezt E. Abaffy elutasította a következő érvekkel:

1. noha ilyen eredetű személyvégzések vannak a rokon nyelvekben, ez a körülmény még nem igazolja, hogy az *-l* is így keletkezett volna,

2. participiumképzőből kiindulva azzal kellene számolni, hogy az ősmagyar korban (1. és 2. személyben (még) általános volt a nominális állítmány (E. Abaffy 1991a: 386, 387–388; vö. még Benkő 1980: 237). E. Abaffynak ez utóbbi érve azonban téves, hiszen Rédei javaslatának racionális eleme, hogy e végződés megszületését a 3. személyre teszi föl, ti. a 3. személyű igealakok nagyon gyakran névszói alakokból, participiumképzővel bővült formákból születtek meg; hogy mégsem tekintem helyesnek Rédei feltevését, ld. erről az „1.1.3. A Sg2. személyű *-sz* végződés” című pontban.

Azzal szokás számolni, hogy nyelvünk történetében a Sg3. személyben volt \emptyset és (névszóképzői eredetű) *-n* személyrag, Rédei szerint e készlet még (ugyancsak névszóképzői, participiumi eredetű) *-sz* és *-l* igeraggal is bővült

volna; de vajon mi indokolta volna funkcionálisan az azonos személyi szerepkörű végzések ezen kavalkádját?

Megjegyzések

1. A reflexív képzőből való származtatást tetszetős gondolatnak látom, de azt hiszem, ennél sokkal jobb, természetes alaktan- és hangtörténeti alapú alternatívát említhetek („2.1.1. A Sg2. személyű *-d* végződés”).

2. Bárczi (1982: 92–94) közlése kapcsán megjegyzendő, hogy az osztják *-l* jelenidőjelnek semmi köze sincs az állítólagos, de tudtommal soha nem létezett hajdani magyar *-l* időjelhez.

3. Igaza van M. Korchmárosnak, hogy az *-l* esetében „inkább speciálisan csak a második személyben érvényesülő szintaktikai helyzetet tételezzük fel”, ill. hogy az *-sz*-nek személyragként való használata nem terjedt túl a jelen időn, hiszen létrejöttének körülményei szigorúan a praesenshez láncolták, ld. mindezt a „2.1.1. A Sg2. személyű *-d* végződés” című pontban! A 2. személyt kifejező *-l* funkciója szerintem azonban nem újonnan fölvetett szerep volt, hanem ab ovo ez volt a funkciója, és az *-sz* is a Sg2. személyhez volt láncolódva.

4. „A mult idejű *várt-ál*, *kért-él* és a felszólító *várj-ál*, *kérj-él* (valamint az ikes ragozású *fázz-ál*, *ékkézz-él*) alakokban mai nyelvérzékünk szerint *-ál*, *-él* a személyrag. De a szlavóniai és palóc nyelvjárásokban a köznyelvtől eltérően rövid *a* (*á*), *e* hangzós *vártal* (~ *vártál*), *kértel*, *várjál* (~ *várjál*), *kérjel* alakok vannak)” (Horger 1931: 16). Valószínűleg a szlavóniai és a palóc alak lehet az eredetibb, vö. *vártam*, *vártal* ↔ *vártál*. A *vártal* > *vártál*, *kértel* > *kértél* talán az eleve *várnák/várnék*, *várnál*, *várnánk*, *várnátok*, *várnának*, ill. *kérnék*, *kérnél*, *kérnénk*, *kérnétek*, *kérnének* analógiás hatására következhetett be; vö. ehhez még: *várjalak*, *kérjelek*. Ennek az *l*-nek mégis korán meg kellett jelennie, hiszen az *észik* és az *iszik* Sg2. imperatívusza a köznyelvben és nyelvjárásaink túlnyomó többségében tudtommal csak ezzel együtt létezik: *égy-él*, *igy-ál!*⁹

1.1.3. A Sg2. személyű *-sz* végződés

Talán ennek a személyragnak az eredetéről és történetéről született a legtöbb (hét) elképzelés.

⁹ A moldvaiban azonban az *igyál* mellett van *igy* is, ld. a „1.1.4.2. *lëgy*, *lëdzs* ’legyen’, *lëgy* (~ *van*)” című pontban.

Többen (Juhász 1939: 284–285, Berrár 1957: 52, Rédei 1962: 422–423, Nyíri 1973: 148, Benkő 1980: 238, E. Abaffy 1991b: 131) azt is állítják, hogy a Sg2. sz. igealak az alapnyelvben ragtalan volt. Ezt igazolandó egyebek közt a ma. *mégy*, vagy igealakokra hivatkoznak. Erről ld. a „2.1.4.1. *mégy*, vagy pontot. Ezekről a vélekedésekről Lakó (1990) írt megalapozott kritikát (ld. a „2.1.5. A hangváltozások sora a Sg2. személyű dentális mássalhangzójú személyjelölőkben” című pontban).

Akik véleményyt nyilvánítottak e rag forrásáról, a következő előzményekkel számoltak:

1. Jelenidőjelen keresztül gyakorító *sz* képzőből keletkezett: UA, TMNy, Simonyi (1907), Gombocz (1930, 1931, 1938), Juhász (1939), Sámson (1953), Tauli (1956), Horger (1926, 1927, 1931), Berrár (1957), Nyíri (1973), Hajdú (1966/1973, tartózkodóan), M. Korchmáros (1973–1974, „nem meggyőző”), Benkő (1980, 1988).
2. Nem szólt a lehetséges forrásról Melich (1910–1911, 1911), hanem csak a történetével foglalkozott.
3. A *-szal/-sze* enklitikus partikula volt az előzménye Kulcsár Endre (ld. TMNy 598) és Papp (1968, 2014) szerint.
4. Ugor kori *s* (~ vogul és osztják *s*) jelenidőjel folytatója Bárczi (1982) szerint.
5. Szintén *sz* jelenképzőből keletkezettnek vélte Mészöly (1942) és nyomában Nyíri (1973), de egyikük sem közölte, ez miből lett. Lehet, hogy ők is az obi-ugor *s*-re mint lehetséges történeti megfelelőre gyanakodtak?
6. Rédei (1989a) *sz* participiumképzőt látott benne, amely feltevést E. Abaffy (1991b) okkal utasította el.

E vélemények részletesebb ismertetése:

1. „Az E/2. *-sz* ragot már Budenztól... az *l*-t pedig a 30-as évektől kezdve gyakorító képzőből eredeztetik” (E. Abaffy 1991a: 385).

Budenz azt közli, hogy ezen igeragunk a jelen idejű igék (pl. *lesz*, *tesz*, *vonsz*) frekventatív tövének eleme, és alapnyelvi **-sk* frekventatív képzőből értelmezi (UA 27–34, 345, 352). Továbbá: „egy. 2. *-sz* (*tudsz*, *mondasz*, *versz*) eredeti értékére nézve v. ő. praesentstó: *sz* (*lesz*, *tesz*, *vonsz* stb. votják: *-sk*: *todiško* = frequ. *-sk*) és v. ő. *te vagy*, *te mégy*” (UA 345, vö. még UA 32–33).

Ezt Simonyi így interpretálja: „Minthogy ezt a magyar hangfejlődés szerint nem származtathatni az ugor második személyrag *d* vagy *t* hangjából, Budenz más magyarázatot keresett. Úgy vélekedik, hogy az *irsz* olyan alak,

mint *léssz, téssz*, melyekben, az *sz* pedig a folyó cselekvés jele... Más szóval: azt hiszi, hogy volt kor, midőn minden ige felvehette a folyó cselekvésnek *-sz* jelét, de ez a képzés idővel elveszett s valami okból csak a második személy *sz-es* alakja maradt fenn” (TMNy 597–598).

„Az *sz* rag nem lehet a *d*-nek fejleménye, hanem csak ráértéssel válhatott személyraggá... valószínűleg annak az elavult nyelvszokásnak a maradványa, mely szerint a folyó cselekvést *sz* képzővel jelölték (*hi-sz, vi-sz* stb. ...)” (Simonyi 1905: 395).

Továbbá feltehető, „hogy a *lészek, léssz, léssen* mellett azt is mondták valaha: **irszok, irsz, *irszon*. Ennek lehetőségét meg kell engednünk, más magyarázatot pedig, ennél valószínűbbet, még nem tudunk” (TMNy 598). Ezt a vélekedést minden indokolás nélkül képtelenségnek minősítem. Úgy tűnik, később maga Simonyi (1907: 350) is elutasította ezt az ötletét, majd hasonló értelemben írt erről az eredetileg Budenz megfogalmazta feltevéstről Melich (1911: 244) is.

Helyeselhető viszont a most idézendő vélekedés: „Az *-sz* személyrag... eredetéről eddig se tudunk valami sokat. A kutatást nagyon megnehezíti, hogy nincs meg a rokonnyelvekben s ez a körülmény azt látszik bizonyítani, hogy az *-sz* a magyarban fejlődött rag” (Melich 1911: 244).

Gombocz is eléggé részletesen taglalta ezt a kérdést: „2. In der 2. P. Sing. der subjektiven Konjugation bei den sog. (*ik*-losen) *sz-v*-Verben: [1. *tészék* 'ich tue'], 2. *tész* (> *téssz*) 'du tust', [3. *tészén* 'er tut'] (die übrigen Stammformen: *tév-, té-, te-*); [1. *lészék* 'ich werde'], 2. *lész* (> *léssz*) 'du wirst', [3. *lészén* 'er wird'], vgl. Pánity, NyK. XLII, 174.¹⁰ [Bekezdés] Nach der allgemeinen Auffassung (vgl. Szinnyei, NyH.⁷ 64) ist das *sz*, welches nur im Praes. Ind. vorkommt (*löv-ő* 'seiend', *lött, lön* 'er ward', *lét* 'das Sein', *lè-het* 'kann sein' usw.), das Formans der dauernden Handlung und ist mit dem Frequentativsuffix *-sz* (= FU **-s*) identisch (anders Setälä, Nyr. XLI, 31, doch vgl. Szinnyei, NyK. XLI, 237).¹¹ Ist diese Auffassung richtig, so sind die erwähnten Formen: *tész, lész, vész* usw. Pseudofinitformen ohne Personalendung: die Subjektperson wird durch kein pronominales Element bezeichnet.¹² 3. In der 2. P. Ind. Praes. der subjektiven Konjugation: *vársz* 'du wartest', *adsz* 'du gibst', *kérsz* 'du bittest', *félsz* 'du fürchtest dich'. Eine befriedigende Erklärung dieser Formen wurde bisher nicht gegeben. J. Melich,

¹⁰ Pánity 1913: 174.

¹¹ Setälä 1912b: 31, Szinnyei 1911–1912: 64.

¹² Erről ld. a „2.1.4. A Sg2. személyű \emptyset igerag” című pontot!

NyK. XL, 376¹³ weist auf altung. und mundartliche Varianten mit der Endung *-szj* > *-ssz* hin (*tezih, iarzih* AporC, *akarz*” ÉrdyC [ÉrdyK; H. L.]), ohne eine Erklärung zu wagen. Nach Budenz, UA. 345 und Simonyi, TMNy. 597, Ung. Spr. 350¹⁴ hätte *vársz* ursprünglich **várszol* gelautet mit dem Personalsuffix *-l* (vgl. *észél, iszol*); *sz* wäre das Formans der dauernden Handlung gewesen, wie es in einer Reihe von Verben tatsächlich vorkommt (z. B. *iszom, iszol, iszik, észëm, észél, észik*). *Vársz, kérsz* wäre also der Überrest eines Paradigma **várszok, *várszol, *várszon* usw., wie etwa das lat. *legimini* der Reihe *l. sumus, estis, sunt*. In dieser Fassung ist die Budenzsche Vermutung jedenfalls unannehmbar. Ich wäre eher geneigt, einen uralten Präsenstypus: *én vársz, te vársz, ő vársz* vorauszusetzen (*vár* Verbalstamm + das Frequentativsuffix bzw. Formans der dauernden Handlung *sz*) und *vársz, kérsz* als das erhaltene Bruchstück eines derartigen Frequentativ-Praesensstammes aufzufassen. Wie nun auch diese rätselhafte Form erklärt werden soll, so viel steht fest, daß die Endung *-sz*, welche heute vom Sprachgefühl als Personalsuffix aufgefaßt wird, nicht pronominalen Ursprungs ist” (Gombocz 1930: 5, 1938: 128–129). Tehát Gombocz is beletévedt abba a csapdába, hogy nyelvtörténetünk egy korai szakaszában csak *sz* időjel járult az ige-tőhöz, és ezt az *sz*-t nem követte személyrag.

Sámson (1953) szerint a frekventatív *-sz*-ből ered a *tész* stb. jelenidőjeli funkciójú *sz*-e, és ezt Tauli (1956: 188–189) elfogadta; ez az *-sz* többek szerint az *-sz* személyrag forrásává lett. Egyébként Tauli (1956: 189) Juhász (1939: 284–285) és Moór (1952: 81) nyomán ugyanígy vélekedett az *-l* ige-ragról is.

2. Különösen Melichnek okozott sok gondot, hogy a Sg2. *-sz* ragnak volt és van hosszú változata is: *-ssz*. Erre adott magyarázatának lényege: „Az etymologikus hosszúság rendkívül sok esetben assimilatio útján keletkezik, pl. *asszony* valaha *achszin*-nak hangzott (vö. HB. *achscin*), *válassz*, *ereszsz* még a XV. század folyamán is *válasszj, ereszj*” (Melich 1911: 245). „Hogy ennek az *-szj* ragnak az eredetét hogyan kell magyaráznunk, erről egyelőre nem írok. Nem tartom valószínűnek, hogy az *szj*-t valamikép a felszólító mód alakjaival lehetne megmagyarázni...” (Melich 1910–1911: 379). Melich később mégis az imperatívusszal kapcsolta össze a nyelvemlékeknek az *-szj* stb. írásképpü végződését: „a fõlszólító mód *j*-je behatolhat a *-z, -sz, -s*-végü igék jelenidejü egyes második személyébe s én ma már azt hiszem, hogy az általam kimutatott ilyen jelentõ mód jelenidejü alakok... tulajdonképp fõlszó-

¹³ Melich 1910–1911: 376.

¹⁴ Simonyi 1907: 350.

lító s a *-j* az ilyenekben is: *léssz, tészs* a fölszólítóból való” (Melich 1913: 108–109)... Simonyi (1913) kíméletlen szókimondással minősítette tévesnek Melich magyarázatát, és úgy látszik, Horger (1931: 23) egyetértett vele. Horger is igyekezett okát adni ennek a hosszú *ssz*-nek: „Alakváltozata az *-sz* személyragnak csak az az egy van, hogy a nép nyelvében többfelé megnyúlt, pl. *mondassz, szólassz*... Ez valószínűleg magánhangzóközi helyzetben való nyúlás eredménye” (Horger 1931: 22–23). Korompay Klára szíves levélbeli közlése (2020. II. 20.) megerősített engem abban, hogy Melich idézett magyarázata teljesen valószínűtlen.

Horger (1927: 497–498) szerint is a *tész* stb. *-sz* eleme gyakorító képző. Általánosnak mondható nyelvtörténetünk körében az a vélekedés, hogy a Sg2. személyű *-sz* igerag az *sz ~ v* töváltakozású (általam instabil tövűnek elkeresztelt) igerag ragozásában alakult ki (erről ld. Horger 1931: 19–23).¹⁵ Továbbá: „ez az *-sz* személyrag, amelynek a rokon nyelvekben sehol semmi nyoma, amely tehát a magyar nyelv külön életében keletkezett. Budenz valószínűnek mondható feltevése szerint, eredetileg nem személyrag volt, hanem (gyakorítóképzőből adaptálódott) praesensképző... A *vársz* alak tehát alakítási szempontból személyrag nélküli tőalaknak tekintendő. (Horger: Csengery-Eml. 187. Ismétli Gombocz: Ung. Jahrb. X 5)”¹⁶ (Horger 1931: 19). A továbbiakban Horger (1931: 19–20) a Gombocz (1931: 5, 1938: 129) megfogalmazta elképzeléshez nagyon hasonló gondolatokat tett közzé. Horger is határozottan elutasítja az *-sz* névmási eredetét szemben az *-l* történetének ilyen megítélésével: „Kiderült tehát az *-sz*-nek e történetéből, hogy nem személynévmásból lett igei személyraggá. Az alanyi ragozásban eszerint csak egy olyan 2. sz.-ű alanyra mutató ragunk van, amely személynévmási eredetű, s amelynek ezért már kezdettől fogva a 2. sz.-ű alany jelölése volt a funkciója, t. i. az *-l* (> *-ál, -él*)” (Horger 1931: 21; kiemelés az eredetiben, H. L.).

Juhász az *-l* gyakorító képzői eredetmagyarázatára hivatkozva írta: a „másik egyes 2. személyű igeragunk, az *-sz*: *adsz, kérsz* is gyakorító igeragképző..., a *vagy* és a *mégy* igeragok kétségtelenül igazolják, hogy a magyar igeragok az egyes 2. személyben valaha nem is voltak ragja; az ilyen ragtalan igeragokhoz bátran járulhatott részben az *-sz*, részben az *-l* gyakorító képző, mert az igeragok lényegén voltaképpen semmit sem változtattak” (Juhász 1939: 284–

¹⁵ Egyik lektorom javaslatára ezennel szakirodalmi utalással együtt közlöm, mely igeragot illetem ezzel a névvel: *észik* (*ē- ~ ēv- ~ ész- ~ öd-*), *iszik, tész, vész, léssz, hisz* (ld. Honti 1985, 2013c).

¹⁶ Horger 1926: 187, Gombocz 1930: 5.

285). Az *-l*-nek a Sg2. sz. névmással való kapcsolatáról ld. a „2.1.1. A Sg2. személyű *-d* végződés” című pontot. Az *-l*, *-sz* személyragok (állítólagos) gyakorító képzői eredete sem igazolhatná, hogy a Sg2. sz. igealak eredetileg nem tartalmazott igeragot, erről ld. a „2.1.4. A Sg2. személyű \emptyset igerag” című pontot.

Berrár lényegében a Budenz-től kezdve vallott feltevést ismétli meg: „Abban az időben, amikor egymás mellett éltek már a régibb ragtalan és az újabb ragos igealakok, megvolt a lehetősége annak, hogy egy eredetileg ragtalan igealak végződésére a nyelvérzék ráértse valamely személy jelölésének funkcióját. Így értékelődött át az egyes számú második személy jelölésére jelenidő-jel funkcion keresztül vagy közvetlenül az *-sz* és az *-l* gyakorító képző” (Berrár 1957: 52).

Hajdú röviden így összegezte – talán némi tartózkodást sugalló módon – az általánosnak minősített nézetet: „A Vx2Sg *-sz*, ill. *-l* morfémaját (*látsz*, *nézel*) általában gyakorító képzői eredetű időjelnek tartják, amely időjeltől adaptálódott a 2. személy jelölőjévé” (Hajdú 1966/1973: 144).

Többen (Szerebrennyikov 1963: 239, 1964: 92, Majtyinszkaja 1979: 45, Helimskij 1982: 74) úgy vélekedtek, hogy a magyar *sz* jelenidőjel a votják *-šk-* frekventatív képző megfelelője lehet. Szinnyei (1910: 123–124) gyűjtötte egybe a votják *-šk-* (pl. *kulišk-* ’im Sterben liegen’ < *kul-* ’sterben’) lehetséges megfelelőit: zürj. *kurišk-* ’beten’ < *kur-* ’bitten’, finn *uiskele-* ’herumschwimmen’ (< *ui-* ’schwimmen’), lapp K *kulskynty-* ’lauschen, zuhören’¹⁷ (< *kully-* ’hören’), magyar *tapos-* (< *tap-*), vog. *purəšl-* ’dauernd, öfter beißen’ (< *pur-* ’beißen’); ezt később megismételte, és a képzők jegyzékét egészítette a FU **-š-szel* (Szinnyei 1922: 106): ma. *metsz*, oszt. *mālās-* ’betasten, befühlen’ (< *māl-* ’id.’), vog. *mürs-* ’wiederholt untertauchen’ (< *mür-* ’tauchen’), cser. *ələž-* ’auferstehen’ (< *əl-* ’leben’). Szerebrennyikov (1963: 239) úgy vélte, hogy az *-šk-* az ősvotjákban a tartós, befejeződő cselevés kifejezésére szolgált, és így vált a jelen idő jelévé, és Szinnyei (1910: 123–124) nyomán összekapcsolta az ott felsorolt rokon nyelvi adatokkal, majd a votják *-šk-* időjelet és a magyar *-sz* időjelet ugyanabból az alapnyelvi **-šk-* gyakorító képzőből magyarázta (Szerebrennyikov 1964: 92). Szinnyei azonban nem vonta be a *lész*, *észik* stb. igeék *-sz*-ét ebbe a képzőcsaládba, hanem csak a ma. *-s(-)* képzőt (pl. *tapos*). Úgy tűnik, Majtyinszkaja (1979: 45) ezt elfogadta. Helimskij (1982: 74) is úgy gondolta, hogy a magyar *-sz* jelenidőjelként a votják *-šk-* frekventatív képző megfelelője lehet. Rédei (1988a:

¹⁷ Vö. *ku.ɫskun^dɫg^d* ’lauschen, zuhören’ < *küllvD* ’hören, fühlen’ (KKLp 1: 163a–164a); vö. öslapp **-āskę-* (Korhonen 1981: 336).

388) szerint a votják *-šk-* jelenidőjel frekventatív-duratív képző, ebből az *-s-* nek van képvisellete a zürjén nyelvjárásokban, pl. Ud *munša* 'ich gehe fort-dauernd'; ez utóbbi alapján a votják *-šk-* összetett képző lehet. Talán nem teljesen lehetetlen az a feltevés, hogy a votják *-šk-* képző és a magyar *-sz* időjel rokonságban vannak, bár az alapnyelvi **šk-*-nak a magyarban két szóban *s* (= *š*) megfelelője van (ld. Csúcs et al. 1991: 202), de ha csak alapnyelvi **-s-* duratív képzővel számolunk, egyszerűbb a helyzet, mivel ennek a mássalhangzónak valószínűleg *sz* lenne a magyar folytatója, bár az UEW-ben (tehát önálló lexémákban) nincsen rá adat (ld. Csúcs et al. 1991: 160)... Uotila (1933: 322–323) „előpermi” (azaz finnugor) kori **-šk-* képzőből magyarázza a votj. *-šk-* és a zürj. *-s-* frekventatív és reflexív képzőt, valamint a votj. *-šk-* praesensjelet, és ezt a finn *-sk-* (pl. *nuoleskella* 'nyalogat' < *nuolla* 'nyal') és a magyar *-s(-)* (*futos* < *fut*; ÚMTSz 2: 544b–545a) igeképzővel egyezteti. U **-šk-* deverbális verbumképzőből magyarázza Györke (1935: 27) ezt a votják és zürjén képzőt, a votjában praesensjelként, mindkét permi nyelvben pedig reflexív (votj. *karišk-* 'sich machen' < *kariņi* 'machen', zürj. *leptišni* 'sich erheben' < *leptiņi* 'erheben, aufheben') és mozzanatos képzőként (votj. *logiškiņi* 'rálép' < *logiņi* 'lép', zürj. *kivzišni* 'lauschen, gehorchen' < *kivziņi* 'anhören, zuhören') is szól róla, de egyéb uráli nyelvi (pl. finn *oleskele-* 'sich aufhalten' < *ole-* 'sein', vog. *rātāšl-* 'mehreremal schlagen, klopfen' < *rāt-* 'schlagen', ma. *keres* < *kér* és ju. *jāḍēsūmBā* 'hin und her gehen' < *jāḍā* 'zufuss gehen') kicsinyítő és gyakorító igeképzőkkel is összekapcsolja (Györke 1935: 26–27). Uotila (1933: 323) és Györke (1935: 26–27) is magyar igei derivátumok *-s-*-ében látja ezen *šk* folytatóját. Mivel a ma. *mos* ige alapnyelvi előzményében is **-šk-*-val számolunk (U **muške-*, **moške-* 'waschen'; UEW 1: 289), az **-šk-* folytatójaként valóban számolhatunk *-s-* igeképzővel is, de az **-šk-* >> *-s-* (= *-sz-*) változás a korai ősmagyarban minden további nélkül lehetséges lehetett, pláne hogy speciális (praesensjeli) funkcióra tett szert. Az osztjákban is van *-s-* deverbális frekventatív, intranzitív, reflexív, kölcsönös igeképző (Ganschow 1965: 31, 90–91), amelyet én ugyancsak az **-šk-* folytatójának vélek.

Legrégibb nyelvemlékeink feldolgozásában olvasható, hogy „mai nyelvjárásainkban mind a *tēssz*, *vēssz*-féle, mind az előzményeikként szolgáló *tēszēssz*, *vēszēssz*-féle kijelentő mód jelen idejű alakok többszörösen képviselve vannak, jeléül annak, hogy az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék alanyi ragozása egyes szám 2. személyében a ragtalan megoldás mellett az *-sz* ragos régtől fogva járatos volt” (Benkő 1980: 238).

3. Az *-sz* eredetéről szólva a TMNy (598) hivatkozott – szakirodalmi forrásra való utalás nélkül – a Kulcsár Endre által előadott elképzelésre, hogy a

-sza/-sze (*add-sza, várhat-sza*) enklitikus partikula is szóba jöhet e ragunk forrásként. Ezt Bárczi (1982: 94) cáfolta, de Papp István (1968: 180–181, 2014: 146), aki ugyancsak a gyakorító képzőt említi elsőként az *-sz* lehetséges forrásaként, fölmelegítette a Kulcsár által előadott téves elképzelést (de nem utalt rá név szerint), hogy a *-sza/-sze* enklitikus partikula is szóba jöhet e rag forrásként.

4. Gyakran írt Bárczi is erről a kérdéstről. Melichtól (1911: 244) eltérően úgy vélte, hogy a ma. *tész, lesz, vész, észik* stb., valamint az *alszik, esküszik, nyugszik* stb. igékben lévő, jelen időt kifejező *-sz*-nek van megfelelője legközelebbi rokon nyelveinkben: „Az *-sz*, illetőleg ennek megfelelője az obi-ugor nyelvekben csak egyetlen igében mutatkozik jelenidő-jelként, így o. [osztj., H. L.] *ūsəm, ōsəm* 'vagyok' (tő: *ūl-, ōl-*); vog. *āsəm* 'ua.' (tő: *āl-*)” (Bárczi 1982: 93, 27. jegyzet). Elhárítandó az a felfogás, hogy „Volt az előmagyar nyelvtörténetnek egy olyan, igen korai (valószínűleg az uráli kort is megelőző) szakasza, amikor a folyamatos alapjelentésű igéknek a pusztá töve a jelen idő tövéül szolgált, a mozzanatos alapjelentésű igék pusztá töve a múlt idő tövéül, mert ezek az »igeidők« voltaképpen nem időt, hanem a cselekvés szemléletét: folyamatos vagy befejezett voltát fejezték ki” (Bárczi 1982: 92, hasonlóan Bárczi 1990: 15, 16). Ehhez ld. a Juhász állásfoglalásához fűzött megjegyzésemet: „1.1.3. A Sg2. személyű *-sz* végződés”. Másutt: „Miután ezt a helyet [ti. a Sg3. személyű rag helyét, H. L.], melyen még azonfelül, mint konkurens az *-n* személyrag is jelentkezett, elfoglalta a \emptyset személyrag, az *-sz* időjeles, ugyancsak személyragtalan alaknak itt már nem akadt helye. Láttuk, hogy a személyragtalan alak számára a 2. és 3. sz. maradt fenn, az 1. sz.-be nem tudtak beleszólni. Az *-sz* időjeles alak a 2. sz.-ben állapotodott meg, miután az igeragozásban az *-sz* időjel fokozatosan visszahúzódott, néhány igére korlátozódott valamennyi személyben. A 2. sz.-ben viszont elharapódzott az igék legnagyobb részében. Minthogy most már nem szerepelt más személyben, csak a 2.-ban, időjeli funkciója teljesen elhalványodott, és a 2. sz. alanyra mutató domborodott ki. Az *-sz* időjeltől egyes 2. sz. személyrag lett. [Bekezdés] Nyilván ugyanez történt a másik gyakorító képzőből keletkezett időjellel is, ez is a 2. sz.-ben állapotodott meg, s annak egyik kifejezőjévé vált oly alaposan, hogy időjel-funkciójának nyoma sem maradt. A két időjeltől tehát 2. sz. alakok lettek: **váršszš* és **váršlš*” (Bárczi 1990: 28–29).

5. Nyíri Mészöly feltevésére támaszkodva igyekezett az *-sz* személyragnak a létrejöttét nyelvtörténeti fejtegetéssel értelmezni. „Az vitathatatlan, hogy a 2. személyű *-sz* igei személyrag eredetileg gyakorító *-sz*-ből, jobban mondva: a gyakorító *-sz*-ből lett praesensjelből alakult, de személyraggá vá-

lásának legvalószínűbb magyarázata egyáltalán nem közismert, talán nem is ismert” (Nyíri 1973: 145). A következőkben eléggé részletesen bírálja azokat a nézeteket (UA 345, TMNy 597, Gombocz 1938: 129, Horger 1931: 19–20, Berrár 1957: 52, Papp 1968: 180–181, ld. még Papp 2014: 146 is), amelyek e folyamat lefolyását próbálták szemléltetni (Nyíri 1973: 145–150), és tulajdonképpen csak bizonyos részletkérdésekben térnek el az általa megfogalmazottól: „Van... Mészöly Gedeonnak »Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján« című, 1938-ban megírt... és 1942-ben megjelent művében egy rövid lapalji jegyzet (i. m. 91), mely így hangzik: »A *lész* olyan személyragtalan egyes 2. személyű alak, mint a *vagy* és *mégy*. Az *-sz* jelenképzős igék egyes 2. személyű alakjából eredt az *-sz* egyes 2. személyrag. Szólamritmus okából: *lész* > *lészesz*»” (Nyíri 1973: 147). „A nyelvtörténeti adatok alapján tehát elfogadhatjuk Mészölynek azt a megállapítását, hogy az *-sz* egyes 2. igei személyrag az *-sz* jelenképzős igék 2. személyén keletkezett, mégpedig úgy, hogy a *lészék* mellett a te *lész* ~ *léssz* többi magánhangzója a tövéghangzó eltűnése következtében megnyúlt, majd a kétagú 1. személyű *lészék* ~ *lészék* és a 3. személyű *lészén* ~ *lészén* hatására is, de szólamritmikai okból is az egyes 2. személy is kétagú lett: *lészesz* ~ *lészész*, és ekkor jött létre a 2. személyű *-sz* személyrag” (Nyíri 1973: 148). Ehhez ld. a Juhász állásfoglalásához fűzött megjegyzésemet az „1.1.3. A Sg2. személyű *-sz* végződés” című pontban.

6. E. Abaffy szövegéhez hozzá leggyakrabban ezen ragunk eredetéhez. Állásfoglalásai közül elsőként azt említem meg, amelyben Rédei problémamegoldási javaslatát kritikával illette: „Rédei szerint az eddig gyakorító képzőből levezetett *-sz* és *-l* ragok is igenévképzők (202–5)”¹⁸ (E. Abaffy 1991a: 385). E. Abaffy ezt elutasítja: „Megnehezíti a Rédei-vélemény elfogadását az is, hogy szerinte például az *-sz* és az *-l* ragunk is nominális állítmányon keresztül vált személyraggá: az *-sz* eredetileg participiumképző volt, mely először a 3. személyben jelent meg, s innen később – nominális használaton át – a többi személybe is behatolt: *teszek*, *teszel*, *tesz* stb. (204–5).¹⁹ [Bekezdés] Ezek szerint fel kellene tennünk, hogy nyelvünkben még az ősmagyar korban is általános volt az első és a második személyben a nominális állítmány” (E. Abaffy 1991a: 385–386). Rédei javaslatának azonban racionális eleme, hogy e végződés megszületését a 3. személyre teszi föl, ti. a 3. személyű igealakok nagyon gyakran névszóalakokból, participiumképzővel bővült formákból születtek meg. Mégis elvetendőnek tartom a következő ellenvetésre utalva: „Ré-

¹⁸ Rédei 1989a: 202–205.

¹⁹ Rédei 1989a: 204–205.

dei most ezt a tőle is vallott [hagyományosnak mondható, H. L.] álláspontot úgy módosítja, hogy az ide vonható magyar igecsoportban (*tész, lesz, vész* stb.) nem gyakorító, hanem *-s igenévképző alakította jelen idejűvé az igéket, s ez eredetileg csak a 3. személyben jelent meg, onnan terjedt más személyekre át. Ha ezt fogadjuk el, nem kellene-e feltennünk a kérdést: vajon ez az igenévképző nem azonos-e azzal az ősi *-s igenévképzővel, amelyből számos finnugor nyelv múltidő-jele keletkezett (Rédei: i. h. 196)?²⁰ De akkor hogy volna ez összeegyeztethető az *-sz*-nek a *tészén : tőn* típusú igékben betöltött jelenre utaló szerepkörével? (E. Abaffy 1991a: 387). Éppen emiatt is az *-s(k)- lehetne a valószínűbb előzménye a magyar *sz* jelenidőjelnek. – Egyik lektorom hívta fel a figyelmemet E. Abaffy egy lényeges megjegyzésére: „A valóban *-sz* gyakorító képzős jelen idő nem... szembenállásban leli magyarázatát, az *sz*-re azért volt szükség éppen ezen igék paradigmáiban, mert – különösen az időjel nélküli és személyragtalan egyes szám 3. személyben – az ősmagyarban nem létező *CV*, illetve *V* igestruktúra jött volna létre. Az elvont, új tő csakis valamilyen módon megerősített, testesített formában jelentkezhetett. A jelen idejű paradigma megerősítésére az *-sz* gyakorító képző látszott a legalkalmasabbnak, hiszen ennek funkciója volt a folyamatosság kifejezése. Az *-sz* ezek szerint mégsem fogható fel jelenidő-jelnek, hiszen nem azért járult a tőhöz, mert szükség volt a jelen idő jelölésére, hanem azért, hogy a *CV*, illetve *V*-s tövekből az igetövek szokásos morfofonológiai szerkezetét létrehozza. Az már más kérdés, hogy így egy igecsoportban »különleges« jelenidő-tövek jöttek létre, melyek szemben álltak egy ugyancsak »sajátos« múlt idejű paradigmával, s az is más lapra tartozik, hogy ez a *teszen : tőn*-típusú jelen : múlt analogikusan más igékbe is behatolt: *aluszom : alúm*” (E. Abaffy 1982a: 424, 1982b: 124).

7. E. Abaffynak az *-sz* személyvégződésével kapcsolatos magyarázata: „a paradigma-rendszerek általában lehetővé teszik egy tagjuknak \emptyset morfémmal való jelölését. Ha tehát az E/3. a jelölt, akkor az E/2. jelöletlen maradhat: *tész : tészén, lesz : leszén*. Így ebben a részrendszerben az E/2. – ha nem névmási személyrag volt rajta (*tészéd*) – mindig *sz*-re végződött, s a *tészén : tész* szembenállásban az E/2.-ben mindig szóvégre kerülő *sz*-be beleérződhetett az E/2.-re való mutató, s így ez személyrag funkciót nyerhetett. Minthogy pedig az *sz*-szel bővülő igék (*tész, lesz, vész, eszik, iszik, hisz, visz*) fontos elemei lehettek az alapszóképzőnek, s gyakori elemei a mindennapi beszédnek, az itt lévő *-sz* vonódhatott át E/2. ragként a többi iktelen ige általános ra-

²⁰ Rédei 1989a: 196.

gozású jelen idejébe is” (E. Abaffy 1991b: 131). Ehhez ld. a Juhász állásfoglalásához fűzött megjegyzésemet („1.1.3. A Sg2. személyű *-sz* végződés”).

Továbbá: „Hogy valóban éppen az *sz*-szel bővülő igecsoport volt az *-sz* személyrag melegágya, bizonyítja az is, hogy az *-sz* kizárólag a jelen időben vált személyraggá, s a *tészén : tőn* típusú igék *sz*-szel való bővülése is kizárólag a jelen időre jellemző. [Bekezdés] Éppen ezért nem tartjuk valószínűnek azt az elgondolást, hogy az *-sz* gyakorító képző először általános, minden igére érvényes jelenidő-jellé vált volna, s ezen keresztül személyraggá” (E. Abaffy 1991b: 131–132). Feltétlenül igaza van, de a kváziidőjellé lett *-sz* rokonságát, származását illetően ehhez azt kell hozzáfűznöm, hogy sem az instabil tövű, sem az egyéb, jelen időben eredetileg csak *sz*-es tőváltozattal rendelkezett igék múlt idejében nem lép föl, nem lépett föl ez az *-sz*, vö. *tészék ~ tettél, fekszem ~ feküdtem*, kivéve ha nagyritkán a tő részévé vált, pl. *úszom ~ úsztam*. Az sem lehet véletlen, hogy éppen olyan alapnyelvi gyakorító képző leszármazottjaként tekinthetünk rá, amely rokon nyelveink egyikében, a votjában ugyancsak korlátozott használatú jelenidőjellé lett. Nekem úgy tűnik, igaza van, amikor ezt írja: „Az *-l*-nek az iktelen igék múlt idejébe és feltételes módjába való átkerülése valószínűleg azzal magyarázható, hogy az *-sz* (éppen eredeténél fogva) oly szigorúan tartotta magát a jelen időben, hogy a *kére, látá, kérné, látná* paradigmáiba csak az *-l* vonódhatott át” (E. Abaffy 1991a: 388).

Természetesen az sem közömbös, miként kapcsolódik az *-sz* az igetőhöz: „A *mondasz, kérdész*-féle magánhangzós alakok mellé a Gömör codexben néhány olyant is találunk, melyben egy tövégi mássalhangzó után is megvan e magánhangzó *ylez*, vagyis *ülesz* ’ülsz’... *terez*, vagyis *téresz*... és *elez*, azaz *élesz*...” (TMNy 598). Melich (1911: 244) interpretációja szerint: „Ez lehet tőhangzós teljesebb alak, de lehet újabb fejlődés is (vö. *szólni ~ szólni*)”. Amennyire én meg tudom ítélni, ez talán periferikus jelenség, és inkább újítás lehet, hiszen fonetikailag az várható, hogy az *-sz* a csonka tőhöz járul, ha az egy mássalhangzóra végződik. „Hátra van még annak magyarázata, miért járul az *-sz* mindig a csonka tőhöz, s csak hosszú mássalhangzó vagy mássalhangzó-torlódás esetén előzi meg a teljes tő: *hol-sz, mondasz*. A jelenség magyarázata az *sz* fonetika természetében rejlik: e hang ugyanis könnyen kapcsolódhat mássalhangzóhoz. Így akár a mondatfonetikai helyzetben gyakori kétnyíltszótagos tendencia eredményeként jelent meg a csonka tő, akár arról van szó, hogy az *-sz* az ősmagyar kor olyan kései szakaszában vált raggá, amikor az igevégi vokálisok már eltűntek, az *sz*-nek egy mássalhangzóhoz való csatlakozása nem jelentett kiejtésbeli nehézséget, s a csonka tő állandósulhatott előtte” (E. Abaffy 1991b: 132). Ez nyilvánvalóan igaz, de ebben

szerepe volt annak a körülménynek is, hogy az instabil tövű igék Sg2. személyű alakjában az *s (= sz) utáni helyzetben *ð > *s (= sz) asszimiláció történt (ezt ld. a „2.1.5. A hangváltozások sora a Sg2. személyű dentális mássalhangzójú személyjelölőkben” című pontban).

A viszonylag fiatal személyvégződéseink életkora szempontjából fontos a következő észrevétel: „Feltűnő, hogy az ősmagyar kor folyamán képzőkből adaptálódott személyragok közül sem az E/2. -l, sem az E/2. -sz, sem pedig az E/1. -k ragnak nem volt saját többes száma; egyedül az E/3. -n-hez járult többesjel. Ennek okát talán abban kereshetjük, hogy közülük az -n a legkorábbi – az ősmagyar kor első szakaszában keletkezett – személyragunk, s ez még felvette a -k-t, de mire az -l, -sz, -k személyraggá váltak, a T/1. és a T/2. jelölésre már egyéb eszközök alakultak ki és szilárdultak meg” (E. Abaffy 1991b: 134, hasonlóan 129 is!). Igaza van azzal a megszorítással, hogy a Pl1. és a Pl2. személyben már megvoltak az ősi (U/FU/Ug) Px-ek és Vx-ek, de számolnunk kell azzal (is), hogy a 3. személyű igealak igen gyakran nominális természetű.

M. Korchmáros remek tanulmánya az -l és az -sz mibenlétének nyomozásakor figyelemre méltó észrevételeket tett: „Az -l személyragnak gyakorító képzőből jelenidőjelen keresztül való kialakulását az -sz személyrag ilyen eredetének analógiájára általában feltételezi nyelvtörténetünk, de meggyőző bizonyítékunk nincs (Juhász: MNy. XXXV 284–5., Berrár: MTM 52.).²¹ Mindenesetre furcsa, hogy míg az -sz nyomát valamennyi személyben megőrizték az -sz-szel bővülő igék, az -l egyetlen más személyben sem mutatható ki. Ez is amellet szól, hogy inkább speciálisan csak a második személyben érvényesülő szintaktikai helyzetet tételezzük fel, ha az új személyrag »születési helyét« keressük” (M. Korchmáros 1973–1974: 164). „Az -sz időjel volt, és így eleve sem jelentkezhetett az igeen csak a jelen és jövő időben: személyragként sem terjedt túl ezeken a használata. A múlt időbe és a feltételes, majd bizonyára utoljára a felszólító módba csak az -l szállíthatta – és szállította is – az újonnan felvett, második személyű alanyt kifejező jelentésmozzanatot. A két új, lényegében azonos funkciójú igeragnak eredeti mivoltából magával hozott jelentéstartalma később teljesen elhomályosodott, és ezután indulhatott meg a kijelentő mód jelen idejében az a kiegyenlítődés, amely még a XIX. században is folyamatában tapintható volt: használatuk napjainkra teljes mértékben a könnyebb ejtés kívánalmái szerint rendeződött át” (M. Korchmáros 1973–1974: 165). Ezt a nézetet is helyesnek látom, csak éppen azzal nem érthetek egyet, hogy magának a Sg2. személyű -sz igeragnak jelenidő-

²¹ Juhász 1939: 284–285, Berrár 1957: 52.

jeli forrása lett volna. Helyesnek látom azt is, hogy szkeptikus a Sg2. személyű *-l* igeragnak gyakorító képzői eredetét illetően.

Megjegyzések

1. Többen is (Juhász 1939: 284–285, Mészöly 1942: 91, Berrár 1957: 52, Rédei 1962: 422–423, 1989a: 202–205, Nyíri 1973: 148, Benkő 1980: 238, Bárczi 1990: 28–29, E. Abaffy 1991b: 131) azt állítják, hogy a Sg2. sz. igealak az alapnyelvben ragtalan volt; az ilyen nézeteket erősen és teljes joggal bírálta Lakó (1990: 133–135). Ezt a ragtalanságot természetesen az (*-l* és az) *-sz* személyrag (állítólagos) gyakorító képzői eredete (Juhász 1939: 284–285) sem magyarázhatná meg; egyebek közt a ma. *mégy*, vagy igealakokra hivatkoznak ezt igazolandó. Erről ld. még a „2.1.4. A Sg2. személyű \emptyset igerag” című pontot.

2. Elutasítandó az a felfogás, hogy „Volt az előmagyar nyelvtörténetnek egy olyan, igen korai (valószínűleg az uráli kort is megelőző) szakasza, amikor a folyamatos alapjelentésű igéknek a pusztá töve a jelen idő tövéül szolgált, a mozzanatos alapjelentésű igék pusztá töve a múlt idő tövéül, mert ezek az »igeidők« voltaképpen nem időt, hanem a cselekvés szemléletét: folyamatos vagy befejezett voltát fejezték ki” (Bárczi 1982: 92, hasonlóan Bárczi 1990: 15, 16). Ez azért téves, mert nyilvánvaló, hogy az uráli alapnyelvben két múlt idő bizonyosan volt, az egyik morfémája az **š*, a másiké a **j* volt (ld. pl. Collinder 1965: 132–134, Hajdú 1966/1973: 138–140, Honti 1985: 69 kk., 2013c: 22 kk., Rédei 1990, 1991a).

3. Némelyek hangsúlyozzák, hogy az *-sz* igeragnak nincsen köze a Sg2. személyű *-d* vagy *-t* személyvégződéshez, és így persze a Sg2. sz. névmáshoz sem (TMNy 597, Melich 1911: 244, Gombocz 1938: 129). Teljes tévedés az, hogy „Az *-sz*, illetőleg ennek megfelelője az obi-ugor nyelvekben csak egyetlen igében mutatkozik jelenidő-jelként, így o. [osztj., H. L.] *ūsəm*, *ōsəm* ’vagyok’ (tő: *ūl-*, *ōl-*); vog. *āsəm* ’ua.’ (tő: *āl-*)” (Bárczi 1982: 93, 27. jegyzet), mivel a ma. *-sz* és ezen obi-ugor igék *-s-* eleme eredetüket és funkciójukat tekintve egymástól teljesen független elemek. Erről ld. Honti 2013a: 12–16, 2013b: 245–251, és ld. még az „1.1.3. A Sg2. személyű *-sz* végződés” című pontban a 3. megjegyzést).

4. Igaza van M. Korchmárosnak, hogy az *-l* esetében „inkább speciálisan csak a második személyben érvényesülő szintaktikai helyzetet tételezzük fel”, ill. hogy az *-sz*-nek személyragként való használata nem terjedt túl a jelen időn, hiszen létrejöttének körülményei szigorúan a praesenshez láncolták, ld. mindezt a „2.1.2. A Sg2. személyű *-l* igerag” és a „2.1.3. A Sg2. személyű *-sz* igerag” című pontban! Az *-l* 2. személyt kifejező funkciója pedig nem

újonnan fölvetett szerep volt, hanem ab ovo ez volt a funkciója, és az *-sz* is a 2. személyhez volt láncolódva. Ehhez vö. „az *-sz*-nek bizonyosan, az *-l*-nek nagy valószínűséggel a kijelentő mód a szülőhelye (ld. még Rédei: MNy. LVIII 423)”²² (Benkő 1980: 245).

5. Rédeivel (1989a) vitázva közli E. Abaffy, hogy „Nyelvtörténészeink egyöntetű véleménye szerint... az általános ragozásba beépült személyragok feltétlenül a magyar nyelv önálló életében, jóval a rokon nyelvektől való elválás után, az *ikes*, a határozott és az általános ragozások elkülönülése során keletkeztek” (E. Abaffy 1991a: 386). Ez így persze nem igaz még a hagyományos magyar nyelvtörténeti felfogás szerint sem a P11. *-unk/-ünk* és a P12. *-tok/-ték/-tök* (vö. pl. *látunk, nézünk, láttok, néztek*) személyjelölők esetében, de ha csak a singularisra értette, akkor nagyrészt helyes a nyelvtörténészek álláspontja.

1.1.4. A Sg2. személyű \emptyset végződés

A szakirodalomban több kategória esetében szóltak személyvégződés nélküli igealakokról. Ezek:

1. kijelentő módú, alanyi ragozású Sg2. *vagy, mégy*,
2. Sg3. *megy, lát, néz* (és ezek múlt idejű alakjai: *ment, látott, nézett; mene, láta, néze*),
3. felszólító módú, alanyi ragozású *menj, láss, nézz*.

Többen azzal is számoltak, hogy eredetileg személyvégződés híján volt az összes magyar igealak még az ősmagyarban (és persze az alapnyelvekben) is.

Bő három évtizeddel ezelőtt Kukkonen írt nagyobb tanulmányt az uráli nyelvek (köztük a magyar) személyjelölő nélküli, finitnek számító igealakjairól, ebben a Bárczi et al. (1967: 184–185) alapján közli az általam most felsorolt végződés nélküli igealakokat (Kukkonen 1984: 19). Ez a tanulmány szolgált egyik okául annak, hogy foglalkozzam a jelöletlen magyar finit igealakokkal, a másik ok a magyar szakirodalom ugyanilyen témakörű állásfoglalásainak halmaza.

1.1.4.1. *mégy, vagy*

Igyekeztem összegyűjteni a *mégy* és a *vagy* igealakokkal kapcsolatos bőséges szakirodalmi megnyilvánulások közül a legfontosabbakat és az adatközléseket.

A Czuczor – Fogarasi itt is gyököt varázsolt elő: „A *me* harmadik személye *men*, vagy tájdivatosan *mén*. A *megy* tőigéből csak a *megyek*, a megnyújtott *mégy*, és *megyünk* származnak; a többi idő- és személyragokat a *men* tő-

²² Rédei 1962: 423.

ige veszi föl, sőt másképen a főntebbieket is, úgymint: *menek* (v. *megyek*, tájdivatosan *mengyek*), *mensz*, szokottabban: *mész* (a tiszta *me* gyöktől, *me-esz*), *men* (v. *mén*), *menünk* (v. *megyünk*), *menték*, *mennek*; első múlt: *menék*, *menél*, *mene* stb.; második múlt: *mentem*, *mentél*, *ment* stb.; jövő: *menendék*, *menendesz*, *menend* stb.; parancs.: *menj*; határtalan: *menni*; óhajtó: *mennék*, *mennél*, *menne*; részesülő: *menő*, *ment*, *menendő*” (CzF 4: 419, ehhez vö. még Balassa 1893: 289).

Régi dokumentumainkban e leggyakoribb mozgásigénnek ilyen adatai találhatóak: JókK 20. 82 *mednekuala*, Gyöngy: KJ 112 *mengyen*, Thurzó: Lev.I.216 *menyünk*, ErdTört. 1.8 *meyénd*, Beythe: Epist. *meiénd* [*menend*] (NySz 2: 738). Ismereteim szerint a 19. század végétől kezdve kísérleteztek a kutatók azzal, hogy történetileg értelmezzék ezeket az igealakokat. „Némelykor egyáltalán nincsen ragja a második személynek. [Bekezdés] Így mindekelőtt a *vagy* és *mégy* igéknek, melyeket ragtalanságuk különböztet meg az első személytől. A *vagy* sehol sem kerül elő személyraggal...” (TMNy 598). „Egészen kétségtelen, hogy e 2. sz.-ű *vagy* és *mégy* alakok sem rövidülés eredményei, hanem hagyományosan reánk maradtak abból az ősrégi időből, mikor elődeink az állítmányon még nem jelölték meg... az alany személyét (Horger: Csengery-Eml. 187. Ismétli Gombocz: Ung. Jahrb. X. 6)²³” (Horger 1931: 19). „...a *vagy* és a *mégy* igealakok kétségtelenül igazolják, hogy a magyar igének az egyes 2. személyben valaha nem is volt ragja; az ilyen ragtalan igealakokhoz bátran járulhatott részben az *-sz*, részben az *-l* gyakorító képző, mert az igealakok lényegén voltaképpen semmit sem változtattak” (Juhász 1939: 284–285).

„A ragtalan igealaknak egy személyre korlátozása nem ment végbe minden ingadozás nélkül. Ennek nyomait még korai nyelvemlékeinkben, sőt még mai nyelvünkben is megtalálhatjuk. A *légy* az ÓMS.-ban 3. személyű: »*ne leg* ('legyen') kegulm mogomnok«. A *vagy* a régi nyelvben lehet 3. személyű is... Később azonban a létigében a ragtalan *vagy* igealak – a többi igétől eltérően – az egyes számú 2. személyre foglalódott le a jelentő módban is. A nyelvjárási *mégy* hasonlóan ragtalan 2. személy, a köznyelvi *megy*-től (egyes számú 3. személy) eredetileg nem morfológiai, hanem csak hangtani különbség választja el. A magánhangzó időtartambeli különbsége, amely később »morfológizálódott«, jelentésbeli megkülönböztető szerepet kapott: *megy* ~ *mégy*. (Esetleg az ÓMS.-beli *leg*-et is *legy*-nek olvashatjuk.)” (Berrár 1967b: 416). – A R. *légy* és a nyj. *lędzs* 'legyen' Sg3. személyű felszólító módú alakról alább szólok.

²³ Horger 1926, Gombocz 1930.

Mikola (1966: 446) és M. Korchmáros (1973–1974: 165) szerint is (eredetileg is) végződés nélküli volt a *vagy* és a *mégy*.

Nyelvtörténészeink jórésze szerint ősi igéink nem kaptak személyragokat, így vélekedett E. Abaffy is. Szerinte „egyes szám: \emptyset : többes szám: *-k* ragozás is elképzelhető: *én, te, ő vár : mi, ti, ők várok*” (E. Abaffy 1991b: 123; hasonlóan: Bárczi 1982: 47, 1990: 29, vö. még Bárczi 1982: 17, 1990: 13–14, 16, 22–23. Továbbá: „A kijelentő mód jelen idejében **βoǰ* tő szerepel. Feltevéseink szerint ez a kizárólag intranszitiv jelentésű ige eredetileg általában nem vette fel a névmásból keletkezett személyragokat, hanem rendszerint az adott szituáció, illetve a mondatban kitett személyes névmás vagy tartalmas névszó jelölte az ige alanyát: tehát (mai hangalakkal illusztrálva) elég sokáig (*én*) *vagy*, (*te*) *vagy*, (*ő, fa, fiú* stb.) *vagy* formában volt használatos” (E. Abaffy 1991b: 147). „Ha az E/3. *vagy* sokáig ragtalan volt is, az ősmagyar kor végére már minden bizonnyal hozzájárult az *-n* személyrag: így vált megkülönböztethetővé az E/2.-től, mely viszont éppen ezért ragtalan maradhatott” (E. Abaffy 1991b: 148).

1.1.4.2. *lëgy, lëdzs* 'legyen', *lëgy* (~ *van*)

A mai magyar *van* létige jellemzői, hogy nincs infinitívusza, imperatívusza, egyéb kategóriákban legalább részben keveredik, összefonódik a másik, a *lësz* hangalakú létigével. Tehát a 2. személyű felszólító módú *lëgy* ~ *lëgyél*, *lëgyeték* mellett a kötőmódú *lëgyek*, *lëgyën* stb. tulajdonképpen a *van* ilyen funkciójú, de (ma már) nem létező alakjait helyettesíti. Itt a problémát a Sg3. személyű R. *lëgy*, nyj. *lëdzs* 'legyen' ~ (köznyelvi) *lëgyën* páros rövidebb hangalakú tagja jelenti, amelynek megítélése a Sg2. személyű *mëgy* ~ Sg3. személyű *mëgy* (és a Sg2. személyű *vagy*) alakokéhoz hasonló.

Benkő (1980: 240, 243–244, 246) különösen részletesen tárgyalta ezeket az igealakokat történeti szempontból, az egyszerűség és a rövideg kedvéért azonban E. Abaffy szavaival ismertetem a magyar nyelvtörténészek aktuális álláspontját. Az általam instabil tövűnek nevezett igék felszólító és kötőmódú alakjairól E. Abaffy ezt a nézetet vallotta: „Hogy ezen igék felszólító módjában az *-n* másodlagos, elsősorban korai ómagyar példák tanúsítják. Mind a KTSz.-ban, mind az ÓMS.-ban vannak ugyanis olyan *-n* nélküli adatok, amelyek E/2. vagy E/3.-nek egyaránt értékelhetők... ÓMS.: »ne *leg* / *kegulum* mogomnok«, »*Wegh* halal engumet«. (A KTSz.-béli *iduzleg* ragtalan E/2.) Bizonyítja a ragtalan E/3. *lëǰ* meglétét a JókK.-beli ráhagyó szerepű általános névmás: JókK. 104: »*legymely* ygen bewnewf legyën Demaga yrgalmaz neky yften«; vö. DebrK. 128: »akar meli nagi binól *lëgiôn* ef...« Végül ide vonhatók a felsőöri nyelvjárásban feljegyzett *lëdzs* 'legyen' adatok, me-

lyek minden bizonnyal megőrzött régiségek. – Az, hogy az E/3. *lěž* mellett a KT.-ben *legen*, a KTSz.-ban »ne *legen*« is előfordul (vö. még HB.: *legenec*), az archaizmusok és neologizmusok oly gyakran megfigyelhető egymás mellett élését, a kettő között még lehetséges ingadozást példázza” (E. Abaffy 1991b: 146–147).

Megjegyzések

1. Kukkonen dolgozatában van egy Korhonenre vonatkozó rendkívül fontos utalás, amelynek szellemisége remélhetőleg mindig is rányomta bélyegét történeti-összehasonlító tanulmányaimra: „Nach Korhonen (1981c)²⁴ gibt es keinen Grund anzunehmen, die uralische Ursprache sei sehr einfach gewesen, einfacher als die gegenwärtigen Sprachen” (Kukkonen 1984: 6). Ehhez még vö. a finnugor alapnyelv kapcsán: „doch kann man nicht annehmen, daß sich die einzelnen Sprachen, u. a. auch das Ungarische, quasi in einem »Lallstadium« befanden” (Katzschmann 1977: 136). Tulajdonképpen Bárczi (1975a: 130) is kaotikus állapotokkal számolt a mai magyar nyelv előéletében...

2. Kukkonen következő megállapításai, amelyek mégis azt az álláspontot sugallják, hogy az alapnyelv valami primitív képződmény lehetett, ellenkezést váltottak ki belőlem: „Die Pluralformen waren anfangs vom blossen Stamm nur durch das Pluralkennzeichen unterschieden; später ist die personalendungslose Form in der 3. Pl. fest geworden (Bárczi, Benkő & Berrár 1967, 415–419)” (Kukkonen 1984: 19). Tulajdonképpen ennek megokolásául szolgál a Ravilára való hivatkozás: „Aufgrund der Kriterien Merkmalhaftigkeit und Einfachheit entsteht vom Flexionssystem der fin. Sprachen ein Bild, das den von Ravila (1941)²⁵ dargestellten Entwicklungslinien entspricht. In der uralischen Ursprache war das Subordinierungsverhältnis ein wichtiges Prinzip und lag der Satzstruktur zugrunde. Ein Numeruskennzeichen hatte ursprünglich nur das Prädikat” (Kukkonen 1984: 5). Ennek téves voltára már régen rámutattam: „Ravilas Erklärung aufgrund des Tscheremissischen stellt das Verhältnis zwischen dem Subjekt und dem Prädikat auf den Kopf: Das

²⁴ Az én bibliográfiámban Korhonen 1981b.

²⁵ A cseremiszre alapozva a finn kapcsán: „Das Numeruszeichen *-t* ist ursprünglich nur an das Prädikat angefügt worden, an erster Stelle an die Nominalform des Verbs, an den anderen Satzgliedern wurde die Mehrheit ursprünglich nicht mit formalen Mitteln ausgedrückt... Nach unserer Erklärung wäre früher in den finnisch-ugrischen Sprachen gesagt worden *lintu lentävät* [’(a) madár repülnek’, H. L.], wo *lintu* nicht etwa der Singular, sondern die Stammform gewesen wäre, die in bezug auf ihren Numerus völlig indifferent war” (Ravila 1941: 96–97; az eredetiben részben kiemelve, H. L.).

Prädikat ist ja dasjenige Satzglied, welches kongruiert; nur das Prädikat ist der Träger der Kongruenz. Worauf sich die Kongruenz bezieht, ist eine Nominalphrase, die im Satz nicht anwesend zu sein braucht (Erdődi 1954: 458–460, Lehmann 1988: 59, Ostrowski 1982: 256, 258–259, Rédei 1996: 263)²⁶ (Honti 1997: 20). Egyébként az alany a mondat determinált tagja, az a topic (Givón 1976), következésképpen az a kongruencia meghatározó része.

3. A TMNy (598) közlésével ellentétben a *van* ige Sg2. személyének ismertek (nyelvjárási) személyragos alakjai: *vagysz, vacc* (ÚMTSz 5: 631ab, ld. még itt a 6. megjegyzésben).

4. Teljesen elképzelhetetlenek az E. Abaffy (1991b: 147) javasolta *hajdani (én) vagy, (te) vagy, (ő, fa, fiú stb.) vagy* formák, a magyar nyelv ugyanis agglutinatív, SOV rendszerű nyelv, miként alapnyelvi előzményei is azok voltak (ehhez még vö. Korhonen és Katzschmann említett nézetét fentebb az 1. megjegyzésben). E. Abaffy itt olyasmit állít, amihez hasonlót Rédei követett el, és ő azt okkal kifogásolta: Rédei arra törekedett, hogy az *-sz* és az *-l* „személyragokat deverbális nomen képzőből magyarázza... [Bekezdés] Ezek szerint fel kellene tennünk, hogy nyelvünkben még az ősmagyar korban is általános volt az első és a második személyben a nominális állítmány” (E. Abaffy 1991a: 386). A 3. személyű igealakok azonban igen gyakran névszói természetűek, több rokon nyelvünkben is participiumképzővel ellátva fungálnak igei állítmányként, továbbá a 3. személyű személyes névmások sokszor egészen egyértelműen mutató névmási eredetűek, és az E. Abaffy javasolta *(én) vagy, (te) vagy, (ő, fa, fiú stb.) vagy* végülis azt sugallhatja, hogy ezek mind névszói természetűek (vö. Mészöly 1931: 144, 1982: 411–412, Bühler 1934/1982: 107–109, Zsirai 1942: 489–490, Lyons 1992: 276–277, Honti 2010–2011: 22), hiszen nem finit alakok. Lektoraim egyike ezen állításomat helyteleníti: „Az E. Abaffy javasolta »(én) vagy, (te) vagy« stb. a szerző szerint azt sugallhatja, hogy ezek »mind névszói természetűek«, »hiszen nem finit alakok«. – Szerintem ez a következtetés nem áll meg. Igeragok itt nincsenek jelen, de a tő igei természetéhez kétség sem fér”. Az E. Abaffy tevékenysége iránti elismerésemet nem csökkentheti, ha némely nézetével nem értek egyet, mint pl. ezzel: „A kijelentő mód jelen idejében **bož* tő szerepel. Feltevéseink szerint ez a kizárólag intranszitiv jelentésű ige eredetileg általában nem vette fel a névmásból keletkezett személyragokat, hanem rendszerint az adott szituáció, illetve a mondatban kitett személyes névmás vagy tartalmas névszó jelölte az ige alanyát: tehát (mai hangalakkal illusztrálva) elég sokáig *(én) vagy, (te) vagy, (ő, fa, fiú stb.) vagy* formában volt használatos” (E.

²⁶ Az én bibliográfiámban Rédei 1996.

Abaffy 1991b: 147). Lektoromnak bizonyosan igaza van, de E. Abaffy megfogalmazása nem éppen szerencsés, hiszen agglutináló nyelvben ilyen megformáltságú ige aligha várható; még a nagyon leegyszerűsödött morfológiájú angolban is jelölve van az ige finit volta legalább a kijelentő mód jelen idejében egyes számban, vö. pl. *I am, you are, he is, I write, you write, he writes*.

5. Egyáltalán nem meglepő, hogy *van* és *mégy* igénk paradigmája egyrészt nagy formagazdagságot mutat, másrészt pedig váratlan, úgymond „szabálytalan”, csonkulásos hangképviseletek burjánzanak bennük – ez a szakembert nem lepi meg, de talán mégsem árt emlékeztetni erre az esetleges olvasót: magyar †*volni* ’lenni’, †*valva* ’léve’, †*valván* ’lévén’ (~ finn *olla* ’van’, *ollen* ’léve, lévén’), finn *lie-* (~ magyar *lenni*); obi-ugor **wōl-* (Honti 1982: 193, 1999: 119) > oszjtj. **wol-* > V Vj *wāl-*, Trj *wǎl-*, DN *ut-*, Kaz *wqл-* ’жить, быть; leben, sein’ (DEWOS 1577) ~ vog. **āl-* > TJ *āl-*, TČ *āl-*, KU *ōl-*, P *ōl-*, LO *ōl-*, So *ōl-* ’sein, leben, wohnen’ (K-WWb 34a), obi-ugor **wōs-* (Honti 1982: 197), valószínűbben: **ōs-* (Honti 1999: 119) > oszjtj. **wos-* > Vj *wās-*, Trj *wōs-*, DN *us-*, Kaz *wqs-* ’etwas sein; быть чем-ниб. или кем-ниб.’ (DEWOS 1630–1631) ~ vog. **ōs-* > TJ *ās-*, TČ *ās-*, KU *ūs-*, LU LO *ōs-* ’jm. od. etwas sein’ (K-WWb 101b); az obi-ugor nyelvjáráásokban valójában a két létige (kopula) részben keveredett egymással: (obi-ugor **wōl-*, **ōs-* >) oszjtj. **wol-* × **wos-*, vog. **āl-* × **ōs-* (erről és a többi uráli létige és kopula sorsáról ld. részletesen Honti 2013a, 2013b). Nincs ez másképp más nyelvekben sem, amit az alábbi néhány adattal igyekszem szemléltetni. A leggyakrabban használt lexémák elemei több meglepőnek tűnő (hangtani, alaktani, lexikális, szószerkezeti) jelenséget mutathatnak, ilyenek pl. a létige, a ’menni’, ’jönni’, ’jó’, ’sok’, ’kevés’ jelentésű szavak; ehhez vö. pl. német *sein* ’lenni’ ~ *ich bin* ’vagyok’ ~ *ich war* ’voltam’; angol (*to*) *go* ’menni’ ~ *went* ’ment’; orosz *идти* ’menni’, (*я*) *иду* ’megyek’, (*ты*) *идешь* ’mész’ ~ *я шёл/шла/шло* ’mentem’, *ты шёл/шла/шло* ’mentél’; olasz *andare* ’menni’ ~ (*io*) *vado* ’megyek’; francia *aller* ’menni’ ~ *je vais* ’megyek’; olasz *essere* ’lenni’: (*io*) *sono* ’vagyok’ ~ (*io*) *sono stato* ’voltam’; francia *être* ’lenni’: *je suis* ’vagyok’ ~ *j’ai été* ’voltam’; spanyol *estar* ’lenni’: *yo estoy* ’vagyok’ ~ *yo he estado* ’voltam’).

6. A létige személyragos alakjai problematikusabbak, mint a *mégy* igééi. Az eredeti tő a *val-*; lévén leggyakrabban használt igéink egyike, nyilván már nagyon régen végbement benne a **wal-* > **wal’-* > > *vagy-* változás (hasonlóan Berrár 1967a: 226). Nem tartom lehetetlennek, hogy az ugyancsak nagyon gyakori használatú *mégy* ige (*mēn-* > *mēny-* >) *mégy-* tövének hangalakja befolyásolta. Persze az is lehetséges, hogy az ugyancsak létigei funkcióval (is) rendelkező *lész* > *lęgyęn* *gy* elemének is analógiás hatása lehetett

abban, hogy a hajdani **wal-* töben **l > *l' > *ǰ > d'* (= *gy*) változás következett be. Lehetségesnek vélem, hogy volt **wal's > *wad's* alak is, ez utóbbinak a képviselője lehet talán a (**vagysz >*) mai nyelvjárási *vadsz* (≥ *vacc*).

7. Lehetséges, hogy a Sg3. személyű *-n* rag csak viszonylag későn csatlakozott az imperatívuszi/konjunktívuszi formához, és így egy ideig talán azonos lehetett a Sg2. és Sg3. személyű forma, és csak a kontextus mutatta meg, mely személyben és milyen funkcióban szerepel. Ennek feloldását, felszámolását szolgálta az, hogy a Sg2. személyű felszólító módú alaknak a funkciójából fakadó intenzitását nyomatékosítandó megnyúlt a magánhangzója, pl. **tǰǰ ↔ *tǰǰ̄, *lǰǰ ↔ *lǰǰ̄ > *tǰǰ̄ ↔ *tǰǰ̄, *tǰǰ̄ēn, *lǰǰ̄ ↔ *lǰǰ̄, *lǰǰ̄ēn* (> köznyelvi *légy* [≥ *légyél*] ↔ R. *lęgy*, nyj. *lędzs*, köznyelvi *lęgyēn*). Nyilván ebben leli magyarázatát az *iszik* moldvai *igy* (~ *igyál*) Sg2. személyű alakjának (MoMaSz 1: 389b) *i*-je is és a kisvárdai *égy mán!* 'egyél már!' (ld. 29. jegyzet) *-é*-je is. Úgy tűnik, E. Abaffy az enyémhez hasonlóan értelmezte ezt a változást: „amikor még sem a kijelentő mód jelen idő, sem a felszólító mód E/3.-ben nem volt *-n* rag, a paradigma így hangozhatott: *tǰszǰk, tǰszǰ, tǰszǰ; lǰǰǰk, lǰǰǰ, lǰǰǰ*, és akkor az E/2. és E/3. elkülönítését az oldhatta meg, hogy az E/2.-ben a többeli magánhangzó megnyúlt” (E. Abaffy 1991b: 147).

1.2. A P12. személyű *-tok/-tǰk/-tǰk* végződés

Ennek a személyjelölőnek a legegyszerűbb a keletkezéstörténete, túl sokat nem is foglalkoztak vele a szakemberek, ezért a kérdés ismertetése nem is igényel sok helyet.

A Halotti beszéd idején természetesen megvolt a P12. személyű igerag és birtokos személyjel (vö. *Latiatuc, keaffatuc, zumtuchel, bennetuc*), és *-tuk/-tǰk*-nek hangozhatott. Anyanyelvünk több rokonában is van megfelelője (ld. alább).

Az igei személyrag hangalakját és megszületését a TMNy így vélte magyarázhatni: „A *-tok* ragnak *-k* eleme a többest, *-t* eleme pedig a második személyt jelöli...” (TMNy 604, vö. még Horger 1931: 73). A birtokos személyjel azonos hangalakú az igei személyraggal: „*Apátok, ekétǰk, gyúrǰtǰk; házatok, kezǰtǰk, ökrǰtǰk...* A *-tok, -tǰk* ragnak első eleme a *ti* névmással azonos, utórésze pedig a többesképző *-k*” (TMNy 714). A kettő forrását persze azonosnak tekinti, amelyet így rekonstruálhatunk: **tǰk*.

Horger a lapp, a mordvin és a finn P12. személyű igealakok idézése után – a cseremis, votják, zürjén, osztják, jurák és tavgi személyjelölőről még nem tudott (de ld. Hajdú 1966/1973: 142; vö. még Honti 1976: 88, 1984/1986: 39, 2010–2011: 12, 2014: 3–4) – ekként vélekedett e személyvégződésünk eredetéről: „A magyar *-tok, -tǰk, -tǰk...* nyelvünknek ősrégi, még a finnugor

alapnyelv korából való eleme. Ez is (hasonlóan a többes 1. sz.-ű *-muk*, **-mük* > *-unk*, *ünk-höz...*) személynévmásból ered, a 'te' jelentésű finnugor **tš*-nek *-k* képzős többeséből... Eredetileg tehát itt is elülső magánhangzó volt a *t* és a *k* között, s később kettős (*-tuk*, *-tüik*), majd hármas (*-tok*, *-tøk*, *-tök*) hangalakja a magánhangzóilleszkedés következménye" (Horger 1931: 23–24).

Benkő okát adta annak, miért nem kellett megtörténnie a P12 személyű birtokos személyjelben a Sg2. személyben bekövetkezett változásnak: „A *-t* > *-d* zöngésülés a birtokos személyjelben tehát nemcsak úgy »magától« ment végbe, hanem funkcionális okai voltak: a zavaró homonímiát kellett kiküszöbölnie. És hogy mert csak az egyes számból, illetőleg hogy a többes számban mért maradhatott meg az eredeti *t* (*tš+k*), az is teljesen világos. A többes 2. személyben a *t* konzerválódását a tövokális + többes *-k* jel jelenléte folytán való testesség is magyarázhatná ugyan, de nem ez a fő tényező. Hanem az, hogy a tárgyat, de akár a locativust jelölő *-t* toldalék is szóalakzáró szerepű volt, amely csak a **házat* 'házad' formát zavarhatta, a *házatok* formát semmiképpen" (Benkő 1980: 193). Noha az igeragok körében hasonló homonímia nem alakulhatott volna ki, ott ilyen kényszerítő okot nem találhatunk. Azt is lehetségesnek gondolom, hogy a birtokos személyjel esetében mindenképpen meg kellett maradnia a *t*-nek már csak azért is, mert mind birtokos személyjelek, mind az igeragok körében a Sg2. személynél sokkal ritkábban fordulhatott elő a P12. személyű végződés.

Korompay vállalkozott birtokos személyjeleink rekonstruálására: „Az ősmagyar kor elejének elemsora a következőképpen rekonstruálható: **-mš/-mš*, **-tš/-tš* > **-dš/-dš*, **-šj/šj*, **-mšks/-mšks*, **-tšks/-tšks*, **-ks/-ks*. Szerkezeti szempontból az első öt elem szabályos felépítésű (mindegyikben benne rejlik a személyes névmás), a T/3. azonban tőlük eltérő típust képvisel: a rendszernek ezen a pontján a puszta *-k* többesjel foglalódott le sajátos funkcióban, s kapta meg – ráértéssel – a T/3. birtokos személyjel szerepét. A névmási elem hiányára nézve a későbbi alaki fejlődés szolgált bizonyítékot: mind a nyelvtörténeti adatok, mind nyelvjárásaink arról tanúskodnak, hogy a főnti morféma jellegzetes megoldásai (*-ok/-øk/-ök*, *-uk/-ük* stb.) rövid magánhangzót tartalmaznak, márpedig névmási eredet esetén etimologikus hosszúsággal, s – a zárt szótagbeli helyzet következtében – ennek megmaradásával kellene számolnunk. Ilyen módon a *-k* előtti magánhangzó voltaképpen tövéghangzó, mely a nyelvi fejlődés későbbi szakaszában állandósuló nyelvallásban a toldalékhoz vonódik, azaz előhangzóvá válik. Hasonló fejlődésre más részrendszerekben is van példa, vö. a határozott igeragozás T/1. *-uk/-ük* ragjának kialakulását" (Korompay 1991: 261). „T/2.: *-tuk/-tüik*, *-tok/-tek* ~ *-tök*. Egyetlen szóalakban adatható: HB.: *zumtuchel*, *szumtuchel*. A magánhang-

zó hangszíne itt is bizonytalan. A középső nyelvállású forma azért tehető fel elég határozottan, mert a kései ómagyar korban kizárólag e típussal találkozunk. Az utóbbinak mindhárom alakja már korán kialakulhatott; a szabályos háromalakú illeszkedés azonban még a XV–XVI. században is meglehetősen ritka. Tótani kapcsolódásmódja minden bizonnyal több tényezőtől függött: így a tő szótagszámától, hangtani és morfológiai felépítésétől” (Korompay 1991: 276).

M. Korchmáros az általa kikövetkeztetett teljes igeragrendszer is bemutatta. „Legősibb igei személyragjaink kétségkívül a névmási eredetű, az uráli alapnyelvre visszavezethető *-m*, *-d*, \emptyset , és az alany többes számának kifejezésére ehhez többes szám jelet kapcsolva kialakított *-m.k*, *-t.k*, $\emptyset k$ ” (M. Korchmáros 1973–1974: 161). „Az uráli alapnyelvből erre az időre a következő személyragokat hozhatta magával a magyar nyelv:

Egyes szám	1. <i>-m</i>	Többes szám	1. <i>-m.k</i>
	2. (<i>-t ></i>) <i>-d</i>		2. <i>-t.k</i>
	3. \emptyset <i>sš ></i> <i>ʃš</i>		3. $\emptyset k$ <i>-ak -ek -ik</i> ”

(M. Korchmáros 1973–1974: 163).

Az ESz (851ab) a Pl2. *-tok/-tők/-tök* morfémát három szócikkben (igerag: pl. *vártok*, *néztek*, birtokos személyjel: *házatok*, *emberetek*, *szőlőtök*, az infinitívuszhoz és a személyes névmásokat helyettesítő névutókhöz járó személyvégződésenként: *látnotok*, *hinnetek*, *jönnötök*, *rólatok*, *felettetek*) tárgyalja; „Kialakulása az alapnyelvi **tš* személyes névmásból és a *-k* többesjelből valószínűleg az ősmagyar kor kezdetére tehető” (i. h.).

Megjegyzések

1. Horger (1931: 73) azt állítja, hogy a TMNy (615), Melich (1914: 152–158) és Szinnyei (1915: 14–15) tévesen magyarázták e szuffixum tárgyas ragozásbeli *-já-tok/-i-tők* alakváltozatait. Az én témám szempontjából is fontos kérdéstről van szó, de ezzel majd egy másik tanulmányban kívánok foglalkozni.

2. Horger (1931: 23–24) felfogásában – ha jól értem szavait – a **tš* 'te' és a *k* többesjel együtteséből áll ez a személyjelölő. Eszerint tehát talán Horger is a finnugor alapnyelvi **tšk* személyes névmás aggalutinációjával magyarázza ezen végződésünk eredetét, de ez már az uráli alapnyelvben is megvolt, vagyis nem a magyar nyelv önálló élete során alakult ki; a szuffixumként funkcionált **tšk* szegmentum valójában a második személyre utaló uráli **t-*ből és a személyes névmások ugyancsak uráli kori **k* többesjeléből az uráli korban megszületett Pl2. személyű személyes névmás volt (az alapnyelvi személyes névmásokról ld. Honti 2010–2011, 2014), és ez a képződmény

agglutinálódott az igéhez vagy a névszóhoz a preuráli vagy legkésőbb az uráli korban.

3. A Kövesi (1971: 46) szerint „az úgynevezett »permies sajátságok« (az egyes szám 2. személyű *-d*, a többes 1. személyű *-m.k*, 2. személyű *-t.k*, 3. személyű *-s.k*) jelentkezése” megalapozatlan kijelentés, ezek ugyanis egészen másban lelik magyarázatukat (ld. Honti 2010–2011: 12, 2014: 3).

4. A Pl3. személyű birtokos személyjel eredetével kapcsolatos nézetét Korompay kiterjesztette a tárgyas ragozás Pl1. igeragjára: „a *-k* előtti magánhangzó voltaképpen tövéghangzó, mely a nyelvi fejlődés későbbi szakaszában állandósuló nyelvállásban a toldalékhoz vonódik, azaz előhangzóvá válik. Hasonló fejlődésre más részrendszerekben is van példa, vö. a határozott igeragozás T/1. *-uk/-ük* ragjának kialakulását” (Korompay 1991: 261). Ez téves feltevés, a ma. *-uk/-ük* ugyanis ugor kori (ld. Honti 1985: 76), de erről majd máskor írok részletesebben. Egyébként is furcsának tartanám, ha két személyvégződés (Pl1. *-uk/-ük* személyrag és Pl3. *-uk/-ük* birtokos személyjel) is tulajdonképpen a névszói paradigma puszta többesjeléből jött volna létre. Korompay idézett észrevételei is arra sarkalltak, hogy a feltáratlan és a problematikus események nyomára jussak. Egyébként indokolatlannak tartom, hogy a többes számú személyjelölők végén szerepeltet egy magánhangzót (**-ø/*-ë*), pl. **-kø/-kë*, szerintem tehát helyesen: **k*.

5. A Pl3. személyű birtokos személyjel eredetével kapcsolatos nézetet, mely szerint „a rendszernek ezen a pontján a puszta *-k* többesjel foglalódott le sajátos funkcióban, s kapta meg – ráértéssel – a T/3. birtokos személyjel szerepét” (Korompay 1991: 276), kétségesnek tartom (ld. itt a 4. megjegyzést), de erről majd máskor írok részletesebben.

6. A Horgertől (1931: 23–24) idézett nézet kapcsán tett kiegészítésemből nyilvánvalóan kiderül, hogy téves a Pl2. személyű végződés korára vonatkozó közlés, továbbá az ESz (851b) álláspontjával ellentétben uráli alapnyelvi eredetű morfémáról van szó (ld. itt a 2. megjegyzésben).

2. A 2. személyű szuffixumok (*-d*, *-l*, *-sz*, \emptyset ; *-tok/-tök/-tök*) összefoglaló történeti magyarázata

2.1. Sg2. személyű végzések

A Benkő megfogalmazta következő tételek szinte axiómának számítanak a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban:

1. Az *-l* gyakorító képzőből lett igeraggá (Benkő 1980: 244).
2. „A magyar igék toldalékrendszerében az *-sz* funkciója eredetibb frekventatív-duratív képzőiből [képzői funkcióból, H. L.] értékelődött át a jelen

idő jelévé, majd vesztette el ilyen szerepét is a tő elemévé válva; például a tőigéhez kapcsolódva: *tě-sz*, a cselekvés folytonos jelölése [azaz a cselekvés folytonosságának jelölése, H. L.] → *tě-sz*, a cselekvés jelenben történésének jelölése → *těsz*, morfológikailag egységes lexéma” (Benkő 1988: 40, vö. még Benkő 1980: 237).

Úgy látom, hogy az *-sz*-nek és az *-l*-nek frekventatív képzőből való magyarázata legalább két okból elvetendő:

1. Én nem ismerek olyan, nyelvcsaládunkbeli igei személyragot, amely ige-képzőből alakult volna (bár ez gyaníthatólag nagyon szubjektív érvelés). Teljesen ad hoc jellegűnek tűnik az én szememben az a feltevés is, hogy e ragok valamelyike eredetileg személyjelölő participiumképző lett volna.

2. Úgy hiszem, hogy az alábbiakban e vitatott eredetű személyjelölők kialakulásának történetét természetes és ezért plauzibilis módon vázolhatom.

2.1.1. A Sg2. személyű *-d* végződés

Amint fentebb (az „1.1.1. A Sg2. személyű *-d* végződés” című pont 1. megjegyzésében) leírtam, e végződés történetének vizsgálatakor okkal számoltak azzal a kutatók, hogy a Sg2. személyű **tš* ’te’ névmásból keletkezett zöngésüléssel.

2.1.2. A Sg2. személyű *-l* igerag

Eleinte azt is lehetségesnek vélték, hogy a személyjelölő morféma más-salhangzója **d* volt, amely a magyarban *l*-lé (is) lett. E feltevés mögött az alapnyelvi fokváltakozásnak hajdan normaként való elfogadása fedezhető föl, mely szerint e névmás gyenge fokon **dš* alakú volt. Úgy látom, hogy téves premisszából kiindulva – eredményét tekintve – mégis elfogadható magyarázat született.²⁷

Ilyen – nem az idővel tévesnek bizonyult fokváltakozást hirdető hipotézisen alapuló – változásra a szamojéd és a finnségi nyelvek kínálnak hangtörténeti párhuzamot: „Die Aufklärung der Herausbildung der Px-e und Vx-e für die 2. P. gehört zu den schwierigsten Aufgaben der Samojedologie. Durch den Wandel PU *s* > PS *t* hätten die Endungen für die 2. und 3. P. zusammenfallen müssen (2. P. PU *-sV*, 3. P. PU *-tV*), die Sprache war aber bestrebt, diese störende Homonymie zu vermeiden. Im SgNom. traten die Px-e meist

²⁷ Egyébként az U/FU/Ug alapnyelvi dentális réshangok némelyikét görcső alá vevő tanulmányaimban többek közt arra a következtetésre jutottam, hogy a **d* és a **š* rekonstruálása több okból is kizárandó (ld. Honti 2013d: 8–13, 2017a: 40–42, 2018: 28–29, 2019a: 119–121, 2020a: 77–79).

an den Vokalstamm. Das *-t-* des PxSg2-P12-Du2 stand also im Nom. zwischen Vokalen. In dieser Stellung verwandelte sich das *-VtV-* warscheinlich über *-VδV-* zu *-l-* und *-r-*. Davon übernahm das Nordsam. *-r-*, das Südsam. *-l-*. Das *-t-* der Px-e für die 3. P. blieb unverändert, somit konnte die Homonymie der beiden Px-Reihen vermieden werden” (Mikola 1988: 241, hasonlóan Mikola 2004: 105–106, 119, Dulson 1972: 141, Dul’zon 1973: 134; vö. még Castrén 1854/1966: 210–213, Gombocz 1912: 14, Setälä 1912a: 44–47, Wiklund 1915: 5–6).

Hasonló változással a finnben is számolni kell. Hajdan az intervokális *t* gyengefokú realizációja *δ* volt, amelynek a nyugati nyelvjárásokban *r* és *l* a folytatója, míg keleten eltűnt, pl. nyugati *meirän*, *meilän*, keleti *meiän*, vö. köznyelvi *meidän* a *me* ’mi’ genitívusza (Häkkinen 1994: 165–166, vö. még Rapola 1933/1965: 93–96, 110, 1966: 125–128).

Jónéhány más nyelvben is hasonló hangváltozások mentek végbe (ld. Szerebrennyikov 1974: 124–127). A fonetikai lehetőségek azt sugallják, hogy a magyarban is ilyen változással kell számolnunk. Ebben az alternatívában M. Korchmáros eszmefuttatása erősített meg (ld. a következő bekezdésben).

M. Korchmáros érdekesítő tanulmányában az *-l* és az *-sz* mibenlétének nyomozásakor figyelemre méltó észrevételeket tesz: „Az *-l* személyragnak gyakorító képzőből jelenidőjelen keresztül való kialakulását az *-sz* személyrag ilyen eredetének analógiájára általában feltételezi nyelvtörténetünk, de meggyőző bizonyítékunk nincs (Juhász: MNy. XXXV 284–5., Berrár: MTM 52.).²⁸ Mindenesetre furcsa, hogy míg az *-sz* nyomát valamennyi személyben megőrizték az *-sz*-szel bővülő igék, az *-l* egyetlen más személyben sem mutatható ki. Ez is amellet szól, hogy inkább speciálisan csak a második személyben érvényesülő szintaktikai helyzetet tételezzük fel, ha az új személyrag »születési helyét« keressük” (M. Korchmáros 1973–1974: 164).

A kérdés immáron az, miért és miképpen jelent meg az *-l* igei személyragként; ezt ld. a „2.1.5. A hangváltozások sora a Sg2. személyű dentális mássalhangzójú személyjelölőkben” című pontban.

2.1.3. A Sg2. személyű *-sz* igerag

M. Korchmáros másik kulcsfontosságú megállapítása: „Az *-sz* időjel volt, és így eleve sem jelentkezhetett az ige csak a jelen és jövő időben: személyragként sem terjedt túl ezeken a használata. A múlt időbe és a feltételes, majd bizonyára utoljára a felszólító módba csak az *-l* szállíthatta – és szállította is – az újonnan felvett, második személyű alanyt kifejező jelentésmozzanatot.

²⁸ Juhász 1939: 284–285, Berrár 1957: 52.

A két új, lényegében azonos funkciójú igeragnak eredeti mivoltából magával hozott jelentéstartalma később teljesen elhomályosodott, és ezután indulhatott meg a kijelentő mód jelen idejében az a kiegyenlítődés, amely még a XIX. században is folyamatában tapintható volt: használatuk napjainkra teljes mértékben a könnyebb ejtés kívánalmai szerint rendeződött át” (M. Korchmáros 1973–1974: 165).

Afelől kétségünk sem lehet, hogy a *tész*, *alszik* stb. igék *sz* eleme kizárólag a jelen idő funkcióját hordozza, vö. pl. *tött*, *aludt*. Afelől sem lehet kétségünk, hogy ez az időjelként szereplő *sz* történetileg azonos az *sz* gyakorító igeképzővel. Egyebek közt az obi-ugor nyelvek is világosan tanúsítják, hogy ilyen funkciójú igeképzők a jelen idő jelévé lettek, vö. pl. vog. T *-l*, *-āl/-āl* és *-ānt/-ānt* frekventatív-duratív képzőkkel: *nowēt-l-ām* ’ich schauke (praesens durativum)’ ~ *nowēt-ām* ’ich schauke (praesens momentaneum, futurum)’, *jokt-ānt* ’er kommt (praesens durativum)’ ~ *jokt-ē* ’sie wird genügen (praesens momentaneum, futurum)’ (Honti 1975: 19–51, 54–55), osztj. V *-l*, *-əl/-əl* frekventatív képzővel (vö. Honti 1976: 86, Ganschow 1965: 29): *tu-l-ām* ’hozok’, *tuw-əl* ’hoz’ (Honti 1984/1986: 51, 53, 107).

A Sg2. sz. **tš* agglutinálódása után intervokalikus helyzetben réshangúsodott, miként pl. a **kota* > *ház* és a **wete* > *víz* szóban, míg a testesebb Pl2. sz. **-tšk* végződésben a **tšk* hangalakú névmásnak köszönhetően megmaradhatott az eredeti hangalak, talán annak következtében is, hogy ez a személy ritkább használatú, mint a Sg2. személy. Az intervokalikus spirantizálódásnak így kellett megvalósulnia első lépésben a korai ősmagyarban: **t* > **δ*; hasonló volt a másik két intervokalikus zöngétlen mássalhangzó sorsa is: **p* > **w*, **k* > **γ* (ld. Honti 2018: 28, 4. jegyzet). Valójában azonban bekövetkezhetett volna a **-tš* > **-δš* > *-z* változás is a **-tš* > **-δš* > *-l* helyett. Az lehetett annak az oka, hogy e személyvégződés nem vett részt a **-t-* > *-z-* hangváltozásban, hogy „a grammatikai funkció önmagában is megakadályozhatja egy-egy hangváltozás bekövetkezését” (Korompay 1991: 261, ehhez vö. még Benkő 1980: 191 a „0. Bevezetés” című pontban).

2.1.4. A Sg2. személyű \emptyset igerag

Valóban igerag nélküli Sg2. személyű igealakot csak kettőt ismer a magyar nyelv, most ezek történetébe próbálom beleásni magamat.

2.1.4.1. *mégy*, *vagy*

Megpróbálok tisztán látni *van* és *mégy* igeink ezen alakjainak szerkezetét, kialakulásának folyamatát illetően, ezért megkíséreltem összeszedni a relevánsnak tűnő adatokat.

Forrásaimban a *van* és a *megy* alábbi alakjait találtam:

megy (ÚMTSz 3: 1204a–1206a)

Sg. 1. *megyék, mēnyék, mēnek, mék, meek, mégyék, mējék, mēngyék*

Sg. 2. *mész, mégy, mēnsz, ménc, mégysz*

Sg. 3. *mēgy, mēgyēn, mēnēn, mén, meen, mégyēn, mējēn, mēnygyēn, mēnyēn*

Pl. 1. *mēgyünk, mēnünk, meünk, ménk, mēnyünk, mēngyünk*

Pl. 2. *mēnték, mēgyték*

Pl. 3. *mēnnek, R. mednek* (NySz 3: 739).

Ragozási rendszerünk és a nyelvtörténetünk valamelyes ismeretében azt hiszem, hogy a *mēn*-re épülő alakok lehetnek a legrégebbiek, ebből alakultak ki a *mēn*- \geq *mēny*- \geq *mēgy*- \sim *mē*- tövű finit alakok. A *mēgy* 'mész' \leftrightarrow *mēgy* 'megy' nyilván a (*mēnsz* $>$ *mégysz* $>$) *mēgy* és a *mēnēn* $>$ *mēnyēn* \geq *mēgyēn* \geq *mēgy* fejleménynek lehet köszönhető. A *mēgy* meghonosodásában, gyökéresztésében analógiás hatása lehetett a létige (ugyancsak Sg2. személyű) *vagy* alakjának, vagy kölcsönhatás volt ezek között. Ehhez vö. „A *mégysz* alakból *mēgy* lett s másfelől *mész*” (TMNy 273).

van (ÚMTSz 5: 631ab), *vagyon* (ÚMTSz 5: 604b)

Sg. 1. *vagyok, vajok*

Sg. 2. *vagy, vadsz, vacc*

Sg. 3. *van, vagyon, vaon*

Pl. 1. *vagyunk, vajunk*

Pl. 2. *vagytok, vadtok, vattok*

Pl. 3. *vannak, vagynak, vadnak*

A létige személyragos alakjai problematikusabbak, mint a *mēgy* igééi. Az eredeti tő a *val*-; lévén leggyakrabban használt igéink egyike, nyilván már nagyon régen végbement benne a **wal*- \rightarrow **wal'*- \rightarrow *vagy*- változás. Nem tartom lehetetlennek, hogy az ugyancsak nagyon gyakori használatú és ezért váratlan változáson átment *mēgy* ige (*mēn*- \rightarrow *mēny*- \rightarrow) *mēgy*- tövének hangalakja befolyásolta. Persze az is lehetséges, hogy az ugyancsak létigei funkcióval (is) rendelkező *lész* $>$ *lēgyēn* gy elemének is analógiás hatása lehetett abban, hogy a hajdani **wal*- töben **l* $>$ **l'* $>$ **ǰ* $>$ *d'* (= *gy*) változás következett be. Lehetségesnek vélem, hogy volt **wal's* $>$ **wad's* alak is, ez utóbbinak a képviselője lehet talán a (**vagyysz* $>$) nyj. *vadsz* $>$ *vacc*. Vagyis a mai köznyelvi *vagy* és *mēgy* (\sim *mész*) alakokat személyragos formákból csonkulással keletkezettnek tekintem.

A *van* és *mēgy* igénk paradigmáját illetően vö. az „1.1.4.2. *lēgy*, *lēdzs* 'legyen', *lēgy* (\sim *van*)” című pontban az 5. megjegyzésben említettekkel.

2.1.4.2. *lęgy* 'legyen', *lęgy* (~ *van*)

Vitatott kérdés, miből, honnét ered ezen felszólító módú igealakok *gy* (< *ǰ) eleme. Egy korábbi írásában E. Abaffy (1982a: 423, 1982b: 122) szerint a *teyek* 'tegyek', *teǰš* 'tegyél', *teyen* 'tegyen' alakokban *γ* > *dzs* „sajátos affrikáció” történt, ez azonban lehetetlen hangváltozás lett volna, egy lépésben egészen biztosan az (Honti 1985: 65). Korábban, arra hivatkozva, hogy instabil tövű igéink obi-ugor megfelelőinek van *j*-s tövük, és a vogulban ebből képződik az imperatívusz (igaz, módjel nélkül) pusztán a tőhöz illesztett személyraggal, pl. TJ *tājən*, KU *tōjən*, P *tājən*, So *tāen* (< **tājən*) 'tegyél', úgy hittem, hogy az ősmagyarban is a *j*-s tőhöz járulhatott a *j* (< ősma. **γ* < U **k*) *j* imperatívuszjel, amely a tövégi *j*-vel hosszú *jj* mássalhangzót eredményezett, és ez affrikálódhatott *ǰ-*vé* (Honti 1985: 65–66). Mivel a hét instabil tövű igénk mindegyikének van nyelvemlékeinkben és egyes nyelvjárásainkban *d* képzős tóváltozata (olykor más igéknek is, pl. nyj. *lōdōk*, *lūdōk* 'lövök', *lūdōzōk* 'lövöldözök'; vö. Honti 1985: 63), most már azon a véleményen vagyok, hogy a frekventatív-duratív vagy inchoatív *d* képző (erről ld. D. Bartha 1958: 22) már az ősmagyar korban csatlakozhatott főleg egytagú igéinkhez, tehát pl. **ē*-, **ēd*-, **ēv*- 'eszik', ezek közül az *ēd*- előzményéhez járulhatott a *j* (< < **γ*) imperatívuszjel, vagyis **ēdǰγ* > **ēdǰj* > *ęgy* ≥ *ęgyél*.²⁹ „Ezen igéink legtöbbször felszólító módjában rövid *gy* van, ill. korábban annak kellett lennie. Az egytagúak körében a *higgy* (*hisz*) az egyetlen kivétel. A *higgy* hosszú mássalhangzóját Bárczi (1958b: 58)³⁰ a *tudj* formával való asszociatív viszonytal magyarázta, Jakab (1964: 42)³¹ pedig a hasonló hangalakú *hagj* hatására gondolt...³² Talán éppen a *higgy* e hosszú mássalhangzójának köszönhető, hogy egytagú instabil tövű igéink közül a *hisz* szerepel legtöbbször a (15–) 16–17. századi feljegyzésekben *d*-s tőalternánsával. Az *al(u)szik*, *fek(ü)szik* imperativusában Dunántúlon és Erdélyben rövid a *gy* (Imre 1971: 307; Zelliger 1980: 776),³³ míg másutt, ill. a többi idetartozó igében mindenütt *ggy* van, ami bizonyára a *cselekędj*, *gondolkodj*-félék analó-

²⁹ Van *lęgy* ~ *legyél*, *tęgy* ~ *tegyél*, de csak *ęgyél* és *ęgyál* van a nyelvterület túlnyomó részén. Van továbbá nyelvjárási *ęgy* (~ *ęgyál*) (MoMaSz 1: 389b) is; Keresztes László kollégám felhívta a figyelmemet arra, hogy van *ęgy* is: Papp István és ő is hallotta Kisvárdán: *ęgy mán!* 'tegyél már!'.

³⁰ Bárczi 1958: 58.

³¹ Jakab 1964: 41–42, 1999: 77–78.

³² Ezen igénk etimológiáját ld. Rédei 2001.

³³ Valamikor elkerülhette a figyelmemet e közlés értelme: határozottan emlékszem ugyanis, hogy gyerekkoromban Zalában mi *aluggy*, *feküggy* hangalakú felszólító módú igealakokat használtunk!

giájának tulajdonítható” (Honti 1985: 66–67). Jakab (1964: 41, 1999: 77) véleményével egyezően most tehát *d*-s tőalternánsból magyarázom ezen ige-csoport felszólító módú alakjait. Jakab (i. h.) azt is megemlíti, hogy a *hisz* ige felszólító módjában a nyelvemlékek szerint eredetileg ugyancsak rövid *gy* volt, és mindenképpen helyesnek látom azt a magyarázatát, hogy a *higgy* más igék, pl. a *hagyj* hatására tett szert a *ggy*-re. Egyébként úgy vélem, hogy a „*C + j*” kapcsolatban természetes a két mássalhangzó összekapcsolódásaként a hosszú mássalhangzós *ĆĆ*, *jj* hangszekvencia, pl. *měnj* (*měny*), *látja* (*lăttya*), *hallja* (*hajja*), *barátja* (*barăttya*), *sínje* (*sínnye*), *alja* (> *all’a* > *ajja*), tehát a *végy*, *věgyél*, *légy*, *lěgyél*, *ěgyél*, *így*, *igyál* rövid *gy*-jét vélem váratlannak. Ennek okát nem ismerem, miként annak okát sem, hogy két instabil tövű ikes igénk, az *észik* és az *iszik* miért preferálja a Sg2. személyű imperatívuszban az *-l* személyragot a \emptyset személyrag ellenében... A hét instabil tövű ige körében a *higgy(él)*, *higgyed* ~ *hidd* kivétel ez alól, ennek kétféle okát sejttem: vagy a két mássalhangzóból álló kapcsolat, a *dj* eredményezte a *ggy*-t: **hidj* > *higgy*, vagy a *higgy* más igék, pl. a *hagyj* hatására tett szert imperatívuszban a *ggy*-re, amint Jakab (1964: 41, 1999: 77) magyarázta (ehhez vö. még Bárczi 1958: 58, Benkő 1980: 208–209). Ezt a második lehetőséget látom valószínűbbnek amiatt, hogy a többi ilyen igében nincsen (hosszú) *ggy*, tehát pl. *tégy* ↔ **téggy*.

A R. *lěgy*, nyj. *lědzs* ’legyen’ konjunktívuszi alakokat annyiban tekinthetem indokoltnak *lěgyěn* és *lědzsěn* helyett, hogy a Sg3. személyű igealakjaink legtöbbszörre nem tartalmaznak valamilyen, személyjelöléssel kapcsolatba hozható elemet (vö. pl. *siet*, de *měgy* ~ *měgyěn*).

A *lěgy* (~ *lěgyél*) ↔ R. *lěgy*, nyj. *lědzs* ’legyen’ viszonya kapcsán még azt kell megjegyezni, hogy igazi felszólító mód köztudottan csak a 2. személyű alakokban van, a többi kötőmódúnak (konjunktívuszinak) tekinthető, mint a németben is, pl. *er warte* ’(hogy) ő várjon’, *er bitte* ’(hogy) ő kérjen’; az ilyen alakok azonban legtöbbszörre azonosak a Sg2. személyű imperatívuszi alakokkal: *warte!* ’várj!’, *vár(ja)d!*, *bitte!* ’kérj!’, *kér(je)d!*, ez tehát a régebbi magyar megoldással párhuzamos jelenség.

2.1.5. A hangváltozások sora a Sg2. személyű dentális mássalhangzójú személyjelölőkben

A magyar igealakoknak az eredeti ragtalanságát valló nézeteket Lakó (1990) egyértelműen elhárította, mondván, az ezeket képviselők nem ismerik (vagy szerintem inkább nem akarták elismerni) a nyelvcsalád tagjainak közösével kapcsolatos kutatási eredményeket. Kritikáját jogosnak tartom: „Abschließend möchte ich meiner Überzeugung Ausdruck geben, daß die fal-

schen pauschalen Kritiken, die auf der Unkenntnis der Tatsachen oder auf Verschweigung der Fakten basieren, zurückgewiesen werden müssen. Auch die Geschichtswissenschaft muß womöglich Tatsachen darlegen. Warum sollte die Geschichte der Sprachwissenschaft als eine Art Geschichtswissenschaft eine Ausnahme sein?“ (Lakó 1990: 135).

E pontban három, azonos forrásból származó elem létrejöttének körülményeit tárgyalom, és ebből a szempontból fontos adalékot jelent a következő idézet (noha az csak kettős alakú morfémáról szól): „Rendszerint akkor köszönheti létét hangváltozásnak egy új toldalék, ha korábban egy közös alakban egybeeső két szerepkör valamely hangváltozás következtében kettős alakot nyer, s a kettős alakhoz társuló kettős funkció funkciómegoszlással immár két különböző morfémához csatlakozhat” (E. Abaffy 1991b: 152).

U/FU/Ug $*-t >$ korai ősmagyar $*-\delta > *-\delta- \gtrsim *-\vartheta / *-\delta- >$ kései ősmagyar $-d(-) \sim *-\delta(-) / *-\delta(-) (= -l(-) / -sz(-))$. Tehát:

$*-t > *-\delta \gtrsim *-\vartheta / *-\delta$ (az instabil tövű igék ragozásának jelen idejében: $*-\vartheta > *-\delta (= -sz)$, vagyis $*(C)Vs-\vartheta >$ (asszimilációval) $*(C)Vs-\delta (= (C)Vs-sz)$),

$*-t > *-\delta \gtrsim -d \sim -l$ (a nem instabil tövű igék múlt idejű, feltételes módú és végül felszólító módú alakjaiban).

Ehhez ld. Honti 2018, 2019b: 396–398.

A Sg2. személyű személyjelölő morféma azért lett éppen $-d$ -vé (a t morfémát tartalmazó alakokkal való homonimiát elkerülendő, ld. a „1.1.1. A Sg2. személyű $-d$ végződés” című pontban), mert így a Sg2. sz. $*t\delta$ személyes névmás és a Pl2. személyű $*-t\delta k$ személyjelölő funkcióhordozó elemével csak egy lényeges fonetikai jegyben különbözött, tehát a funkció ellátása, vagyis a 2. személyre történő utalás nem szenvedett zavart.

Mivel a $*-\delta$ -nak és a $*-\delta$ -nek, amely utóbbi a tárgyias ragozás és a birtokos személyjelezés személyjelölőjévé a határozottság kifejezésére foglaldott le (mutatis mutandis ugyanez volt a helyzet a Sg1. sz. $*m\delta$ névmásból keletkezett $-m$ személyjelölővel is), egyidejűleg kellett létezniük, és a sporadikus $*-\delta > *-\delta$ változással az $*-\delta$ a kijelentő mód és a jelen idő kivételével (de vö. pl. $néz-é-l, néz-t-él / néz-t-el, néz-né-l, nézz-él / nézz-el$) vált a személyjelölés hordozójává, amely később analógiásan behatolt a többi kategóriába is, köztük a felszólító mód hosszabb alakját létrehozva (vö. pl. $néz-z \gtrsim néz-zé-l / nézz-el$). Így tehát a sporadikus $*-\delta > *-\delta$ változás azért következhetett be, mert a személyes névmáshoz fonetikailag erősen kötődő d a határozottság hordozójává lett (a tárgyias ragozásban és a birtokos személyjelezésben), és más, funkcióval nem terhelt dentális mássalhangzó nem állt rendelkezésre (csak az $-r$ jö-

hetett volna szóba, de ez képzőállományunknak csak nagyon periferikus eleme, vö. Ruzsiczky 1961: 380, Szegfü 1991: 191–192, ESz 675).

A $*\delta > (\vartheta \gtrsim) *s (= sz)$ megszületése az eddig ismertektől eltérő körülményeknek köszönhető, ez az általam instabil tövűnek nevezett igékben alakult ki.

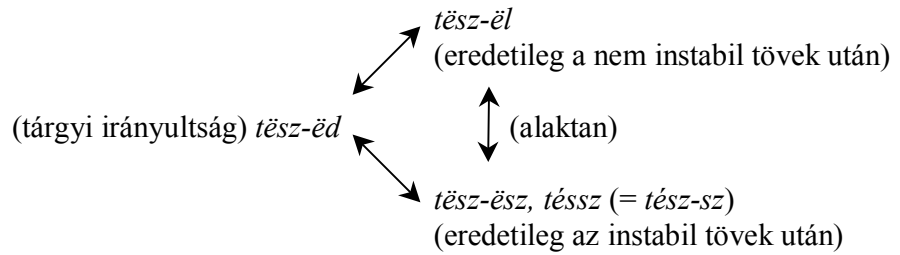
$$*tes-: *tes-et > *tes-ed \gtrsim *tes-e\delta > \begin{cases} \nearrow tes-el = tész-él \\ \searrow (*tes-e\vartheta >) *tes-es = tész-ész \gtrsim \\ téssz (= tész-sz) \end{cases}$$

A $*\delta$ zöngétlenedése $*\vartheta$ -vá gyaníthatólag szóvégi helyzetével magyarázható, bár esetleg az is lehetséges (talán kevésbé valószínűen), hogy közvetlenül $*-\delta > *s (= -sz)$ változás következett be. Az ezt követően létrejött *téssz* változat a jelen idejű töbe beépült $*s (= sz)$ kváziidőjel hasonító hatásának köszönhető ($*tes-e\delta (\gtrsim *tes-e\vartheta) > *tes-es >> téssz (= tész-sz)$). Az *s* közelében bekövetkezett $*\vartheta > s$ asszimiláció ismert az osztják hangtörténetben is, pl. V *sōγas*, DN *sēwās*, Kaz *sūs*, O *sus* ~ vog. TJ *tüks*, KU *täχs*, P *tāks*, So *taks* < OUG $*\vartheta\ddot{u}\gamma as$ ~ ma. *ősz* << FU $*sikše$ ($*sükše$) 'Herbst',³⁴ szórványosan a vogulban is *s*-szé lett a $*\vartheta$, pl. TJ *sāj*, KU *sāj*, P *sej*, So *saj* 'Eiter', de vö. osztj. V *lōj*, Vj *jōj*, *ōj*, DN *těj* 'Eiter', O *lij-* 'eitem' (ld. pl. Honti 2020a: 84–86). Jónéhány más nyelvben is hasonló hangváltozások mentek végbe (ld. Szerebrennyikov 1974: 124–127).

„Hátra van még annak magyarázata, miért járul az *-sz* mindig a csonka tövhöz, s csak hosszú mássalhangzó vagy mássalhangzó-torlódás esetén előzi meg a teljes tő: *hol-sz*, *mondasz*. A jelenség magyarázata az *sz* fonetikai természetében rejlik: e hang ugyanis könnyen kapcsolódhat mássalhangzóhoz. Így akár a mondatfonetikai helyzetben gyakori kétnyíltszótagos tendencia eredményeként jelent meg a csonka tő, akár arról van szó, hogy az *-sz* az ősmagyar kor olyan kései szakaszában vált raggá, amikor az igevégi vokálisok már eltűntek, az *sz*-nek egy mássalhangzóhoz való csatlakozása nem jelentett kiejtésbeli nehézséget, s a csonka tő állandósulhatott előtte. A jelen idejű *-d* : *-sz* szembenállás funkcionálisan ugyanúgy oszlott meg, mint a többi rag esetében: a névmásból [egy lépésben, H. L.] keletkezett rag a határozott, a másik [három, ill. négy lépésben keletkezett rag, H. L.] az általános ragozás eleme lett” (E. Abaffy 1991b: 132).

³⁴ De egy szóban ennek az ellenkezője is megtörtént, mégpedig disszimilációként: osztj. V *sort(!)*, DN *surt(!)* ~ O *sorās* ~ vog. KU *tōrās*, So *tōras* < OUG $*\vartheta\ddot{u}rās$ (Honti 1982: 140, 1999: 131) ~ ma. *arasz* << FU $*sor\mathfrak{z}$ ~ $*sor\mathfrak{z}-š\mathfrak{z}$ 'Spanne' (UEW 1: 448).

A Sg2. sz. alakok közti oppozíciók:



A $t > > d \sim l \sim sz$ változást követően történt meg az alanyi és a tárgyias ragozásba való beilleszkedés, de funkciómegoszlásnak az alapja az lehetett, hogy a Sg1. személyben is olyan új személyrag jelent meg, a *-k*, amely nem kötődve fonetikailag a megfelelő személyes névmáshoz mint a határozottság nyilvánvaló megtestesítőjéhez, csak egy határozott fogalomhoz, a cselekvő személyhez kötődött, míg az *-m* két határozott fogalomhoz, a cselekvő személyhez és a határozott tárgyhoz kötődött, következésképpen: $d \leftrightarrow l \sim sz$.

Az itt előadott hangtörténeti folyamatok kapcsán utalok a „0. Bevezető” részben idézett Benkő-véleményre és arra a nyilvánvaló körülményre, hogy az önállósulás útjára lépett magyar nyelv sem lehetett egységes, nyelvjárási-lag tagoltnak kellett lennie, amelyben párhuzamos és részben más-más eredménnyel járó változások is végbementek (vö. ehhez pl. Honti 2018a, 2019b, 2020a).

2.2. A P12. személyű végződés (-tok/-tők/-tök)

Nagyon régi, uráli kori elemről van szó, amely – a kérdésről nyilatkozók megállapításának megfelelően – valóban a **t* kezdetű 2. személyű személyes névmás eme mássalhangzójából és a **k* többesjelből áll, de nem az ősmagyarban álltak össze ezek személyjelölővé, hanem már az uráli (vagy éppen a preuráli) korban a P12. személyű **tšk* névmás agglutinációja révén született meg e morféma (ld. Honti 1997: 33), és ugyanakkor jött létre a **-tšk ~ *-tšk* palato-veláris pár, amely a magyarban viszonylag későn létrehozta az illabiális \leftrightarrow labiális oppozíciót is: *-tok ~ tők* \leftrightarrow *tök*.

3. Zárszó

„A tudomány nem érheti be a tényeknek, jelenségeknek az egyszerű constatalásával, hanem tudni akarja mindennek a miértjét is” (Szinyei 1888: 1). E régi igazság – noha e megfogalmazása csak ezen munkám során ötlött a szemembe – vezérelt ennek a talán bonyolult eszmefuttatásnak kidolgozása során is. Mivel régóta igazságnak vélt megállapítások helyébe eltérő tartalmú

új nézeteket próbáltam beiktatni, esetleges olvasóim némelyike talán a manapság divatosná vált szobordöntögetés megnyilvánulásának tekintheti ezen tetteimet; noha nézeteim kifejtését megelőzően kritikával kellett illetnem néhány korábban tevékenykedett kutató téziseit, remélhetőleg kollegiális és tárgyilagos szellemben sikerült megtennem.

A magyar nyelvben az igei és a névszói személyjelölés (vagyis az ige- és a névszóragozás) körében a 2. személyek végződése a következő hangalakú morféimák: Sg2.: *-d, -l, -sz, -∅*, Pl2.: *-tok/-tők/-tök*.

Az ezek eredetéről és történetéről született magyarázatokat két esetben fogadtam el, a *-d* és a *-tok/-tők/-tök* esetében. A korábbi kutatók szinte egyhangúlag ismerték el, hogy ezek a Sg2. személyű **tš*, ill. a Pl2. személyű **tšk* személyes névmások agglutinációja révén keletkeztek még az uráli alapnyelv idején; a Sg2. személyű végződés a korábbi szakemberek magyarázatának értelmében alkalmi *t > d* zöngésüléssel keletkezett bizonyos homonímiákat elkerülendő, pl. **füle-t* 'füled' ↔ **füle-t* 'fület' > *füle-d* 'füled' ↔ *füle-t* 'fület', **nézē-t* 'nézed' ↔ **nézē-t* 'nézett' > *nézē-d* 'nézed' ↔ (**nézē-t >*) *nézē-tt* 'nézett'; a Pl2. személyben nem voltak homonim párok, ezért megőrződhetett a *t*: *füle-tők* 'fületek', *néz-tők* 'néztek'; de ettől függetlenül is megőrződhetett a Pl2. személyű személyvégzésekben a *t*, mert a Pl2. személyű végződés mind a birtokos, mind az igei paradigmában sokkal ritkább volt, mint a Sg2. személyű.

Az *-l* és az *-sz* igei személyrag a talán általánosan elfogadott történeti magyarázat szerint frekventatív ige képzőből időjelle alakulván vált a Sg2. személy végződésévé, pl. *néz-él, látsz*. Én viszont ezeket is a Sg2. személyű **tš* névmásból vezetem le. Ennek alapja, hogy az intervokalikus **t* (más alapnyelvi zárhangokhoz hasonlóan) **δ* réshanggá is válhatott, amely további hangváltozások révén **l*-lé, **θ*-vá és ebből **s*-szé (= mai magyar *sz*) alakulhatott.

A **t > *δ > *l* változást téves meg gondolásból már több mint száz évvel ezelőtt is feltették a kutatók, és téves premisszából (az időközben tévesnek bizonyult uráli/finnugor alapnyelvi fokváltakozásból) kiindulva jutottak helyes eredményre; hasonló változásokat produkáltak egyebek közt a balti-finn és a szamojéd nyelvek is, ez a tény tehát megerősíti ezt a magyarázatot.

A *-∅* személyrag hirdetésének is elég komoly tudománytörténeti múltja van. Egyebek közt a mai magyar *vagy, mégy* 'mész', a nyelvjárási *lęgy* (~ köznyelvi *lęgyën*) 'legyen' igealakokból kiindulva sokan vélekedtek úgy, hogy a személyvégzések csak az ősmagyar korban járultak hozzá az ige- és a névszótövekhez, vagyis addig az egyes számú igealakok és a birtokként szereplő névszók pusztán tőalakban álltak, ennek az állapotnak a *vagy* 'vagy'

és a *mégy* 'mész' lenne a tanúja. A *vagy* 'vagy' és a *mégy* 'mész' esetében én a személyragos igealakok csonkulásával számolok (ilyenek a létező nyelvjárási *vagysz*, *mégysz*), míg a *légy* 'legyen' konjunktívuszi igealak valóban személyrag nélküli forma, de ez eléggé általános jelenség a Sg3. személyű igealakok körében, vagyis szinte teljesen azonos a Sg2. személyű imperatívuszi igealakokkal: *légy!* 'légy!'. Ennek párhuzama látható pl. a németben: *er warte* '(hogy) ő várjon', *er bitte* '(hogy) ő kérjen'; az ilyen alakok azonban legtöbbször azonosak a Sg2. személyű imperatívuszi alakokkal: *warte!* 'várj!', *bitte!* 'kérj!', *kér(je)d!*.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet 1982a: A *teszen* : *tőn* típusú igék az ősmagyar kor rendszerében. Magyar Nyelv 78: 416–425. = E. Abaffy 1982b.
- E. Abaffy Erzsébet 1982b: A *teszen* : *tőn* típusú igék az ősmagyar kor rendszerében. In: Sebestyén Árpád (szerk.), Hagyományápolás és megújulás. Debreceni magyar nyelvészeti napok. KLTE, Debrecen. 113–125. = E. Abaffy 1982a.
- E. Abaffy Erzsébet 1991a: Igei személyragjaink eredetéről. Vitás kérdések. Magyar Nyelv 87: 385–393.
- E. Abaffy Erzsébet 1991b: Az igei személyragozás. In: Benkő 1991: 122–159.
- Balassa József 1893: *Megyek*. Magyar Nyelvőr 22: 289–294.
- Balassa József – Simonyi Zsigmond 1895: Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Első kötet. Magyar hangtan és alaktan. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = TMNy.
- Balázs János 1973: Funktionswerte der Pronominalität. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1958: A magyar történeti szóalaktan I. A szótövek. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1975a: A magyar nyelv életrajza. 3. kiadás. Gondolat, Budapest.
- Bárczi Géza 1975b: A magyar *-ja ~ -i* személyrag története. Magyar Nyelv 71: 129–131.
- Bárczi Géza 1982: A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Nyelvészeti tanulmányok 24. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1990: A magyar igeragozás története. Nyelvtudományi Értekezések 130. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967: A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. Bartha Katalin 1958: Magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Beke Ödön 1911: Cseremiszi nyelvtan. Javított különnyomat a Nyelvtudományi Közleményekből. Finnugor Füzetek 16. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- Beke Ödön 1926: A határozóragok történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 55: 104–108.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei lemezei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1988: *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. kötet. *A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor 1988: *Geschichte der wolgafinnischen Sprachen*. In: Sinor 1988: 314–350.
- Bereczki Gábor 1990: *Chrestomathia Ceremissica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor 1994: *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I*. *Studia Uralo-Altica* 35. JATE, Szeged.
- Bereczki Gábor 2002: *A cseremisz nyelv történeti alaktana*. *Studies in Linguistics of the Volga Region. Supplementum I*. University of Debrecen, Debrecen.
- Bereczki Gábor 2003: *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Kiadó, Budapest.
- Berrár Jolán 1957: *A magyar történeti mondattan*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán 1967a: *A szóelemek alaktörténete*. In: Bárczi et al. 1967: 212–235.
- Berrár Jolán 1967b: *Mondattörténet*. In: Bárczi et al. 1967: 389–485.
- Budenz József 1884–1894: *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = UA.
- Bühler, Karl 1934/1982: *Sprachtheorie*. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart – New York.
- Castrén, M. Alexander 1854/1966: *Grammatik der samojedischen Sprachen*. *Uralic and Altaic Series* 53. Indiana University – Mouton & Co., St. Petersburg/Bloomington – The Hague.
- Collinder, Björn 1965: *An Introduction to the Uralic Languages*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles.
- CzF 4 = Czuczor – Fogarasi 1867.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1867: *A magyar nyelv szótára*. Negyedik kötet. M–Ő. Emich Gusztáv, Pest. = CzF 4.
- Csúcs Sándor – Honti László – Salánki Zsuzsa – Varga Judit 1991: *Statistik der uralischen Lautensprechungen*. *Linguistica, Series B, Documenta*, 1. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- DEWOS = Steinitz 1966–1993.
- Dulson, Andreas 1972: *Über die ursamojedischen Suffixe zur Bezeichnung der verbalen Person*. *Советское финно-угроведение* 8: 139–144. = Dul'zon 1973.
- Dul'zon, A. P. 1973: *А. П. Дульзон, Прасамодийские форманты глагольного лица*. In: К. А. Тимофеев (отв. ред.), *Актуальные проблемы лексикологии и словообразования*. Выпуск II. Новосибирск. 131–137. = Dulson 1972
- Erdődi József [1954] válasza az opponenseknek. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 6: 454–465.

ESz = Zaicz 2006.

- Ganschow, Gerhard 1965: Die Verbalbildung im Ostjakischen. Ural-Altäische Bibliothek XIII. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Givón, Talmy 1976: Topic, Pronoun and Grammatical Agreement. In: Li, Charles N. (ed.), Subject and Topic. Academic Press, Inc., New York – San Francisco – London. 149–188.
- Gombocz Zoltán 1912: Zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte. In: Thomsen-Festschrift. Otto Harrassowitz, Leipzig. 8–14.
- Gombocz Zoltán 1930: Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen. Ungarische Jahrbücher 10: 1–15. = Gombocz 1938.
- Gombocz Zoltán 1931: A magyar igealakok főtípusai. Magyar Nyelv 27: 142.
- Gombocz Zoltán 1938: Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen. In: Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 124–140. = Gombocz 1930.
- Györke József 1935: Die Wortbildungslehre des Uralischen. Bibliotheca Hungarico-Estica. Instituti Litterarum Hungarici Universitatis Tartuensis 15. O/Ü. J. G. Krüger Ant.-Ges., Tartu.
- Hajdú Péter 1966: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter 1973: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hartung, Lieselotte – Sauer, Gert – Schulze, Brigitte 1989: Nachträge aus der Sammlung ostjakischer Volksdichtung von Wolfgang Steinitz In: Kárpáti, Paul – Tarnói, László (Hrsg.), Berliner Beiträge zur Hungarologie. Berlin – Budapest. 2: 53–104.
- Häkkinen, Kaisa 1994: Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo – Helsinki – Juva.
- Hegedűs Attila 2011: A magyar igeragozás kialakulásának történetéhez. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.), Nyelvelmélet és diakrónia. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest – Piliscsaba. 171–178.
- Helimskij, Je. A. 1982: E. A. Хелимский, Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели (Лингвистическая и этногенетическая интерпретация). Наука, Москва.
- Honti, László 1975: System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. Janua Linguarum. Series Practica 246. Akadémiai Kiadó – Mouton, Budapest – Den Haag – Paris.
- Honti László 1976: Az osztják személyjelölő szuffixumok történeti áttekintése. Nyelvtudományi Közlemények 78: 71–119.
- Honti, László 1982: Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Bibliotheca Uralica 6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László 1984/1986: Chrestomathia Ostiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Honti László 1985: Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. Nyelvtudományi Közlemények 87: 49–87.
- Honti, László 1997: Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri). Finnisch-Ugrische Forschungen 54: 1–126.
- Honti László 1999: Az obi-ugor konzonzantizmus története. Studia Uralo-Altaica. Supplementum 9. JATE, Szeged.
- Honti László 2010–2011: Personae ingratisimae? A 2. személyek jelölése az uráliban. Nyelvtudományi Közlemények 107: 7–57. = Honti 2014.
- Honti, László 2012a: Das Zeitalter und die Entstehung der Personalpronomina mit velaren Vokalen. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 264: 121–129.
- Honti, László 2012b: Eine Lautanomalie im Kreise der uralischen Personalpronomina. In: Winkler, Eberhard – Bartens, Hans-Hermann – Hasselblatt, Cornelius (Hrsg.), Lapponicae investigationes et uralicae. Festschrift zum 65. Geburtstag von Lars-Gunnar Larsson. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 82. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 71–82.
- Honti László 2013a: „**Vanni vagy nem vanni*” ’to be or not to be’, avagy létige és kopula az uráli nyelvekben. Nyelvtudományi Közlemények 109: 7–32. ≈ Honti 2013b.
- Honti, László 2013b: Seinsverben und Kopulae im Uralischen. Linguistica Uralica 49: 241–272. ≈ Honti 2013a.
- Honti, László 2013c: Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. In: Honti László, Magyar nyelvtörténeti tanulmányok. Károli Könyvek. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Budapest. 201–254.
- Honti, László 2013d: Comments on Uralic Phonology. Acta Linguistica Hungarica 60: 1–68.
- Honti László 2014: Personae ingratisimae? A 2. személyek jelölése az uráliban. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. A 2010. május 3-án megválasztott akadémikusok székfoglalói. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = Honti 2010–2011.
- Honti László 2017a: Némely uráli mássalhangzókról. Folia Uralica Debreceniensia 24: 40–64.
- Honti László 2017b: A magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 196. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Honti László 2018: Ósmagyar hangtörténeti talányok 2. U/FU/Ug *-t- ösm. *-δ- ≧ *-z- > m. -d(-) ~ -z(-). Magyar Nyelv 114: 23–43.
- Honti, László 2019a: Bemerkungen zum Bestand der dentalen Spiranten der U/FU/Ug Grundsprache. Ural-Altaiic Studies / Уралo-алтайские исследования 4(35): 119–135.
- Honti László 2019b: Ósi esetragok „rejtőzködő” ugor képviselői. Magyar Nyelv 115: 385–407.
- Honti, László 2020a: Zur Frage nach den dentalen Spiranten in den Vorgängern der uralischen Sprachen. Folia Uralica Debreceniensia 26: 75–106.

- Honti László 2020b: *Látlak, nézlek – minek nevezzetek?* Magyar Nyelv 116: 402–416.
- Horger Antal 1926: A többes 1. személyű tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete. In: Emlékkönyv Csengery János hetvenedik, tanári működésének negyvenötödik és egyetemi tanárságának harmincadik évfordulójára. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged. 179–188.
- Horger Antal 1927: *Sajó* és társai. Magyar Nyelv 23: 497–502.
- Horger Antal 1931: A magyar igeragozás története. Acta Litterarum AO Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Sectio: Philologico-Historica. Tom. II. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó R.-T., Szeged.
- Imre Samu 1971: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Itkonen, T. I. 1958: Wörterbuch des Kolta- und Kolalappischen I. Koltan- ja kuolanlapin sanakirja I. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = KKLp 1.
- Jakab László 1964: A felszólító módjel kérdéseihez. Magyar Nyelvjárások 10: 37–50.
- Jakab László 1999: A felszólító módjel kérdéseihez. In: Jakab László, Tanulmányok az igeragozás köréből. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai, 73. szám. Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen. 105–121.
- Juhász Jenő 1939: A magyar igei személyragok történetéhez. Magyar Nyelv 35: 282–285.
- Kálmán Béla 1965: A 2. személy *-d* ragja. Magyar Nyelv 61: 165–170.
- Kannisto, Artturi – Eiras, Vuokko – Moisio, Arto 2013: Wogulisches Wörterbuch. Gesammelt und geordnet von A. K., bearbeitet von V. E., herausgegeben von A. M. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXV. Kotimaisten Kielten Keskuksen Julkaisuja 173. Société Finno-Ougrienne – Kotimaisten Kielten Keskus, Helsinki. = K-WWb.
- Katzschmann, Michael 1977: Bemerkungen zum uralischen Konjugationssystem. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 1: 127–148.
- KKLp 1 = Itkonen 1958.
- Klemm Antal 1925: A *-lak, -lek* tárgyas személyrag eredete. Magyar Nyelv 21: 256–259.
- Klemm Antal 1928–1940: Magyar történeti mondattan. A magyar nyelvtudomány kézikönyve II/6/1, II/6/2, II/6/3. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- M. Korchmáros Valéria 1973–1974: A magyar tárgyas igeragozás kialakulásának relatív kronológiájához. Néprajz és Nyelvtudomány 17–18: 161–168.
- Korhonen, Mikko 1981: Johdatus lapin kielen historiaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Korompay Klára 1991: A névszójelezés. In: Benkő 1991: 259–283.
- A. Kövesi Magda 1971: A magyar birtokos személyragozási rendszer kialakulásának kronológiájához. Magyar Nyelv 67: 35–46.
- Kukkonen, Pirkko 1984: Die merkmallosen Verbformen in den uralischen Sprachen. Finnisch-Ugrische Forschungen 46: 1–34.

- Kulonen, Ulla-Maija 1993: Johdatus unkarin kielen historiaan. Suomi 170. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kulonen, Ulla-Maija 2001: Zum *n*-Element der zweiten Personen besonders im Obugrischen Finnisch-Ugrische Forschungen 56: 151–174.
- K-WWb = Kannisto et al. 2013.
- Lakó, György 1990: Zur Frage der verbalen Flexion in der finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Gedenkschrift für Irén N. Sebestyén (1890–1978). Specimina Sibirica 3. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs. 129–135.
- Lehmann, Christian 1988: On the Function of Agreement. In: Barlow, Michael – Ferguson, Charles A. (eds), Agreement in Natural Languages. Approaches, Theories, Descriptions. Center for the Study of Language and Information, Stanford. 55–65.
- B. Lőrinczy Éva (szerk.) 1988: Új magyar tájszótár. Második kötet. E–J. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz 2.
- B. Lőrinczy Éva (szerk.) 1992: Új magyar tájszótár. Harmadik kötet. K–M. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz 3.
- B. Lőrinczy Éva (szerk.) 2010: Új magyar tájszótár. Ötödik kötet. Sz–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz 5.
- Lyons, John 1992: Introduction to theoretical linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- Majtyinszkaja, K. Je. 1979: К. Е. Майтинская, Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков. Наука, Москва.
- Mark, Julius 1931: Das System der Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 1929. Õpetatud Eesti Selts, Tartu. 50–62.
- Melich János 1910–1911: Jegyzetek a Müncheni és a Bécsi-kódexhez. Nyelvtudományi Közlemények 40: 233–245, 362–385.
- Melich János 1911: Alaktani magyarázatok. Magyar Nyelv 7: 241–246.
- Melich János 1913: A magyar tárgyias igeragozás. (Alaktani fejtegetés.) Magyar Nyelv 9: 1–14, 58–67, 105–111, 152–161, 207–212, 248–254, 297–306, 337–345, 392–399. = Melich 1914.
- Melich János 1914: A magyar tárgyias igeragozás (Alaktani fejtegetés). A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 14. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. = Melich 1913.
- Mészöly Gedeon 1931: A Halotti Beszéd tárgyias elbeszélő múlt alakjai magyar és finn-ugor szempontból. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Mészöly Gedeon 1942: Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica. XIV. kötet. Ferenc József-Tudományegyetem, Szeged. 90–112.
- Mészöly Gedeon 1982: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. In: Mészöly Gedeon, Népünk és nyelvünk. Gondolat, Budapest. 256–495.

- Mikola Tibor 1966: A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 62: 441–461.
- Mikola, Tibor 1988: Geschichte der samojedischen Sprachen. In: Sinor 1988: 219–263.
- Mikola, Tibor 2004: Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen aus dem Nachlass herausgegeben von Beáta Wagner-Nagy. *Studia Uralo-Altica* 45. Szegedi Tudományegyetem Finnugor Tanszék, Szeged.
- MoMaSz 1 = Péntek 2016.
- Moór Elemér 1952: Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2: 1–96.
- Munkácsi Bernát 1918–1919: Vom Köktürkischen zum Osmanischen. *Keleti Szemle* 18: 124–142.
- NyH⁷ = Szinnyi 1927.
- Nyíri Antal 1973: A magyar igeragozás történetéhez. *Magyar Nyelv* 69: 140–158.
- Nyíri Antal 1973–1974: A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozási rendszer kialakulásának története. *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18: 149–159. = Nyíri 2004.
- Nyíri Antal 2004: A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozási rendszer kialakulásának története. In: Nyíri Antal, Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok. Juhász Nyomda Kft., Szeged. 17–28. = Nyíri 1973–1974.
- NySz 2 = Szarvas – Simonyi 1891.
- Ostrowski, Manfred 1982: Zum Konzept der Kongruenz. In: Seiler, Hansjakob – Lehmann, Christian (Hrsg.), *Apprehension. Das sprachliche Erfassen von Gegenständen. Teil I. Bereich und Ordnung der Phänomene*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 252–269.
- Pánity Vukoszava 1913: Néhány sz hanggal bővülő v-tő kódexeinkben. *Nyelvtudományi Közlemények* 42: 174–219.
- Papp István 1968: Unkarin kielen historia. *Tietolipas* 54. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- Papp István 2014: Magyar nyelvtörténet. Kézirat. Debrecen.
http://mnytud.arts.unideb.hu/ukh/papp_ukh.pdf
- Péntek János (szerk.) 2016: A moldvai magyar tájnyelv szótára I/1. A–K. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. = MoMaSz 1.
- Pusztay János 1993: Rendszerkényszer és logika (Megjegyzések az uráli nyelvek személyes névmásaihoz). In: Hegedüs Attila – Laczkó Krisztina – Papp Lajos (szerk.), 103 tanulmány Hajdú Mihály 60. születésnapjára. *Névtani Értesítő* 15. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest. 269–270.
- Rapola, Martti 1933/1965: Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin. I. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 197. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.

- Rapola, Martti 1966, Suomen kielen äännehistorian luennot. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Ravila, Paavo 1941: Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 27: 1–136.
- Rédei Károly 1962: A tárgyaz igeragozás kialakulása. *Magyar Nyelv* 58: 421–435.
- Rédei, Károly 1988a: Geschichte der permischen Sprachen. In: Sinor 1988: 351–394.
- Rédei, Károly 1988b: Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- Rédei, Károly 1989a: Über die finnougriische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalaffixe. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 82: 193–209.
- Rédei Károly 1989b: A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. *Nyelvtudományi Közlemények* 90: 143–161.
- Rédei Károly 1990: Adalék a finnugor *-j (-i) múltidő-jel megfelelőihez. *Magyar Nyelv* 86: 75–77.
- Rédei Károly 1991a: Kiegészítő megjegyzések a finnugor *-j (-i) múltidő-jel osztják folytatójához. *Magyar Nyelv* 87: 447–449.
- Rédei Károly 1991b: Felfogásbeli különbségek a magyar nyelvtörténet egyes kérdéseiben a magyar és a finnugor nyelvtudományban. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.), *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 543–549.
- Rédei Károly 1996: A protouráli *t többesjel eredete. In: Mészáros Edit (szerk.), *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. A JATE Finnugor Tanszék különkiadványa. JATE Finnugor Tanszék, Szeged. 260–264.
- Rédei Károly 2001: Magyar *hisz* 'glauben'. *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 501–504.
- Ruzsiczky Éva 1961: A szóképzés. In: Tompa József (szerk.), *A mai magyar nyelv rendszere*. Leíró nyelvtan. I. kötet. Bevezetés, hangtan, szótan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 333–420.
- Sámson Edgár 1953: Igeragozási kérdések. *Magyar Nyelv* 49: 341–348.
- Sárosi Zsófia 2003/2005: Morfématörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172.
- Setälä, E. N. 1886: Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen. *Väitöskirja*. Helsinki.
- Setälä, E. N. 1887/1981: Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 2.
- Setälä, E. N. 1912a: Über Art, Umfang und Alter des Stufenwechsels im Finnisch-Ugrischen und Samojedischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen*. *Anzeiger* 12: 1–128.
- Setälä, Emil 1912b: Az -n rag a magyar igék 3. személyében. *Magyar Nyelvőr* 41: 29–33.

- Simonyi Zsigmond 1905: A magyar nyelv. Második, átdolgozott kiadás két térképpel s két külön melléklettel. Athenaeum, Budapest.
- Simonyi, Zsigmond 1907: Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik. Verlag von Karl J. Trübner, Straßburg.
- Simonyi Zsigmond 1913: Hibás olvasatok. Magyar Nyelvőr 42: 233–234.
- Sinor, Denis (ed.) 1988: The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln.
- Steinitz, Wolfgang 1989: Dialekt von Keuši. In: Steinitz, Wolfgang, Texte aus dem Nachlaß. Ostjakologische Arbeiten. Band III. Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag. 221–314.
- Steinitz, Wolfgang 1966–1993: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferung 1–15. Akademie-Verlag, Berlin. = DEWOS.
- Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond (szerk.) 1891: Magyar nyelvtörténeti szótár a legregibb nyelvmélekektől a nyelvújításig. Második kötet. J–S. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest. = NySz 2.
- Szegfű Mária 1991: A névszóképzés. In: Benkő 1991: 188–258.
- Szerebrennyikov, B. A. 1963: Б. А. Серебренников, Историческая морфология пермских языков. Издательство Академии наук СССР, Москва.
- Szerebrennyikov, B. A. 1964: Б. А. Серебренников, Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. Наука, Москва.
- Szerebrennyikov, B. A. 1974: Б. А. Серебренников, Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.
- Szinnyei József 1888: A birtokos személyragozásról. Magyar Nyelvőr 17: 1–8, 98–110, 145–154, 193–203, 241–249.
- Szinnyei József 1905: Simonyi Zsigmond. A magyar nyelv. Nyelvtudományi Közlemények 35: 427–451.
- Szinnyei, József 1910: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. G. J. Göschen'sche Verlagshandlung, Leipzig.
- Szinnyei József 1911–1912: A magyar *-n* személyrag. Nyelvtudományi Közlemények 41: 237–240.
- Szinnyei József 1915: A magyar tárgyias igeragozás. Magyar Nyelv 11: 1–15.
- Szinnyei József 1922: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Zweite, verbesserte Auflage. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger – Walter de Gruyter & Co., Berlin – Leipzig.
- Szinnyei József 1927: Magyar nyelvhasználat. Hetedik, javított és bővített kiadás. Finn-ugor kézikönyvek 3. Kókai Lajos kiadása, Budapest. = NyH⁷.
- Tauli, Valter 1956: The Origin of Affixes. Finnisch-Ugrische Forschungen 32: 170–225.
- Thomsen, Vilhelm 1912: A magyar tárgyias ragozásról. Magyar Nyelvőr 41: 26–29.
- TMNy = Balassa – Simonyi 1895.

UA = Budenz 1884–1894.

UEW 1 = Rédei 1988b.

ÚMTSz 2 = B. Lőrinczy 1988.

ÚMTSz 3 = B. Lőrinczy 1992.

ÚMTSz 5 = B. Lőrinczy 2010.

Uotila, T. E. 1933: Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 65.

Wiklund, K. B. 1915: Zur Geschichte der Personal- und Possessivsuffixe im Uralischen. *Le Monde Oriental* 9: 1–11.

Zaicz Gábor (szerk.) 2006: Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Könyvkiadó, Budapest. = ESz.

Zelliger Erzsébet 1980: Egy hiányzó láncszem történeti és leíró alaktani rendszerezésünk összekapcsolásához. *Nyelvtudományi Értekezések* 104: 775–780.

Zsirai Miklós 1931: Horger Antal: A magyar igeragozás története. *Magyar Nyelv* 27: 195–203.

Zsirai Miklós 1942: Névmástanulmányok. In: Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 487–502.

*

Second person nominal and verbal suffixes in Hungarian (a historical study)

Hungarian second person verbal and nominal suffixing involves the following morphemes: Sg2: *-d, -l, -sz, -∅*, Pl2: *-tok/-tők/-tök*.

The author considered the explanations that have been offered regarding the origin and history of these suffixes but he accepted them only in two instances: in the case of *-d* and *-tok/-tők/-tök*. Earlier, linguists unanimously accepted the hypothesis that these suffixes had developed through the agglutination of the Sg2 **tš*, and the Pl2 **tšk* personal pronouns in the era of the Proto-Uralic language. Furthermore, the Sg2 suffix had been created with voicing ($t > d$) to avoid homonyms, e.g. **füle-t* 'füled' (ear; Sg2 possessive) ↔ **füle-t* 'fület' (ear; Sg3. accusative) > *füle-d* 'füled' (ear; Sg2 possessive) ↔ *füle-t* 'fület' (ear; Sg3 accusative), **néz-ē-t* 'nézed' (to look at; Sg2 present) ↔ **néz-ē-t* 'nézett' (to look at; Sg3 past) > *néz-ē-d* 'nézed' (to look at; Sg2 present) ↔ (**néz-ē-t* >) *néz-ēt-t* 'nézett' (to look at; Sg3 past). Pl2 did not have homonymous pairs, so *t* was preserved: *füle-tők* 'fületek' (ear; Pl2 possessive), *néz-tők* 'néztek' (to look at; Pl2 present). Also, *t* could be preserved in Pl2 suffixes, because Pl2 was much less frequent both in the possessive and in the verbal declensions than Sg2. According to the generally

accepted historical explanation, the *-l* and *-sz* verbal suffixes may have developed from a frequentative verbal suffix to a time marking suffix in Sg2, e.g. *néz-él* (to look at; Sg2 present), *látasz* (to see; Sg2 present). The present paper however suggests that these suffixes originated from the pronoun **tš*. The basis for this hypothesis is the fact that an intervocalic **t* (similarly to other stops in the protolanguage) could develop into a fricative, which then could turn into **l* and then to **θ* and to **s* (=today's *sz*) through further phonetic changes:

tes-el = *tész-él* (to do; Sg2 present)
**tes-*: **tes-et* > **tes-ed* \gtrsim **tes-eδ*
 (**tes-eθ* >) **tes-es* = *tész-ész* \gtrsim *téssz* (= *tész-sz*)

The **t* > **δ* > **l* change had been suggested as early as a hundred years ago first, but those linguists reached the right conclusion on improper grounds (Proto-Uralic/Finno-Ugric consonant gradation has proved to be wrongly hypothesized since). Balto-Finnic and Samoyedic languages produced similar changes, which supports this explanation.

The *-∅* suffix has also got long history in academic literature. Several linguists thought that on the basis of the standard Hungarian *vagy* 'vagy' (to be; Sg2 present), *mégy* 'mész' (to go; Sg2 present) or the dialectal *lëgy* (~standard *lëgyën*) 'legyen' (to be; Sg3 conjunctive) the personal suffixes were only added to the verbal and nominal stems in the Proto-Hungarian era and until then the singular verb forms and the nouns used to refer to a possession were bare stems without suffixes. In the case of the verb forms *vagy* 'vagy' (to be; Sg2 present) and *mégy* 'mész' (to go; Sg2 present) the author suggests truncation (see the dialectal *vagysz* and *mégysz*) while the conjunctive *lëgy* 'legyen' (to be; Sg3 conjunctive) is truly an unsuffixed form, though this is not a rare case in Sg3. This form is almost completely identical with the Sg2 imperative verb form: *lëgy!* 'lëgy!' (to be; Sg2 conjunctive). Similar examples in German are e.g. *er warte* '(hogy) ő várjon' (to wait; Sg2 conjunctive), *er bitte* '(hogy) ő kérjen' (to ask for; Sg2 conjunctive). However, these forms are mostly identical with the Sg2 imperative forms: *warte!* 'várj!, vár(ja)d!' (to wait; Sg2 imperative) *bitte!* 'kérj!, kér(je)d!' (to ask for; Sg2 imperative).

Keywords: Hungarian language, Proto-Uralic/Finno-Ugric, personal suffixes, historical morphology, historical phonology.

LÁSZLÓ HONTI

A Westh-kódex keletkezési körülményei

JUHOS Meri

Debreceni Egyetem
juhos.meri@arts.unideb.hu

Bevezetés

A finn írásbeliség a reformáció térhódításának köszönhetően az 1500-as években született meg. A lutheri reformáció központi céljának tekintette, hogy az istentiszteletek minden országban a nép nyelvén hangozzanak el, s így a latinul nem tudó emberek is megérthessék a prédikációkat. Ennek következtében, ahogy sok más országban is, az első finn nyelven kiadott művek egyházi tartalmúak voltak: bibliafordítások, imádságoskönyvek és a különböző egyházi események levezényléséhez használt papi kézikönyvek.

A finn nyelvű prédikálás Stockholmban hamarabb kezdődött, mint Finnországban. Az első finnül prédikáló egyházi személyről 1533-ban tesznek említést: Martti, Martinus Olavi, illetve Márton néven jegyzik (a teljes neve nem ismert) (Tarkiainen 1990: 44–46, Pihlajamaa 2010).

A finn irodalmi nyelv megteremtőjének Mikael Agricolát (1510 k.–1557) tartjuk, akinek művei javarészt 1542 és 1552 között jelentek meg. Mivel nyomtatott formában Agricola művei voltak az elsők, amelyek az utókorra maradtak, az ő műveinek kiadásától szokás számítani a finn írásbeliséget. Azonban az 1800-as évek végén bekerült a köztudatba egy addig nem ismert kéziratos finn nyelvű szövegemlék is, amely egykori tulajdonosáról a Westh-kódex nevet kapta. A mű egyetlen példányban létezik, a Finn Nemzeti Könyvtár Fennica-gyűjteményében őrzik. Keletkezésének körülményeiről és korábbi lelőhelyeiről csak hiányos információk maradtak fenn (OIT 1968: 1418).

Ki volt Westh?

A kódex birtokosát aláírás vagy pecsét alapján azonosíthatjuk. A kérdéses kódex két tulajdonjelző pecsétet tartalmaz, egyet 1545-ből, a másikat 1549-

ből. Mindkettőn Mathias Johannis Westh neve olvasható, emellett az ő aláírása is szerepel a kódexben, 1546-os dátummal.

Mathias Johannis Westh Rauma káplánja és iskolamestere volt (Paarma 2000). Rauma a középkori hat finn város egyike volt,¹ a Botteni-öböl partján fekszik, alig száz kilométerre Turkutól. Mindkét területen a nyugati nyelvjárás jellemző jegyei figyelhetők meg. A Turkuból kiinduló reformáció hatása is viszonylag hamar eljutott Raumába.

Westh életéről nagyon kevés információ áll rendelkezésre, Rauma előtti tevékenységéről semmit sem tudunk, csupán halálának a dátuma biztos (1549). Bár a pecséteken és a kódexben olvasható Westh neve, ő valószínűleg nem szerepel a készítők között. A kódexet ugyanakkor rendszeresen használhatta, mert sok helyen találhatók benne jegyzetek. Westh anyanyelve a svéd lehetett, mert bizonyos részekben a finn szöveg fölött latin fordítás található, ami arra utal, hogy a latint jobban értette, mint a finnt.

Westh művelt és valószínűleg jólétben élő tudós ember lehetett, hiszen a könyvnyomtatás előtti időszakban a kézzel másolt egyházi szövegek birtoklása keveseknek adatott meg.

A kódex keletkezési ideje

A kódex keletkezési idejének meghatározása több szempontból is nehézségekbe ütközik. A kódexekre általánosan jellemző, hogy nem állandó részekből állnak, hanem különböző szerzők által, különböző időpontokban és helyeken írt vagy másolt szövegrészek vannak összefűzve. A részek tulajdonosváltáskor – vagy ha más miatt szükségtelessé váltak – gyakran helyet cseréltek, vagy kerültek át más kötetekbe. Ez jellemző a Westh-kódexre is. Eredetileg a kódex egybe volt kötve egy 1541-ben kinyomtatott svéd mise- és kéziratkönyvvel, amin szintén szerepel Westh neve. A kódex megtalálásakor először azt hitték, hogy a szövegek ennek a svéd nyelvű műnek a fordításai, de csakhamar kiderült, hogy a finn részek régebbiek. Ez pedig azt jelenti, hogy a kódex egyes részei már Agricola művei előtt léteztek, így tehát a Westh-kódex tekinthető az első finn nyelvű (kézírásos) nyelvemléknek (Häkkinen 2012a: 9).

Mivel a kor nyelvemlékei elsősorban vallási szövegek és azok fordításai voltak, a kódex születésének meghatározásakor célszerű először a lehetséges forrásszövegek keletkezési idejét, vagy még inkább azt az időszakot behatárolni, amikor a forrásszövegek hozzáférhetővé váltak a másolást és fordítást végzők számára.

¹ A városok: Turku (a főváros), Viipuri, Naantali, Porvoo, Rauma és Ulvila.

A 16. században a finn tudományos élet szinte csak Turkura koncentrált. A reformáció tudósai itt dolgoztak, itt nyílt lehetőségük a forrásszövegek felhasználására, így a kódex készítői valószínűleg ebből a körből kerülhettek ki. A kódex nem egy ember műve, erről árulkodik a több különböző kézírás, az eltérő szóhasználat, a szövegbeli jegyzetek, javítások és megjegyzések. Az oldalak számozása is arra enged következtetni, hogy az egyes részek külön készültek, majd több különféle kötetben is szerepelhettek, míg végül a most ismert formában össze nem fűzték őket (Setälä – Wiklund 1893: XI).

Mindezen kívül a kódex tartalmában is találhatunk utalásokat a szöveg keletkezésének idejére. A különböző egyházi szertartások, például a keresztelek menete nem volt mindig állandó, ezért nagyjából behatárolható, hogy milyen időszakban volt divat a szövegben leírt szokás, az imádságok kiválasztása és sorrendje. A Westh-kódexben egyszerűsítve írják le a keresztelek menetét: a pap megkérdezi a gyerek nevét, majd imádkozik érte. Agricolánál a bevezető sokkal hosszabb, a pap a „lényeges rész” előtt üdvözlí az egybegyűlteket és a keresztszülőket. Ez utóbbi rész Luther keresztelekről szóló művének finn fordítása. Hasonló eltérések figyelhetők meg a házasságra vonatkozó szövegben is (Häkkinen 2012c: 16–17; Knuutila 1988).

A liturgikus és kottajelölések is segítséget nyújthatnak, ugyanis a kódex sok olyan üres oldalt tartalmaz, amin kottavonalak láthatók. Az 1500-as évek közepén csak Stockholmban lehetett finn nyelvű műveket nyomtatni, de kottavonalakat ezekben a nyomdáknál sem tudtak készíteni egészen 1701-ig. Ezért a kottát is tartalmazó helyeken a kottavonalakat előre rányomtatták a papírra, amire aztán a tulajdonos írta be kézzel a hangjegyeket. Az oldalak egy része végül azért maradhatott üresen, mert miután megjelentek a nyomtatott egyházi művek, már senki nem írta kézzel tovább a kódexeket, hiszen az rendkívül hosszadalmas és – lévén más lehetőség – felesleges is lett volna (Tuppurainen 2012b: 89).

Mivel a mű különböző részei láthatóan eltérő körülmények között keletkeztek, a kódex anyagát nem lehet egységes egésként kezelni, az egyes részletek különálló vizsgálatára van szükség.

Az egyes részek különböző keletkezési idejét bizonyítja a felhasznált papír vizsgálata is. A papír korának meghatározásában elsősorban a vízjelek nyújthatnak segítséget, amelyek Európában a 14. századtól váltak általánossá. A középkorban a papírt lenrongyokból készítették oly módon, hogy a préselésükhöz használt dróthálónak köszönhetően a lapok halványan vonalazottak voltak. A vízjel úgy keletkezett, hogy a dróthálóba előre belevéstek különböző mintákat, amelyek még a készítés során nyomot hagytak a papírban,

de kész állapotban csak a fény felé fordítva látszódott. Eleinte csak díszítés céljával helyezték el mintákat a papíron, később viszont a vízjel a papír gyártójának és gyártási helyének azonosítójává vált (de Hamel 1992).

A Westh-kódexben a vízjel a lapok közepére esik. A kódex a vízjelek és az összefűzéshez használt cérna alapján három különböző papírból készült. A kézirat nagy része (1–133. fólió) ugyanolyan papírra készült, amelyen a vízjel egy emberi kezet ábrázol, ujjain koronákkal. A kódexben található másik két vízjel is egyfajta kézmotívumot ábrázol. A 134. fólión egy vonal fölött lévő csillag vagy virágmotívum látható, a vízjel másik fele viszont nincs meg, ami azt jelenti, hogy a következő fólió hiányzik. Az utolsó részben egy, a korábbinál lényegesen kisebb és egyszerűbb kézmotívum található (Kallio 2012: 16–17).

A különböző középkori vízjelekből több katalógus is készült, de a Westh-kódexben lévő vízjelek nem egyeznek meg teljesen egyik katalógusban található mintával sem, így a papír eredetének azonosításához nem adnak igazán jó támpontot.

A kódex lehetséges készítői

A kódexet több kéz írta, másolta, de a pontos keletkezési helyhez hasonlóan a készítőik kilétét is homály fedi.

A kor művelt rétege az 1500-as években elsősorban a svédet használta, hiszen a latin mellett ez volt az oktatás nyelve, s többségük valószínűleg svéd felmenőkkel büszkélkedhetett.² Az egyes szövegekben fellelhető hibák arra utalnak, hogy bizonyos részek másolását olyan ember végezhette, aki nem is tudott finnül, ezért jellegzetes másolási hibákat ejtett, nem vette észre, hogy rosszul írt valamit. Ahol a hibák javítása is megtalálható, ott a másolónak kellett, hogy legyen finn nyelvtudása is (de ez nem feltétlenül jelent finn anyanyelvűséget). A kézikönyv rész különösen sok javítást és hibát tartalmaz. Bizonyos esetekben tipikus másolási hibáról beszélhetünk (pl. egy helyen a beteg mondandója helyett a pap mondandóját írták le), míg előfordul, hogy a „hiba” az író (másoló) eltérő nyelvjárásából adódik, és a későbbi használó ezeket folyamatosan javítgatta (pl. a délnyugati dialektusban használatos *ollu* típusú végződéseket később mindenütt kiegészítették *ollut* formára). A szöveg folyamatos használatát jelzi, hogy a tulajdonos a finn szöveg fölé olykor latin fordítást írt. Ezek olyan esetekben fordulnak elő, amikor a finn szövegben nem odaillő vagy hibásan írt szó szerepel (pl. *meille* ’nekünk’ helyett *mielle* áll a szövegben; tisztázásul fölé van írva a latin *nobis* ’nekünk’).

² A mai napig viták folynak arról, hogy Mikael Agricola svéd vagy finn anyanyelvű volt-e.

Jogosan merül fel a kérdés, lehetett-e maga Agricola a szövegek egy részének írója. Emellett szólhat, hogy Agricola a turkui katedrálisiskola igazgatója volt 1540 és 1548 között, így akár ott lehetett volna ő is a szerzők között. Ez ellen viszont több érvet is fel lehet sorakoztatni. Agricolának vannak olyan művei, amelyek egyeznek a kódexben találhatókval, de a saját munkáiban mindig jelzi, hogy az adott mű forrásszövege még milyen más nyelveken létezik; a Westh-kódexben ilyen bejegyzések nem szerepelnek. Előfordul olyan szöveg, melyről a saját művében Agricola feltünteti, hogy svéd és latin fordításokban érhető el, miközben ekkor már a finn fordítás is olvasható volt a Westh-kódex lapjain. Mindez arra enged következtetni, hogy a kódexről Agricola nem tudott, hiszen akkor megemlítette volna a finn fordítást is, sőt, az is lehet, hogy egy már meglévő finn szöveg esetén nem a forrásnyelvből fordított volna, hanem egyszerűen lemásol(tat)ta volna a finn nyelvű szöveget.

A Westh-kódex írói/másolói a gót kurzív kézírást alkalmazták. A gót betűk ún. *textura* típusa a 12–15. században általános volt az egyházi szövegekben. A kéziratban található írásképek világosan mutatják, hogy a készítők eltérő képzettségi szinten voltak. A szövegekben található szépen díszített iniciais, és vannak kevésbé kidolgozott, gyakorlatlanabb kézre utaló részek is. A díszítésekhez használhattak mintát a forrásszövegekből, de akár korábbi nyomtatott művekből is. Az eltérő kézírások nem mutatnak a füzetekhez köthető szabályosságot, gyakori, hogy több füzetben csak egy kéz vagy egy füzetben több személy írása található meg. Ugyanannak a személynek az írása a kódex több különböző részén is előfordul, ami jelezheti, hogy milyen lehetett a kézirat eredeti kötési sorrendje. A szövegben gyakran fordulnak elő befejezetlenségre utaló jelek, pl. az iniciaisnak kihagyott helyek (Kallio 2012: 18–19).

Az írók vagy másolók személyazonosságáról semmilyen aláírás, monogram vagy kolofon³ sem árulkodik. Az egyetlen, esetlegesen azonosítható kézírás magáé Westhé, akinek aláírása és megjegyzései több helyen megtalálhatók a kódexben.

Mivel Westh Raumában iskolamesterként is működött, elképzelhető, hogy bizonyos részeket a tanítványaival másoltatott. De talán valószínűbb, hogy Agricola tanítványai közül kerülhettek ki a kódex írói vagy másolói, hiszen a katedrálisiskola volt az, ahol Finnországban elsőként képeztek egyházi szövegek fordítására alkalmas egyéneket. Mivel a kódex több kéz műve, az ke-

³ A kolofon a középkori könyvek végén elhelyezett egyfajta impresszum, amely tartalmazza az író vagy másoló nevét, a készítés helyét és idejét. Később ebből alakult ki a cím.

vésbé valószínű, hogy Raumában egy egész fordító- és másolócsoport működött volna.

A kódex további sorsa

A kódexet tehát valószínűleg Turkuban másolták, fordították, onnan kerülhetett Raumába, Mathias Westh-hez. A kódexben a különböző vallási szövegek mellett egy svéd nyelvű adóösszeírás is helyet kapott, ami tartalmazza a környékbeli, egyháziilag Raumához tartozó falvak neveit és az egyházközségben dolgozó személyzet tagjait (Kallio 2012: 11–12).

A kódex útja Raumából Helsinkiig Westh 1549-es halála után kezdődött meg, sorsát a különböző pecsétek, adomány- és hagyatéki listák alapján lehet hozzátételesen nyomon követni. Westh két tulajdonjelző pecsétjét (1545 és 1549) Vehmaa templomának pecsétje követi. Rauma 1690-ig a vehmaa-i egyházkerülethez tartozott, így magától értetődőnek tűnik, hogy Westh halála után a kéziratok adomány vagy vásárlás útján Raumából átkerültek Vehmaa egyházközségbe.

Vehmaa templomi kasszajegyzéke és leltári jegyzéke az 1600-as évektől kezdve maradt fenn. Az 1645–1686 közötti időszak listájában szerepel egy „régí finn és svéd nyelvű kézikönyv”. Sajnos, a kézirat beszerzésének évét nem jegyezték fel, de több mint valószínű, hogy a kérdéses mű maga a Westh-kódex volt. Az ezt követően megjelent Agricola-kézikönyv (*Käsikiria*, 1549) már nyomtatott formában terjedt, az újabb svéd és finn nyelvű egyházi kézikönyveket pedig csak 1614-től kezdve adták ki. Ezeket azonban nem illették volna a „régí” jelzővel). Az 1696-os leltári jegyzékben is szerepel a kézirat „régí kézikönyv” megjelöléssel, de itt már át van húzva. Ilyen jelölés több helyen is előfordul a hasonló jegyzékekben, a kérdéses értéktárgy eladását vagy más módon való átruházását jelentette, a leltárjegyzékeket tehát nem írták újra frissítéskor, hanem egyszerűen kihúzták belőle azt, ami már nem volt a birtokukban.

A következő nyomokat a Turkui Akadémia könyvtárjegyzékében találjuk, amelyet 1772-től Henrik Gabriel Porthan⁴ vezetett. A lista megemlíti egy Mathias Calonius nevű professzort,⁵ aki három 16. századi, egyházi szövegeket tartalmazó kéziratot adományozott a könyvtárnak, amelyek közül az egyik nagy valószínűséggel a Westh-kódex volt.

⁴ Henrik Gabriel Porthan (1739–1804), a Turkui Akadémia professzora és főkönyvtárosa, a finn történettudományok atyja, a fennofil mozgalom kiemelkedő alakja.

⁵ Mathias Calonius (1738–1817) finn jogász és államférfi, 1778-tól haláláig a Turkui Akadémia professzora volt.

A későbbi könyvkötőmester, Jorma Vallinkoski is vezetett leltárt a Turku Akadémia könyvtáráról, amely egészen az 1820-as évekig nyúlik vissza, de nála már nem találunk utalást arra, hogy a kódex ekkor még a könyvtár tulajdonában lett volna.

A kézirat a 19. században átkerült Turkuból Helsinkibe. Az 1828-as turkui tűzvész után az Akadémia az új fővárosba költözött. Itt a régi akadémiai pecsétek helyére új, a régít mintázó sárgaréz pecsétet tettek (de az eredeti, 1761-es dátum meghagyásával). Ezt az újabb típusú pecsétet 1866-ig használták. A Westh-kódex borítóján az 1761-es évszám olvasható, de ezt már Helsinkiben üthették rá (Kallio 2012: 12–13).

A kódex külalakja

Maga a kódex 144 – az első kivételével – számozott oldalból áll. A később rákerült borítók 188 x 150 mm-esek, kartonból készültek, amelyen barna alapon sötét márványminta látható. A kötet gerincén fekete bőrből készült ragasztott szalag van, amelyre a következő címkét nyomtatták: „Käsikirja [kézikönyv] 1546” (Kallio 2012:14).

A kódexek jellemzésénél általános szempont az ún. fóliók szerinti elemzés. A *fólió* fizikailag az írásra szánt egy darab lapot jelenti, amelynek elejét a *recto*, hátulját a *verso* kifejezéssel jelölik. Azokban a kéziratokban, ahol számozást találunk, gyakran nem az oldalakat számozták, hanem csak a fóliókat, ezért az oldalak számát (hiánytalan ívek esetén) a fóliók számának megduplázásával kapjuk meg. A középkori kódexekben több lapot hajtogatnak egymásba, amelyeket a közepükön varrással rögzítettek. Ezek a füzetek átlagosan nyolc lapból álltak, ezekhez a későbbiekben további részeket is lehetett csatolni. Mivel az egyes íveket meghatározott módon rögzítették a kódexek bekötésekor, a papír vízjelezése segíthet egy esetleges laphiány vagy betoldás felfedezésében. Az ún. Gregory-szabály értelmében a nyolc lapból készült füzetekben vízjeles oldallal szemben mindig vízjeles oldal áll, tehát ha ettől eltérőt találunk, ott vagy hiányzik a vízjeles lap, vagy az elé került be egy vagy több másik lap (de Hamel 1992).

A Westh-kódex számozása ránézésre következetlennek tűnik. Gyakran található egy lapon több különböző oldalszám, amely arra utal, hogy korábban más művekkel egybekötve tárolták. Ezenkívül az oldalszámokkal jelölt mennyiség sem azonos az oldalak valódi számával. A kódex 144 lapja 20 különböző füzetbe van kötve, ezek között van, amelyik megőrizte az eredeti szerkezetet, míg mások eltérnek attól (1–3., 18. és 20. füzet). A füzetek több helyen hiányosak, pl. a kézikönyv első füzetének első oldala hiányzik. Érdekes módon a könyvmolyok is segíthetnek behatárolni egy-egy füzet eredeti

kezdetét és végét, ugyanis a molyok rágásnyomait el lehet különíteni. Így pl. a 18. és 19. füzet papírjában található rágásnyomok arra utalnak, hogy ezek a részek hosszú ideje vannak már ugyanabban a kötésben (az újrakötésekkor a nagyon megrongálódott, szétrágott lapokat cserélték), mert a moly nyomai a 128. fóliótól egészen a 142.-ig tartanak (Kallio 2012:16).

A tintahasználatban is található eltérés. A keresztelést tartalmazó részen (34v fólió) vörössé fakult barna tinta látható, míg a kézikönyv többi része egy másik, sötétebb tintával íródott. Ez utalhat arra, hogy az adott rész valamiért ki volt emelve, fontosnak tartották. Hasonló célból helyeztek el a kódexeket használók ún. *maniculá*-kat (tkp. 'kis kéz'), amelyek mutatóujjokkal mutató kezeket ábrázoló rajzok voltak. Ilyen jelölés található a 44r fólión, de nehéz lenne megmondani, hogy ezt a szöveg írója adta hozzá vagy csak később került oda. Mivel a kódexek szerkezete gyakran változott, különböző kulcsszavakat is írtak a lapok széleire, ami egy újrakötés esetén megkönnyítette a tartalmak keresését, ilyen található például a 47v fólión.

A kódex szerkezete, tartalmi felépítése

A teljes műből 122 oldal finn nyelvű, ezen kívül kevés latin és svéd szöveget tartalmaz (Häkkinen 2012a, 2012c).

A mű három legterjedelmesebb része a) egy templomi kézikönyv, b) a német prédikátor, Urbanus Rhegius⁶ lélekgyondozó kézikönyvének finn fordítása és c) a mise leírása, de ezeken kívül a könyv tartalmaz miseénekeket kötésként finnül és svédül, illetve a könyv végén helyet kapott egy használati utasítás is, amelyben többnyire betegségek kezelésére vonatkozó tanácsok vannak svéd nyelven, valamint találhatóunk a kódexben finn nyelvű szekvenciákat (vallásos kórusdalokat) és imádságokat is.

Templomi kézikönyv. A kódex legnagyobb részét, az 5.-től a 11. füzetig egy liturgikus kézikönyv foglalja el. Az első oldal címlap, ahol Mathias Westh aláírása és az 1546-os dátum szerepel. A nyitólap másik oldalán egy regiszter található, ami jelöli, hogy melyik lapon melyik tartalomjegyzék kezdődik. Ez a tartalomjegyzék arra utal, hogy a kézikönyv után következő Litánia és Mise részt is a kézikönyvhöz tartozónak számolták. A betűk formája és a kötés mikéntje alapján ezt a részt egy személy készítette. A szöveg nagy része gót kurzív betűtípus, míg egyes címek díszesebb gót betűkkel vannak írva.

⁶ Urbanus Rhegius, eredetileg Urban Riegel (1489–1541) német prédikátor és reformátor, Luther követője. Nevének latinosítása után kezdett el protestáns műveket publikálni (Wagenmann 1889: 374–378).

Eredetileg ez a rész egy 1541-ben újrakiadott, nyomtatott, svéd nyelvű kézikönyvvel volt egybekötve, de Kauko Pirinen (1962: 106) kutatásaiból tudható, hogy a kézikönyv – legalább részben – 1541 előttről származik.

Az Uppsalai Egyetem könyvtárából előkerült egy, a Westh-kódex kézikönyvével nagyrészt megegyező finn kézikönyv-fordítás, amelyet a Westh-kézikönyv másolatának tartanak (Setälä – Wiklund 1893). Az is lehetséges, hogy a két szöveg egyazon forrásszöveggel rendelkezik. A Svédországban talált kézikönyv tartalomjegyzéke viszont eltér a Westh-kézikönyvétől: míg utóbbiban a Litánia és Mise rész a kézikönyv 8. és 9. fejezeteként van jelölve, az előbbiben a Litánia a nyolcadik fejezet, a Mise viszont egy különálló mű.

Érdekesség, hogy az Agricola által kiadott kézikönyvben (*Käsikiria*, 1549) is meg van jelölve utolsó részként a Litánia (*Julki Rukouset*), de azt a gyakorlatban csak a misével együtt használták.

Sieluin vahuistos [’A lelkek megerősítése’]. Urbanus Rhegius német protestáns prédikátor 1529-ben német nyelven kiadott ún. lélekgyógyító kézikönyvének⁷ finn fordítása. A szöveget 1537-ben svédre is lefordították, de a fordító kiléte ismeretlen.⁸ A mű egyetlen ismert finn fordítása a Westh-kódexben található meg. Teljes címe (*Sieluin vahuistos lohutos ia läkitys aina kyllän keluoinen, mutta caicken enimmän cooleman tuskas* [’A lelkek megerősítése, vigasztalása és gyógyítása mindig nagyon szükséges, de mindenekelőtt a halál fájalmában’]) és tartalma – a bibliai idézetek és a magyarázatok fordítása – arra utal, hogy a fordító nem a német eredetiből, hanem a svéd szövegből dolgozott

A kézikönyvet olyan papoknak szánták, akiknek betegekkel vagy haldoklókkal kellett foglalkozniuk. Tartalmaz tanácsokat a betegek vigasztalásával kapcsolatban, és olyan magatartásformákat, amelyek betartásával az ember elkerülheti a pokolra jutást. Ezeket bibliai idézetekkel szemlélteti, majd el is magyarázza azokat. Maga az írott szöveg inkább tűnik piszkozatnak, mint kész műnek, ugyanis rengeteg javítás található benne. Előfordul, hogy egy teljes sor hiányzik a szövegből, majd ugyanazon kéz által, de más tintával a hiányzó rész a lap alján betoldásra került. A befejezés is bizonytalan, kétszer

⁷ Eredeti címe: *Seelenn ärtzney für gesund und krancken zu diesen gefährlichen zeyten* [A lélek gyógyírja az egészségre és a betegségekre ezekben a veszélyes időkben]. A mű egy középkori áhítatoskönyv, az *Ars moriendi* [A haldoklás művészete] alapján készült.

⁸ Olavus Petri (eredetileg Olof Persson, 1493–1552) svéd pap, reformátor hagyatékában találták meg 1919-ben, de semmi nem utal arra, hogy ő fordította volna svédre (Gassmann et al. 2005: 260).

is szerepel a „vége” kifejezés (*Loppu, Jumalan olkoon kiitos* ’Vége, legyen hála Istennek’, *Loppu Jumalan nimen* ’Isten nevében vége’), de utána mégis folytatódik a szöveg. Ez szintén arra utal, hogy egy nem letisztázott másolatról van szó (Häkkinen 2012: 24–26).

Svéd és finn nyelvű misedallamok. Ez a rész az első számozott lapon⁹ kezdődik. Ezek szövegek kottákkal, amelyeknek a finn fordítása szintén megtalálható a kódexben, a 91. fóliótól kezdődően. Stockholm első, 1570 környékén megjelent templomi énekeskönyve szintén tartalmazza ezeket, ráadásul ugyanilyen sorrendben, ami arra utal, hogy a forrásszöveg mindkét esetben ugyanaz lehetett. Közös még a két műben, hogy mindkettő ugyanazokat a régi liturgikus jelöléseket használja, amelyek a későbbi hasonló művekben már nincsenek meg. Az énekek finn fordításában található hibák, javítások egyértelműen mutatják, hogy a forrásszöveg a svéd nyelvű változat volt.

Finn nyelvű szekvenciák. Ez a rész alkotja a negyedik és ötödik füzetet, összesen hét finn nyelvű éneket tartalmaz. Ezek között van olyan, amelyik Agricola imádságoskönyvében (*Rucouskiria*, 1544) is szerepel. A szóban forgó ének, a *Pyhen Hengen Armo* [lat. *Sancti Spiritus assit* ’A Szentlélek kegyelme’] szövegének vége azonban nem azonos a kódexben és Agricola művében. Ez is arra utal, hogy a kódex Agricolától függetlenül készült. A többi mű között van egy, amelynek nem ismeretes a latin forrása, az ismert svéd változatok pedig mind fiatalabbak, mint a kódex. Ez akár azt is jelentheti, hogy az ének eredetileg finn nyelven született meg. A szöveg egy része – feltehetőleg a konzerválás folyamata alatt – szinte láthatatlanná halványult, ezért az iniciálékat és a fontosabb címeket később újraírták, ill. újrarajzolták

Használati utasítás betegségek kezelésére svéd nyelven. Finnország területén meglehetősen hosszú ideig a papok feladata volt a betegek ellátása, így nem meglepő, hogy egy káplán könyvei között füveskönyveket vagy egyéb gyógyászati kiadványokat is találunk (Sirelius 1921: 569–572.). A Westh-kódexben található hasonló szövegek közül az első a lázas betegségek gyógyítására vonatkozik, utána pedig egyfajta kivonat következik korábban megjelent füves- vagy gyógyszeres könyvekből. Hasonló művek már az 1400-as években is léteztek svédül, ezeket elsősorban latin forrásból fordították. A kódexben található szöveg is nagy számban tartalmaz latin kifejezéseket. A gyógyászati rész után egy helyenként nehezen olvasható jegyzetömb

⁹ Előtte vannak számozatlan lapok is.

következik, ahová svédül jegyezték be a gyógyítással kapcsolatos adatokat, például azt, hogy ki mikor milyen készítményt kapott.

A kódex kutatástörténete

Habár a kódex több mint száz éve került elő, meglepő módon eléggé kevesen foglalkoztak vele. E. N. Setälä¹⁰ és K. B. Wiklund¹¹ 1893-ban kiadott belőle részleteket a *Suomen kielen muistomerkkejä* [A finn nyelv nyelvmélei] című könyvben. Ebben a kódexben található kézikönyvet és misét párhuzamba állították Agricola műveivel. A kódexről ez nem adott teljes képet, mivel sok olyan része van, amely Agricola műveiben nem található meg.

A Westh-kódexszel kapcsolatban Maria Kallio végzett kodikológiai¹² kutatásokat, ő a kézirat szerkezetét, külalakját, a benne található kézírásokat elemezte a kódex korának és keletkezési körülményeinek meghatározása céljából (Kallio 2012). Erkki Tuppurainen a templomi énekeket vizsgálta a vallási zenetörténet szempontjából (Tuppurainen 2012a), Lauri Pihlajamaa az áhítatoskönyvben található bibliai idézeteket vetette össze Agricola fordításaival (Pihlajamaa 2012). Maria Lehtonen azokra a kevésbé ismert szekvenciákra helyezte a hangsúlyt kutatásában, amelyek feltehetőleg eredetileg is finnül íródtak (Lehtonen 2012). Kaisa Häkkinen a Westh-kódexet vetette össze Agricola műveivel (Häkkinen 2012b). Ezek a tanulmányok a reformáció emléknepja alkalmával 2012-ben Turkuban kiadott *Tutkimuksia Westhin koodeksista* [Kutatások a Westh-kódexről] című tanulmánykötetben jelentek meg, Kaisa Häkkinen szerkesztésében.

2010 és 2012 között a turkui egyetem nyelvészprofesszora, Kaisa Häkkinen és hallgatói lefotózták és átírták a szövegeket, lehetővé téve, hogy a kódex hozzáférhető, kutatható (és könnyebben olvasható) legyen (Häkkinen 2012c). Ennek ellenére a teljes művel foglalkozó nyelvészeti tanulmány ezidáig még nem jelent meg (Häkkinen 2012c: 7–8).

¹⁰ Emil Nestor Setälä (1864–1935) finn nyelvész, folklorista és politikus. 1893 és 1929 között finn nyelv és irodalom professzora a Helsinki Egyetemen.

¹¹ Karl Bernhard Wiklund (1868–1934) svéd nyelvész, az Uppsalai Egyetem finnugor tanszékének professzora.

¹² A kodikológia, vagy más néven kéziratban a könyv alakú kézírások nyelvmélekek vizsgálatával foglalkozó tudományág. A Westh-kódexhez hasonló kéziratgyűjteményeket összesített kéziratnak nevezik, azok sokrétű tartalma miatt. Az egyes részek elkülönítése többféle szempontból történhet: kézírás, papír, füzetek száma, a papírévek mennyisége és minősége mind információt hordoz a kódex előéletéről, keletkezéséről és útjáról mindaddig, míg a napjainkban ismert formája létrejött.

Irodalom

- Gassmann, Gunther – Hendrix, Scott H. – Ahonen, Tiina – Rusama, Jaakko (toim.) 2005: Johdatus luterilaiseen tunnustukseen. Kirjapaja, Helsinki 2005.
- Häkkinen, Kaisa (toim.) 2012a: Tutkimuksia Westhin koodeksista. Turun yliopiston suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen oppiaineen julkaisuja 2. Turku.
- Häkkinen, Kaisa (toim.) 2012b: Westhin koodeksin suhde Mikael Agricolan teoksiin. In: Häkkinen 2012a: 43–92.
- Häkkinen, Kaisa (toim.) 2012c: Codex Westh. Westhin koodeksin tekstit. Turun yliopisto, Turku.
- de Hamel, Christopher 1992: Medieval craftsmen: scribes and illuminators. British Museum Press, London. <http://web.ceu.hu/medstud/manual/MMMhu/home.html>
- Kallio, Maria 2012: Westhin koodeksin kodikologiaa. In: Häkkinen 2012a: 10–28.
- Knuutila, Jyrki 1988: Regulat ia oienuxet. Vuonna 1549 annetut ohjeet avioliiton solmimisesta ja siinä elämisestä. Teologinen aikakausikirja 1988/4: 282–292.
- Lehtonen, Maria 2012: Jnhimisen wiheläitzdhest – suomeksi kirjoitettu sekvenssi? In: Häkkinen 2012a: 117–162.
- OIT 1968 = Havu, Ilmari (toim.), Otavan Iso Tietosanakirja 5. Otava, Helsinki.
- Paarma, Jukka 2000: Mathias Johannis Westh. Kansallisbiografia. SKS, Helsinki. <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/420>
- Pihlajamaa, Lauri 2010: Tukholman seurakunnan ensimmäinen sarnaaja: Mathias Westh? Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 100: 71–92. <http://elektra.helsinki.fi/se/s0356-0767/100/tukholma.pdf>
- Pihlajamaa, Lauri 2012: Raamatunlauseet „Sielun lääkkeessä”. In: Häkkinen 2012a: 93–116.
- Pirinen, Kauko 1962: Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 62. Helsinki.
- Setälä, E. N – Wiklund, K.B. 1893: Suomen kielen muistomerkkejä. SKS, Helsinki.
- Sirelius, Uno Taavi 1921: Suomen kansanomaista kulttuuria 2. Otava, Helsinki.
- Tarkiainen, Kari 1990: Finnarnas historia i Sverige 1. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Tuppurainen, Erkki 2012a: Westhin koodeksi reformaatioajan kirkkomusiikin dokumentina. In: Häkkinen 2012a: 29–43.
- Tuppurainen, Erkki 2012b: Codex Westh: Westhin koodeksin kirkkolaulut. Sibelius Akatemia, Helsinki.
- Wagenmann, Julius August 1889: Rhegius, Urbanus. In: Allgemeine Deutsche Biographie 28: 374–378. https://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Rhegius,_Urbanus&oldid

Online források:

<http://agricola.utu.fi>

<http://enciklopedia.fazekas.hu/mufaj/Szekvencia.htm>

<http://tekstuaalitetidensanasto.finlit.fi>

<http://web.ceu.hu/medstud/manual/MMMhu/home.html>

<https://stilustan.files.wordpress.com/2014/09/gc3b3tbetc5b1k.pdf>

https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/103426/Codex_Westh_kirkollinen_kasink.pdf?sequence=1&isAllowed=y

*

On the origins of Codex Westh

The birth of Finnish literacy is largely the product of the spread of the Reformed faith, which triggered a demand for Finnish language religious texts. The first printed Finnish texts were prepared by Mikael Agricola who can be considered as the establisher of Finnish written culture and his works as the first written sources of Finnish language. However at the end of the 1800s, a collection of manuscripts not yet studied was discovered and it came to be called as Codex Westh after its former owner. The uniqueness of the manuscript lies in the fact that certain parts of it were proven to be older than Agricola's works and it also contains a part (the book of Urbanus Rhegius) the only Finnish translation of which is included by this volume only.

It is a considerably difficult task to find out about the origins of this codex, because it does not contain any kind of clue regarding its author, its place of origin or its copyist, only some seals of the owner. Codicological studies have tried to isolate the individual texts within it and the quality of the paper has been studied to find the place of origin, but the results did not turn out to be relevant. The various kinds of handwritings can be distinguished within the codex, but there are no references on to whom they may belong. With the help of the seals in the book and on the basis of some library inventories of the era, the journey of the codex was successfully mapped from Rauma, Westh's place of residence to the library of the University of Helsinki, where it can be found today.

The manuscript is made up of 144 pages of text, 122 of which are in Finnish. The volume also contains some Swedish and Latin texts. The largest texts within the book are: a church handbook; the only Finnish translation of a German reformer's, Urbanus Rhegius's book on spiritual guidance; and the

description of a church service. Furthermore, the codex also contains some Finnish and Swedish church songs, prayers and a guide for various diseases. Part of the book is identical with Agricola's certain works on similar topics, but Codex Westh also contains some sections that are not mentioned by Agricola or that describe an older church ritual compared to the one in Agricola's work.

Although the existence of the codex was already known at the beginning of the 20th century, very few studies have been published about it. Mainly scholars of church history studied the descriptions of church services and the musical scores of church songs in it. In 2012, Kaisa Häkkinen and her students published the whole text of the codex in a printed format, but no linguistic study has been published about the full text up until this point.

Keywords: Codex Westh, Mathias Johannis Westh, Mikael Agricola, Finnish literacy

MERI JUHOS

„A számik apostola” Thomas von Westen élete és munkássága

KELEMEN Ivett

Debreceni Egyetem
kelemenivett5@gmail.com

A számi írásbeliség történetének kezdőpontja egybeesik a keresztény hittérítő misszionáriusok tevékenységével. Az orális hagyományaiban élő számik számára a hittérítés egyszerre jelentette a számi kultúra hanyatlását és fejlődését. Míg a lutheránus egyház a tradicionális sámánhit végleges felszámolását tűzte ki célul, ugyanakkor az anyanyelvű igehirdetés, a számik anyanyelven való megszólítása együtt járt a számi nyelv fejlődésével és fejlesztésével is.

A számik közé indított missziós tevékenység szinte mindig egy-egy személyhez és/vagy ideológiai áramlathoz köthető. A 18. század elején Dán-Norvégiában fokozódott a missziós munka, melynek ideológiai alapját az egyre inkább terjedő pietizmus¹ jelentette. Jóllehet Peder Krog trondheimi püspöknek (1654–1731) voltak kételyei ezzel a lutheránus valláson belül kialakult mozgalommal szemben, IV. Frigyes király házasságtörő és alapvetően erkölcsstelen élete ellenére² (vagy annak kompenzálására) nagy érdeklő-

¹ A pietizmus (lat. *pietas* 'jámborság') a 17–18. században az evangélikus egyházon belül kibontakozó, az egyház megújulását szorgalmazó vallási mozgalom, amely a 17. század végi Németországban indult útjára, elsősorban Philipp Spener (1635–1705) evangélikus teológus révén. Spener a lelki újjászületést és megújulást, az egyéni odaadást és a kegyesség által történő személyes átalakulást hangsúlyozta. Mozgalma Svájcban, illetve Skandinávia és a Baltikum területén talált a legtöbb követőre. A reformációt nem lezárt ténynek, hanem folyamatnak tekintette. A pietizmus célja az öskereszténység vallási életének föllevenítése, ezért mércéje a Szentírás, főleg az Újszövetség. A pietizmus hatására fölénybe került a gyakorlat az elméleti teológiával szemben (<http://lexikon.katolikus.hu/P/pietizmus.html>).

² IV. Frigyes (1671–1730, uralk. 1699-től) híres volt „nőügyeiről”. 1695-ben például feleségül vette Mecklenburgi Lujzát, majd anélkül, hogy elvált volna tőle, kétszer is (1703, 1711) újabb házasságot kötött, bigámiát követve el ezáltal.

dést tanúsított a pietizmus, és ezzel együtt a missziós tevékenységek, a pogány alattvalók megtérítése iránt is (Steen 1954: 102).³

A Számiföldre irányuló szervezett missziós tevékenység (norvégul *Finne-misjonen*) vezetője, ezzel együtt a számi nyelv fejlődéstörténetének kiemelkedő alakja volt Thomas von Westen (1682–1727), norvég pap és misszionárius, akit a norvég szakirodalom szinte kivétel nélkül a „számik apostola”⁴ titulussal illet.

Míg a von Westen életrajzát bemutató legkorábbi írásokból⁵ valóban a tökéletes keresztény vezető eszményképe sugárzik, addig az utóbbi időkben⁶ napvilágot látott tanulmányok rávilágítanak olyan tényekre, jellemvonásokra is, melyek alapján jól érzékelhető e megnevezés túlzott romantikája. A kritikusabb perspektívából von Westen inkább egy elszánt, már-már fanatikus, roppant szeszélyes és kíméletlen személyiségként jelenik meg.

Tanulmányomban von Westen életének és munkásságának rövid, vázlatos ismertetésére vállalkozom. Ő volt a számi írott nyelv norvégiai első, valódi pártfogója, aki – a pietista mozgalomhoz kapcsolódva – megszervezte a Szentírás (illetve annak részeinek) számira fordítását,⁷ a számi nyelvű tanító- és misszionáriusképzést.

1. Thomas von Westen élete

Thomas von Westen életének három korszaka különíthető el. Az első korszak gyermek- és tanulóéveit öleli fel 1709-ig. A második korszak az 1711–1716 közötti tudományos munka, a Syvstjernen papi csoport alapításának

³ Fontos megjegyezni, hogy a missziós munka nem volt mentes politikai felhangoktól sem. A misszionáriusok feladata volt például a határok ellenőrzése is (Kjølaas 1995: 27), ugyanis olyan területeken dolgoztak, ahol az Oroszország, Svédország és Dán-Norvégia közötti határok sokáig nem voltak világosak (ezzel együtt a számik nemzeti hovatartozása sem), s így igyekeztek az adott misszionárius anyaországa számára „megnyerni” az ott élő számikat.

⁴ E megnevezés használatos volt az oroszországi számik között működő Trifon av Petsjenga (1495–1583) orosz ortodox papra, misszionáriusra is, aki a Finnország, Norvégia és Oroszország határvidékén élő kolta számikat térítette (ld. https://snl.no/Trifon_av_Petsjenga).

⁵ Az egyik legelső biográfia (1787) Hans Hammond írása. Hammond nem véletlen volt elfogult, hiszen neves rokon életrajzát ismertette: Hans Hammond anyja ugyanis Thomas von Westen mostohalánya volt.

⁶ Vö. pl. Steen 1954, Skjelmo – Willumsen 2017a.

⁷ Nincs ugyan információ arról, hogy maga is fordított volna, de lehetséges, hogy Mózes első könyve 6–7. fejezetének 1721-ben készült, ismeretlen szerzőnek tulajdonított számi fordítása az ő munkája (Kjølas 1995: 49).

ideje, míg a harmadik, az 1716-tól 1727-ben bekövetkezett haláláig tartó időszakának központjában a missziós tevékenység áll (Böckman 1983: 193).

1.1. Gyermek- és ifjúkora

Thomas von Westen 1682. szeptember 13-án született Tondheimben. Apja Arnoldus (Arnold) von Westen gyógyszerész volt, aki kétszer házasodott. Az első felesége Maren Jacobsdatter Lund volt, akitől két fia született, Cyriachus és Matthias von Westen. Második feleségétől, Inger Thomisdattertől született első gyermeke volt Thomas von Westen⁸ (Steen 1954: 151–152). Már kisgyermekként nagyon szeretett volna megtanulni olvasni. Hatéves korában megismerkedett a helyi latin iskola⁹ diákjaival, akik megtanították neki a betűket, és könyveket is kölcsönöztek számára. Ő maga is a latin iskolába járt, majd tanulmányai végeztével 1697. július 17-én, féltestvérével, Matthiasszal beiratkoztak a Koppenhágai Egyetemre.

Westen teológiát szeretett volna tanulni, de apja inkább a gyógyszerész pályára szánta. Így von Westen köztes megoldásként orvostudományt kezdett tanulni. Ezután tért át a teológiára, és igen korán, még 16 éves kora előtt, 1698. május 30-án befejezte alapképzését, teológiai vizsgáját pedig egy évvel később, 1699. június 20-án tette le *haud illaudabilis*¹⁰ minősítéssel.

Feltehetőleg még ugyanabban az évben az észak-norvégiai Nordland megye Helgeland kerületébe¹¹ ment házitanítóként Jacob Dass bíróhoz (1649–1724), ahol annak fiait, Sørent, és a papköltő Petter Dasst oktatta (Skjelmo 2017: 85). Pontosán nem tudni, meddig maradt Nordlandban, de feltehetőleg 1703-ig, amikor a Dass-fivérek felvételt nyertek a Koppenhágai Egyetemre.

Ezt követően ő is visszatért Koppenhágába, és nyelveket tanult. Számos európai mellett keleti nyelveket is elsajátított. Erről az időszakról kevés információ áll rendelkezésre, de az bizonyos, hogy anyagilag nagyon nehéz időszaka volt.

⁸ Ebből a kapcsolatból további hat lány és három fiú gyermek született.

⁹ Mai Trondheimi Katedrális Iskola, norvégul *Trondheim katedralskole*.

¹⁰ A norvégiai egyetemeken, főiskolákon korábban használt értékelési szint. Az ide tartozó osztályzatok: 1,0–1,5: *laudabilis prae ceteris* 'kimagasló (a többiekhez képest)'; 1,6–2,5: *laudabilis* 'dicséretes'; 2,6–3,2: *haud illaudabilis* 'nem nyugtalanító'; 3,3–4,0: *non contemnendus* 'nem megvetendő'; 4,0–: *immaturus* 'éretlen'.

¹¹ Vélhetően itt ismerkedett meg a számi kultúrával és nyelvvel (Storm 2012: 267).

2. Pályafutásának kezdete: a nélkülözés időszaka

Egyetemi, tudós karrierje akkor indult, mikor 1706-ban I. (Nagy) Péter orosz cár (1672–1725) Nicolaus von Langhe ezredest Dániába küldte, hogy keressen a „Professor Linguarum & Eloqventiæ”¹² pozícióba megfelelően képzett szakembert. Az ezredesnek Westent ajánlották, aki meg is kapta az állást.¹³ A szerződést aláírta ugyan, de olyan szintű tartozásai voltak, hogy hitelezői nem engedték meg a külföldi utazást, nem hagyhatta el Dán-Norvégiát. Szerződésének része volt, hogy az első évben az orosz követ adjutánsaként kellett tevékenykednie Koppenhágában. Az oroszországi utazás lehetősége így alapvetően csak 1708-ban jöhetett volna szóba, azonban – vélhetően a fenti okokból – soha nem valósult meg (Böckman 1983: 196).

Westen pénzügyei akkor kezdtek valamelyest rendeződni, amikor a Koppenhágai Királyi Könyvtár (Det Kongelige Bibliothek i København) könyvtárosa lett, de még mindig éhezett és továbbra is jelentős adósságai voltak (Steen 1954: 153).¹⁴

1708-ban aztán elkezdett pályázni a megüresedett papi állásokra. 1709-ben sikerrel járt, kinevezték lelki vezetővé a norvégiai Trondheimtől délre, Romsdal körzetben található, Veøy településre.¹⁵

Vélhetően anyagi problémái miatt a 28 éves Westen 1709 őszén feleségül vette a jómódú 55 éves dán özvegyasszonyt, Anna Pedersdattert (kb. 1655–1746) (Böckman 1983: 196; Skjelmo – Willumsen 2017b: 10).

2.1. A Syvstjernen közösség

1713-ban barátjával és paptársával, Nils Engelharttal (kb. 1668–1719) és öt másik pappal¹⁶ együtt Romsdalban megalapították a *Syvstjernen*¹⁷ pietista papi közösséget. A csoport egyik fő törekvése az volt, hogy a számi lakosságot evangélikus hitre térítsék. Ehhez szükségesnek tartották, hogy a számik saját nyelvükön hallhassák az egyház üzenetét.

¹² Nyelv és retorika professzor.

¹³ Kinevezéséről ld. Hammond 1787: 45–48.

¹⁴ A kinevezés valószínűleg csak arra az időszakra vonatkozott, amíg az akkori könyvtáros, Johan Conrad Wolfen (1656–1730) Velencébe utazott IV. Frigyes királlyal (1708. november – 1709. július), és Westen szolgálatait állítólag nem is fizették meg (Böckman 1983: 196).

¹⁵ Kinevezése megtalálható a koppenhágai Nemzeti Levéltárban.

¹⁶ Jens Juel (1665–1727), Amund Barhow (1665–1728), Mentzer Ascanius (1681–1740), Peder Strøm (1682–1741), Eiler Hagerup (1685–1743) (Storm 2017: 64).

¹⁷ Egy csillagkép megnevezése, szószerint Hét Csillag, magyarul Fiastyúkként ismert.

A csoport megvizsgálta az egyház és a gyülekezetek működési körülményeit, és arra a következtetésre jutott, hogy a keresztény erkölcsi romlás megállításához szélesebb körű, szigorúbb intézkedésekre van szükség. Indítványozták a 17. századi egyházi rendeletek szigorítását, valamint reformokat dolgoztak ki. Először Trondheimben keresték fel a korábban már említett Peder Krog püspököt, aki azonban szkeptikus volt, és óvatosságra törekedett a norvég egyház pietizmusával szemben. Az anyanyelvű számi térítést illetően a püspök úgy vélekedett, hogy az igehirdetésnek dán nyelven, és nem számiul kell történnie.

A csoport számos levelet írt Koppenhágába is, amelyben elégedetlenül nyilatkoztak a plébániákról, a gyülekezetek életmódjáról, és javaslatokat is tettek lelki fejlődésükre. Thomas von Westen 1714. április 17-én közvetlenül IV. Frigyes dán királynak írt levelet. A király üdvözölte kérésüket, és bizottságot¹⁸ nevezett ki a Syvstjernen által javasolt változtatási javaslatok értékelésére (Skjelmo 2017: 85).

2.2. A Missziós Főiskola Koppenhágában

1714-ben IV. Frigyes Missziós Főiskolát (*Missionskollegiet*, hivatalos megnevezése: *Collegium de cursu evangelii promovendo*),¹⁹ indított Koppenhágában, amelynek célja az volt, hogy térítő munkát szervezzenek a dán-norvég gyarmatokon,²⁰ valamint a finnmarkeni²¹ számik és a grönlandi lakosság körében. A főiskola vezetésére a király Johan Georg Holstein (1662–1730) titkos tanácsost jelölte ki. Mivel a főiskola tagjai sem ismerték a finnmarkeni számik helyzetét, így egy olyan megbízható személyt kezdtek keresni, aki elutazhat a számikhoz északra, s tervet készíthet a misszióról és a leendő misszionáriusok oktatásáról.

A misszóval kapcsolatban a Syvstjernen papegyesület is elküldte tanácsait. Azt javasolták, hogy a misszionáriusok költségeit ne a számik viseljék, mert azzal a misszió ellen fordulhatnak. Továbbá úgy vélték, hogy a fiatal

¹⁸ A bizottság tagjai: Johannes Steenbuch és Johannes Trelund professzor, valamint a koppenhágai esperes, Jacob Lodberg volt.

¹⁹ 1716-tól 1802-ig a norvégiai számik közötti missziós munka vezető szervezete volt (Steen 1954: 102).

²⁰ „Tranquebar ceyloni császártól történt megvételével kezdetét vette a dán gyarmatosítás” (Képes 2009: 43). A Missziós Kollégium ide, Dél-India mai Tamil Nadu tartományában fekvő Tranquebarba is tervezett missziót.

²¹ Norvégia legészakkeletibb és egyben legnagyobb (74 293 km²) kiterjedésű tartománya. Lakosainak száma 76 ezer. Lappföld részét képezi, az itt lakók egynegyedét teszik ki a számik.

számikat úgy kell képezni, hogy minden családból legalább egy tanítani tudja a többieket, és hogy az imákat le kell fordítani a saját nyelvükre.

Eiler Hagerup pap, a Syvstjernen egyesület egyik tagja Koppenhágába utazott, és a Missziós Főiskola tanácsadója lett. A vezetőség ezt követően vette fel a kapcsolatot Westennel, aki felajánlotta, hogy összekötője lesz a Missziós Főiskolának és a térítést kezdeni kívánó papoknak²² (Skjelmo 2013: 46). A kapcsolatok eredményeként 1716. február 28-án, anélkül, hogy jelentkezett volna, Westent kinevezték a finnmarkeni misszió vezetőjévé.²³

2.3. A Seminarium Scholasticum és a Seminarium Domesticum

1717-ben von Westen Trondheimben szemináriumot hozott létre a számi ajkú misszionáriusok, katekéták és tanárok oktatása céljából. A szeminárium a már meglévő Katedrális Iskolával működött együtt. Az Iskolában egy új tisztséget is létrehoztak neki: a *vicarius*, azaz a misszió helyi felügyelője lett (Skjelmo 2013: 55). A Seminarium Scholasticum tanára volt Isaac Olsen is, aki a tanítás mellett számi fordításokat²⁴ készített, és Westennek a missziót érintő munkáját is segítette.

Westen a szemináriumban minden nap kétórás teológiai foglalkozásokat tartott a Katedrális Iskola felsőbb osztályainak. A Seminarium Scholasticum mellett Thomas von Westen Trondheimben saját forrásaiból finanszírozva egy másik iskolát is létrehozott otthonában, amelyet Seminarium Domesticum néven említenek. Itt fiatal számi fiúk részesültek tanári képzésben.²⁵ A Domesticum képzési ideje két év volt (Sjelmo 2013: 56–57). Westen halálát követően mindkét intézmény befejezte működését.²⁶

²² Jóllehet von Westen megírta a főiskolának, hogy papokat és tanárokat kell küldeni a missziós munka előkészítésére Finnmarken megyébe a számik közé, de egyértelműen nem arra gondolt, hogy ezt neki magának kellene megvalósítania (Böckman 1983: 200).

²³ Ld. https://nbl.snl.no/Thomas_Von_Westen

²⁴ Fordításai: Mózes 1: 1–3; Máté evangéliuma, János evangéliuma 1–2; katekizmusi szövegek.

²⁵ Első missziós útjáról hozta magával a fiúkat, például Ivar Poulsent Nessebyből, aki aztán az északkelet norvégiai, varangeri számi iskolamestere lett.

²⁶ A Seminarium Scolasticum már 1724-ben megszűnt, mivel Krog püspök és a Katedrális Iskola vezetője (Nils Pedersen Krog, a püspök fia) sem támogatta a számi nyelv oktatását (Böckman 1983: 202).

3. Missziós utak a számiak közé

Az 1716–1723 közötti időszakban von Westen összesen három utat tett Trondheimtől északra.

1716. május 29-én a Missziós Főiskola utasításait követve első missziós útjára ment Finnmarkenbe.²⁷ Legfontosabb feladata az volt, hogy ellenőrizze, hol a legalkalmasabbak a körülmények az iskolák és templomok építésére; vizsgálta a számi térítés feltételeinek lehetőségét. Az útra Westen magával vitt 384 darabot Luther kis katekizmusából, 500 ábécéskönyvet, 50 evangéliumi könyvet, 30 énekeskönyvet²⁸ (Steen 1954: 177). Von Westen véleménye szerint a számi kereszténység nagyon „hiányos” volt. Útja során megállapította, hogy a legtöbb számi megkeresztelkedett, és az év bizonyos szakaszaiban az oltárhoz is járult, de emellett még mindig gyakorolta a számi természetvallást és ragaszkodott a régi áldozati kultuszhoz. Saját maga is megtapasztalta, amint egy számi sámán (*noaidi*)²⁹ megkereszteltette gyermekét (vö. Kristiansen 2016: 1055). Westen legnagyobb gondja tehát a vallási szinkretizmus volt, amely a szigorú pietisztikus mérce szerint megengedhetetlen.

Az első missziós út során Finnmark két missziós körzetre lett osztva: Nyugat-Finnmarkra (Kvalsund, Korsnes, Alta területek) és Kelet-Finnmarkra (Varanger és Tana területe).

1718–1719-ben von Westen megtette második missziós útját. Ennek eredményeképp Porsanger³⁰ és Laksefjord³¹ lett a harmadik missziós körzet. Látogatása során mintegy hetven sámándobot gyűjtött össze a számiktól, amelyeket elküldött a Missziós Kollégiumnak (de ezek aztán megsemmisültek az 1728-as koppenhágai tűzben) (Helland 1906: 377).

Von Westen 1719 nyarán Koppenhágába utazott, ahol mind a Missziós Főiskola vezetőit, mind a dán-norvég királyt tájékoztatta a megkezdett missziós munkáról. 1720 decemberében – miután majdnem másfél évig Dániában lakott – visszatért Trondheimbe.

A harmadik és egyben utolsó missziós utat von Westen 1722–1723-ban tette meg. 1722 nyár elején kezdődő útját Tromsøtől dél felé tervezte. Ez az

²⁷ Útvonala: Vadsø, Tana, Kjøllefjord, Kjelvik, Hammerfest, Talvik, Loppen, Tromsø, Norde, Trondheim.

²⁸ Mindegyik könyv dán nyelven íródott.

²⁹ A sámán számi megnevezése (részletesebben vö. Kerezi 2009: 280–283, Tamás 2007: 59–62).

³⁰ Porsanger (északi számiul *Porsángu*) a norvégiai Finnmarken tartomány egyik helyhatósági körzete.

³¹ Porsangertől keletre fekvő, 3459 km² nagyságú helyhatósági körzet. Számi megnevezése *Lágesvuotna*.

utolsó út „elvitte ereje nagy részét”, így további misszionáriusokat kért munkája folytatásához segítségül (Steen 1954: 191). 1722. október 31. és november 9. között Ranában³² lakott. Itt saját maga térítette a számikat, miközben a tanári és misszionáriusi munkákat is szervezte. A moi³³ iskola és az umai³⁴ kápolna építéséről is döntött, melyekhez a számiknak 24 skillinggel³⁵ kellett hozzájárulniuk. 1722. december 18-án Brønnøybe³⁶ utazott. 1723 tavaszán továbbindult délre, kísérője Jens Kildal (1683–1767) volt.³⁷ Westen azt tapasztalta, hogy „a bálványimádás és sötétség hatalma egyre növekszik, egyre erősebb, minél messzebb jöttem déli irányban” (Steen 1954: 191). 1723 júniusában ért Trondheimbe. Itt halt meg szegényen és betegen 1727. április 9-én.

Von Westen haláláig a missziós munka vezetője maradt. Tízéves munkássága alatt meglehetősen nagy szervezetet hozott létre, amely Trondheimtől Varangerig terjedt. Ezt az egész területet később 13 missziós körzetre³⁸ osztották fel, ahol misszionáriusok, iskolamesterek és részmunkaidőben tanítók működtek.

Von Westen halálát követően a számi nyelven ígét hirdetni tudó misszionáriusok képzése bő harminc évig szünetelt. A számiknak a Krogot váltó Eiler Hagerup (1731–1743) püspök szerint is dánul kellett tanulniuk. A nyelv- és missziópolitika azonban Ludvig Harboe (1743–1748) püspöki kinevezésével megváltozott, ő támogatta a számi nyelv oktatását. Így 1752-ben von Westen tanítványa és barátja, Knud Leem (1697–1774) vezetésével a Seminarium Lapponicum megnyitotta kapuit, folytatva ezzel a Westen által megkezdett hagyományt (vö. Kelemen 2018).

³² Nordland megyében található helyhatósági körzet.

³³ Mo (mai neve Mo i Rana) Észak-Norvégia Nordland megyéjében fekszik, Rana közigazgatási egység közigazgatási központja.

³⁴ Az Uma-kápolnát (mai neve Vila-kápolna) a ma már Svédországhoz tartozó Vilasund déli oldalán, az Ume-folyó felső részén építették.

³⁵ Skandináv pénzegység volt. 1625-ben értékét 12 penningben határozták meg. 1713-ban vezették be a rigsdaler courant (= 96 skilling) és a rigsdaler specie (= 120 skilling) nevű pénzeket (Maticsák 2018: 156, 169).

³⁶ Nordland megye helyhatósági körzete.

³⁷ Thomas von Westen tanítványa és kollégája, lelkész és misszionárius Nordland megyében. Számi felesége révén közvetlenül nyert betekintés a számi kultúrába (Meriot 1984: 378).

³⁸ 1) Kelet-Finnmarken (Varanger és Tana); 2) Porsanger és Laksefjord; 3) Nyugat-Finnmarken; 4) Skjervøy és Kvænangen; 5) Karlsøy, Lyngen, Ulsfjord; 6) Senja és Vesterålen; 7) Lødingen; 8) Saltdalen; 9) Gildeskål, 10) Ranen; 11) Vefsn; 12) Overhalla; 13) Snåsa (Steen 1954: 140–142).

4. Von Westen megítélése

Thomas von Westen ellentmondásos személyiség volt. A számikhoz fűződő kapcsolata ugyanolyan ambivalens volt, mint a számik keresztény hithez való viszonya. A számi írásbeliség szintén kiemelkedő alakja, Knud Leem ekképpen nyilatkozott Westenről: „ő maga volt a fény a lapp gyülekezetek számára, úgy a tanulásban mint az életben, és az istenfélés és a buzgalom kiváló példája” (Steen 1954: 175).

Jóllehet fanatikus szeretettel fordult a számik felé,³⁹ segítette⁴⁰ és tanította őket, ugyanakkor vallási bigottsága révén a térítés során olykor olyan eszközök használatát is jogosnak tartotta, amelyek távol álltak a keresztényi értékrendtől. Hajlamos volt például világi hatóságok segítségét is kérni, ha lelki eszközökkel nem érte el célját, amikor bálványimádással vagy varázslással találta szembe magát (Helland 1906: 336). Bizonyára gyakran élt a megfélemlítés, manipulálás eszközével. Meriot leírja, hogy voltak olyan számik, akik Westen beszéde után öngyilkosak akartak lenni, egyesek pedig teljes letargiába süllyedtek, mert bizonytalanok voltak abban, hogy megkaphatják-e Isten kegyelmét. Mások arra panaszkodtak, hogy megtérésük óta nincs nyugtuk az ördögtől. Ezért nem saját ágyukban, hanem Westen padlóján aludtak (vö. Helland 1906: 336). Egyértelmű fanatizmusát tükrözi levelének néhány sora is: „...a Tromsø és Trondheim között élő számik nem csupán pogányok voltak, hanem olyannyira pogányok, hogy olyat nem találni sem a keleti, sem az európai történelemben” (Helland 1906: 337).

Thomas von Westen megítélése az idők folyamán tehát folyamatosan átalakult. A norvégiai számi írott nyelv szempontjából azonban elvitathatatlan érdemeket szerzett. Ő volt az első Norvégiában, aki az egyház és a politika figyelmét a számik felé irányította, lerakva ezzel a számi nyelvű oktatás és írásbeliség alapjait.

³⁹ Még halálos ágyán is a misszió és a számik sorsa foglalkoztatta: „félek a haláltól, de csak azért, nehogy a misszó leálljon”; „... jól beszélsz fiam, Ő (Isten) parancsol nekem és a lappjaimnak” (Steen 1954: 177).

⁴⁰ Visszavásárolta azokat a területeket, amelyeket a számik alkoholért értékesítettek, és vissza is szolgáltatta nekik. A számi régiók lelkészeinek utasításba adta, hogy tiltsák meg az alkohol értékesítését (Meriot 1984: 377). Hasonlóan járt el később Lars Levi Laestadius (1800–1861) svéd lelkész, a laestadianizmus mozgalmának alapítója is. Laestadius azt hangsúlyozta, hogy a hit az erkölcsös, tiszta étellel jár együtt. Híveitől ezért antialkoholizmust követelt meg. A számik körében ez nagy jelentőségű volt, hiszen körükben már a 18. században is komoly gondokat okozott a túlzott alkoholfogyasztás.

Irodalom

- Bjørlykke, Liv Randi 1976: Thomas von Westen: Samenes apostel. Lunde, Oslo.
- Böckman, Peter Wilhelm 1983: Thomas von Westen – 300 år. Norsk tidsskrift for misjon. Det Kongelige Norske Videnskabsers Selskab. Forhandlingar, Universitetsforlaget, Tromsø.
- Damm, Charlotte: Interaction Within and Between Collectives: Networking in Northern Fennoscandia. *Networks, Interaction and Emerging Identities in Fennoscandia and Beyond*. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* 265: 263–283.
- Flood, Imanuel 1911: Kort oversigt Over det Norske Missionssselskaps historie og missionsutviklingen herhjemme. Det Norske Missionssselskaps trykkeri, Stavanger.
- Hammond, Hans 1787: Den Nordiske Missions-historie i Nordlandene, Finmarken og Trundhiems Amt til Lappers og Finners Omvendelse, fra første Begyndelse indtil hen udi Aaret 1727. Gyldendalske Forlag, København.
- Helland, Amund 1906: Norges Land og Folk, statistisk og topografisk beskrevet. Forlagt af H. Aschehoug & Co., Kristiania.
- Itkonen, Tuomo 1972: Tuomas von Westen. *Torniolaakson vuosikirja* 1972. Tornio.
- Jensen, Glenn Tore 2013: Thomas von Westen (1687–1727). Samfundets forlag, Kristiansand.
- Kelemen Ivett 2018: A 18. századi számi lexikográfia úttörője: Knud Leem. *Vázlatok a Lexicon Lapponicum Bipartitum történetéről*. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 99–108.
- Képes György 2009: Dánia alkotmánytörténete a 13. század végétől napjainkig. *Jogtörténeti értekezések* 36. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kerecsi Ágnes 2009: Az uráli népek néprajza. *Fenno-Ugrica Pázmániensia* II. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK. Piliscsaba.
- Kjølaas, Per Oskar 1995: Bibelen på samisk. En bok om samisk bibeloversettelse. Det Norske Bibelselskap, Oslo.
- Kristiansen, Roald E. 2016: Den norske kirken og det samiske. In: Lindmark, Daniel – Sundström, Olle (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. En vetenskaplig antologi. Band 2. 1053–1083.
- Laury, Preston A. 1899: A history of Lutheran missions. Pilger Publishing House, New York.
- Lysaker, Trygve 1987: Nidaros erkebispesetol og bispesete 1153–1953: Reformasjon og enevelde 1537–1804. Land og Kirke, Trondheim.
- Maticsák Sándor 2018: A mókusbörtől az euróig. *Pénznevek etimológiai szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Meriot, Christian 1984: The Saami peoples from the time of the voyage Ottar to Thomas von Westen. *Arctic* 37/4: 373–384.
<http://pubs.aina.ucalgary.ca/arctic/Arctic37-4-373.pdf>
- Skjelmo, Randi 2013: Utdanning av lærere for det nordlige Norge: Det tidlige institusjoner i Trondheim 1717–1732.
https://www.researchgate.net/publication/285140334_Utdanning_av_laerere_for_det_nordlige_Norge_De_tidlige_institusjoner_i_Trondheim_1717-1732

- Skjelmo, Randi 2017: Fire tekststykker knyttet til samemisjonæren Thomas von Westen 1716–1723. Sjuttonhundratat. *Nordic Yearbook for Eighteenth Century Studies* 14: 83–103.
- Skjelmo, Randi Hege – Willumsen, Liv Helene 2017a: *Thomas von Westens liv og virke*. Vidarforlaget, Oslo.
- Skjelmo, Randi Hege – Willumsen, Liv Helene 2017b: A letter by the Sami missionary Thomas von Westen dated 1718. *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab Skrifter* nr. 1/2017. Trondheim.
- Solbakk, Aage 2009: What we believe in: Noaidevuotta. An introduction to the religion of the Northern Saami. *ČálliidLágádus, Kárašjohka*.
- Steen, Adolf 1954: *Saamenes kristning og finnemisjonen til 1888*. Egede Istituttet 5. Oslo.
- Storm, Dikka 2012: A Network of Missionaries and the Establishment of Knowledge: Creating Space. *Network, Interaction and Emerging Identities in Fennoscandia and Beyond. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* 265: 263–283.
- Storm, Dikka 2017: The church, the pietist mission and the Sámi. An account of a Northern Norwegian mission district in the early eighteenth century. *Norsk Tidsskrift for Misjonsvitenskap*. 217/3: 59–75.
- Tamás Ildikó 2007: *Tüzön át, jégen át. A sarkvidéki nomád lappok énekhagyománya*. Napkút Kiadó, Budapest.
- Thrap, Daniel 1882: *Thomas von Westen og Finne-Missjonen*. Mallings Boghandel, Kristiania.

*

„The Apostle of the Saami” Thomas von Westen

The beginning of the Saami written language coincides with the time of Christian missionary activities. When examining the Saami written language, for its historical presentation and in depth delineation of this period is inevitable. Following the Reformation, the Danish-Norwegian Lutheran Church also recognized the importance of talking to Saami people in their mother tongue. Missionary activities among the Saami can almost always be linked to a person and/or an ideological current. At the beginning of the 18th century, missionary work to the north also intensified in Danish-Norway, the ideological basis of which was the increasingly widespread pietism, and its central figure was the Danish missionary pastor Thomas von Westen (1682–1727).

Nothing proves the significance of Westen’s work better than the title of “Apostle of the Saami,” which can be found in almost every piece of the

abundant literature about him. Recent biographies are already more critical of Thomas von Westen's entrenched, almost fanatical missionary activity (e.g., his methods of proselytization), so the descriptions outline a rather contradictory image of a him. Nevertheless, his merits are indisputable: during his three northern missionary journeys (1716–1723), in addition to his missionary, proselytizing, church-organizing work, Westen also played a prominent role in the history of Saami education through the operation of the schools he founded. In 1717 he established a seminary (*Seminarium Scholasticum*) in Trondheim for the education of Saami-speaking missionaries, catechists, and teachers. Funded from his own resources, he also set up another school in his home, known as the *Seminarium Domesticum*. Here, young Saami boys received teacher training.

After his death, his schools ceased to exist, and due to the changed language and mission policy, Saami language education was suspended until 1752, when, under the leadership of Westen's disciple and friend Knud Leem (1697–1774) – continuing Westen's traditions – *Seminarium Lapponicum* opened its doors. This was the place where the main Saami translations, grammars and dictionaries of the age were made. This era can be considered the first period of Saami written language.

Keywords: Saami language, Thomas von Westen, *Seminarium Scholasticum*, *Seminarium Domesticum*

IVETT KELEMEN

**Az orenburgi expedíciók gyűjtése:
Johann Gottlieb Georgi mordvin szóanyaga (1776)**

MATICSÁK Sándor

Debreceni Egyetem
maticsak.sandor@arts.unideb.hu

I. Péter orosz cár¹ fontosnak tartotta a keletre és délre terjeszkedő birodalom megismerését, ennek érdekében expedíciókat küldött az addig ismeretlen tájak növény- és állatvilágnak, valamint a térség etnikai viszonyainak feltérképezésére. Az első pionír egy fiatal német orvos, Daniel Gottlieb Messerschmidt volt, aki 1719 és 1727 között gyűjtött Szibériában. Lényegesen nagyobb szabású volt az ún. első szibériai expedíció (1725–1729), amelyet a dán Vitus Bering vezetett. Céljuk az Ázsia és Amerika közötti átjáró felkutatása volt.

Péter halála után utódai (Anna cárnő, 1730–40 és Erzsébet cárnő, 1741–62) folytatták a nagy előd munkáját. 1733-ban a Péter által 1724-ben alapított Akadémia szervezésében, hatalmas pénzügyi támogatással nyolc expedíció indult útnak. Ezek közül hét Észak-Oroszország partvidékét térképezte fel, nagy megpróbáltatások közepette, a hetedik részleg a Burjátöld és az Ohotszki-tenger közötti szárazföldi összeköttetést kereste, míg a nyolcadik, az „akadémikusok expedíciója”, G. F. Müller, majd J. E. Fischer vezetésével hatalmas néprajzi, történelmi, természettudományi és nyelvi anyagot gyűjtött.

Ez a gyűjtőmunka a finnugrisztika számára is felbecsülhetetlen értékű: Fischer kéziratban maradt szibériai szótára, a *Vocabularium Sibiricum* 40 nyelven tartalmaz szóanyagot (nyelvenként mintegy 300 szót), köztük 13 uráli nyelv is szerepel. Fischer javarészt elődje, Müller gyűjtését dolgozta fel, aki 1733-ban Kazanyban egy nyolcnyelvű szójegyzéket is szerkesztett, nyelvenként szintén több mint 300 szóval (részletesebben ld. Gulya 1965; Katona – Klima – Maticsák 2018, Maticsák 2016; Winkler 1997, 2014).

¹ 1672-ben született. Társuralkodóként 1682 és 1696 között, egyeduralkodóként haláláig, 1725-ig ült a trónon.

Az orenburgi expedíciók

II. Katalin cárnő² szintén nagymértékben támogatta az országot feltérképező expedíciókat. Az akadémia 1768-ban újabb nagyszabású felderítőutat szervezett, s ennek érdekében számos – javarészt német származású – természettudóst³ csábított Oroszországba.

Az új kezdeményezés eredetileg egy ritka csillagászati esemény kapcsán jött létre. 1769-ben a Vénusz áthaladt a Nap előtt, ez lehetővé tette a Nap és Föld közti távolság kiszámítását. A pontos méréshez az volt szükséges, hogy a tudósok a Föld minél távolabbi pontjain próbálják megfigyelni a Vénusz mozgását. Világszerte 77 expedíciót szerveztek.⁴

Oroszországban hat csoportot indítottak útnak. Méréseket végeztek a Kola-félszigeten, Murmanszkban, Orszkban, Orenburgban, Gurjevben⁵ és Jakutskban. A csillagászati expedíciók mellett azonban az akadémia egy másik nagyszabású programot is elindított, melynek célja nem az égi, hanem a földi jelenségek vizsgálata volt. Céljuk Oroszország földrajzának, növény- és állatvilágának feltérképezése volt. Ez a vállalkozás hivatalosan a Nagy akadémiai expedíció nevet viselte, de a közvélemény inkább Orenburgi expedícióként ismerte. Ez az elnevezés nem pontos, mert az öt részlegre tagolt felfedezőút közül három az orenburgi, kettő az asztrahanyi expedíció nevet kapta. És azért is pontatlan, mert a felfedezők lényegesen messzebbre is eljutottak: keleten Szibériáig, a Bajkál-tóig, északon a Fehér-tengerig, délnyugaton a Kaukázusig.

Minden csoport elviekben ugyanúgy épült fel. A vezetőn kívül helyet kapott benne egy rajzoló, egy preparátor, egy vadász és néhány fiatal hallgató az akadémiáról (akik közül nem egy később maga is akadémikus lett).

Az első (orenburgi) részleget – és egyben magát az egész expedíciót – a berlini származású természettudós, Peter Simon Pallas⁶ vezette, aki ekkor

² 1729-ben született, 1762 és 1796 között uralkodott.

³ „A felfedezők természettudósként indultak el, de etnográfusokként tértek haza” [Путешественники отправлялись в экспедицию натуралистами, а возвращались этнографами] (Golovnyov – Kisszer 2015: 69).

⁴ Ennek az eseménynek másik, ismertebb finnugor tudománytörténeti vonatkozása Sajnovics János és Hell Miksa vardői expedíciója.

⁵ Mai neve Atirau (Атырау), város Nyugat-Kazahsztánban, az Urál folyó Kaszpi-tengeri torkolatánál. A város 1992-ig viselte a Gurjev kereskedőcsalád nevét.

⁶ P. S. Pallas (1741–1811) zoológus és botanikus. Halléban és Göttingenben tanult, Leidenben doktorált. 1766-ban nevezték ki a pétervári akadémia professzorának. 1739–94-ben tanulmányutat tett Dél-Oroszországban. Fontos műve az Oroszország növényzetét rendszerező *Flora Rossica* és az állatvilágot leíró *Zoographica Rosso-Asiatica*. Emel-

mindössze 27 éves volt.⁷ A csoport 1768 és 1774 között nagy utat járt be. Az első évben Penza érintésével Szimbirszkig jutottak, 1769-ben az Alsó-Volga vidéket térképezték fel (Szamara, Orenburg), majd Baskíria, Jekatyerinburg, Tobolszk következett. 1771-ben Nyugat-Szibériát járták be (Tyumeny, Omszk, Altaj, Barnaul, Tomszk, Krasnojarszk). 1772-ben Kelet-Szibériában gyűjtöttek (Irkutszk, Szelenga, Minuszinszk), majd 1773-ban hazaindultak (Cseljabinszk, Csuvas- és Baskírföld, Kazany, Szamara, Asztrahany és Caricin⁸). Végül 1774-ben értek haza Pétervárra.

A második (orenburgi) részleg vezetője Ivan Ivanovics Lepjohin volt.⁹ 1768-ban ők is Szimbirszkig értek el, 1769-ben felkeresték Szaratovot, Caricint, Asztrahanyt és Orenburgot. A következő esztendőben a Dél-Urálban dolgoztak, majd 1771-ben Szolikamszk, Velikij Usztyug és Arhangelszk következett. 1772-ben a Fehér-tenger vidékét járták be, majd 1773-ban Pszkov, Szmolenszk, Vityebszk és Riga térségében gyűjtöttek.

A harmadik (asztrahanyi) részleget Samuel Gottlieb Gmelinre¹⁰ bízta. Ők az első évben Voronyezsig jutottak, majd 1769 folyamán az Alsó-Volga vidékén, Asztrahany környékén gyűjtöttek. 1770-ben a Kaszpi-tenger nyugati oldalát térképezték fel (Gyerbent, Baku), 1771-ben visszatértek Asztrahanyba. 1772–1773-ban a Kaszpi-tenger keleti oldalán haladtak. Gmelin 1774-ben az egyik dagesztáni kán fogságába esett, és itt is halt meg.

A negyedik (asztrahanyi) részleget Johann Anton GÜldenstedt vezette.¹¹ Az első évben Novgorod és az Ilmeny-tó vidékén gyűjtöttek, Moszkváig jutottak el. 1769-ben az Alsó-Volga vidékét járták be (Tambov, Voronyezs, Caricin, Asztrahany). A rákövetkező években a Kaukázusban dolgoztak, 1774-

lett számos alapvető botanikai és zoológiai munkát adott közre. Nyelvészeti szempontból legfontosabb műve 200 nyelvű szótára, a *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa. Сравнительные словари всех языков и наречий* (1786–87).

⁷ A pétervári akadémia pártolta a fiatalokat: Müller 1733-ban 28 évesen indult nagy gyűjtőújtjára.

⁸ A későbbi Sztálingrád (1925 és 1961 között); ma Volgográd.

⁹ I. I. Lepjohin (1740–1802) a Pétervári Akadémián, majd Strassbourban tanult orvostudományt. 1767-ben adjunktussá, 1771-ben akadémikussá nevezték ki. 1774-ben a botanikus kert vezetője lett. A gyógynövények első jelentős orosz szakértője. Később részt vett az orosz nagyszótár készítésében is. Fő műve a négykötetes naplója (*Дневные записки путешествия*, 1771–1805), amelyben úti tapasztalait összegezte.

¹⁰ S. G. Gmelin (1744–1774) Tübingenben tanult, 1764-ben szerzett orvosi diplomát, 1766-ban költözött Pétervárra. Az 1733–43-as expedícióban részt vett I. G. Gmelin rokona.

¹¹ GÜldenstedt (1745–1781) Rigában született, Berlinben tanult, az Odera-menti Frankfurtban lett orvos. 1768-ban költözött Pétervárra, 1769-ben adjunktussá, 1771-ben akadémikussá nevezték ki.

ben értek a Don torkolatáig, az Azovi-tengerhez, majd Poltaván és Kijeven keresztül haza.

Az ötödik (orenburgi) részleg vezetője a svéd származású Johann Peter Falk (Falck) volt.¹² A csoport 1768-ban Moszkva, Tver és Kolomna érintésével Penza vidékéig jutott. A következő év állomásai: Szaratov, Középső-Don, Volga, Caricin, majd 1770–1771-ben Asztrahany és Orenburg következett. 1772-ben Dél-Szibériában kutattak, felkeresték Barnault, Tomszkot, Tobolszkot, Tyumenyt, Jekatyerinburgot. 1773-ban visszatértek a Volgához, Asztrahanyba, majd észak felé indulva Kazanyba. Itt a depresszióval küzdő Falk öngyilkos lett, J. G. Georgi lépett a helyére. Falk gyűjtését szintén Georgi rendezte később sajtó alá. (Az expedíciókról: Gnucseva 1940: 95–108; 1946: 9–102; Kisszer 2016: 53–60; Kozlov 2001; Lukina 1965; Noszkova 2007: 1103–1106; Safranovszkaja 1973: 255–262; Sirokova – Alekszandrov-szkaja 2019: 269–281; Szokolov – Parnyesz 1987: 118–127; Trutnyev 1992: 74–86.)

Az expedíciók hatalmas anyagot gyűjtöttek. Feltérképezték Oroszország jelentős részének növény- és állatvilágát, sok új fajt felfedezve, rendszerezve. Számos földrajzi, geológiai, meteorológiai megfigyelést tettek. A természeti környezet mellett nagy figyelmet fordítottak a humán világra is: rengeteg információt szereztek az útba ejtett települések lakosságáról, szokásairól, életmódjukról, a távoli területek kultúrájáról – és ami számunkra különösen fontos: egy kevés nyelvi anyagot is gyűjtöttek. A felfedezők tapasztalataikról naplókban, útleírásokban számoltak be, emellett igen jelentős rendszerező munkák is születtek. Az expedíciók eredményeit Európa tudományos világa is hamar megismerte, Pallas és munkatársai útleírását például 1794-ben Párizsban és Edinburghben is kiadták.

Mindhárom orenburgi expedíció (Pallas, Lepjohin, Falk és Georgi) áthaladt a Középső-Volga-vidéken, ahol finnugor – többek között mordvin – néprajzi és nyelvi anyagot is gyűjtöttek. Az expedicionisták javarészt hallás után jegyezték le az idegen nyelvi adatokat, amelyek egy része ma már nem él, illetve csak bizonyos nyelvjárásokban fordulnak elő. Pallas útleírásában 83 mordvin szót közölt. Lepjohin négykötetes naplójában 34 mordvin szót és három rövidebb szöveget is közreadott, szövegeiben összesen 55 mordvin lexéma található. Falk 55 szót jegyzett le, Georgi szövegeiben 23 mordvin közszó és nyolc tulajdonnév található. A szóanyagokat a 18. századi

¹² Falk (1727–1774) Uppsalában tanult orvostudományt és botanikát, Linné tanítványa volt. 1762-ben doktorált, majd egy év múlva Pétervárra került, ahol botanikát tanított, és a fűvészkert felügyelője volt. 1765-ben nevezték ki professzorrá.

mordvin írásbeliséget kutató A. P. Feoktyisztoz fél évszázaddal ezelőtti munkáiban röviden bemutatta orosz nyelven (Feoktyisztoz 1963: 23–35; 1971: 19–22; 1976: 25–37, 41–42). Lepjohin szövegeiről jómagam tettem közzé hosszabb elemzést magyarul (Maticsák 2012: 57–71) és angolul (Maticsák 2017: 63–78). Az alábbiakban Georgi mordvin anyagát mutatom be részletebben, felhasználva az interneten eredeti formájukban elérhető forrásokat is.

J. G. Georgi élete és munkássága

Johann Gottlieb Georgi¹³ (1729–1802) egy Wachholzhausen¹⁴ nevű településen született Pomerániában, Greifenberg járásban. Apja lelkész volt. Az egyetemet Uppsalában végezte, ahol az orvostudomány mellett kémiát és ásványtant is tanult. Tanárainak egyike Linné volt. Orvostudományi címet szerzett, és szülőhazájába visszatérve gyógyszerészként kezdett dolgozni. Egyes források szerint 1768-ban, mások szerint 1770-ben kapott meghívást a Szentpétervári Akadémiára.

Georgi négy éven át dolgozott az orenburgi expedícióban. 1770-ben Moszkván keresztül Asztrahanyba utazott, majd az év júliusában Falk csoportjához. A részleg ekkor és a következő évben az asztrahanyi, az orenburgi és a tobolszki kormányzóságban gyűjtött, a telet Orenburgban töltötték. Georgi gyakran indult egyedül hosszú gyűjtőutakra, így jutott el például a mai Kazahsztán területén fekvő Uralszkba és a Középső-Urálban lévő Iszety folyó környékére. Georgi Falkékkal 1771-ben Baskírföldön, Omszkban, a barabinói sztyeppén, Barnaulban és az Altaj-hegyvidéken dolgozott.

Georgit 1772 februárjában átvezényelték Pallas csapatába, Krasznojarszkba, ahonnan a soknemzetiségű Irkutszkba mentek. Pallas – aki rendkívül nagyra értékelte Georgi tudását, felkészültségét¹⁵ – innen továbbküldte munkatársát a Bajkálhoz. Itt megrajzolta a tó térképét, felderítette a környék növény- és állatvilágát, megismerkedett a tunguz és burját lakossággal. Eljutott az Angara és a Szelenga folyókig, valamint a mai Burját Köztársaságig és az orosz–kínai–mongol határvidéken található dauriai bányákig.

¹³ Oroszul Иван Иванович Георги néven is ismeretes.

¹⁴ Ma Konarzewo, Lengyelországban (<http://finnugor.elte.hu/?q=georgi>). A térség a II. világháború után Lengyelországhoz került.

¹⁵ „Georgi úr a legnagyobb dicséretre szolgált rá; nincs kifogásom az ilyen útítárs ellen, hiszen még arra is ismét lehetőséget kaptam, hogy a tudományról beszélgethessek” [Господин Георги заслуживает самой высокой похвалы; я был бы не прочь и сам иметь такого компаньона, ведь я опять получил возможность говорить о науке] (idézi: Golovnyov – Kisszer 2015: 65).

Georgi 1773-ban indult vissza Irkutszkból. Krasnojarszkban ismét csatlakozott Pallasékhoz, aztán továbbment Tobolszkba, Jekatyerinburgba, majd Ufán, Orenburgon, Uralszkon, Szaratovon és Caricinen át Asztrahanyba. Itt töltötte a telet, majd a következő év január végén elindult a Volgán felfelé. Caricin, Szaratov, Szizrany, Szamara, Szimbirszk voltak útjának fő állomásai, majd március végén ért Kazanyba. Itt lett öngyilkos Falk 1774. március 31-én, s az ő vezető szerepét vette át Georgi. Június elsején ért Kozmogyemjanszkba, majd pár nap múlva Nyizsnyij Novgorodba. Itt két hetet töltött, majd június 20-án hazaindult Moszkván át Szentpétervárra, ahova 1774 szeptemberében érkezett meg.

Hazatérve előbb 1776-ban adjunktussá, majd 1783-ban akadémiussá választották, s kinevezték a kémiai tudományok professzorává. Szibériai útjáról 371 ásványt hazaszállítva ő tette le a későbbi szentpétervári ásványtani múzeum alapjait.

1775-ben adta ki úti jegyzeteit.¹⁶ Az első kötet tartalmazza a Bajkál-tó első részletes térképét és a vidék növény- és állatvilágának bemutatását. A második rész útjának leírása Irkutszktól Jekatyerinburgon át Szentpétervárig.

Georgi néprajzi megfigyeléseket is végzett, s elkészítette Oroszország népeinek első részletes leírását. A hetvennégy illusztrációt tartalmazó hatalmas munka 1776 és 1780 között jelent meg németül¹⁷ és oroszul is.¹⁸ A kor szokásainak megfelelően a mű címe hosszú és informatív, magyar fordításban: 'Az Orosz Államban élő összes népek leírása: életmód, vallás, szokások, lakás, viselet és más jellegzetességek'.

Az első rész a „finn népek” (azaz a finnugorok) leírása. A második részben a tatár (azaz törökségi) népekkel foglalkozik, a harmadikban a szamojéd, mandzsu és kelet-szibériai tatár népeket írja le, a negyediket pedig a mongolok, örmények, grúzok, németek és lengyelek bemutatásának szenteli. Georgi összesen 80 nép rendszerezett etnográfiai leírását adta közre. Az egyes népek bemutatása során igyekezett ugyanazt a felépítést követni: lakóterület, eredet,

¹⁶ *Bemerkungen einer Reise im Russischen Reich im Jahre 1772–1774* [Észrevételek az Orosz Birodalomban 1772–74 között tett utazásról]. St. Petersburg.

¹⁷ *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten*. St. Petersburg. A második kiadás 1772-ben látott napvilágot Lipcsében.

¹⁸ *Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей*. Санкт-Петербург, 1776–77. Második kiadás: 1799. Modern kiadása 2007-ben jelent meg Moszkvában.

külső jegyek, nyelv, lakáskörülmények, ruházat, erkölcs, étkezés, szokások, vallás.

Georgi 1785 és 1787 között kiadta Falk feljegyzéseit németül.¹⁹

1790-ben jelentette meg Szentpétervár részletes leírását, a maga műfajában az első ilyen jellegű könyvek egyikét.²⁰

1797–1802 között Königsbergben látott napvilágot hatalmas, kilenc kötetes, gazdagon illusztrált munkája, az orosz birodalom földrajzi-fizikai és természettörténeti leírása.²¹ (Georgi utazásairól és tudományos munkáiról: Golovnyov – Kisszer 2015: 65–66, Kisszer 2016: 57–59, Sirokova – Alekszandrovszkaja 2019: 275–276, Shirokova – Sobisevich 2015.)

Georgi a mordvinokról

Georgi nagy műve, a *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs* első része a finnugor népek leírása. Szerepelnek benne a lappok, finnek, inkerik, lettek,²² észtek, lívek, cseremiszek, csuvasok,²³ mordvinok, votjákok, vogulok és osztjákok. A mordvinokról szóló híradás a német verzió 46–51. oldalán, az orosz kiadás 49–54. oldalán található. Georgi, mint korábban említettem, 1774 januárjában indult el Asztrahanyból a Volgán felfelé. Június elején érkezett Nyizsnyij Novgorod körzetébe, itt felkeresett néhány mordvinok lakta települést is.²⁴

Georgi leírása elején betájolja a mordvinok lakóhelyét: a Nyizsnyij Novgorod-i, a Kazanyi és kisebb részt az Orenburgi Kormányzóságban lagnak. Megjegyzi, hogy sokáig tatár fennhatóság alatt éltek. A Moksá és az Oka mentén élő moksák és Volga-menti erzák mellé felveszi a kis létszámú

¹⁹ *Beiträge zur topographischen Kenntniss des Russischen Reichs I–III.* [Adalékok az Orosz Birodalom topográfiai ismereteihez.]

²⁰ *Versuch einer Beschreibung der Russisch Kaiserlichen Residentstadt* [Kísérlet az orosz cári főváros leírására]. St. Petersburg. Második kiadás: Riga, 1793. Oroszul: *Описание российско-императорского столичного города Санкт-Петербурга и достопримечательностей в окрестностях оного, с планом 1794–1796.* Санкт-Петербург, 1794. Modern kiadás: Санкт-Петербург, 1996.

²¹ *Geographisch-physikalische und Naturhistorische Beschreibung des Russischen Reiches.*

²² A letteket (és a litvánokat) Georgi egyfajta finn–szláv keveréknépességnek tartotta.

²³ A csuvasokat a 19. század második feléig a finnugorok közé sorolták.

²⁴ Volgai útról részletesen beszámol úti jegyzetében (*Bemerkungen*, 781–859. oldal). Itt röviden ír a mordvinokról is (857–859), ennek hosszabb változatát publikálta a *Beschreibung*-ban.

karatájokat is,²⁵ akik néhány kazanyi faluban laknak. Nyelvük finn (= finn-ugor) eredetű, de tatár hatással.²⁶ Az erzá és a moksát két külön nyelvnek tartja.²⁷

A mordvinok külseje inkább az oroszokéhoz hasonlít, semmint a csuvasokéhoz vagy a cseremiszekéhez. Hajuk szőke és egyenes, szakálluk ritkás, arcuk szikár, a nők között csak ritkán fordulnak elő szépek – írja Georgi. Földműveléssel foglalkoznak, kis falvakban élnek, kunyhóikat előszeretettel építik az erdőbe.

Georgi a továbbiakban részletesen leírja a férfiak és a nők ruházatát, az erza és moksa viseletek különbségeit. Szól a házassági előírásokról, a születésről (a nők a fürdőben szülnek) és a temetkezési szokásokról (a sírnál pirogot esznek és sört isznak). Ma már – írja – a mordvin nép nagy része keresztény, de azért nem áll tőlük távol a pogány hitvilág sem. Georgi összefoglalása végén felsorolja a mordvinok pogány isteneit és ünnepeit.

A szövegben öt nagy, egész oldalas, igényes, nagy részletességgel megrajzolt illusztráció is szerepel a mordvin lányok és asszonyok népviseletéről.

Georgi mordvin szóanyaga

A német szövegben összesen 23 mordvin közszó és nyolc tulajdonnév található: *atä, atschuskoi, initschi, jurtschasche, kar, master, osks, paas ~ pas, panar, panga, paschangi, pilks, poick, purgini, siä, siurlack, skei, tet, tschi, utscha, waln ~ wel, wergaß, zifks*, illetve *Betkub, Kasai, Lopai, Lumsur, Racksa, Schindu, Trena, Tschidas* (az orosz verzióból tíz szó hiányzik; az orosz fordítás néhol erősen eltér az eredetitől).

Georgi mordvin szóanyagát az eredeti német nyelvű kötet alapján mutatom be, de megadom az orosz fordítás adatait is. A mondat(töredék) utáni szám a forrás oldalszámát jelzi. Ezt követően a mordvin szó szótári előfordulásait közlöm: a) Damaszkín püspök 1785-ös erza szójegyzéke, orosz jelentéssel (Dam.); b) Heikki Paasonennek a 19–20. század fordulóján gyűjtött nagyszótári anyaga, német és orosz jelentéssel (MdWb); c) a mai erza–orosz (ERV), erza–finn (ESS) és erza–magyar (EMSz) szótár; d) a mai moksa–orosz (MRV), moksa–finn (MSS) és moksa–magyar (JJ) szótár (a bibliográ-

²⁵ *Die Karatajen sind ein dritter, aber nur so kleiner Stam.* – A karatájok eltatárosodott moksák, településeik ma a Tatár Köztársasághoz tartoznak. A 20. század közepén még mintegy ezren lehettek, ma már csak száz fő tartja magát karatájnak.

²⁶ *Ihre Sprache, die wie sie selbst finnischer Ursprung ist, hat vieles aus der Tatarischen.*

²⁷ *Der Ersanische und Moksanische Dialekt war so verschieden, daß man zwei besondere Sprachen zu hören glaubte.*

fiai adatok az irodalomjegyzékben). Paasonen és Juhász a mordvin anyagot latin betűkkel jegyezte le, a többi szótár cirill betűs.

- (1) *Sie tragen kurze leinen Hosen (Poick)*. (48. oldal) 'Rövid vászonnadrágot (*poick*) hordanak.' (Az orosz fordításban: *пойкь*, 51. oldal.)

EM *poïks* 'штаны / Hosen' (MdWb 1747);

E *понкст* 'штаны' (ERV 499), 'housut' (ESS 126), 'nadrág' (EMSz 294);

M *понкст* 'брюки, штаны' (MRV 514), 'housut' (MSS 145), *poïkst* 'nadrág' (JJ 127).

A szó mai alakja többes számban áll. A plurale tantum a páros ruhadarabok megnevezése esetén az oroszban (és több más indoeurópai nyelvben) általános, a jelenség átszüremkedett a mordvinba is,²⁸ Paasonen azonban még egyes számban adatolta e szót. A *poïks(t)* minden bizonnyal a *ponda* 'test' származéka (**ponda-ks* > **pont-ks*). Feoktyisztoz (1976: 51) szerint a *pojks* alak *j*-je talán az Alatir környéki nyelvjáráásokban megfigyelhető *v ~ η ~ j* történeti váltakozással magyarázható, *poïks ~ pojks*, vö. *pej ~ peη ~ pev* 'fog', *ki'ej ~ ki'ēη ~ ki'ēv* 'nyírfa'.

- (2) *...umwickeln die Füßße so stark mit Lappen, daß sie Säulen gleichen und behelfen sich mit Bastschuhen (Kar)*. (48) '...olyan vastagon bebugyolálják a lábukat ronggyal, hogy egy oszlopra hasonlít, és háncscipővel (*kar*) segítenek magukon.' (Az orosz fordításban: *карь*, 51.)

E *карть* 'лапти' (Dam. 319);

EM *kar* 'лапотъ / Bastschuch' (MdWb 629);

E *карь* 'лапотъ' (ERV 238), 'virsu' (ESS 64), '(háncs)bocskor' (EMSz 143);

M *карь* 'лапотъ' (MRV 233), 'virsu, kurpponen' (MSS 61), *kar* 'bocskor' (JJ 52).

- (3) *Die Hemden (Panar) sind wie die Tschuwaßischen und Tscheremißischen*. (48) 'Az ingek (*panar*) olyanok, mint a csuvasoké és a cseremiszeké.' (Az orosz fordításban nem szerepel a mordvin szó, 51.)

E *панар* 'рубашка' (Dam. 249);

EM *panar* 'рубашка / Hemd' (MdWb 1521);

E *панар* 'рубашка' (ERV 454), 'paita' (ESS 114), 'ing' (EMSz 266);

M *панар* 'рубашка' (MRV 458), 'paita' (MSS 133), *panar* 'ing' (JJ 112).

- (4) *Vom Gurt hängt hinten eine kleine zierlich ausgenähete und mit Fransen und Quasten geschmückte kurze Schürze (Siurlack)*. (48) 'Az övről hátul függ egy tetszetősen kivarrott, rojtokkal és bojtocskákkal díszített rövid kötény (*siurlack*).' (Az orosz fordításban nem szerepel a mordvin szó, 51.)

²⁸ Ezek javarészt orosz jövevényszavak, vö. pl. *duxť* 'illatszer', *kalošat* 'kalucsni, sárcipő', *kañikulat* 'szünidő', *kiñemat* 'rüh', *nošilkat* 'hordágy', *šel'mukšt* 'szemüveg', *spicat* 'kötőtű', *stupñat* 'lábfej', *usat* 'bajusz'.

A szótárakban nincs adatolva. Feoktyisztov (1963: 26) összekapcsolja a *М сюрлодат* 'лохмотья, бахрома' és a *сюрлок* 'тазовая кость' szavakkal. Előbbi sem Raasonen, sem az MRV nem adatolja, utóbbira vö. *šurok* 'бедро, подвздошная кость / Hüfte, Hüftbein' (MdWb 2202), *сюрлок* 'бедро' (MRV 689). A szó Lepjohinnál is előfordul *сюрлакь* formában.

- (5) *Ihre Weidermütze (Panga) ist nicht so hoch und bloß ausgenähet.* (48) 'A nők főkötője nem olyan magas, és egyszerűen [díszek nélkül] van megvarrva.' (Az orosz fordításban nem szerepel a mordvin szó, 51.)

E *панго* 'женский головной убор' (ERV 454); 'mordvalaisnaisen päähine' (ESS 114); M *панга* 'праздничный головной убор замужней женщины' (MRV 459), 'naisen päähine' (MSS 133), *пангэне* 'női fejdísz' (JJ 113).²⁹

- (6) *Von der Mütze hangen Riemen (Pilks) die mit kleine silbernen Kopekens bedeckt sind, auf die Brust herab.* (48) 'A sapkáról kis ezüstkopejkákkal borított szíjak (*pilks*) függenek a mellkasra.' (Az orosz fordításban nem szerepel a mordvin szó, 51.)

E *пилекс* 'серга' (Dam. 257);

E *pil'eks*, M *pil'ks*, *pil'aks* 'серьга / Ohring; auch Münze im Ohrschmuck' (MdWb 1663); E *пилекс* 'серёжка, серьга' (ERV 238), 'korvarengas, -koru' (ESS 121), 'fülbevaló' (EMSz 284);

M *пилькс* 'серьга, серёжка' (MRV 487), 'korvakoru' (MSS 140), *pil'ks* 'fülönfüggő' (JJ 122, 123).³⁰

- (7) *Vom Korallennuster (Zifks) hängt ein Schild (Sia) ganz mit Korallen und Klimperwerk bedeckt bis auf den Gurt.* (48) 'A gyöngysorról (*zifks*) egy kis pajzs (*sia*) lóg, ami korallgyöngyökkel és csengettyűkkel van borítva, és egészen az övig lecsüng.' (Az orosz fordításban nem szerepelnek a mordvin szavak, 51.)

E *šiveks*, M *šifks* 'нашейник; бисерное оплечье; бисерная сеть; бисерная ленточка / Halsband; Schulterschmuck aus Perlen; Perlennetz; Perlenband, Perlenschmuck' (MdWb 2164);

M *цифкс* 'нагрудное украшение из бисера' (MRV 826), 'kaulanaula, -ketju, -kääty' (MSS 198), *šifks* 'gyöngyös nyakék' (JJ 149).

сия 'серебро' (Dam. 257);

E *šija*, M *šije* 'серебро; нагрудный наряд / Silber; ein an der Spange hängender Brustschmuck, an dem es Spielmarken, Glasperlen, Kristallklümpchen und Ketten gibt' (MdWb 2149);

²⁹ A névadás alapja a hasonlóságon alapuló névátvitel lehet, a fejfedő neve a *pango* 'gomba' szóból származhat, vö. E *панго*, M *панга* 'гриб / Pilz, Schwamm' (MdWb 1531), E *панго* 'гриб' (ERV 454), 'sieni' (ESS 114), 'gomba' (EMSz 267); M *панга* 'гриб' (MRV 459), 'sieni' (MSS 133), *пангэ* 'gomba' (JJ 113).

³⁰ A mai szótárak a Georginál szereplő jelentést nem adatolják.

Е *сия* 'серебро' (ERV 589), 'hopea' (ESS 152), 'ezüst' (EMSz 334);
 М *сия* 'серебро' (MRV 635), 'hopea' (MSS 168), *sije* 'ezüst' (JJ 149).³¹

- (8) *Da hast du Wolf das Schaaf! (Wotet wergaß Utscha.)* (50) 'Itt van neked, farkas, egy bárányka!' (Az orosz fordításban nem szerepel a mordvin mondat, 53.)

Е *vot* 'вот' / da, siehe da, wohlan, nun' (MdWb 2674);
 М *вот* 'вот' (MRV 129), *vot* 'íme' (JJ) < or. *вом* 'íme';

ЕМ *тон* 'ты' (Dam. 325);
 ЕМ *тон* 'ты' / du' (MdWb 2314);
 Е *тетъ* 'neked' (EMSz 372); *toñet* ~ *tet* 'neked' (Keresztes 1990: 198);
 М *тейтъ* 'тебе' (MRV 712), *toñ-tet* 'teneked' (JJ 183), *toñdejt* ~ *tetjt* 'neked' (Keresztes 1990: 198).

вяргес 'волк' (Dam. 58);
 Е *veřges*, *veřgiz*, М *vęrgas* 'волк' / Wolf' (MdWb 2625);
 Е *верьгиз* 'волк' (ERV 127), 'susi' (ESS 29), 'farkas' (EMSz 87);
 М *връгаз* 'волк' (MRV 131), 'susi' (MSS 39), *vęrgas* 'farkas' (JJ 203).

Е *уца*,³² М *уца* 'овца' / Schaf' (MdWb 2425);
 М *уча* 'овца' (MRV 793), 'lammas' (MSS 193), *utša* 'juh' (JJ 192).

- (9) *...ihre Stelle aber vertreten aller gute Männer, die Sie Atü nennen.* (50) '...de a helyüket mindenféle jó emberek foglalják el, akiket öregeknek / atyáknak neveznek.' (Az orosz fordításban: *ame*, 53.)

Е *aťa*, М *aťe*, *aťa* 'дед; старик' / Grossvater; Greis, Alter' (MdWb 85);
 Е *атя* 'старик, пожилой мужчина' (ERV 63), 'vanhus, ukko' (ESS 11), 'apó, öregember, atya' (EMSz 47);
 М *атя* 'старик; дед, дедушка' (MRV 48), 'vanhus, ukko; isoisä' (MSS 16), *aťe* 'ара; nagyара; öregember, apó' (JJ 30).

- (10) *Den allgemeinen Gott nennen die Ersaner Paas auch Pas und die Mokschaner Skei, welches auch die Benennung des Himmels ist.* (50) 'Az erzák általános istene *Paas* vagy *Pas*, a moksáké *Skei*, ugyanezzel a szóval nevezik meg az eget is.' (Az orosz fordításban: *паасъ, пасъ, скей*, 53.)

пас 'бог' (Dam. 44, 321), *паз* (Dam. 70, 96, 233, 321);
 Е *паз*, М *pavas* 'бог' / Gott' (MdWb 1560);
 Е *паз* 'бог' (ERV 450), 'jumala' (ESS 113), 'isten' (EMSz 265);
 М *паваз* 'счастье; успех, радость, удача; участь, доля, судьба' (MRV 452), 'jumala; onni' (MSS 131), *pavas* 'isten; szerencse' (JJ 116).

³¹ A mai szótárak a Georginál szereplő jelentést nem adatolják.

³² Paasonen az erza adatot csak a kadomi aldialektusból adatolta. Ez nyelvjárásszíget, moksás jegyekkel.

М *škej* 'родительница, роженица; бог; икона, образ; небо / Erzeugerin, Gebärin; Gott; Heiligenbild; Himmel' (MdWb 2235);
 М *шкai* 'бог, икона' (MRV 867), 'jumala; pyhäkuva, ikoni' (MSS 207), *škej* 'eltartó; felnevelő (isten vagy szülő); isten; szentkép' (JJ 169).

- (11) *Sie haben ein Mutter der Gotter und einen Sohn Gottes (Initschi Pas).* (51) 'Hisznek Isten anyjában és Isten fiában (*Initschi Pas*).' (Az orosz fordításban: *Иничу Пасъ*, 53.)

Az *Initschi Pas* (*inėči paz*) szó szerinti jelentése: 'nagy-nap isten'. Az *inė-či* 'nagy-nap > ünnepnap' mai 'húsvét' jelentése a keresztény kultúrkörben alakulhatott ki (a húsvét Istene Jézus Krisztus).

Е *inėči* 'пасха / Ostern' (MdWb 463);

Е *инечи* 'пасха' (ERV 212), 'päsiäinen' (ESS 57), 'húsvét' (EMSz 127).

Е *ине* 'великий' (ERV 212); 'suuri, iso' (ESS 57), 'nagy, hatalmas' (EMSz 127).

чи 'день' (Dam. 80), 'солнце' (Dam. 270);

Е *či*, М *ši* 'солнце; день / Sonne; Tag' (MdWb 249);

Е *чи* 'Солнце; солнце; день' (ERV 747); 'aurinko, päivä' (ESS 191); 'nap (mint égitest és mint időegység)' (EMSz 427).

М *иш* 'солнце, свет, тепло; день' (MRV 863); 'päivä, aurinko' (MSS 205);
ši 'nap; -ság, -ség, állapot' (JJ 166);

Е *pas*, ld. a (10) szócikkben.

- (12) *Master Pas ist eine unterirdische, nicht sehr gütige Gottheit.* (51) 'Master Pas [Föld Isten] egy alvilági, nem túl jóságos istenség.' (Az orosz fordításban: *Мастеръ Пасъ*, 53.)

мастор 'империя' (Dam. 112);

Е *mastor*, М *mastôr* 'земля; почва; свет; страна, государство / Erde; Boden; Welt; Land, Reich' (MdWb 1186);

Е *мастор* 'земля, мир, свет, вселенная; страна, государство; земля, почва; родина; сторона, край' (ERV 366), 'maa, maailma' (ESS 91), 'föld; ország; állam; haza; világ' (EMSz 220);

М *мастор* 'страна, государство; суша, земля; пол' (MRV 366), 'maa' (MSS 107), *mastôr* 'föld' (JJ 92).

Е *pas*, ld. a (10) szócikkben.

- (13) *Ein Feldfest, welches die Ersaner Waln Oskis und Mokschaner Wel Oskis nennen...* (51) 'Egy mezei ünnep, amelyet az erzák *Waln Oskis*-nak [falusi áldozatünnepnek], a moksák *Wel Oskis*-nak [falu áldozatünnepnek] neveznek.' (Az orosz fordításban: *Валнь Осксъ, Вель Осксъ*, 54.)

wala 'Dorf', *wéla* 'деревня' (Müller 112), *wälä* 'Dorf' (Fischer 112);
 E *vele*, M *veľe* 'деревня, село / Dorf' (MdWb 2613);
 E *wele* 'село, селение, деревня' (ERV 120), 'kylä' (ESS 27), 'falu' (EMSz 82);
 M *wele* 'село, селение' (MRV 106); 'kylä' (MSS 32), *veľe* 'falu' (JJ 199).
 Genetivusi alakja: E *veľen*, M *veľän*.

E *ozks*, *ozks*, M *ozks* 'жертва, праздник жертваприношения; моление / Opfer, Opferfest; Gebet' (MdWb 1484);
 E *ozks* 'моление' (ERV 433), 'rukous; uhri' (ESS 108), *ozks* (*оскс*) 'ima, imádság, fohász, áldozat' (EMSz 258);
 M *ozks* 'моление во время господства языческой религии' (MRV 436), 'rukous, rukousjuhla' (MSS 128), *ozks* 'ima' (JJ 109).

- (14) *Sie opfern dem Pas Atschuskoi eine rothe und dem Master Pas eine schwarze Kuh.*
 (51) 'Pas Atschuskoi-nak [Nagy Istennek] egy barna, Master Pas-nak [Föld Istennek] egy fekete tehenet áldoznak.' (Az orosz fordításban: *Пасъ Ачускаю*, 54.)³³

Az *atschuskoi* alak az *oçu škai* 'nagy isten' torzult változata. Erza megfelelőjét (*iñeči paz*) ld. a (11) szócikkben.

M *oçu* 'большой; старший, глава, хозяин, хозяйка дома / gross; Ältester, Oberhaupt, Wirt, Wirtin des Hauses' (MdWb 1416);

M *oçu* 'большой, крупный; главный, центральный; старший; важный; сильный' (MRV 451); 'iso, suuri' (MSS 130), *otšu* 'nagy' (JJ 109).

E *pas*, ld. a (10) szócikkben.

Master Pas, ld. a (12) szócikkben.

- (15) *Der Sonne, die sie Tschī Pas nennen...* (46) 'A Nap, amit Tschī Pas-nak [Nap Istennek] neveznek.' (Az orosz fordításban: *Чи Пасомъ*, 54.)

E *tschi*, ld. a (11) szócikkben.

E *pas*, ld. a (126) szócikkben.

- (16) *Im Herbst erhält der Jurtschasche Pas wegen eines guten Winters ein Hausopfer.*
 (51) 'Ősszel házi áldozatot mutatnak be a Jurtschasche Pas-nak, és kedvező telet kérnek tőle.' (Az orosz fordításban: *Юрчащю Пасу*, 54.)³⁴

Feoktyisztoz (1976: 51) az orosz lejegyzés alapján *jurta-ši-pas*-nak vagy *jurta-ši-pas* olvassa a mordvin adatot. Ebben az esetben az elvont névszóképzővé grammati-

³³ Az orosz fordításban dativusi alak szerepel: *Пасъ Ачускаю приносятъ они въ жертву...*

³⁴ Az orosz fordításban dativusi alak szerepel: *приносятъ Юрчащю Пасу домашнюю жертву...*

kalizálódott *šī*³⁵ szerepelne az összetételben, melynek így a jelentése 'a lakóhely is-tene' lenne. Ez viszont nem magyarázza meg az eredeti lejegyzés *Jurtschasche* alakjának első *š* (*sch*) betűjét (hacsak nem a moksa zöngétlen R hangot próbálta így jelölni Georgi).

- (17) E *jurit*, M *juritā* 'местожительство, дом и двор, усадьба / Wohnplatz, Haus und Hof samt allen dazu gehörigen Gebäuden, Gehöft' (MdWb 547);

E *юрт* 'местожительство (родовое имение, полученное в наследство)' (ERV 794), 'lakóhely, lakhely, hajlék' (EMSz 461), *юрта* 'juritta, paimentolaistelta' (ESS 203);

M *юрхта* 'место для дома; двор' (MRV 914), 'talo, tila; tilus' (MSS 219), *jur't* 'sátor, tanya' (JJ 47).

E *pas*, ld. a (10) szócikkben.

- (18) *Wenn es donnert sagen sie: Erbarme dich Gott Purgini! (Paschangi Purgini Pas!)* (51) 'Amikor mennydörög, azt mondják: irgalmazz, Purgini Isten.' (Az orosz fordításban: *Пургини*, 54.)

purginā 'Donner', *пургине* 'громъ' (Müller 135), *purginā* 'Donner' (Fischer 135);

E *pur'ginē*, *pur'gini*, M *pur'gāñā* 'гром / Donner' (MdWb 1853);

E *пурьгине* 'гром' (ERV 529), 'ukkonen' (ESS 135), 'mennydörgés' (EMSz 309).

Feoktyisztoz (1976: 51) szerint a *paschangi* alak két elemből áll: *pas* 'isten' + *čan'a-* 'megáld'. Véleményem szerint itt inkább az ugyanabba a szócsaládba tartozó E *čangod'e-*, M *šangō-*, *čangōd'a-* 'помогать / helfen' (MdWb 208) ige jöhet szóba.³⁶ Így a szókapcsolat jelentése: 'Isten segít, Mennydörgés Isten'.

E *pas*, ld. a (10) szócikkben.

- (19) *Männliche Namen sind Trena, Kasai, Betkub, Tschidas und weibliche Lopai, Racksa, Schindu, Lumsur u.s.f.* (49) 'Férfinevek: *Trena* ..., női nevek: *Lopai*...' (Az orosz fordításban: *Трена, Казай, Беткубъ, Чидасъ; Лопай, Ракса, Шинду, Лумзурь*, 52.)

Az orosz térhódítással az eredeti mordvin nevek kezdtek fokozatosan háttérbe szorulni. Habár ez a folyamat már korán, a 16. században, Kazany bevétele után megkezdődött, a pogány nevek még sokáig éltek. Ezek – az eredetileg etimológiailag átlátható nevek – változatos szemantikai csoportokat képviselnek. Kifejezhetik például a viselőjük testi, lelki tulajdonságait (*iñe* 'nagy' > *Iñevat*; *mazij* 'szép' > *Mazaj*; *kir'd'i* 'türelmes' > *Kir'daš*), lehet testrésznév (*pil'ge* 'láb' > *Pil'gej*, *sudo* 'orr' > *Sudos*), állatnév (*numolo* 'nyúl' > *Numolov*; *ovto* 'medve' > *Ovtođej*), növénynév

³⁵ Az E *či*, M *ši* 'nap' jelentésű szó képzővé agglutinálódására néhány példa: *oja-či* 'barátság', *ola-či* 'szabadság', *paro-či* 'jószág', *šupav-či* 'gazdagság'.

³⁶ Vö. *pas čangod'eze* 'бор в помощ; help Gott; isten segítsen (optativus)' (MdWb 208).

(*ki'lej* 'nyír' > *Ki'lejka*; *tumo* 'tölgy' > *Tumod'ejka*), utalhat a születés helyére (*kudo* 'ház' > *Kudut*, *nar* 'rét' > *Naraj*), idejére (*nuje-* 'arat' > *Nujat*), sorrendjére (*kavto* 'kettő' > *Kaftaj*, *kolmo* 'három' > *Kolomas*), tükröződhet benne a szülő viszonya a gyerekekhez (*inže* 'vendég' > *Inževat*, *t'ra-* 'felnevel' > *Tremas*; *večke-* 'szeret' > *Večkomas*). A gyerek sokszor annak a tárgynak a nevét kapta, amelyet az anya szülés után először megpillantott, pl. *keče* 'merítőkánál' > *Kečaj*, *očko* 'vályú; teknő' > *Očkaj*; *pulaj* 'hátsó kötény' > *Pulajka* (részletesebben ld. Maticsák 2013, további irodalommal).

A Georgi által adatolt nevek egy része szemantikailag átlátható, de vannak olyanok is, amelyek eredete homályban marad előttünk.

Trena. Két származtatás jöhet szóba: a) E *t'rań*, M *t'rań* 'вскормленный, приёмный / ernährt, Pflege-' < *t'ra-* 'кормить, воспитывать / ernähren, erziehen' (MdWb 2415), 'kasvattaa; elättää, ylläpitää' (ESS 174), 'содержать, кормить' (ERV 679), '(fel)nevel, táplál, eltart' (EMSz 385), ld. még az (58) szócikket; b) M *t'rań* 'дрянь / Kehricht, Schmutz', vö. *t'rań-atä* 'проказник / Lumpenkerl' (MdWb 2340).

Kasai < *koza* + *j* vocativus, vö. E *koza*, M *kaza* 'коза, козёл / Ziege, Ziegenbock' (MdWb 887), *казя* 'коза' (ERV 224), *каза* 'коза' (MRV 216).

Betkub. Paasonen adatol egy *bet'o* férfinévet (MdWb 128).

Tschidas. Talán a *či* 'nap' szó rejlik benne. Ld. a (11) szócikket.

Lopai < *lopa* + *j* vocativus, vö. EM *lopa* 'лист; Blatt; levél', ld. a (25) szócikket.

Racksa, vö. EM *rakša* 'конь; кляча / Ross; Gaul' (MdWb 1878); E *rakua* 'конь, лошадь' (ERV 536), 'karja, eläin' (ESS 137), 'állat, jószág, barom; ló' (EMSz 311); M *rakua* 'конь, лошадь' (MRV 567), 'hevonen, eläin' (MSS 157), 'kis ló' (JJ 137).

Schindu. Paasonen adatol egy E *čind'a*, M *šend'ä* férfinévet (MdWb 265). Elképzelhető, hogy ezek alapszava az EM *činás* 'русый / blond, dunkelblond' (MdWb 265).

Lumsur, vö. E *lomzor*, *lomzor*, *lomzur* 'ягода черёмухи / Faulbeere, Traubenkirsche' (MdWb 1149); E *лэмзёр* 'черёмуха (ягода)' (ERV 340), 'tuomenmarja' (ESS 85), 'zelnicemeggy' (EMSz 204); M *лаймарькс* 'черёмуха' (MRV 321), 'tuomi' (MSS 94), *lajmar'* 'fagyal', *lajmāks* 'zelnicemeggy' (JJ 81).

Georgi helyesírása

Georgi szintén a német ortográfia szerint jegyezte le a szavakat:

- a **v** hang lejegyzésére a **w** betű szolgál: *wel* (mai alak: *vel'e*), *wergaß* (*vergas*);
- az **š** hang lejegyzésére az **sch** betűkombináció szolgál: *Schindu* (*šindu*);
- a **č** hang lejegyzésére a **tsch** betűkombináció szolgál: *initschi* (*inėči*), *tschi* (*či*), *utscha* (*uča*);
- a **c** hang lejegyzésére a **z** betű szolgál: *zifks* (*čifks*);
- az **aj** hangkapcsolat lejegyzésére az **ei** betűkombináció szolgál: *skei* (*škaj*).

A **k** hangot Georgi kétféleképpen jelöli: vagy **k** betűvel (*atschuskoi, kar, osks, pilks, skei, zifks, Kasai*) vagy pedig **ck** betűkapcsolattal (*poick, siurlack, Racksa*).

A *škaj* szóeleji mássalhangzójának átírása *s-* (*skei, skoi*). Pontatlan a *é* lejegyzése az *atschuskoi* szóban (*oču škaj*). Magánhangzóképzést használ a *paas* szóban (mai alakja *pas*). Elképzelhető, hogy a *master* szóban Georgi a *moksa mastər* redukáltját akarta az **e** betűvel jelölni.

A palatalizációt Georgi sem jelöli: *atä* (mai alak: *at'e*), *initschi* (*iněči*), *kar* (*kař*), *pilks* (*pil'ks*), *purgini* (*puřgine*), *siä* (*šija*), *tet* (*tet'*), *wel* (*vel'e*), *wergaß* (*vergiz*), *zifks* (*čikfks*). Az egyetlen kivétel a tisztázatlan eredetű *siurlack* (*šurlak*).

Nyelvjárási megjegyzések: erza vagy moksa?

A Georgi által lejegyzett szavaknak csak kis hányada nem árul el semmilyen információt a nyelvjárási hovatartozásáról. A mindkét fő nyelvváltozatban ugyanolyan alakú szavak: *kař* 'bocskor', *panar* 'ing', *osks* 'ima'.

Azoknak a szavaknak a nyelvjárási hovatartozását lehet a legbiztosabban megállapítani, amelyeknek a másik dialektusból nincsenek megfelelőik. Georgi adatai közül ilyen:

<i>purgini</i>	vö. E <i>puřgine</i>	– moksa megfelelője: <i>atam</i>
<i>initschi</i>	vö. E <i>iněči</i>	– moksa megfelelője: <i>oču ši</i> (JJ 166)
<i>skei</i>	vö. M <i>škaj</i>	– erza megfelelője: <i>pas</i>
<i>atschuskoi</i>	vö. M <i>oču škaj</i>	– erza megfelelője: <i>ine pas</i>

A szövegben előfordulnak olyan szavak, amelyeket többé-kevésbé biztos hangtani kritériumok alapján lehet egy-egy nyelvjáráshoz kötni:

<i>zifks</i>	vö. M <i>čifks</i>	– E <i>šiveks</i>
<i>pilks</i>	vö. M <i>pil'ks</i>	– E <i>pileks</i>
<i>atä</i>	vö. M <i>at'e, at'ä</i>	– E <i>at'a</i>
<i>siä</i>	vö. M <i>šija, šije</i>	– E <i>šija</i>
<i>tschi pas</i>	vö. E <i>či pas</i>	– M <i>ši pavaz</i>

Néha maga Georgi ad nyelvjárási információkat: *ein Feldfest, welches die Ersaner Waln Osk und Mokschaner Wel Osk nennen* 'mezei ünnep, amelyet az erzák *Waln Osk*-nak, a moksák *Wel Osk*-nak neveznek', ill. *den allgemeinen Gott nennen die Ersaner Paas auch Pas und die Mokschaner Skei, welches auch die Benennung des Himmels ist* 'az erzák általános istene *Paas* vagy *Pas*, a moksáké *Skei*.

A *Wotet wergaß utscha* 'Itt van neked, farkas, egy báránka!' szövegben az *uča* egyértelműen moksa szó. Paasonen ugyan adatozza az erza kadomi alnyelvjárásából (ez moksa nyelvterületbe ékelődő, kevert dialektus), de a mai szótárak már nem, vö. E *reve* 'juh' (ERV 541, EMSz 313).

Nem egyértelmű a *pas* nyelvjárási besorolása. A *pas* erza alak, moksa megfelelője *pavas* (és az ugyancsak 'isten' jelentésű *škaj*). Az *Initschi Pas* és a *Tschi Pas* erza alak. A *Master pas* első eleme hangtanilag inkább moksás (E *mastor*, M *mastor*). A *Pas Atschuskoj* második eleme egyértelműen moksa.

A személynevek közül erza a *Lumsur*, vö. E *lomzor* 'zelnicemeggy' (moksa alakja *лаймарькс*, MRV 321), inkább moksa a *Kasai* (< M *kaza* 'kecske', vö. E *koza*, *šeja* 'ua.') és a *Trena* (M *trän*). Nem árul el nyelvjárási információkat a *Lopai* és a *Racksa*.

Georgi gyűjtésében tehát egyaránt előfordulnak erza és moksa elemek is. Georgi Asztrahanytól a Volga mentén felfelé haladva hosszabban elidőzött Kazanyban és Nyizsnyij Novgorodban, ahol mindkét dialektus képviselőivel találkozhatott, illetve útja során erza, moksa és vegyes lakosságú falvakat is felkereshetett. Mindezen nyelvjárási tarkaság tükröződik az általa gyűjtött anyagban is.

Irodalom

- Dam. = Damaszkín 1785: Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, именно россиян, татар, чувашей, мордвы и черемис. = FeoktyisztoV 1971.
- EMSz = Mészáros Edit – Sirmankina, Raisza: Erza-mordvin–magyar szótár. Lexica Savariensia 6. Savaria University Press, Szombathely, 2003.
- ERV = Серебrenников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В.: Эрзянь–рузонь валкс. Эрзянско–русский словарь. Русский язык, Дигора, Москва, 1993.
- ESS = Niemi, Jaana – Mosin, Mihail 1995: Ersäläis–suomalainen sanakirja. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 48. Turku.
- FeoktyisztoV, A. P. 1963: А. П. Феоктистов, Мордовские языки и диалекты в историко-этнографической литературе XVII–XVIII. вв. In: Коляденков, М. Н. (отв. ред.), Очерки мордовских диалектов II. Мордовское книжное издательство, Саранск. 3–36.
- FeoktyisztoV, A. P. 1971: А. П. Феоктистов, Русско–мордовский словарь. Из истории отечественной лексикографии. Наука, Москва.
- FeoktyisztoV, A. P. 1976: А. П. Феоктистов, Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков. Наука, Москва.

- Gnucseva, V. F. 1940: В. Ф. Гнучева, Материалы для истории экспедиций Академии наук в XVIII и XIX веках. Хронологические обзоры и описание архивных материалов. Труды Архива АН СССР. Вып. 4. Издательство АН СССР, Москва – Ленинград. <http://ranar.spb.ru/rus/books1/id/55/>
- Gnucseva, V. F. 1946: В. Ф. Гнучева, Географический департамент Академии Наук XVIII в. Труды Архива АН СССР. Вып. 6. Издательство АН СССР, Москва – Ленинград. 9–102. <http://ranar.spb.ru/rus/books1/id/53/>
- Golovnyov, A. V. – Kisszer, T. Sz. 2015: А. В. Головнёв – Т. С. Киссер, Этнопортрет империи в трудах П. С. Палласа И. Г. Георги. Уральский исторический вестник 48/3: 59–69. [http://uralhist.uran.ru/pdf/UIV_3\(48\)_2015_Golovnev_Kisser.pdf](http://uralhist.uran.ru/pdf/UIV_3(48)_2015_Golovnev_Kisser.pdf)
- Gulya, János 1965: Some 18th Century Antecedents of the 19th Century Linguistics. Acta Linguistica Hungarica 15: 163–170.
- JJ = Juhász Jenő: Moxsa-mordvin szójegyzék. Gyűjtötte és kiadásra előkészítette: Juhász Jenő. Sajtó alá rendezte: Erdélyi István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.
- Katona Erzsébet – Klima László – Maticsák Sándor 2018: Emberek és népek a Volgavidéken. Gerhard Friedrich Müller a cseremiszekekről, csuvasokról és votjákokról (1733). Studia Folkloristica et Ethnographica 71. Debrecen.
- Keresztes László 1990: Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kisszer, T. Sz. 2016: Т. С. Киссер, Путешествие И. П. Фалька и И. Г. Георги по Российской империи (по материалам дневников). Уральский исторический вестник 51/2: 53–60. [http://uralhist.uran.ru/pdf/UIV2_\(51\)_2016_Kisser.pdf](http://uralhist.uran.ru/pdf/UIV2_(51)_2016_Kisser.pdf)
- Kozlov, Sz. A. 2001: С. А. Козлов, Россия, открывшаяся миру: академические экспедиции 1768–1774 гг. Санкт-Петербургский университет, Санкт-Петербург. <http://old.journal.spbu.ru/2001/29/23.html>
- Lukina, T. A. 1965: Т.А. Лукина, Иван Иванович Лепёхин. Наука, Москва – Ленинград. <https://www.twirpx.com/file/1400474/>
- Maticsák Sándor 2012: A mordvin írásbeliség kezdetei (XVII–XVIII. század). Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Maticsák Sándor 2013: A mordvin személynévrendszer újabkori történetéhez. Magyar Nyelvjárások 51: 141–150.
- Maticsák Sándor 2016: Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Maticsák Sándor 2017: The Beginnings of Mordvin Literacy. Buske Verlag, Hamburg.
- MdWb = Heikki Paasonen, Mordwinisches Wörterbuch I–VI. Zusammengestellt von Kaino Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1990–1998.
- MRV = Серебренников, Б. А. – Феоктистов, А. П. – Поляков, О. Е.: Мокшень–рузонь валкс. Мокшанско–русский словарь. Русский язык, Дигора, Москва, 1998.
- MSS = Herrala, Eeva – Feoktistov, Aleksandr 1998: Mokšalais–suomalainen sanakirja. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 58. Turku.
- Noszkova, O. L. 2007: О. Л. Носкова, Иоганн Петер Фальк – последователь Карла Линнея в России. Известия Самарского научного центра РАН. 9/4: 1103–1106. http://www.ssc.smr.ru/media/journals/izvestia/2007/2007_4_1103_1106.pdf

- Safranovszkaja, T. K. 1973: Т. К. Шафрановская, Конец сибирской экспедиции И. П. Фалька. Страны и народы Востока XV. 255–262. http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/SNV_15_1973_22_shafranovskaya.pdf
- Shirokova, Vera – Sobisevich, Alexey 2015: Illustrations from Academic Expeditions in Russia. <https://www.ikfoundation.org/ilinnaeus/istories/verashirokova.php>
- Sirokova, V. A. – Alekszandrovskaja, O. A. 2019: В. А. Широкова – О. А. Александровская, Ученики Карла Линнея в России: И.-П. Фальк и И.-Г. Георги. In: В. А. Брылёв (гл. ред.), История и современное состояние географических исследований Нижнего Поволжья. Издательство Фортресс, Волгоград. 269–281. <http://ihst.ru/wp-content/uploads/2019/10/Geog-issl-Nizh-Pov-2019.pdf>
- Szokolov, V. Je. – Parnyesz, Ja. A. 1987: В. Е. Соколов – Я. А. Парнес, Пётр Симон Паллас – основатель отечественной зоологии (к 175-летию издания *Zoographia Rosso-Asiatica*). Вопросы истории естествознания и техники 1987/2: 118–127.
- Trutnyev, I. A. 1992: И. А. Трутнев, Первопроходец. К 190-летию со дня смерти И. И. Лепёхина. Вестник РАН. 74–86. http://www.ras.ru/publishing/raserald/raserald_articleinfo.aspx?articleid=80d7c42e-daa3-43e5-b759-1055dd5f9f41
- Winkler, Eberhard 1997: Zum Göttinger Vocabularium Sibiricum. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 87: 281–308.
- Winkler, Eberhard 2014: О роли Иоганна Эберхарда Фишера в работе по сбору языкового материала в Волго–Камской ареале (XVIII в.). *Linguistica Uralica* 50: 44–52.
- http://arran.ru/data/collections/col4_.pdf
- <http://library.altspu.ru/althistory/biobibliographies/RU%5CASPA%5CALTPERSON%5C6>
- http://www.kunstkamera.ru/exhibitions/exhibition_on_museum/arhiv_vystavok/georgy/
- http://www.oroszvilag.hu/?t1=finnugor_hirek&hid=6087
- <http://www.ras.ru/lomoexpedition/060d275a-10d1-4464-bf80-8492c5534485.aspx>
- https://ru.wikipedia.org/wiki/Георги,_Иоганн_Готлиб
- https://ru.wikipedia.org/wiki/Академические_экспедиции

*

**Glossary from the Orenburg expeditions:
Johann Gottlieb Georgi's collection of Mordvin expressions (1776)**

In the summer of 1769, an important astronomical event happened: the transit of Venus across the Sun. This made possible for astronomers to calculate the distance between the Sun and the Earth. For the exact calculation it was necessary to observe the transit of Venus from various parts of the world. Therefore, 77 expeditions had been organised all over the world.

On the initiative of the Imperial Academy of St. Petersburg, with considerable support from Catherine II, eight teams set off within Russia. Measurements were carried out on the Kola Peninsula, in two settlements

near Murmansk, in Orsk, Orenburg, Guryev and Yakutsk. Besides the astronomical expeditions, the academy also started another great scale project aiming at the study of not the celestial but the earthly phenomena. The goal was to explore the geography, flora and fauna of Russia. This undertaking was officially named as the Great Northern Expedition, but it was commonly known as the Orenburg Expedition. This latter expression is not very exact, because the expedition had five divisions, three of which were named as the Orenburg Expedition while two were named as the Astrakhan Expedition. The inaccuracy also lies in the fact that the explorers reached much further: to Siberia and Lake Baikal in the East, to the White Sea in the North and to the Caucasus in the South-West.

The leaders of the divisions were chiefly foreign scientists: the German Peter Simon Pallas, Samuel Gottlieb Gmelin and Johann Anton GÜldenstedt, the Swedish Peter Falk and the Russian Ivan Ivanovich Lepyokhin. The scientists collected a large amount of material between 1768 and 1774. They explored the flora and fauna of a large part of Russia, discovering and taxonomically classifying a lot of new species. They also made geographical, geological and meteorological observations and obtained a large amount of information about the residents, customs, lifestyle and culture of these far-off lands, including some linguistic material as well.

Three of the divisions (Pallas's, Lepyokhin's and Falk's) moved across the Middle Volga Region, where they collected Finno-Ugric (among others Mordvin) linguistic and ethnographic material. The German origin Johann Gottlieb Georgi worked in both Pallas's and Falk's team and wrote the first detailed description about the various peoples living in Russia (*Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten*). The first section of his work contains some information and linguistic material of the Mordvins as well. This paper is a study of Georgi's Mordvin glossary. His text contains 23 Mordvin common nouns and eight proper nouns. The common nouns are related to clothing and religious beliefs, while the proper nouns are Mordvin names from the pagan times that are difficult to identify.

Keywords: transit of Venus (1769), Orenburg Expedition, Pallas, Lepyokhin, Falk, Johann Gottlieb Georgi, Mordvin

SÁNDOR MATICSÁK

Udmurt mozgásigék – tipológiai vizsgálódás

NÉMETH Zoltán

Szegedi Tudományegyetem
nzolee@gmail.com

1. Bevezetés

Tanulmányom célja az udmurt mozgásigék tipológiai szempontú elemzése. Ennek során egyetemista korú udmurt fiatalok között vizsgáltam a mozgást jelentő igék használatát, s az általuk használt igéket lexikai-tipológiai szempontok alapján kategorizáltam. Az elsődleges megkülönböztető paraméter a mozgás iránya.

Az uráli nyelvek mozgásigéivel többen foglalkoztak (pl. finn: Pasanen – Pakkala-Weckström 2008, észt: Taremaa 2013), a magyar, az északi hanti és az északi számi mozgásigékről monográfia is született (Söder 2001). Az udmurtban ugyanakkor hasonló jellegű vizsgálat kevés van (Kozmács 2019), jellemzően a vízen/vízben történő mozgással kapcsolatosan végeztek ilyet (Vosztrikova 2007, szelkup és komi anyaggal együtt). A tipológiai irodalomban van utalás udmurt korpuszra és elemzésre (Wälchli 2005), de ez nincs kifejtve sehol, és a szerző a forrását sem jelöli.

A mozgásigék kategorizálására több modell is létezik. A mai kutatások alapvetően formai tulajdonságok alapján osztják a nyelveket igei keretű és szatellit keretű csoportokra (Slobin 2004; Talmy 1985, 1991, 2000), tanulmányomban azonban egy másik modell is megjelenik (Söder 2001). Ez inkább szemantikai jellegű csoportosítás. Az előbbi modellben az igéket aszerint sorolják be, hogy jelentésükben kódolva van-e már a mozgás iránya, vagy valamilyen hozzáadott elem határozza meg azt (pl. sp. *la botella entró a la cueva (flotando)* 'az üveg bement a barlangba (lebegve a vízen)'), vagy az igéhez tartozó főnév esetragjából következik (ang. *I ran OUT of the house* 'kifutottam a házból') (Talmy 1985).

Söder az alapján csoportosítja a mozgást jelentő igéket, hogy a mozgás kezdőpontjának vagy a végpontjának van-e jelentősége. Söder (2001: 80, 83) a magyarból az előbbire az *indul*, utóbbira az *ér* igét hozza példaként (*erőt*

vett magán, nem ébresztem még fel, gondoltam, hatkor indulunk; a kocsí a térre ért). Az is lehetséges, hogy csak maga a mozgás t enyje fontos, erre S oder (2001: 82) a *halad* igét említi (*lassan haladtak, szüntelenül ker ulgetni uk kellett a j ar okel eket*). Előzetes tudásom alapján azt feltételezem, hogy az udmurt mozgást jelent  igék a satellit-frame csoportba sorolhatók. Ezt al at aszta Slobin (2004: 25) kutatása is.

Munkahipot ezisem, hogy bár vannak a vizsgálati anyagban S oder szerinti  tvonalorient alt (path-oriented) mozgásigék is, ezek száma azonban a másik két csoporthoz, a cél- vagy forrásorientált igékhez képest sokkal kisebb.

2. Az adatgyűjtés és az adatközlők

Az adatgyűjtést egy többhónapos Campus Mundi tanulmányút keretében végeztem 2018 novemberében  s decemberében, az Udmurt  llami Egyetem Udmurt Nyelvészeti, Finnugrisztikai  s újságírás Intézetének udmurt nyelvészet szakos hallgatói körében.¹

Az adatgyűjtéshez a mozgást jelent  igék vizsgálatában gyakran használt *Frog, Where are you?* (Mayer 2003) című  nyvet használtam, amely 29 oldalon keresztül, csak képek segítségével meséli el, hogyan keresi meg egy kisf u a kutyájával azt a békát, amelyik az  j leple alatt megsz okott a bef otes vegb ol. Az adatközlők feladata az volt, hogy ezt a képekben elmesélt történetet szavakba  nts ek.  n ezt diktafonnal rögzítettem, majd a hanganyagot lejegyeztem. A hanganyagokat minden esetben személyesen, egy csendes terebben, egyszerre csak egy adatközlő jelenlétében, az általa választott időpontban rögzítettem. A hangfelvételek hossza összesen 49 perc.

A munkában nyolc hallgató vett részt, mindannyian udmurt szakos hallgatók, akik az udmurt mellett magyar, finn vagy orosz nyelvre szakosodnak/ szakosodtak.  letkoruk 18–21  v közé esik, születési helyük alapján pedig találhatunk köztük északi és déli származású hallgatókat is. Olyan is van köztük, aki a fővárosból, Izsevszkb ol származik. Az adatközlők k ozt  három f u  s  t lány van. (A negyedéves udmurt nyelvészet szakos hallgatók k ozt  egyetlen f u sem volt,  gy onnan két lányt választottam. A f uik alacsony l t-

¹ Jelenleg az udmurt nemzetiségűek száma meghaladja a félmilliót, azonban beszélőinek száma csak mintegy 350 000 fő (Ethnologue). A saját k ozt arsas aguk területén kisebb s eget alkotnak:  k a lakosság 28%-t teszik ki, az oroszok a lakosság 62%- t (UdmDDN). A harmadik legnagyobb n epesoport a tatár (7%). Mint ahogyan az a számok alapján sejt het , szinte az összes udmurt k enyelv , hiszen az udmurt mellett oroszul is beszélnek. Elsősorban a Tat rf lddel határos déli részen  lnek háromnyelvű beszélők is. A köztársaság területén az udmurt nyelv is hivatalos nyelvi státusszal rendelkezik, azonban alapvetően az orosz nyelv dominanciája a jellemző (Winkler 2001).

száma egyébként jellemző tendencia az intézetben mind a nyelvészet, mind a tanárszakos hallgatók körében.) Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az adatközlők csak az udmurtot nevezték meg anyanyelvükként, az oroszra mint nagyon jól ismert vagy anyanyelvi szinten ismert nyelvre hivatkoztak.

3. A mozgást jelentő igék csoportosítása

Torbjörn Söder a mozgást jelentő igéket a mozgás iránya alapján csoportosítja (2001: 18). Fillmore (1971) és Radden (1988) alapján a mozgást jelentő igéket három csoportba lehet sorolni: az igék egy részében a viszonyítás alapja a mozgás forrása (source-oriented) vagy a mozgás célja (goal-oriented), s vannak olyan mozgásigék, amelyek jelentése nem kapcsolódik se a forráshoz, se a célhoz. Az utóbbi csoportba tartozó igéket a szakirodalom útvonalorientált (path-oriented) igéknek hívja.

A lexikai tipológiában lényegesen elterjedtebb a Talmy-féle csoportosítás, melyet maga Talmy is többször módosított, de mások is gazdagították ezt a kutatást (Slobin 2004, Talmy 1985, 1991, 2000). Annak függvényében, hogy az ige által leírt esemény hogyan épül fel és milyen lexikalizációs mintázatnak felel meg, a világ nyelvei két csoportra oszthatók: az elsőt a szatellit keretű (satellit-framed, röviden S-nyelvek), a másodikat az igei keretű (*verb-framed*, röviden V-nyelvek) alkotják. A csoportosítás során négy szemantikai komponens különíthető el:

- *Figure* (figura): azt fejezi ki, hogy ki az, aki a mozgást végzi, vagy (a mozgás hiányában) van valahol;
- *Motion* (mozgás): ez az a komponens, ami magának a mozgásnak az eseményét fejezi ki, vagy annak hiányában a valahol tartózkodást;
- *Path* (útvonal): azt az útvonalat fejezi ki, ahol maga a mozgás végbe megy, vagy (mozgás hiányában) ahol a figura megtalálható;
- *Ground* (cél tárgy): azt a dolgot fejezi ki, amihez viszonyítjuk a figura útvonalát.

A mozgás leírását ezeken felül még kiegészítheti a *manner* (módozat), ami megmutatja, hogy milyen módon megy végbe a cselekvés, valamint a *cause* (indíték), ami azt fejezi ki, hogy az adott cselekvés miért jön létre (Rózsavölgyi 2015 alapján).

Ezek közül Talmy a *path* komponenst tekintette a legfontosabbnak, ez az ún. *core schema*. Az ebbe a komponensbe tartozó elemeket további két csoportra lehet bontani az alapján, hogy milyen morfoszintaktikai elemeket használnak a különböző mozgásfajták kifejezésére. Ezek alapján vannak olyan nyelvek, amelyekben magában az ige jelentésében van kódolva ez az infor-

máció (ezeket nevezzük *verb-framed* igéknek), valamint azok, amelyek ugyanezt az információt az igéhez járuló szatellit elemekkel fejezik ki (ezek lehetnek igei elemek, pl. partikula, igekötő, vagy névszói részek, pl. prepozíció, névutó, szuffixum). Ez utóbbi csoportot alkotják a *satellit-framed* igék.

4. A mozgást jelentő igék az udmurtban

Fontos kérdés, hogy pontosan mely igéket tekintjük mozgást jelentő igének. A Tyimerhanova által szerkesztett udmurt morfológiai leírásban (2011: 142) a következőképpen csoportosítják a mozgást jelentő igéket:²

- valaki/valami felé jövetelt kifejező igék: *лыктыны* 'jön, megjön, megérkezik', *бертыны* 'visszatér, visszamegy, hazamegy', *пырыны* 'bemegy, betér, belép, beleesik', *вуыны* 'megérkezik, megjön, befut, beköszön, ide-oda kerül', *вайыны* 'hoz, hord, visz',³
- valamitől eltávolodást, valahonnan történő elmenetelt kifejező igék: *кошкыны* 'elmege, eltávozik, jár, járkál, halad',⁴ *потыны* 'kimegy, kijön, elmege, elutazik, átmege, átjut, áthatol, leszáll valamiről, felszáll, átkel, kibújik, kikel, kinő, kicsordul' *кожыны* 'befordul, betér valahová, oldalra kitér, arra járva betér, átutazóban jár', *выжыны* 'átmege, átkel', *васькыны* 'lefelé mege, lejön, leereszkedik, lemászik, kiszáll, leszáll', *чигнаны* 'hátrál, tolat, farol', *жэтыны* 'felemel', *кеяны* '(el)kísér, kikísér, elküld, útnak indít, szállít, eljuttat, visz',⁵ *устыны* 'nyit, kinyit, felnyit, megnyit', *кырганы* '(le/ki)esik, elvész', *вузаны* 'elad, árusít; elárul (átvitt értelemben)', *вияны* 'folyik, átfolyik';
- az előre menetelt, haladást kifejező igék: *вамышьяны* 'lép, lépked, lépdel', *бызьяны* 'fut, szalad', *гонзыртыны* 'üget', *юрганы* 'poroszkál', *лашкынтыны* 'galoppozik', *ворттыны* 'szállít, visz, üget', *лобзыны* 'elrepül, elszáll, felszáll', *нюжтиськыны* 'vánszorog, vonszolódik; húzza vonszolja magát'.

Ezen túl azonban, néhány példát kivéve, egyéb információt nem kapunk az udmurt mozgást kifejező igék csoportosításáról. Viszont jól látszik az, hogy a morfológia által elsőként jelölt csoport a *goal-oriented*, a második a *source-oriented*, a harmadik pedig a *path-oriented* igéknek feleltethető meg, összevetve Söder (2001: 18–19) definíciójával.

A *goal-oriented* igék mindegyike közeledést, megérkezést kifejező ige. A *source-oriented* igék között szerepel azonban a *вузаны* 'elad, árusít; elárul (átvitt értelemben)'. Ez azt sugallja, hogy a mozgást jelentő igék csoportja eléggé tágan értelmezhető az udmurtban, hiszen ez alapján bármilyen jellegű eltávolodást kifejező (jelen esetben a tulajdon távolodása az eredeti tulajdo-

² A magyar jelentéseket Kozmács 2002 alapján adom meg.

³ Ld. a 29. példát.

⁴ Ld. a 19. példát.

⁵ Ld. a 18. példát.

nostól, vagy átvitt értelemben pl. az áruló eltávolodása a hazájától) ige a *source-oriented* csoportba tartozik. Felmerül viszont a kérdés, hogy akkor a távolodást/közeledést sokkal konkrétabban kifejező *басьтыны* 'vásárol' ige miért nem szerepel egyik csoportban sem, hiszen annak elsődleges jelentése '(el)vesz'.

A harmadik csoport igéi valóban nem viszonyítják a mozgást sem kezdő-, sem végponthoz,⁶ tehát ez alapján a *path-oriented* igék csoportjába tartoznak. Azonban sokkal inkább egy olyan listán képzelnénk el őket, ahol a mozgás módja (*manner*) a csoportosítás alapja, hiszen olyanok találhatók itt, mint például *юрғаны* 'poroszkál', *лашкынтыны* 'galoppozik'. Viszont olyan alapvető *path-oriented* igék, mint *мыныны* 'megy', *уяны* 'úszik', nem szerepelnek a felsorolásban.

Az udmurt morfológia tehát eléggé röviden, egy-két helyen kifogásolható módon ír a mozgást jelentő igékről. Két fontos dolog így is leszűrhető: egyrészt a morfológiában megjelenő csoportosítás megfelel a *goal-*, *source-* és *path-oriented* csoportosításnak (lényegében a „klasszikus” irányhármasságnak), másrészt az udmurt nyelvészek eléggé tágan értelmezik a mozgást jelentő igék csoportját – ám pontos definíciót nem ad senki.

Van két ige, amely nem került be a vizsgált alakok közé: a *вырыны* és a *гулять*. A *вырыны* a szótár szerint rendelkezik mozgást kifejező jelentéssel ('inog, mozog, tántorog'), azonban gyűjtött anyagomban ezen jelentések egyike sem fordult elő. Jelentése a korpuszban minden esetben 'törekszik, igyekszik, iparkodik', például:

- | | | | | |
|-----|---|----------------|---------------|--------------------------|
| (1) | <i>соос</i> | <i>пуны-ез</i> | <i>леканы</i> | <i>выр-о-зы</i> |
| | ők | kutya-ACC | megcsípni | igyekszik-FUT-3PL |
| | 'ők igyekezni fognak megcsípni a kutyát' | | | |

A másik kimaradt ige a *гулять* (*карыны*). Az orosz igék udmurtba illesztésének gyakori módszere a beszélők körében az „orosz ige főnévi igenévi alakja + *карыны* 'csinál' ige megfelelően ragozott alakja"-szerkezet (pl. *служить карыны* 'hadseregben szolgál', *выступить карыны* 'fellép színpadon', *простить карыны* 'megbocsát'), ehhez hasonló az orosz *гулять* 'sétál' beillesztése, ez nem tekinthető udmurt igének.⁷

⁶ Hibás a *лобзыны* ige idesorolása. Ez ugyanis a *source-oriented* igék csoportjába tartozik, jelentése: 'elrepül, elszáll, felszáll'. A tényleges *path-oriented* ige ebben az esetben a *лобаны* 'repül, száll' lenne.

⁷ A másik elterjedt módszer, hogy az orosz ige főnévi igenévi alakja után illesztik a *-m-* műveltető képzőt és az *-ыны* infinitivusképzőt vagy a megfelelő igei személyragot (*жаритьтыны* 'süt', *судитьтыны* 'elítél'), ilyenekkel azonban jelen esetben nem találkoztam.

6. A mozgást jelentő igék csoportosítása

A rögzített hanganyagokban összesen 35 igét említettek az adatközlők: *басътыны, берганы, бертыны, берыкя(ськы)ны*,⁸ *бызъыны (бызъылыны), вайыны, вамысьтыны, ватскыны, ветлыны. вуыны, вылтыны, жутыны, келяны, кошкыны, куштыны, кыстасъкыны, лобаны, лобъыны, лыктыны, мыкырскыны, мыныны, нуыны, пачкыны (пачкасъкыны), пеганы, пегъыны, поныны, поттыны, потыны, пыраны, пырыны, тубыны, тетчыны, уйыны (уйылыны/уйыськыны), усъкытыны, усъыны, уяны*. A jelentéseket az egyes lexémák elemzésénél adom meg. A korpuszban előfordultak *-ськ-* képzős, valamint *-лы-* gyakorító képzős alakok is, azonban ezeket nem kezeltem külön – mint ahogyan azt Kozmács sem teszi szótárában –, mivel ezek csak az igének a toldalékolt alakjai, nem önálló igetövek. Kivételt képezhetne a *бызъыны – бызъылыны* igepár, mivel előbbinek a 'fut' mellett 'férjhez megy' jelentése is van, azonban az anyagomban csak a 'fut' jelentés fordult elő.

Összehasonlításképpen: egy finn vizsgálatban 119 különböző mozgásige fordult elő, míg a spanyolban 27, az angolban 47, a baszkban 58 ilyen találtak (Ibarretxe-Antuñano 2004: 322). A kiugró finn számok valószínűleg az eltérő kategorizációnak köszönhetőek, pl. Pajunen (1999) olyan igéket is idevett, mint pl. *etsiä* 'keres', *löytää* '(meg)talál'. A vizsgálatom során az ilyen jellegű igéket nem vettem figyelembe így korpuszom mennyisége a spanyolhoz, angolhoz, baszkhoz hasonlít.

A *бызъыны* ige más szempontból is érdekes. Bár jelentése alapján ('fut, szalad') a *path-oriented* igék közé tartozik, mivel azonban a lábon történő haladás egyik módját jelöli, így majdnem ugyanannyi esetben fordult elő a *бызъыса* határozói igenévi alakban egy másik mozgást jelentő ige határozójaként (pl. *бызъыса кошкыз* 'futva elment, elfutott'), mint a *бызъыны/бызъылыны* igék megfelelően ragozott alakjai összesen. Nem ez volt az egyetlen mozgást jelentő ige, amit így használtak a beszélők (pl. *негаса бызъылэ* 'menekülve fut'), viszont az előfordulások száma alapján ez volt a legszembetűnőbb. Ezekben az esetekben az adatközlő a mozgás milyenségét fejezte ki az igéhez tartozó határozói igenévvvel, tehát ezekben az esetekben a *manner* szatellitként jelenik meg.

Vannak olyan nyelvek, amelyekben ha egy mozgást valaki ágensként végez, akkor más az igető, mintha páciensként szenved el, például magy. *be-megy – bevisz, kimegy – kivisz*, ang. *go into – take into, go out – take out*, or.

⁸ Az igét a beszélő *-ськ-* képző nélkül használta, azonban a szótárban csak képzővel együtt szerepel.

войти – *вносить*, *выйти* – *выносить*. Ezzel szemben az udmurtban vannak olyan ige párok, ahol az ige főugyanaz, és műveltető képzővel hozzák létre a passzív alakot: pl. udm. *пырыны* – *пыртыны*, *потыны* – *поттыны*. Ez az utóbbi ige pár a gyűjtött anyagomban is előfordul, sőt egy esetben még közvetlenül egymás mellett is szerepelnek, noha az egyik határozói igenévi alakban áll:

- (2) *пал* *кук-сэ* *банка-ысь* *пот-ты-са* *потыны* *выр-эм*
 fél láb- befőttes.üveg- **kimegy**-CAUS- **kimenni** igyekezik-
 ACC.PX2SG ELAT ADV.PTCP 2PST.3SG
 'fél lábát **kitéve** a befőttesüvegből igyekezett onnan **kimászni**'

A korpusz igeit a szótári jelentésük alapján soroltam csoportokba. A szavak jelentését Kozmács (2002) szótára alapján határoztam meg. Azokban az esetekben, amelyekben az ige mindig annak az orientációnak megfelelően használták, ahogyan azt a szótári jelentése alapján vártuk, csak az adott szó szerepel a felsorolásban a magyar nyelvű fordításával, viszont azokban az esetekben, amikor egy adott kontextus megváltoztatta az adott ige orientációját, ott az ige és annak fordítása mellett egy-egy példával bemutatom ezeket a speciális kontextusokat (magukat az igeiket az eredeti jelentésük alapján csoportosítottam).

6.1. *Path-oriented* igeik:

берганы 'forog, kering, körbe jár'. Bár a *берыкя(ськы)ны* ige a 'forog' jelentésen kívül rendelkezik 'visszatér <az utazásról>' jelentéssel is, ami alapján be lehetne sorolni a *goal-oriented* igeik közé is, az adatközlők által elmesélt történetekben csak 'forog' (még pontosabban 'köröz') jelentésben fordult elő:

- (3) *кучати-ез-лэн* *мушь-ёс-ыз* *котырті* *берга-ло* *ни* *вал*
 kiskutya-PX.3SG-GEN méh-PL-PX.3SG körül **forog**-PRS.3PL már volt
 'a kiskutyájának a méhei már körülötte **köröztek**'

бызьыны / *бызьылыны* 'fut, szalad'. Egy példában fordult elő *source-oriented* igeként:

- (4) *кучати* *мушь-ёс-лэсь* *нега-са* *бызьы-л-э*
 kutyakölyök **méh**-PL-ABL menekül-ADV.PART **fut**-FREQ-PRES.3SG
 'a kiskutya a **méhektől** menekülve **fut**'

вамьсытыны 'lép egyet, tesz egy lépést, átlép'. Az ige jelentése alapján ebbe a csoportba tartozik, ugyanakkor abban az egy kontextusban, amelyikben az anyagomban előfordult, *source-oriented* igeeként használták:

- (5) *одүг эбек-сэ ки-я-з кут-й-з но бу пала вамьсыт-й-з*
 egy béka- kéz-ILL- fog-PST-3SG és víz irány-ILL lép-PST.3SG
 ACC.3SG PX.3SG
 'az egyik békát a kezébe vette és **elindult** a víz **felé**'

ветлыны 'jár, megy, utazik, halad, közlekedik'. Az igt minden alkalommal *path-oriented* igeeként használták, egy kivétellel, amikor *goal-oriented* igeeként funkcionált:

- (6) *вот ведь кытыны ни ветл-э был-эм со бака-зы*
 Íme hiszen **ahova** már **megy**-PRS.3SG van-2PST.3SG az béka-PX3PL
 'hát ez az a hely, **ahova** a békájuk **ment**'

кыстаськыны 'hempereg, hányja-veti magát':

- (7) *кыста-ськ-е со музъем былын но адэ-е...*
hempereg-PRS-3SG ő föld rajta és NÉZ-PRS.3SG
 'a földön **hempereg** és látja, ...'

лобаны 'repül, száll':

- (8) *вылтй-з мушь-ёс лоба-ло*
 fölött-PX.3SG méh-PL **repül**-PRS.3SG
 'méhék **repülnek** felette'

мыкырскыны 'meghajlik, lehajlik; megdől; lehajol, lekuporodik; meghajtja magát'. Talán az egyik legérdekesebb ige. A szótári jelentések alapján inkább tűnik helyzetváltoztató igeének, de a kontextusban, amelyben szerepelt, helyváltoztatást fejez ki – bár ez nem egyértelmű. Mivel azonban csak az adott kontextusban kapja meg a valamerre mozgás jelentést, így nem kerülhetett a *goal-oriented* mozgásigék közé, ezért ebbe a csoportba soroltam.

- (9) *Денис мыкырск-и-з [...] кыче ке зон борд-ы*
 Denis **lekuporodik**-PST-3SG [...] milyen vala- **mélyedés** **mellett**-ILL
 'Denis **odakuporodott** [...] valamilyen **üreghez**'

мыныны 'megy'. Bár a morfológiai kézikönyv (Tyimerhanova 2011:142) a *path-oriented* igeék egyik legalapvetőbb példája, és korpuszomban is szerepel az előre menetelt, haladást kifejező igeék között (10), mégis egyet-

len alkalmat kivéve az összes kontextusban goal-oriented igeként van használatban (11):

- (10) *соос скорее мын-й-зы утчаны со эбек-ез*
 ōk inkább **megy**-PST-3PL keresni az béka-ACC
 'ők inkább **mentek** megkeresni a békát'
- (11) *соос мын-о пуны-ен йош гурезь был-е*
 Ōk **megy**-PRS.3PL kutya-INS együtt **hegy** **felső.rész**-ILL
 'a kutyával együtt **felmennek** a **hegyre**'

тетчыны 'ugrik, szökken'. A gyűjtött anyagban kétszer fordult elő *goal-oriented* igeként az adott kontextusban. Viszont mivel a jelentése önmagában nincsen viszonyítva sem egy kiinduló, sem egy végponthoz, így a *path-oriented* igék közé soroltam.

- (12) *пияш кышка-з но пуны шоры ик тетч-и-з*
 fiú megijed-PST.3SG és **kutya** **hozzá** EMPH **ugrik**-PST-3SG
 'a fiú megijedt, és **odaugrott** a **kutyához**'

усьыны '(le)esik, le hull'. Az ige magában is állhat, anélkül hogy bármi jelöléné akár a mozgás kiindulási pontját, akár a mozgás végpontját.

- (13) *пуны усь-и-з, банка-ез тилиськ-и-з*
 kutya **leesik**-PST-3SG befőttesüveg-DET eltörik-PST-3SG
 'a kutya **leesett**, az üveg eltörött'

уяны 'úszik':

- (14) *кучати кышка-з уяны шур-ын*
 kiskutya fél-PST.3SG **úszni** folyó-INESS
 'a kiskutya félt a folyóban **úszni**'

6.2. Source-oriented igék

ватскыны 'elrejtőzik, elbújik'. Az igének lehet ablatívuszi és illatívuszi vonzata is, hiszen valami elől is, de valahova is el lehet bújni. Mivel a korpuszban csak ablatívuszi vonzattal jelent meg, így ebbe a csoportba soroltam:

- (15) *кучати пегэ-е мушь-ёс-лэсь, Коля ватске кучыран-лэсь*
 kiskutya elmenekül- méh-PL-ABL Kolja elbújik-PRS.3SG bagoly-ABL
 PRS.3SG
 'a kiskutya elmenekül a méhek elől, Kolja elbújik a bagoly elől'

вылтыны 'felkelni valahonnan'. A *выл-* 'fel' jelentésű névutó műveltető képző segítségével létrehozott alakja. Ezt az adatközlő a következőképpen használta:

- (16) *соос* **вылт-й-зы** *ву-ысь*
 ők **felkel-PST-3PL** víz-ELAT
 'felkeltek/felálltak a vízből'

жэутыны 'felemel'. Az igét a Tyimerhanova-féle (2011: 142) morfológiai kötet is abba a csoportba sorolja, amely a *source-oriented* csoportnak feleltethető meg, azonban az általam gyűjtött anyagban minden esetben olyan kontextusban jelent meg, ahol *goal-oriented* igeként alkalmazták, például:

- (17) *лось* *кут-й-з* *но* *сюр* **выл-а-з** **жэут-й-з** *Денис-эз*
 jávor- fog-PST- és **szarv** **felső.rész-ILL-** **felemel-PST-3SG** Denis-ACC
 szarvas 3SG PX3SG
 'a jávorszarvas elkapta, és a **szarvára felemelte** Denist'

келяны '(el)kísér, kikísér, elküld, útnak indít, szállít, eljuttat, visz':

- (18) *мукет* *бака-ос* *соос* *шоры* *учкы-са* **келя-ло** *соос-ты*
 más béka-PL ők felé néz-ADV.PTCP **elküld-PRS.3PL** ők-ACC
 'a többi béka feléjük nézve **indítja útnak** őket'

кошкыны 'elmegey, eltávozik, jár, járkál, halad':

- (19) *Гурт* *палась* *вож* *вылэ* **кошк-и-зы**
 Falu felől zöld rá **elmegey-PST-3PL**
 'a falu felől (indulva) **elementek** a mezőre' ellenőrizni!

куштыны 'dob, elvet, kidob, otthagyi, elhagy, elejt, kiejt, átad valakinek, ledönt, megdönt'. Ezt az igét egy esetben az egyik adatközlő olyan kontextusban használta, ahol nem a forrás, hanem a cél volt kiemelve:

- (20) *пи-ез* *но* *пуны-ез* *койык* **шур-е** **кушт-й-з**
 fiú-ACC és kutya-ACC jávorszarvas **folyó-ILL** **dob-PST.3SG**
 'a fiút és a kutyát a jávorszarvas **folyóba dobta**'

лобзыны 'elrepül, elszáll, felszáll'. Bár szótári jelentése alapján a *лобзыны* ige ebbe a csoportba sorolható be, a három előfordulásából kétszer olyan kontextusban fordult elő, ahol *goal-oriented* mozgást jelentő szatellittel szerepelt. Mindkét kontextust ugyanaz a személy hozta létre, ráadásul a

két előfordulás között összesen egy szó áll, így előfordulhat, hogy a második előfordulás igazából önkorrekciónak számít, és az első alakot javítja ki a beszélő. Mivel azonban a két mondat grammatikailag nem hibás, így az egyiket az alábbiakban bemutatom:

- (21) *ву-э лобӧ-и-зы, вуын... ву-э ус-и-зы*
víz-ILL elrepül-PST-3PL víz-INES víz-ILL esik-PST-3PL
 'a vízbe repültek, a vízben... a vízbe estek'

пеганы 'elszökik, elszalad':

- (22) *нош пияш сова-лэсь пеза-Ө*
pedig fiú bagoly-ABL elszalad-PRS.3SG
 'a fiú pedig elszalad a bagoly elöl'

пезӧны '(el)menekül, (meg)szökik, elrejtőzik, elbújik'. A *пезӧны* ige a békatörténet jellegéből adódóan nagyon sokszor előfordult a hanganyagban, és két kivételtől eltekintve mindig *source-oriented* volt szatellittel. Kérdéses azonban, hogy azt a két esetet ténylegesen *goal-oriented* esetnek lehet-e számítani, ugyanis mindkét esetben elhangzik, hogy a befőttesüveg üres, utalva ezzel arra, hogy onnan szökött meg a béka, és mindkét esetben a *valahova* szó utal a célra, tehát nincsen konkrét célja a mozgásnak. Véleményem szerint ez tekinthető egyfajta stratégiának is a beszélők részéről, hogy megpróbálják megkerülni a szóbeli és tartalmabeli ismétlést, emiatt az említett két használatot nem tartom *goal-oriented*-nek. Az egyik ilyen elhangzott mondat:

- (23) *эбек банка-ын өй вал ни кытчы*
béka befőttes.üveg-INES NEG.PST.3SG van.PST már hova
ке но пезӧ-и-з
vala- is megszökik-PST-3SG
 'a béka nem volt a befőttesüvegben, **valahova megszökött**'

поттыны 'kivisz, kiszállít, tesz, <az adott dolog valamilyen módon előkerül, előjön, létrejön a cselekvés következtében>':

- (24) *пуны банкае йыр-з-э понэм бер-аз отысь*
kutya befőttesüveg-ILL fej-PX.3SG-ACC tévés után-PX.3SG onnan
поттыны өз ни быгаты сое
kivinni nem.PST.3SG már tud.PST.CONNEG azt
 'miután a kutya beletette a fejét a befőttesüvegbe, már nem tudta **kivenni** onnan'

потыны 'kimegy, kijön, elmegy, elutazik, átmegy, átjut, áthatol, leszáll valamiről, felszáll, átkel, kibújik, kikel, kinő, kicsordul'. A **потыны** ige is nagyon sokszor fordul elő a szövegben, jelentéséből adódóan egyértelműen a *source-oriented* igék közé tartozik, viszont pár esetben előfordult, hogy *goal-oriented* jelentéstartalommal használták. Ezek közül az egyik:

- (25) *ни доры комак пот-й-з, ни со-лэсь кыська-з*
fiú hozzá hörcsög **kijön-PST-3SG** **fiú** ő-ABL megijed-PST3SG
 'a **fiúhoz** **kijött** egy hörcsög, a fiú megijedt tőle'

уськытыны 'kiejt, elejt, eldob'. Az **уськытыны** esetében a négy előfordulásból egyszer volt olyan kontextus, amelyikben nem *source-oriented*, hanem *goal-oriented* volt a használata:

- (26) *со соос-ты безжалостно уськыт-й-з шур-е*
 ő ök-ACC.PL nem.sajnálva **eldob-PST-3SG** **folyó-ELAT**
 'sajnálát nélkül a **folyóba** **dobta** őket'

6.3. Goal-oriented igék

басьтыны '(el)vesz, kap, szerezt, (el)nyer, elragad, elvisz':

- (27) *одйг пичи-ез бака басьты-са соос кошк-о*
 egy kicsi-PX.3SG béka **elvesz-ADV.PTCP** ők elmegy-PRS.3SG
 'az egyik kis békát **magukhoz véve** elmennek'

бертыны 'visszatér, visszamegy, hazamegy':

- (28) *соку пияш малта-з гурт-э бертыны*
 akkor fiú gondol-PST.3SG falu-ILL **visszamenni**
 'akkor a fiú úgy gondolta, hogy **hazamegy**'

вайыны 'hoz, hord, visz':

- (29) *со со-е ва-и-з дор-а-з но пон-й-з банка-е*
 ő ő-ACC **visz-PST-3SG** felé-ILL-PX.3SG és tesz-PST-3SG befőttesüveg-ILL
 'hazavitte (őt), és egy befőttesüvegbe tette'

вуыны 'megérkezik, megjön, befut, beköszön, ide-oda kerül'. Egy olyan kontextus fordult elő, amelyikben nem *goal-*, hanem *source-oriented* jelentéssel használták az igét. Ezt a mondatot kétféleképpen is lehet fordítani magyarra, ugyanis a két elatívuszi toldalékkal ellátott szó közül a *мушкарысь-т* főnévből képzővel létrehozott melléknévként ('méhkas-

beli’), vagy elatívuszi esetraggal ellátott főnévként (‘a méhkasból’) is lehet fordítani. Mivel azonban a magyar fordítás nem változtat azon, hogy az ige ebben a kontextusban *goal-oriented* jelentést hordoz magán, így a jobb átláthatóság érdekében az első fordítást alkalmazom:

- (30) *олокытысь со изъянтэм мушкар-ысь мушь-ёс но ву-и-зы*
valahonnan az tönkretesz- méhkas-ELAT méh-PL is **odakerül-**
 PST.PART PST-3PL
 ‘valahonnan a tönkretett méhkasbeli méhek is odakerültek’

лыктыны ‘jön, megjön, megérkezik’. А *лыктыны* valamihez való közeledést fejez ki, és a szótár is *goal-oriented* igeként hoz rá példát, mégis több olyan eset is volt, ahol a beszélők *source-oriented* igeként használták:

- (31) *бöрысь гон-ысь, музем гон-ысь, лыкт-й-з кыче*
 utána **mélyedés-ELAT föld mélyedés-ELAT jön-PST-3SG** milyen
ке но шыр
 ha is egér
 ‘ezután a mélyedésből, a földön lévő üregből, kijött valamilyen egérféle’

нуыны ‘(el)visz, (el)hord, (el)cipel, elvisz, elsodor, vezet, kísér’:

- (32) *лось ну-и-з Денис-эз обрыв-озь*
 jávorszarvas **elvisz-PST-3SG Denis-ACC szakadék-TERM**
 ‘a jávorszarvas **elvitte** Denis-t a szakadékhoz’

*пачкаськыны (пачкыны)*⁹ ‘összenyomódik, agyonnyomódik, alányomódik’:

- (33) *соос шур-е усь-и-зы, пачкаськ-о*
 ők folyó-ILL esik-PST-3PL, **alányomódik-PRS.3PL**
 ‘a folyóba estek, **elmerülnek**’

поныны ‘tesz, rak, helyez, felvesz, lehajt, meghajt (fejet)’:

- (34) *со со-е ва-и-з дор-а-з но пон-й-з банка-е.*
 ő ő-ACC visz-PST-3SG felé-ILL-PX.3SG és **tesz-PST-3SG beföttesüveg-ILL**
 ‘Hazavitte (öt), és egy beföttesüvegbe **tette.**’

⁹ А *пачкаськыны* alak nem szerepel az udmurt–magyar szótárban, csak a zárójelben megadott változat.

пыраны 'bejár, bejárkál, belátogat':

- (35) *кучати банка-я-з но пыра-з отысь но утча-з*
 kiskutya befőttesüveg- is **belátogat**-PST.3SG onnan is keres-PST.3SG
 ILL-PX.3SG
 'a kiskutya a **fejét is bedugta** a befőttesüvegbe, ott is kereste'

пырыны 'betér, belép, beleesik':

- (36) *писпу пушкысь пась шедьт-й-з, отчы но пыр-и-з*
 fa belülről lyuk talál-PST-3SG oda is **bemegy**-PST-3SG
 'a fában talált egy lyukat, oda is **bemászott**'

тубыны 'felmegy, felmászik, felszáll':

- (37) *пи гурезь йыл-э тубы-са кесясък-е*
 fiú hegy felső.rész-ILL **felmászik**-ADV.PTCP kiabál-PRS.3SG
 'a fiú a hegy tetejére **felmászva** kiabál'

уйыськыны (уйыны) 'üldöz, úz, hajszol':

- (38) *муш-ёс пуны сьоры уйылүськ-о*
 méh-PL kutya mögé **üldöz**-PRS.3SG
 'a méhek **üldözik** a kutyát'

Eredmények

Az adatközlők mozgásige-használatát az alábbi táblázat foglalja össze:

Adat- közlő	Használt moz- gásigék száma	Különböző moz- gásigék száma	Különböző mozgásigék száma csoportosítva ¹⁰		
			source- oriented	goal- oriented	path- oriented
1	16	12	5	4	3
2	30	19	6	9	4
3	27	12	5	4	3
4	25	13	3	5	5
5	29	15	6	4	5
6	24	10	4	4	2
7	26	13	5	6	2
8	31	13	7	3	3

¹⁰ Az alapján, hogy az igék melyik csoportba lettek besorolva.

Az adatközlők a szövegekben átlagosan 26-szor használtak mozgást jelentő igéket (az egyes számú adatközlőnél ez a mutató csak 16). Abban az esetben, ha azt nézzük, hogy hány különböző mozgást jelentő igét használtak a beszélők, akkor az átlag 13. Itt a legnagyobb eltérést az átlagtól a 2-es számú adatközlő produkálta (19 igével). A várakozásnak megfelelően általában a *path-oriented* igéket használták a legkevesebb alkalommal.

Az adatközlők, ha csak a különböző igék számát tekintjük, körülbelül ugyanannyi igét használtak: a *path-oriented* igék csoportjába 11 ige került, a *source-* és *goal-oriented* igék közé pedig 12-12. Viszont ez a kiegyensúlyozottság nem volt jellemző a tényleges használat esetében. Míg a korpuszban a *path-oriented* igéket javarészt kétszer-háromszor használták, addig a másik két csoportban voltak olyan igék (pl. *незъыны, потыны, тубыны*), amelyek tízes nagyságrendben fordultak elő.

Az igék orientációjuknak megfelelő használatáról megállapítható, hogy a *goal-oriented* igék voltak a legtöbbször a szótári jelentésük alapján megállapított orientációjuknak megfelelően használva, ott ugyanis a 12-ből összesen két alkalommal változtatta meg az orientációt a kontextus, míg ezek a számok a *source-oriented* igék esetében 8, a *path-oriented* igék esetében pedig 7. A *path-oriented* igék esetében többször is volt olyan, hogy jellemzőbb volt a *path-oriented* jelentésű használat. A *goal-oriented* igék esetében inkább az volt a jellemző, hogy csak egy-két esetben változott meg a kontextus hatására az ige orientációja.

Egyértelműnek tekinthető, hogy míg a *path-oriented* igék megváltozott orientációja *goal-* és *source-oriented* jelentést is létrehozhatott, addig sem a *goal-*, sem a *source-oriented* igékből nem lett semmilyen kontextus hatására *path-oriented*, hiszen ezen igék esetében már magában a jelentésben kódolva van a forráshoz vagy a célhoz történő viszonyítás. Viszont megfigyelhető, hogy a beszélők sokkal több *source-oriented* igét helyeztek olyan kontextusba, hogy a jelentése *goal-oriented* legyen, mint fordítva. E két csoport esetében észrevehetjük azt is, hogy vannak bennük olyan igék, amelyek egymással párba állíthatók, mivel ugyanazt a szituációt mutatják be, csak másik nézőpontból, például *незъыны* 'menekül' – *уыны* 'üldöz', vagy egymással ellentétes jelentésű cselekvéseket fejeznek ki, pl. *пырыны* 'bemegy' – *потыны* 'kimegy'.

Az igéhez járuló szatelliteket vizsgálva találkozhatunk mind igei, mind névszói szatellittel. Az előbbieket esetében az ige határozói igenévi alakja járul az igéhez, pl. *негаса бызьыле* 'menekülve fut', utóbbiak esetén pedig névutós szerkezetekkel és szuffixumokkal találkozhatunk, pl. *укноысь усиз* 'kiesett az ablakon', *йыр вылаз нуэ* 'a feje tetején viszi'.

7. Összegzés

Az eredmények a vártaknak megfelelően alakultak és alátámasztották hipotéziseimet: egyrészt arányaiban kevesebbszer fordultak elő *path-oriented* igék, mint a másik két csoportba tartozók, másrészt esetükben gyakori volt az orientációváltás (sőt, egyes igék *source-* vagy *goal-oriented*-ként több esetben fordultak elő, mint az eredeti orientációjukkal). A *goal-oriented* csoportban is sok ige váltott orientációt különböző kontextusokban, ezeknek a kontextusoknak az aránya azonban sokkal kisebb volt.

Nagyon sok esetben találkozhattunk azzal, hogy az adott mozgás irányának pontos megállapításához szükség volt a szövegkörnyezetre, így az udmurt mozgást jelentő igék rendszere véleményem szerint inkább a *satellite-frame* csoportba sorolható.

Rövidítések

2	második személy	FUT	jövő idő
2PST	második (evidenciális) múlt idő	GEN	birtokos eset
3	harmadik személy	ILL	illatívisz
ABL	ablatívisz	INESS	inesszívisz
ACC	tárgyeset	INS	eszköz eset
ADV.PTCP	határozói igenév	NEG	tagadószó
CAUS	műveltető	PL	többes szám
CON.NEG	konnegatív	PRS	jelen idő
DET	determináns	PX	birtokos személyjel
ELAT	elatívisz	SG	egyes szám
FREQ	frekvenciatív	TERM	terminatívisz

Irodalom

- Ethnologue: Languages of the world, Udmurt. <https://www.ethnologue.com/language/udm>
- Fillmore, Charles J. 1971: How to know whether you are coing or going. In: Hülldgard-Jensen, K. (ed.), *Linguistik*. Athenäum, Frankfurt am Main. 369–379.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide 2004: Language typologies in our language use: the case of Basque motion events in adult oral narratives. In: *Cognitive Linguistics*. vol. 15. Issue 3. 317–349.
- Kozmács István 2002: *Udmurt–magyar szótár*. Savaria University Press, Szombathely.
- Kozmács István 2019: A magyar *bemegy* és az udmurt *pirjini* 'bemegy/bejön' igék tipológiai tanulsága. *Magyar Nyelvőr* 143: 117–123.
- Mayer, Mercer 2003: *Frog, Where are you?* Dial Books for Young Readers, New York. Első kiadás: 1969.

- Pajunen, Anneli 1999: Suomen verbirektiosta: Verbin argumenttirakenteen jäsenten valinnasta. University of Turku, Turku.
- Pasanen, Päivi – Pakkala-Weckström, Mari 2008: The Finnish way to travel: verbs of motion in Finnish frog story narratives. In: Garant, Mikel – Helin, Irmeli – Yli-Jokipii, Hilka (toim.), Kieli ja globalisaatio. Suomen soveltavan kielitieteen yhdistys AFinLA ry, Jyväskylä.
- Radden, Günter 1988: The Concept of Motion. In: Shulze, R – Hüller, W. (eds), Understanding the lexicon. De Gruyter, Tübingen.
- Rózsavölgyi Edit 2015: A téri viszonyok kódolása a magyarban és az olaszban. Kontársztív tipológiai elemzés. Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Slobin, Dan I. 2004: The many ways to search for a frog: linguistic typology & the expression of motion events. In Strömquist, S. – Verhoeven, L. (eds), Relating Events in Narrative 2. LEA, Mahwah, NJ. 219–257.
- Söder, Torbjörn 2001: "Walk this way": Verbs of Motion in Three Finno-Ugric Languages. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia 33. Uppsala.
- Talmy, Leonard 1985: Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms. In: Shopen, T. (ed.), Language typology and lexical description 3. Grammatical categories and the lexicon. Cambridge University Press, Cambridge. 36–149.
- Talmy, Leonard 1991: Path to realization: A typology of event conflation. In: Hubbard, K. (ed.), Berkeley Working Papers in Linguistics. Berkeley Linguistic Society, Berkeley. 480–519.
- Talmy, Leonard 2000: Toward a cognitive semantics II. Typology and process in concept structuring. MIT Press, Cambridge, MA.
- Taremaa, Piia 2013: Fictive and Actual Motion in Estonian: Encoding Space. SKY Journal of Linguistics. vol. 26. p. 151-183.
- Tyimerhanova, N. Ny. (szerk.) 2011: Н. Н. Тимерханова (ред.), Удмурт кыллэн кыл-кабтодосэз. Издательство «Удмуртский университет», Ижевск.
- UdmDDn: Динамика национального состава населения Удмуртской Республики, <https://udmddn.ru/community/folks/>
- Vosztrikova, N. V. 2007: Н. В. Вострикова, Глаголы перемещения в воде в селькупском, коми и удмуртском языках. In: Т. Майсак – Е. В. Рахилина (ред.), Глаголы движения в воде: Лексическая типология. Индрик, Москва.
- Wälchli, Bernhard 2005: Co-Compounds and Natural Coordination. Oxford University Press, Oxford.
- Winkler, Eberhard 2001: Udmurt. Languages of the World. Materials 212. Lincom Europa, München.

Удмуртские глаголы движения – типологическое исследование

Настоящее исследование рассматривает глаголы движения в удмуртском языке с типологической точки зрения в использовании языка самими носителями (в основном работа велась со студентами университета), и акцент делается в первую очередь на направление движения. Информанту нужно было рассказать часто используемую для проведения такого рода исследований историю книги с картинками под названием «Frog, Where are you? (Mayer 2003). Сбор данных проводился лично мною в конце 2018 года в рамках стипендии Campus Mundi среди студентов Удмуртского государственного университета.

Изложив методологическую основу, я показываю, как рассматривается данная группа глаголов в справочнике, изданном при поддержке Удмуртского государственного университета (Тимерханова 2011), и излагаю свои взгляды на эту часть книги. Далее перехожу к собранным мною материалам. После перечисления глаголов, используемых информантами, и представления свойств этих глаголов в удмуртском языке, важных в плане исследования, я группирую их с точки зрения направления движения. Сами глаголы я группирую после их основного значения, однако, если в языковом использовании носителей попадаетея случай, когда ориентация глаголов изменяется в контексте, я иллюстрирую их отдельным примером.

По завершении группировки с помощью таблицы показываю, сколько глаголов движения использовал в своем рассказе каждый информант, сколько различных глаголов было использовано, сколько было таких глаголов (в случае определенных респондентов), которые выражали дистанцирование и приближение, а также такие глаголы, в значении которых в принципе нет такого рода кодировки.

По результатам исследования можно сделать вывод, что в случае с удмуртскими глаголами очень часто встречается следующий случай: даже если глагол в принципе имеет некоторую направленность, все же может меняться под влиянием контекста. В целом, в случае с удмуртским языком, используемым в кругу студентов-носителей, можно прийти к тому, что удмуртский язык больше относится к тем языкам, в которых информация о категории движения кодируется в сателлитах, связанных с глаголом, а не в самом глаголе.

Ключевые слова: глаголы движения, типология, удмуртский язык

ЗОЛТАН НЕМЕТ

Egzisztenciális mondatok a hanti nyelv kazimi nyelvjárásában¹

SIPOS Mária

Nyelvtudományi Intézet, Budapest
sipos.maria@nytud.hu

1. Bevezetés

Az alábbi írás célja, hogy a hanti nyelv kazimi nyelvjárásában két szempontból jellemezze az egzisztenciális mondatokat. A vizsgálat egyrészt arra irányul, hogy feltárja az egzisztenciális mondatoknak a fenti nyelvjárásra jellemző kifejezési módjait. Másrészt megkísérli leírni, hogy a *van* igével alkotott egzisztenciális mondatokban milyen feltételek mellett maradhat el az igei elem. Ennek során az igei elemet tartalmazó és anélküli változatokat pragmatikai és szövegtani szerepekhez igyekszem kapcsolni. Az írás a szórendi kérdéseket nem tárgyalja. A vizsgálat tankönyvből és újságból gyűjtött szövegek és miniszövegek alapján történik.

A hanti Oroszország északnyugat-szibériai részén, az Ob és mellékfolyói mentén beszélt, hagyományosan SOV szórendű, agglutináló nyelv. Az uráli nyelvcsalád ugor, azon belül pedig obi-ugor ágához tartozik. A 2010-es népszámlálás szerint 30.000-nél valamivel többen vallották magukat hantinak, a nyelvet beszélők száma ugyanezen census szerint a fenti számnak mintegy harmada.² A hanti nyelv a 20. század elején még három nagy nyelvjárásra oszlott (északi, déli, keleti), azonban ezeket számottevő belső tagoltságuk miatt helyesebb nyelvjáráscsoportnak tekinteni. A déli nyelvjárás már kb. egy évszázaddal ezelőtt eltűnt, beszélői áttértek a környező népek orosz és török nyelvére. Ma már csak a keleti és az északi csoporthoz tartozó nyelvjárásokat beszélnek. Mivel mindkettő több nyelvjárásra tagolódik, a 10.000-et el nem érő beszélői létszám sok változat között oszlik meg. A hantinak egyetlen nyelvű beszélői ma már nincsenek; az idősebbek kétnyelvűek, a fiatalok pe-

¹ Az írás *Az uráli nyelvek névszói szerkezetei* című, 125206 számú NKFIH projektum keretében készült.

² Perepis 2010.

dig oroszul beszélnek, és közülük kevesen értenek hantiul. A nyelvet még beszélő generációk közül csak a leghagyományosabb életformát követők adják át a nyelvet a fiatalabb nemzedékeknek, ezért a hanti veszélyeztetett nyelv.

Az írás felépítése a következő: a 2. fejezet bemutatja az egzisztenciális mondatokat, illetve a hanti szempontjából releváns alfajtaát. A 3. rész a téma-réma viszonyok szövegtani, bekezdéstipológiai feldolgozását foglalja össze. A korpusz bemutatása a 4. részben történik. A hanti egzisztenciális mondatok elemzése ezután következik az 5. részben. A dolgozatot a 6. fejezet zárja az összefoglalással.

2. Az egzisztenciális mondatokról

Az egzisztenciális mondatoknak számos meghatározása ismert. Creissels (2014) az egzisztenciális mondatot a lokatív mondattal összefüggésben tárgyalja, és megállapítja, hogy mindkettőben ugyanazok az alkotóelemek találhatóak meg: Alak (Figure), Háttér (Background), valamint egy igei elem. Az egzisztenciális mondat valamilyen viszonyítási alaphoz, a Háttérhez képest az Alak jelenlétét közli, és az Alak nem referenciális. Az egzisztenciális mondatnak nem minden fajtájában kötelező a Háttér szerepű lokatív elem. Ha szerepel a Háttér elem, a mondat akkor sem a *Hol?* kérdésre felel. Ezzel szemben a lokatív mondat az Alak helyét határozza meg, vagyis a lokatív elem nem maradhat el. Ez a mondat tehát választ ad a *Hol?* kérdésre (Creissels 2014: 1–2). Más szerzőknél a Thing (Dolog) és a Location (Helyzet) felel meg a fenti terminusoknak (pl. Borscsev – Parti³ 1998 nyomán Padučeva 2008), másutt Theme (Téma) és Location (Helyzet) szerepel (Freeze 1992).

2.1. Létezés állító és lokatív egzisztenciális mondatok

Az egzisztenciális mondatoknak számos fajtáját megkülönbözteti a szakirodalom, de két fő csoport széles körben elfogadott. Közülük az egyik a ténylegesen létezés állító, ún. *valódi egzisztenciálisok* (real existentials), más terminológia szerint *létezés állító* (predication of existence) vagy *egzisztenciális mondatok* (existential sentence) csoportja. A másik a *lokatív egzisztenciálisok* (locative existential), más szakszóval *lokalizációt állító* (predication of location) csoportja, amelyek funkciójuk szerint lokalizálnak egy nem ismertnek tekintett individuumot, így kötelezően tartalmaznak lokatívuszi összetevőt is (pl. Lyons 1967, Creissels 2014, McNally 2016; összefoglalja Gécseg 2019: 38–39).

³ Barbara Partee, orosz nyelvű cikk szerzőjeként.

Freeze (1992) nagyszámú nyelv predikatív lokatív, valamint az egzisztenciális mondatainak áttekintése nyomán a nyelvek alapszórendjével összefüggésben sorra veszi, hogy a két mondatípusnak milyen megformálásai jellemzők, és azt is kimondja, hogy a kettő egymással kiegészítő megoszlást mutat (1. táblázat):

alapszórend	példa	lokatív					egzisztenciális mondat				
SVO	orosz			T	cop	L			L	cop	T
VOS	csamorró ⁴	cop	L	T			cop	T	L		
VSO	tagalog ⁵	cop	L	T			cop	T	L		
SOV	hindí			T	L	cop			L	T	cop

1. táblázat:

A predikatív lokatív és az egzisztenciális mondatok komplementáris disztribúciója
(Freeze 1992: 557)

A fentiek alapján a SOV szórendű hanti nyelvben a lokatív mondatban [téma] [lokatív elem] [kopula] szórendre kell számítani – amelyet korábbi vizsgálatok igazoltak (Sipos 2020), az egzisztenciálisok pedig vélhetőleg [lokatív elem] [téma] [kopula] mintát követnek.

2.2. Lokalizálást kifejező egzisztenciális mondatok

A lokatívuszi egzisztenciálisok – amelyek tehát tartalmazznak lokatívuszi összetevőt – funkciójuk szerint egy nem ismertnek tekintett individuumot lokalizálnak (Gécseg 2019: 38–39). Iatsko megfogalmazása és terminológiája szerint az egzisztenciális-lokatív alfajta olyan állítás, amely egy dolognak a létezését és a hollétét fejezi ki (*expresses a judgement about existence and location of an object*) (Iatsko 2000: 8–10).⁶

⁴ Ausztronéz nyelv.

⁵ Maláj-polinéz nyelv.

⁶ A fenti két nagy csoport mellett Iatsko (2000) számontartja a konkluzív-egzisztenciális mondatokat is (*conclusive existential*) kizárólag a létezését állítja valaminek vagy valakinek, jellemzően létezését kifejező igével. Használata absztrakt főnevekre és a valóságban meg nem tapasztalható dolgokra korlátozódik, illetve előfordulása speciális kontextust igényel, például narratíva vagy érvelés: *Boz ecmb*. 'Van isten.' (Iatsko 2000: 9). Ebben a szerepben számos nyelvben speciális ige áll: *Nobody has ever seen mermaids*. *They do not exist*. 'Senki sem látott még sellőt. Nem léteznek.' (Iatsko 2000: 10).

2.3. Pragmatikai funkciók és egzisztenciális mondatok

Gécseg (2019) szerint a magyarban a szórend, a pragmatikai funkció, illetve a lokatív elem kötelező vagy opcionális jellege alapján az egzisztenciálisok három nagy csoportja rajzolódik ki.

2.3.1. A leíró funkció

A lokalizáló egzisztenciálisokra sok esetben jellemző a leíró funkció. Ilyen mondatok rendszerint leíró jellegű szövegrészekben fordulnak elő. A beszélő ilyenkor általában egy már említett helyhez rendeli hozzá az ott található objektumokat, tárgyakat, vagyis a megnyilatkozás a lokatívuszi összetevő révén van referenciális kapcsolatban a szövegelőzményekkel. Egy magyar példával megvilágítva (1), a szoba leírásában az első mondat megemlíti az ágyat (amely a határozott névelőből következtethetően szerepelt korábban), a második mondatban a *mellette* szó személyjelezése is ennek a bútornak az ismertségére utal, és ez mint lokatív elem funkcionál az asztal jelenlétét állító egzisztenciális mondatban:

(1) *A dupla ágyat türkizkék takaró borította. Mellette egy asztal volt, ami gyakorlatilag sminkasztalként funkcionált* (Gécseg 2019: 44).

A magyarban e mondatok alanya formailag tipikusan az igemódosító helyét foglalja el, és lehet determinánsa, vagy lehet puszta köznév. A lokatív elem pedig mindig explicit módon megjelenik (Gécseg 2019: 44).

2.3.2. Bevezető funkció

A létezést állító egzisztenciálisok egyik funkciója – ahogy ez számos szerzőnél megjelenik – az új Topik bevezetése (Gécseg 2019: 44–47), illetve a figyelem felhívása eddig észrevétlen entitásra (Lambrecht 1994: 39, 177; idézi Creissels 2014: 15) stb. Ezeket a mondatokat *bevezető egzisztenciális mondat*-nak (introductory existential) nevezik. Mások azt is hangsúlyozzák, hogy az egzisztenciálisok prezentáló mondatként is felfoghatók, minthogy pragmatikai szerepük az, hogy bevezessenek új entitásokat, vagy a fókusz rájuk irányítsák (Lumsden 1988, idézi Weinert 2013: 43). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a prezentáló mondatok kategóriája ennél szélesebb: magában foglalja az exoforikus deixist alkalmazó mondatokat (2), illetve azt is, hogy a Téma elem referenciális legyen (3):

(2) *Here's an umbrella.* 'Itt egy esernyő.' (Weinert 2013: 43)

(3) *There's your dad.* 'Itt/Ott a te apád.' (Weinert 2013: 43)

Ezekben az esetekben a bevezetett entitásnak nincs előzménye a szövegben, és a későbbiekben kapunk róla információt, azaz a mondat kataforikus szerepet tölt be, amikor meghatározza a szöveg témáját. Tündérmesékben az abszolút bevezetést képviselik, a szépirodalomban és a tudományos szövegekben pedig bekezdéseket és témákat különítenek el (Iatsko 2000: 8–10). Formai szempontból a magyar vonatkozásában Gécseg azt a jellemzést adja, hogy az alany rendszerint az ige után áll, kitett lokatívusz pedig nem feltétlenül jelenik meg a szerkezetben (Gécseg 2019: 44–45) (4–5):

(4) *Van egy nő. Szeret.* (Gécseg 2019: 44)

(5) *Volt egy kutya.... Suzynak hívták.* (Gécseg 2019: 44)

2.3.3. Elérhetőség

További lehetséges pragmatikai funkció a beszélő és/vagy a hallgató számára megnyilvánuló elérhetőség jelzése, amely ugyancsak a valódi egzisztenciális mondatok között tapasztalható. Gécseg a megformálásról azt állítja, hogy ha van is benne lokalizálásra alkalmas kifejezés, az nem kötelező elem, valamint hogy e szerkezetek alanya jellemzően élettelen objektumot jelöl. A létezés állításán kívül ezek a megnyilatkozások azt is kifejezik, hogy „az adott típusú objektum jelenléte a szituációban hasznára van valakinek.” Ezekben a mondatokban pusztán köznévi alany van, amely az ige után áll (Gécseg 2019: 47–49). Ilyen elérhetőséget, rendelkezésre állást fejeznek ki az alábbi mondatok (6–7):

(6) *De addig is szolgáljátok ki magatokat, van üdítő a hűtőben, meg van ám kaja is, ha éhesek vagytok.* (Gécseg 2019: 47)

(7) *в этом дворе есть сторожевая собака*
 -bEn ez.PREP udvar.PREP van.PRS őrző kutya
 'Ebben az udvarban van házőrző (kutya).' (Padučeva 2008: 152)

Padučeva (2008) úgy magyarázza az „elérhetőség” pragmatikai jelentés létrejöttét, hogy a Dolog szerepét betöltő főnévi kifejezés szemantikájában megvan a funkció elem. Az ilyen orosz mondatok mindig tartalmazzák a létigét (8); ha pedig az hiányzik, a mondatnak más a jelentése (9):

(8) *в огороде есть свинья*
 -bEn kert.PREP van.PRS disznó.
 'Van disznó a kertben.' (rendelkezésre áll, akár le is vágthatjuk)
 (Padučeva 2008: 152)

- (9) *в огороде свинья*
 -bEn kert.PREP disznó.
 'Van a kertben egy disznó.' (elképzelt kontextus: valamit tenni kellene...) ⁷ Padučeva 2008: 152)

Azt, hogy az Alak szemantikájában meg kell jelennie valamilyen funkcióra utaló elemnek, a magyar vonatkozásában Gécseg egy ellenpéldával is megvilágítja. A szerkezet használata és az Alak hasznosságának, funkciójának hiánya kétes elfogadhatóságú mondatot eredményez (10):

- (10) ?? *Van svábbogár (a lakásban).* (Gécseg 2019: 47)

A fenti funkcióknak megfeleltethető szerepeket a textológia is kutatja. A vizsgálat szempontjából releváns eredményeket a következő rész (3) ismerteti.

3. Pragmatikai funkciók és a bekezdések tipológiája

A mondatok aktuális tagolása mindig az előzménnyel összefüggésben alakul. Az egységnyi mondaton belül a tudottnak és újnak minősülő információk, azaz a témák és a rémák kifejeződése megmutatkozik a nyelvi megformálásban. Mindezt a szöveg különböző részeiben, egységeiben (szöveg, cím bekezdés, tételmondat stb.) lehet vizsgálni. A szöveg- és a bekezdéstipológián belül Daneš (1974) nyomán öt alapvető információszerződést tartanak számon, amelyeket Szikszainé Nagy (1999: 224–227) és Dobi (2015) alapján foglalok össze.

3.1. Egyszerű lineáris témafejlődés

Ez a szövegszervezés leginkább a szakszövegekre jellemző, racionális kifejtő logika mentén, de a történetmesélésnek is sajátossága. Egy nyitó mon-

⁷ Más nyelvekben lehetnek további jelentésárnyalatok, amelyek valamiképpen összekapcsolhatók az egzisztenciális mondatok megformálásával. Ilyen például az oroszban az ún. *kimerítő lista* (exhaustive list). Ezt a létige hiánya különbözteti meg a pusztán egzisztenciális mondatoktól, amelyekben pedig szerepel a *есть*:

в номер-е письменный стол и кровать
 -bEn szoba-PREP író asztal és ágy
 'A szobában íróasztal van és ágy [más nincs].' (Padučeva 2008: 152)

в номер-е есть письменный стол и кровать
 -bEn szoba-PREP van.3SG író asztal és ágy
 'A szobában van íróasztal és van ágy.' (Padučeva 2008: 152)

dat rémája a következő mondatban már ismert információ, azaz téma lehet; ez további új információval (következő réma) egészül ki, amely a következő mondatban témaként szerepel – ehhez ugyancsak újabb réma kapcsolódik.⁸ A mondatok téma-réma felépítése tehát láncolatossá válik: ilyenkor minden réma a következő mondat témája lesz. A mondat indító része új ismeretet nem nyújt, feladata a kommunikációs kapcsolat biztosítása. Hírértéke csak a már ismert-hoz hozzáfűzött információnak van, az viszi előbbre a beszéd folyamatát.

3.2. Fejlődés végigfutó témával

Ebben a bekezdéstípusban ugyanahhoz a változatlan témához újabb és újabb rémák kapcsolódnak. A magyarban a visszatérő téma jelzésére főnévi vagy névmási helyettesítés nem szükséges (ezt a feladatot ellátják az igeragok, névmások – vagy azok zéró formája).⁹

3.3. Fejlődés levezetett témával

Ebben a szerkesztésmódban egyetlen központi, átfogóbb témának a részletei sorakoznak az egymást követő mondatokban; a rész témák továbbépülnek egy-egy új információval.¹⁰ A szövegmondatok témái a fő- vagy hipertémához tartoznak.

3.4. Többfelé ágazó réma

Ilyen szövegszervezés esetében a kiindulópontul szolgáló nyitó réma szétválik és az első téma levezetése után következik csak a második. Jellemző az altémák közötti „egyrészt–másrészt” viszony.¹¹

⁸ Ajándékba kedvenc szerzője legújabb könyvét[RÉMA1] vette meg neki. A könyvet [TÉMA1] aztán szép papírba csomagolta[RÉMA2]. A csomagolópapírra[TÉMA2] még kedves köszöntő szavakat[RÉMA3] is írt. Pedig a kedveskedés[TÉMA3] nem az erőssége (Dobi 2015: 125).

⁹ A férfit egy nyaralás[RÉMA1] során ismerte meg. Élete legszebb nyaralása[TÉMA] volt pár éve[RÉMA2]. Azon a nyáron[TÉMA] új életre éledt[RÉMA3]. Rájött, mit szeret a nyárban[TÉMA] és az emberekben[RÉMA4] (Dobi 2015: 125).

¹⁰ A kertészkedésnél[TÉMA] nincs építőbb és szívmengetőbb tevékenység[RÉMA]. Az ásás, kapálás[TÉMA1] a föld simogatása[RÉMA]. Az ültetés[TÉMA2] új életet teremt[RÉMA]. A metszés, az öntözés[TÉMA3] az ápoló gondoskodás[RÉMA]. A betakarítás[TÉMA4] a növények hálája[RÉMA] (Dobi 2015: 125).

¹¹ A megoldáshoz általában két kérdés[RÉMA] tisztázására van szükség. Az egyik [TÉMA1] a problémát kiváltó okokat[RÉMA] firtatja. A másik[TÉMA2] pedig a további lehetőségek[RÉMA] mérlegelése (Dobi 2015: 126).

3.5. Ugrásos témafejlődés

A „tömörítés miatt már tudott tényeket [...] az író »átugorja«, nem fogalmazza meg újra, viszont a befogadó odagondolja” (Szikszainé Nagy 1999: 227). Ezt az ugrást vagy kihagyást a gazdaságosságra törekvéssel lehet magyarázni, működését a már ismert információk teszik lehetővé.¹² Ezt az ugrást a redundancia elkerülésére való törekvés motiválja (Szikszainé Nagy 1999: 224–227, Dobi 2015: 125–126).

A fenti struktúramodellek a szövegekben általában nem tiszta vagy kizárólagos formában, hanem egymással kombinálódva jelennek meg. A vizsgált hanti szövegekben az első három bekezdéstípusra (3.1, 3.2 és 3.3.) vannak példák.

4. Források, korpusz

A dolgozat korpuszát olyan szövegek alkotják, amelyek alkalmasak a létege elmaradásának vagy szereplésének elemzésére. Egzisztenciális és lokatív mondatok elsősorban deskriptív jellegű szövegekből kerülnek elő. A hagyományos mesék nem felelnek meg: epikus szövegek lévén nem várhatók bennük egzisztenciális mondatok. Az újságnyelv az elsősorban eseményekre, hírekre koncentráló, illetve embereket bemutató cikkekben egyrészt kevés egzisztenciális mondatot tartalmaz. Másrészt annak a kevésnek is nagy hányada a múlt idejű mondat, amely az igei elem elhagyása feltételeinek vizsgálatára nem alkalmas.

Így a korpuszt elsősorban hanti tankönyvekből származó olvasmányok, másodsorban a *Hanti Jasang* című, Hanti-Manszijszokban kiadott, kéthetenként megjelenő újságból származó cikkek alkotják. Az iskoláskönyveknek olyan olvasmányai kerültek bele a gyűjteménybe, amelyek mutatnak fel szövegre jellemző kohéziót, nem pedig – különösen az írástanítás kezdetére jellemzően – csupán egy témához kötődő mondathalmaznak minősülnek. A vizsgálat alapjául szolgáló szöveganyagban a legkisebb részben gyerekek által létrehozott szövegek szerepelnek. A korpusz nagyjából az elmúlt hat évtized nyelvhasználatáról ad képet (1958–2019).

¹² A rádióban hallható időjárás-jelentés már megint hidegfrontot[RÉMA1] jelez. [A hidegfront[TÉMA1] sokaknak fejfájást[RÉMA2] okoz.] Ma reggel újra fejfájásra[TÉMA2] ébredt. [Amikor fáj a feje[TÉMA2], nem lát szívesen vendégeket[RÉMA3].] És nem-sokára vendégek[TÉMA3] érkeznek.

5. Egzisztenciális mondatok a kazimi hantiban

A hanti egzisztenciális mondatok kifejezésére háromféle megoldás létezik, amelyek mindegyike gyakori. Az igei elem lehet létige, testtartást kifejező igékből kialakult kvázikopula, valamint használatos erre a célra birtoklást kifejező, azaz tárgyias ige is. Mindhárom igeről elmondható, hogy egyezik a mondat alanyával, ami több egyes számú alany esetén eredményezhet többes számú állítmányt (11):

- (11) *intām mŭŋ okrug-ew-n ŋiwəλ rajon*
 most 1PL körzet-1PL-LOC nyolc kerület
pa χot wŋn woš wɔλ-λ-ət.
 és hat nagy város van-PRS-3PL
 'Most a körzetünkben nyolc kerület és hat nagyváros van.'
 (Lazarev – Akszarina – Szungepov 1999: 156)

Az SOV szórendet követő északi hantiban a lokatív és az egzisztenciális mondatokat alapjában véve a szórend különbözteti meg: a lokatív mondatokban a mondat kezdetén a téma elem, az ige előtt pedig a lokalizátorként funkcionáló elem áll (Sipos 2020: 444) (12):

- (12) *χanti-mansijskoj avtonomnoj okrug mŭŋ mŭw-ew kŭtəp-n wɔλ (...)*
 Hanti-Manysi Autonóm Körzet 1PL föld-1PL közép-LOC van.PRS.3SG
 'A Hanti-Manysi Autonóm Körzet országunk közepén van.'
 (Koskarjova – Szolovar 2004: 241)

Az egzisztenciális mondatban pedig a lokalizáló szerepű helyhatározó áll a mondat élén, és a Dolog / Alak foglalja el az igei elem előtti pozíciót. Ez jól magyarázható a hanti mondat információszerkezeti jellemzőivel: az új és hangsúlyos mondatrészek az ige előtti pozíciót foglalják el (Nikolaeva 1999: 58–61) (13):

- (13) *školaj-ew-n λe-ti pa kino wantλtə-ti*
 iskola-1PL-LOC eszik-PTCP.PRS és film mutat-PTCP.PRS
χot jŋt-ət wɔλ-λ-ət.
 ház íz-PL van-PRS-3PL
 'Az iskolánkban van ebédlő és moziterem.' (Szungepov – Nyomiszova 1989: 108)

A mondatok az esetek többségében igevégű szórendet mutatnak. Néhány olyan példa akadt csupán – jelen és múlt időben egyaránt –, amelyekben az Alakot kifejező főnévi szerkezet az ige mögé került. Ilyenek a korpuszban nagyon ritkának számító, lokalizátort nem tartalmazó, valódi egzisztenciális mondatok, az egyik jelen időben (14), a másik múltban (15):

- (14) *wɔl-λ-ət* *ne-jak-ət*, *χɔ-jak-ət*, *pǎsti-jak-ət*, *kǎrəs-jak-ət*.
 van-PRS-3PL nő-tánc-PL férfi-tánc-PL gyors-tánc-PL magas-tánc-PL
 'Vannak női táncok, férfi táncok, gyors táncok és magas táncok.'
 (medveünnepéről) (Rédei 1968: 40)¹³
- (15) *wɔs-ət* *jiŋk-wɔrt-ət* *pa* *wɔnt-λɔŋχ-ət*.
 van.PST-PL víz-fejedelem-PL és erdő-bálvány-PL
 'Voltak vízfejedelmek és erdei bálványok.' (Rédei 1968: 34)¹⁴

Meg kell jegyezni, hogy ahhoz kevés példa áll rendelkezésre, hogy a mondatfajta és a szórend közötti összefüggést vizsgálni lehessen. Lokalizáló egzisztenciális mondatra is van néhány olyan példa, amely ige mögötti alanyt tartalmaz (16), tehát vélhetőleg nem csupán a valódi egzisztenciálisok között jelentkezik ez a szórend. Másrészt ugyan a fenti két példa olyan forrásból származik, amelyekben számottevő orosz hatás figyelhető meg,¹⁵ de más művekben, tankönyvekben is akad egy-egy ilyen mondat (17):

- (16) *kasəm jɔχan χɔśa katra wɔs-ət šepan-joχ*.
 Kazim folyó -nÁl régen van.PST-3PL sámán-nép
 'A Kazim folyónál régen voltak sámánok.' (Rédei 1968: 32)¹⁶
- (17) *műŋ wɔnt-əŋ műw-ew-n wɔl-λ-ət aj wɔnt-ije-t*
 1PL erdő-ADJ föld-1PL-LOC van-PRS-3PL kis erdő-DIM-PL

pa wɔn wɔn-šiwe-t
 és nagy erdő-AUG-PL
 'Erdős földünkön vannak kicsiny erdők és nagy erdőségek.'
 (Szengepov – Nyomiszova 1989: 18)¹⁷

5.1. A kazimi hanti egzisztenciális mondatok igei része

5.1.1. A létige

A kazimi hantiban leggyakrabban a létige (*wɔl-*) jelenik meg az egzisztenciális mondatok ige részeként. Ennek az igenek több jelentése van: egyrészt általánosan 'van', másrészt 'él', amely csak [+élő] alannyal használatos. Az *l*-tővű létige mellett – amely jövő idő kifejezésére is használatos – a han-

¹³ A mondat nem indít szöveget, bekezdést vagy témát.

¹⁴ Bekezdést indító mondat, lásd alább.

¹⁵ Vö. az 1. táblázatban az orosz nyelvre jellemző szórendi mintákkal.

¹⁶ Szövegkezdő mondat, lásd alább.

¹⁷ Nagyon rövid szövegről van szó, de ez a példa is első mondat.

tiban van egy másik hasonló jelentésű, *s*-tövű ige, amely a kazimiban a múlt idejű alakokban jelentkezik (Steinitz 1966–1988: 1567, 1630) (18–20):

- (18) *tām jis-n ar piś wɔλ*
 ez kor-LOC sok csoda van.PRS.3SG
 'A mai világban sok csodás dolog van.' (Szengepov – Nyomiszova 1989: 147)
- (19) *jetn jām koncert wɔλ*
 este jó koncert van.PRS.3SG
 'Este lesz egy jó koncert.' (Hvataj-Muha – Akszarina – Obatyina 1973: 107)
- (20) *kišik woš-n jeməŋχātλ wɔs.*
 Kisik város-LOC ünnep van.PST.3SG
 'Kisik városában ünnep volt.' (Hanti Jasang 3482)

Az *s*-tövű létige Honti szerint történetileg kopula volt (Honti 1984: 97). A létige (pontosabban mindkét *tő*) megjelenik kopula funkcióban a nominális állítmányú mondatok összes fajtájában. 'Létezik' jelentésű ige az északi hantiban nincs; a szótárak az orosz *существовать* 'létezik' ige hanti megfelelőjeként a tárgyalt *wɔλ*-igét adják meg.

5.1.2. Testtartást kifejező igék

A világ nyelveiben a testtartást kifejező (illetve különféle más, térbeli elhelyezkedést jelentő igékből létrejövő kvázikopulák (azaz kopulaszerűen viselkedő, de az eredeti ige jelentésüket bizonyos mértékig megőrző elemek) a lokatív és az egzisztenciális mondatokban meglehetősen gyakoriak (Heine – Kuteva 2004: 325, Newman 2002, Ameka – Levinson 2007). Annak ellenére, hogy a három fontos testtartást illetően elméletileg univerzális tapasztalatokról van szó, a világ nyelvei távolról sem egyformán élnek ezekkel az igékkel.

A hantiban is alakultak ki ilyen kvázikopulák. A velük alkotott egzisztenciális mondatok sem morfológiai, sem szintaktikai szempontból nem különböznek azoktól, amelyek eredeti 'ül', 'áll' jelentésükben alkalmazzák az igéket. A mondat egzisztenciális jelentése az Alakot kifejező szó szemantikájával kapcsolatos: önálló cselekvésre nem képes tárgyról van szó. Az északi hanti nyelv színjai dialektusában a lokatív mondatokban különösen az 'ül' jelentésű igéből kialakult kvázikopula fordult elő sűrűn (Sipos 2018), és ez az adatok alapján igaznak tűnik a kazimi nyelvjárásra is. Ez a kvázikopula különösen az alábbi relációkban tipikus: földrajzilag megadott helyen (folyóparton, Ob partján stb.) – ház, falu, város; városban, faluban – ház; belső térben – bútor, vaskályha; tárolóhely – doboz (21–23). Az 'áll' ige előfordulása sok-

kal ritkább, és lehet orosz hatás következménye is (24). A vizsgált szövegekben 'fekszik' jelentésű kvázikopula nem fordult elő.

- (21) *jōxan pa pelək-n aj kqrt-ije oməs-λ.*
 folyó másik oldal-LOC kicsi falu-DIM ül-PRS.3SG
 'A folyó másik oldalán kis falucska van/terül el.' (Obatyina – Prokina 1995: 52)
- (22) *kqrt kŭtləp-n kăras̄ qot oməs-λ.*
 falu közép-LOC magas ház ül-PRS.3SG
 'A falu közepén magas ház áll/van.' (Szengepov – Nyomiszova 1989: 44)
- (23) *magazin-ən konserva qōšap-ət oməs-λ-ət.*
 bolt-LOC konzerv doboz-PL ül-PRS-3PL
 'A boltban konzervdobozok állnak/sorakoznak.' (Russzkaja 1961: 124)
- (24) *woš qare-w-n kontora jelpijn pamjatnik λol'.*
 város tér-1PL-LOC bank előtt emlékmű áll.PRS.3SG
 'A város terén, a bank előtt emlékmű áll.' (Obatyina – Prokina 1995: 65)

5.1.3. Birtoklásige

A hantiban, sok más uráli nyelvtől eltérően van birtoklásige (*tăj-*). Az északi hantiban az egzisztenciális állítás egyik kifejezési formája a birtoklást kifejező igével alkotott mondat is. Ez a világ számos nyelvében előfordul, és megvalósulása többféle lehet (McNally 2016: 220, Creissels 2014: 29, Freeze 1992: 576). A kazimi dialektusban az ilyen, a *tăj-* igével megformált egzisztenciális mondatokat szintaktikailag vagy morfológiailag semmi nem különbözteti meg a tényleges birtoklásmondatoktól. Szemantikailag a kettő közötti választóvonal a mondat alanyának [+élő] vagy [-élő] jegye. A példák alapján a *tăj-*igés egzisztenciális megformálás akkor használatos, ha a lokatív elem / Hátter / Hely (mondattanilag az alany) térben magában foglalja a (mondat tárgyaként megjelenő) Alak / Dolog elemet, pl. folyók – hal; város – park; iskola – helyiségek; ház fala – konnektor; könyv – kép; vagy pedig rész–egész viszony van a két elem között, pl. halgazdaság – állattartó telep; együttes – tagok. A legjellegzetesebb használatokat mutatja be (25–28):

- (25) *woš-ew wŭsti wqnt-əp park-ət tăj-λ.*
 város-1PL zöld erdő-ADJ park-PL birtokol-PRS.3SG
 'Városunkban zöld erdős/erdejű parkok vannak.' (Nyomiszova 1988: 52)
- (26) *ši jōxan-ət ar qŭl tăj-s-ət.*
 az folyó-PL sok hal birtokol-PST-3PL
 'Azokban a folyókban sok hal volt.' (Rédei 1968: 32)

(27) *kašəŋ* *χot* *radʼio* *pa* *televizor* *tāj-λ.*
 minden ház rádió és tévé birtokol-PRS.3SG
 'Mindен házban van rádió és tévé.' (Lazarev – Akszarina – Szengepov 1999: 158)

(28) *top* *tām* *kūtn* *ansambl-ew* *aratteλn* *jan* *χānnexo* *tāj-λ.*
 csak ez közben együttes-1PL összesen tíz ember birtokol-PRS.3SG
 'Csak eközben az együttesünk összesen tíz főből áll.' (Hanti Jasang 3456)

5.2. A *van*-ige jelenléte, illetve elhagyása

A *van*-ige elhagyhatósága, illetve kötelezősége feltételeinek vizsgálata elszigetelt, kontextusból kiemelt mondatokon nem vezetett eredményre. Számos miniszöveg, azaz tankönyvi olvasmány elemzése ezzel szemben arra mutat, hogy a szöveg információs viszonyai ezt magyarázni tudják.

A tankönyvi olvasmányok jó része nem volt alkalmas ilyen vizsgálatra, esetenként ugyanis nem is szövegről, legfeljebb mondathalmazról van szó.¹⁸ Akadt azonban jó néhány olvasmány, amelyben vizsgálni lehetett az információs tagolást.

5.2.1. Szövegkezdő mondatok

A korpusz csak néhány olyan példával szolgált, ahol valódi egzisztenciális mondat van témaindító szerepben, lásd fent a (14) és (15) példákat. Az alábbi mondat bekezdésindító szerepben áll, és a korábban tárgyalt, ige mögötti alanyt tartalmazó szerkezete van (29):

(29) *wəλ* *šiməs* *mońšəpti.*
 van.PRS.3SG ilyen találós.kérdés
 'Van ilyen találós kérdés.' (Szengepov – Nyomiszova 1989: 148)

A többi szövegindító mondatban, amelyek a lokalizáló egzisztenciálisok csoportjába tartoznak – szintén szerepel a létige (30–32):

30) *mūŋ* *školaj-ew-n* *biblioteka* *wəλ.*
 1PL iskola-1PL-LOC könyvtár van.PRS.3SG
 'A mi iskolánkban van könyvtár.' (Hvataj-Muha – Obatyin – Akszarina 1958: 91, a cím nélküli szöveg első mondata)

¹⁸ Például az írástanítás kezdeti szakaszaiban, illetve amikor a Szovjetunió vagy Moszkva pozitív tulajdonságait inkább listaként és nem szöveggént számlálja elő az olvasmány (pl. Hvataj-Muha – Obatyin – Akszarina 1958: 155).

- (31) *mũŋ školaj-ew-n wĩli lawəł-ti řir-a*
 1PL iskola-1PL-LOC rénszarvas őriz-PTCP.PRS mód-LAT
wənlətə-ti kružok wəł.
 tanít-PTCP.PRS szakkör van.PRS.3SG
 'Az iskolánkban van réntartó szakkör.' (Obatyina – Prokina 1995: 51,
 a cím nélküli szöveg első mondata)
- (32) *okrug-ew-n řāł et-ti pelək-n laŋki pos*
 körzet-1PL-LOC nap kel-PTCP.PRS oldal-LOC L. P.
woř-n wanłəpse-t leřat-ti tāři wəł.
 város-LOC kiállítás-PL készít-PTCP.PRS hely van.PRS.3SG
 'Körzetünk keleti részén, Langepasz városában van egy kiállítóhely.'
 (Hanti Jasang 3482)

5.2.2. Bekezdést indító egzisztenciális mondatok

Ugyanez figyelhető meg, ha egy bekezdés első mondata indít a szövegen belül új témát. Az első példában a sok bekezdés ellenére két fő témája van a szövegnek: a város általános jellemzése, valamint az iskola általában és a mesélő iskolája. Az első részhez tartozó (33c) mondatban nincs létige, az új témát indító (e) mondatban viszont van (33):

- (33) Kontextus: (a) Városban (cím). (b) Nyáron a bátyám elvitt a városba. | (c) A városban sok nagy és magas ház van. | (d) A városi emberek villamoson, trolibuszon, autóbuszon és sokféle új autón járnak. | (e) A városban van sok iskola. (f) Ezekben az iskolákban ezer gyerek tanul. | (...) ¹⁹ (Moldanova – Nyomiszoza 1995: 18)

- (33c) *woř-n ar wən pa kārəs řot.*
 város-LOC sok nagy és magas ház
 'A városban sok nagy és magas ház van.'

- (33e) *woř-n ar řkola wəł*
 város-LOC sok iskola van.PRS.3SG
 'A városban sok iskola van / van sok iskola.'

Egy másik, a „Körzetünk” című olvasmányban a földrajzi leírás, a házépítés méltatása és a természeti kincsek ismertetése után egy újabb bekezdésben

¹⁹ Az olvasmány utolsó bekezdése a szép, nagy és új iskolára tér rá, ahová a mesélő ösztől jární fog.

a közigazgatási ismeretek következnek. A bekezdést indító mondat tehát új altémát vezet be, ennek megfelelően tartalmaz létigét (34):

- (34) *intam müŋ okrug-ew-n níwəł rajon pa χot wəŋ woš wəł-λ-ət.*
 most 1PL körzet-1PL-LOC nyolc kerület és hat nagy város van-PRS-3PL
 'Körzetünkben most nyolc kerület és hat nagyváros van.'
 (Lazarev – Akszarina – Szengepov 1999: 156)

5.2.3. Nem szövegkezdő helyzetben

Az alább következő példák közös jellemzője, hogy az egzisztenciális mondat nem szövegkezdő pozícióban van. A beszélő az egzisztenciális mondatnál nem kezd új témába, altémába vagy résztémába. Azok az egzisztenciális mondatok, amelyek már bevezetett témát, egy már megkezdett leírást folytatnak, jellemzően létige nélküliek.

Az egyszerű, lineáris témafejlődés majdnem tiszta esetét lehet megfigyelni az alábbi, egy szoba berendezését bemutató nyelvkönyvi szövegrészben.²⁰ Az egymást követő bútorok és más részletek mindig az előző mondatban bemutatott tárgyat (ismert elemként, témaként) alkalmazva viszonyítási pontként vannak említve. A létigés mondatok egyikében sincs kitett igei elem (35):

- (35) (Koskarjova – Szolovar 2004: 179)

- (35a) *ma χot-em-a λəŋ-λ-ən pa λəŋ-ti ow*
 1SG ház-1SG-LAT belép-PRS-2SG és belép-PTCP.PRS ajtó

χonəŋən pŭwa pelək-n d'ivan oməs-λ.
 mellett bal oldal-LOC ágy ül-PRS.3SG

'Belépsz a szobámba, és a bejárati ajtó mellett bal oldalon van egy dívány.'

- (35b) *d'ivan χonəŋən – tumbočka, ši oχtijn – lampa.*
 dívány mellett éjjeliszekrény az tetején lámpa
 'A dívány mellett éjjeliszekrény, a tetején lámpa (van).'

- (35c) *jəm pelək sa əškap oməs-λ.*
 jobb oldal -On szekrény ül-PRS.3SG
 'A jobb oldalon szekrény van/áll.'

²⁰ Ebben az olvasmányban az is jól látszik, hogy az efféle deskriptív szövegek egyaránt élnek a fentebb felsorolt igei elemekkel: a létigével, a testtartást kifejező igékkel: (a), (c), (g); valamint a birtoklásigével (d). A hét egzisztenciális mondatból mindössze három létigés: (b) (e) (f).

- (35d) *ma* *χot* *jit-em* *kāt* *is̄ni* *tāj-λ.*
 én ház íz-1SG két ablak birtokol-PRS.3SG
 'A szobámnak két ablaka van.'
- (35e) *i* *is̄ne-λ* *ow* *šōmaja*, *kimət* *is̄ne-λ* *d'iwan* *pūηλən.*
 egy ablak-3SG ajtó szemben második ablak-3SG dívány mellett
 'Az egyik ablak az ajtóval (szemben van), a másik ablak a dívány mellett.'
- (35f) *is̄ne-ηən* *kātən-kūtən* *sūη* *χōša* *t'elevizor.*
 ablak-DU kettő-között sarok -nÁl televízió
 'A két ablak között a sarokban tévé (van).'
- (35g) *t'elevizor* *pa* *aškəp* *kātən-kūtən* *kartina* *λoj-λ.*
 televízió és szekrény kettő-között kép függ-PRS.3SG
 'A tévé és a szekrény között egy kép függ.'

A szöveg a lineáris témavezetés elve mentén épül fel. Az (a) mondatban bevezetett dívány a (b) mondatban topikként szerepel. A (d) mondat ugyanígy bevezeti az ablakokat, az (e) és (f) mondatok ezeket mint lokatív elemeket használja – e három mondatban nem szerepel kopula.

Hasonló reláció van a következő olvasmány első két mondata között; a másodikban a témaként a már bevezetett Moszkva jelenik meg, a réma pedig a sok utca (36):

- (36) *moskvaj-n* *ar* *ulitsa.*
 Moszkva-LOC sok utca.
 'Moszkvában sok utca van./ Moszkvában van sok utca.'
 (Hvataj-Muha – Obatyin – Akszarina 1958: 104,
 előzmény: 'Legnagyobb városunk Moszkva.')

A lineáris és a végigfutó témafejlődés figyelhető meg az alábbi rövid szövegben (37). A (37d) mondat a (37c)-ben bevezetett postát már témaként szerepelteti, a létige nem jelenik meg benne:

- (37) Előzmény: (a) Posta (cím). (b) Vologya levelet írt a barátjának. (c) Elment a postára. (Hvataj-Muha – Obatyin – Akszarina 1958: 102)
- (37d) *počta* *χot* *pitər* *oχtijn* *karti* *χōšap.*
 posta ház fal -On vas doboz
 'A posta falán vasláda (van).'

A következő szövegben (38) a mondatok mindegyike az erdőhöz kapcsolódik (fejlődés levezetett témával), a (38f) mondat szintén nem tartalmaz létigét:

(38) Előzmény: (a) Nyáron az erdőben (cím). (b) Nagyon jó nyáridőben az erdőben. (c) Nagyon jó, amikor az erdőben nincs szél, csak a levelek susognak halkán. (d) A nagyon meleg nyárban (is) hűvös van az erdőben. (e) A napsugár nem tűz át a leveleken. (f) Az erdei tisztásokon sok szép virág van: itt fehér, ott vörös, és amott kék virágok. (...) (Rédei 1968: 100)

(38f) *wənt* *χāre-t-ən* *ar* *χōraməŋ* *λipt-ət*: (...)
erdő tisztás-PL-LOC sok díszes levél-PL
'Az erdei tisztásokon sok szép virág van: (...).'

A következő, egy állattenyésztő telepről szóló olvasmányrészletben (39) a bevezető mondat után először a kis rókaházakról van leírás, ezután pedig a nagy épületről, ahol a raktár és az üzem áll. A vizsgált egzisztenciális mondat a második altéma második mondata (39g), amelyet az előző (39f) mondat vezet be. Mivel megkezdett altémáról van szó, az igei elem elmarad:

(39) (a) Állattenyésztő telep (cím) (b) A halfeldolgozó üzemünknek van egy állattenyésztő telepe. (c) A telep házacskái a falunktól egy kilométer távolságra állnak. (d) Itt kb. ezer fekete rókát tartanak. (e) A rókaházak vashálóval vannak körbefogva. (f) A telepnek van egy nagy épülete.²¹ (g) Ott takarmányraktár és takarmánykészítő üzem van. (Lazarev – Akszarina – Szungepov 1999: 98)

(39g) *šāta* *woj* *letōt* *tāj-ti* *χot* *pa* *letōt* *wer-ti* *χot*.
ott állat eledel tart-PTCP.PRS ház és eledel készít-PTCP.PRS ház
'Ott takarmányraktár és takarmánygyártó üzem van.'
(folyt.: 'A rókákat hússal, hallal, zöltséggel, sokféle boggyóval etetik.)

Kitérő: ezt a szövegrészt is érdemes összevetni egy hasonlóval.²² A negyven évvel korábbi olvasókönyvből származó leírás a takarmánygyártót nem a telep már bevezetett nagy épületének specifikálásaként említi, hanem bekezdést indít a mondat. Témaváltás történik, így a mondat tartalmaz létigét (40):

²¹ Ez a mondat a *tāj*- birtoklásigét tartalmazza.

²² A hasonlóság nem meglepő: ugyanarról a témáról szóló olvasmányokat gyakran találhatunk a hanti tankönyvekben is. A Szovjetunió népei számára annak idején az iskolakönyveket orosz mintaszövegek alapján készítették, és a tankönyvek anyagai sok esetben öröklődtek a következő tankönyvgenerációkra, akár ugyanannak a szerzőnek a kezén, akár szabadon felhasználva az elődök szövegeit.

- (40) Előzmény: (a) Állattartó telep (cím) (b) A mi kolhozunknak van állattenyésztő telepe. (c) Ott fekete róká,, nyusztok vannak. (d) Vashálós házakban laknak. | (e) A telep mellett van takarmánygyár. (Hvataj-Muha – Akszarin – Obatyina 1958: 136)

(40f) *ferma* *χośi* *λετότ* *wer-ti* *χot* *ωρα.*
 telep -nÁl élelem készít-PTCP.PRS ház van.PRS.3SG
 'A telep mellett van egy takarmánygyár.'

Végül álljon egy példa arra is, hogy nem csupán konkrét lokalizálás esetén figyelhető meg a kopula elmaradása (41):

- (41) Előzmény: A mese a nép emlékezete. (b) A gyerekek nagyon szeretik a mesét. (c) Van abban nevetés és rémség, bölcs beszéd és az emberek élete, öröm és bánat. (Obatyina – Prokina 1995: 5)

(41c) *táta* *háχ* *pa* *pálltap,* *omás* *pōtar* *pa* *mir* *ωραpsa,*
 itt nevetés és félelem okos beszéd és nép élet
ōj *pa* *šok.*
 öröm és bánat
 'Van abban nevetés és félelem, bölcs beszéd és a nép élete, öröm és bánat.'

5.2.4. Magyarázati lehetőségek a fentiekől eltérő esetekre

5.2.4.1. A cím

A címnek sokféle funkciója van: lehet tartalmi és hangulati jelölő, lehet úgynevezett címkeszerepe és reklámszerepe, de a legfontosabb a témamegjelölő funkció; a szövegről a leglényegesebb információt közli: a szöveg tárgyát. Noha vannak eltérő nézetek is, a szövegtannal foglalkozók többsége úgy látja, hogy a szöveg globális kohéziójához hozzátartozik a cím is (Szikszainé Nagy 1999: 173–174).

5.2.4.1.1. A cím nem témabevezető

Az olvasmányokat a tankönyvírók esetlegesen látják el címmel. Ha a szövegnek van címe, a rákövetkező mondat megformálása ezt figyelmen kívül is hagyhatja (5.2.4.1.1), de tekintetbe is veheti (5.2.4.1.2). A következő példákban a szöveg a cím témabevezető képességét nem használja ki, azaz a szövegkezdő egzisztenciális mondat tartalmaz létigét (42) (43):

- (42) *kolhoz-n* 'A kolhozban' (cím)
kolhoz-ew-n *mis* *pa* *low* *χot* *ωρα.*
 kolhoz-1PL-LOC tehén és ló istálló van.PRS.3SG
 'A kolhozunkban van tehén- és lóistálló'.
 (Hvataj-Muha – Obatyin – Akszarina 1958: 84)

- (43)
- fabrika*
- 'Gyár' (cím)

fabrikaj-n ar mašina wɔλ.
gyár-LOC sok gép van.PRS.3SG
'Egy gyárban sok gép van. / A gyárakban sok gép van.'
(Hvataj-Muha – Obatyin – Akszarina 1958: 108)

5.2.4.1.2. A cím mint témabevezető

Az olvasmányhoz tartozó cím azonban be is vezetheti az első mondatban szereplő fogalmakat, tárgyakat vagy egyedeket (44) (45):

- (44)
- műj klass-ew*
- 'A mi osztályunk' (cím)

műj klass-ew-n 20 n̄awrem.
1PL osztály-1PL-LOC húsz gyerek.
'A mi osztályunkban húsz gyerek van.' (Szolovar 2013: 27)

- (45)
- tal-n kɔrt-ən*
- 'Télen a faluban' (cím)

tal-n kɔrt-ən ar wer.
tél-LOC falu-LOC sok dolog
'Télen a faluban sok munka van.' (Lazarev – Akszarina – Szengepov 1999: 16)

Ennek a magyarázatnak – hogy tudniillik a címmel lehet is élni mint topikbevezetővel és nem is – a valószínűségét növeli, hogy két, teljesen egyforma kontextusú – címmel ellátott, családról szóló szöveg tételmondataként álló – egzisztenciális mondat az egyik esetben tartalmaz igei elemet (46), a másikban viszont nem (47):

- (46)
- ma šemja-jem*
- 'Az én családom' (cím)

ma šemja-jem-n wet χōjat wɔλ: ...
1SG család-1SG-LOC öt személy van.PRS.3SG
'Az én családom öt főből áll: ...' (Danilo 2011: 39)

- (47)
- műj šemja-jew*
- 'A mi családunk' (cím)

műj šemja-jew-n n̄āl χōjat: aše-m, anke-m,
1PL család-1PL-LOC négy személy apa-1SG anya-1SG
apše-m pa ma.
öcs-1SG és 1SG
'A mi családunk négy főből áll: apám, anyám, az öcsém és én.'
(Lazarev – Akszarina – Szengepov 1999: 16)

5.2.4.2. Elérhetőség

Vannak olyan egzisztenciális mondatok, amelyek a szöveg belsejében állnak, és az elvárásokkal szemben léteigét tartalmazzák. Ezek a példák szemantikájuk alapján besorolhatók az egzisztenciális mondatoknak abba a csoportjába, amelyek azt fejezik ki, hogy valami hasznára van az olvasónak/hallgatónak, illetve a kommunikáció résztvevőinek. Az Alak elem rendszerint világosan meghatározható funkcióval rendelkezik.

A kontextus az alábbi példákban hasonló: a szövegek azt sorolják, hogy mi minden van – áll rendelkezésre a település lakói számára. Az elsőben a százéves jubileumra megszerpített Berjozov leírása található: van új tanácsháza, áruház, étterem, négy iskola, halfeldolgozó kombinát,²³ és ezeket követi az idézett mondat (48) – és hasonlóan a (49) (50) példákban:

- (48) *aerodrom* *wɔλ*, *još* *woj* *tāj-ti* *sovχoz*
 repülőtér van.PRS.3SG kéz állat tart-PTCP.PRS szovhoz
pa jānas őt-ət wɔλ-λ-ət.
 és új dolog-PL van-PRS-3PL
 'Van repülőtér, állattenyésztő szovhoz, és vannak új létesítmények.'
 (Lazarev – Akszarina – Szengepov 1999: 157)

- (49) Szöveggörnyezet: (a) Az én családom (cím) (b) A mi Juhlimov nevű családuknak öt tagja van: anyám, apám, én és két nővérem. (c) A Belojarszkiji Kerület Polnovat nevű falujában élünk. (d) A mi kis falunkban van óvoda és iskola, és építenek templomot. (Danilo 2011: 39)

- (49d) *műŋ aj kɔrt-ew-n nāwrem sad'ik, aškola (...) wɔλ*,
 1PL kis falu-1PL-LOC gyerek óvoda iskola van.PRS.3SG
 'A mi kis falunkban van óvoda és iskola, (...).'

- (50) Szöveggörnyezet: (a) A régi időkben Ugutban hat házacská volt csak. (b) Köröskörül erdő. (c) Manapság Ugutból nagy falu lett. (d) Ezek a helyek folyamatosan fejlődnek és szépülnek. | (e) A falusiak számára van egy nagy könyvtár. (f) Kultúrház, postahivatal, óvoda és kórház épült. (g) Ugut faluban van rádió, tévé és elektromosság is van. (h) Telefon szintén van. (i) Így telefonon lehet beszélni Szurgut, Hanti-Manszijszk és Tyumeny városokkal. (Moldanova – Nyomiszova 1995: 31)

- (50e) *kɔrtəŋ joχ pāta wɔn bibliot'eka χot wɔλ.*
 falusi emberek számára nagy könyvtár ház van.PRS.3SG
 'A falusiak számára van egy nagy könyvtár.'

²³ Ezek nem a tárgyalt egzisztenciális szerkezetekkel vannak kifejezve.

(50g) *ugut kɔrt-ən rad'io, t'elevizor, električestvo pa wɔλ.*
 U. falu-LOC rádió tévé áram is van.PRS.3SG.
 'Ugut faluban rádió, tévé és elektromosság is van.'

(50h) *karti keλ pa wɔλ.*
 vas kötél is van.PRS.3SG
 'Telefon szintén van.'

Az újságnyelvben jellemzően a fentiekhez hasonló, értékelő-felsoroló jellegű egzisztenciális mondatok vannak (51–53):

(51) *tükjakəŋ kɔrt-ən pülhítsa, küləp pa tūt χūrət-ti χot wɔλ.*
 Tugijani falu-LOC kórház klub és tűz elolt-PTCP.PRS ház van.PRS.3SG
 'Tugijaniban van kórház, klub és tűzoltóállomás.' (Hanti Jasang 3461)

(52) (Előzmény: Az új házban van egy szabad szoba, ott könnyebb lesz dolgozni az állatbőrökkel, ... Hanti Jasang 3384)

šata pōχ-ət wɔnλtə-ti tǎχi wɔλ.
 ott fiú-PL tanít-PTCP.PRS hely van.PRS.3SG
 '... ott van hely tanítani a fiúkat (lit.: van fiúkat tanító hely).'

(53) (Előzmény: Aztán itt gyógyszertárat és oltóállomást is létesítettek, ... Hanti Jasang 3384)

šit tōχəλpi fiziokabiŋet, aj pōšχ-ət tǎj-ti
 az túlmenően fizioterápiás.szoba kis gyermek-PL birtokol-PTCP.PRS

neŋ-ət-a őntas wer-ti tǎχi pa peŋk-ət
 nő-PL-LAT tanács csinál-PTCP.PRS hely és fog-PL

lekšit-ti χot-ət wɔλ-λ-ət.
 gyógyít-PTCP.PRS szoba-PL van-PRS-3PL
 '...ezenkívül van fizioterápia, kisgyermekes tanácsadóhely és fogorvosi rendelő.'

6. Összefoglalás

A hanti egzisztenciális mondatnak morfológiai és lexikális szempontból nincs speciális formája. Három alapvető kifejezési fajtája a következő: az igei elem szerepét vagy (a) létige, vagy (b) birtoklásige, vagy (c) testtartást kifejező ige töltheti be. Az utóbbiak (c) között kiemelkedő szerepet tölt be az 'ül' jelentésű ige. Szórendi szempontból a (b) és (c) altípus nem különbözik lényegileg a vonatkozó igékkel alkotott nem egzisztenciális jelentésű hanti mondatról, a különbség abból fakad, hogy az egzisztenciális mondatok ese-

tében az Alak [–élő] jegyű főnévi kifejezés. Az egzisztenciális mondatok létigét tartalmazó fajtája az Alak és a Háttér elemek sorrendjében különbözik az ugyanazon elemekből alkotott lokatív mondatoktól.

A létigével alkotott hanti egzisztenciális mondatokban gyakran találunk zéró létigét. Az elhagyás szabályait a miniszövegeken vizsgálva az alábbiakra lehet következtetni. A létige szerepléséről vagy elhagyásáról a szöveg pragmatikai viszonyai döntenek. A témabevezető szerepű egzisztenciális mondatokban jellemzően szerepel a létige, és ez érvényes mind a szövegkezdő, mind pedig a bekezdést indító egzisztenciálisokra. Amikor szövegindító egzisztenciálisokban esetenként elmarad a létige, az vélhetőleg azzal magyarázható, hogy a cím már betöltötte a témabevezetés szerepét. Ami a szöveg belsejében előforduló egzisztenciális mondatokat illeti, ezekből akkor hiányzik a létige, amikor egy korábban már bevezetett témát egészít ki új közlendővel vagy információval. Különösen jól megfigyelhető ez a lineárisan végigfutó szövegépítés esetében. A szövegekőzi, létigét tartalmazó egzisztenciálisok nagy része magyarázható az elérhetőség, hasznosság, rendelkezésre állás jelzésével mint pragmatikai funkcióval. Röviden összefoglalva: az úgynevezett valódi egzisztenciális mondatokban szerepel a létige, a lokalizáló egzisztenciálisokban pedig rendszerint zéró létige található.

Rövidítésjegyzék

1	első személy	INSTR	eszközhatározós eset
2	második személy	LAT	latívusz
3	harmadik személy	LOC	lokatívusz
ADJ	melléknévképző	PL	többes szám
AUG	nagyító képző	PREP	előjárós eset
DEM	demonstratívum	PRS	jelen idő
DIM	kicsinyítő képző	PST	múlt idő
DU	kettes szám	PTCP	participium
INF	főnévi igenév	SG	egyes szám

Irodalom

- Ameka F. K. – Levinson S. C. 2007: Introduction – The typology and semantics of locative predicates: posturals, positionals and other beasts. *Linguistics* (Special Issue: The typology and semantics of predicates: posturals, positionals and other beasts) 45/5–6: 847–872.
- Borscsev, V. B. – Parti, V. H. 1998: В. Б. Борщев – В. Н. Парти, Бытийные предложения и отрицание в русском языке. In: Нариняни, В. А. (ред.), Семантика и коммуникативная структура. Диалог 98: компьютерная лингвистика и её применения. Казань.
- Creissels, Denis 2014: Existential predication in Typological Perspective. <http://www.deniscreissels.fr/public/Creissels-Exist.Pred.pdf>
- Daneš, František 1974: Functional Sentence Perspective and the Organization of the text. In: Daneš, František (ed), Papers on Functional Sentence Perspective. Academia, Praha. 106–128.
- Danilo, U. A. – Resetnyikova, R. G. – Vah, N. I. 2011: У. А. Данило – Р. Г. Решетникова – Н. И. Вах, Сохраним язык в семье. Принт-Класс, Ханты-Мансийск.
- Dobi Edit 2015: Konstringencia és tematikus progresszió. *Magyar Nyelvjárások* 53: 121–128.
- Freeze, Ray 1992: Existentials and other locatives. *Language* 68/3: 555–595.
- Gécseg Zsuzsanna 2019: Egzisztenciális predikáció és térbeli lokalizáció a magyarban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6/2: 37–55.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2004: *The World lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Honti László 1984: *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hvataj-Muha, K. F. – Akszarina, N. M. – Obatyina, G. A. 1973: К. Ф. Хватай-Муха – Н. М. Акрасина – Г. А. Обатина, Букварь. Просвещение, Ленинград.
- Hvataj-Muha, K. F. – Obatyin, A. M. – Akszarina, N. M. 1958: К. Ф. Хватай-Муха – А. М. Обатин – Н. М. Акрасина, Букварь. Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, Ленинградское отделение, Ленинград.
- Iatsko, Viatcheslav A. 2000: Possessive and Existential Sentences in Russian and in English. *Philologie im Netz* 14: 1–15.
- Koskarjova, N. B. – Szolovar, V. N. 2004: Н. В. Кошкарёва – В. Н. Соловар, Поговорым по хантыйски. Сибирский хронограф, Новосибирск.
- Lambrecht, Knut 1994: *Information structure and sentence form*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lazarev, G. I. – Akszarina, N. M. – Szengepov, A. M. 1999: Г. И. Лазарев – Н. М. Аксарина – А. М. Сенгепов, Хантыйский язык. Просвещение, Санкт-Петербург.

- Lumsden, Michael 1988: Existential sentences: Their structure and meaning. Croom Helm, London.
- Lyons, John 1967: A note on possessive, existential and locative sentences. *Foundations of Language* 3/4: 390–396.
- McNally, Louise 2016: Existential sentences crosslinguistically: Variations in form and meaning. *Annual Review of Linguistics* 2/1: 211–231.
- Moldanova, Sz. P. – Nyomiszova, Je. A. 1995: С. П. Молданова – Е. А. Нёмисова, Хантыйский язык (4). Просвещение, Санкт-Петербург.
- Newman, John (ed.) 2002: *The Linguistics of Sitting, Standing and Lying*. John Benjamins, Amsterdam.
- Nikolaeva, Irina 1999: Ostyak. *Languages of the World. Materials* 305. Lincom Europa, München – New Castle.
- Nyomiszova, Je. A. 1988: Е. А. Нёмисова, Хантыйский язык. Просвещение, Ленинград.
- Obatyina, G. A. – Prokina, T. Ja. 1995: Г. А. Обатина – Т. Я. Прокина, Ханты ясыҕ 5. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Padučeva, Elena V. 2008: Locative and existential meaning of Russian быть. *Russian Linguistics* 32/3: 147–158.
- Perepis 2010 = Всероссийская перепись населения 2010 года.
http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepiš010/croc/perepis_itogi1612.htm
- Rédei, Károly 1968: Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Vandenhoeck – Ruprecht, Göttingen.
- Russzkaja, Ju. N. 1961: Ю. Н. Русская, Самоучитель хантыйского языка. Учпедгиз, Ленинград.
- Szengerov, A. M. – Nyomiszova, Je. A. 1989: А. М. Сенгепов – Е. А. Нёмисова, Учебник и книга для чтения 3-го класса (казымский диалект). Просвещение, Санкт-Петербург.
- Sipos Mária 2018: „A padok előtt tanári asztal ül.” A hanti ’ül’ szóból létrejött kvázikopulárról. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 215–232.
- Sipos Mária 2020: A kazimi hanti lokatív mondatokról. In: Dékány Éva – Halm Tamás – Surányi Balázs (szerk.), *Újabb eredmények a grammatikaelmélet, nyelvtörténet és uralisztika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 439–457.
- Steinitz, Wolfgang 1966–1988: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
- Sziksainé Nagy Irma 1999: *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Weinert, Regina 2013: Presentational/existential structures in spoken versus written German: Es gibt and SEIN. *Journal of Germanic Linguistics*, 25/1: 37–79.

Existential sentences in the Kazym dialect of the Khanty language

The present paper describes the modes of expressing existential sentences in the Kazym dialect of the Khanty language (Uralic, agglutinative; spoken in Northwest Siberia). Furthermore, it aims to reveal the rules of applying the zero form in the subtype containing the BE-verb. To this end, I make an attempt to assign the presence and lack of the BE-verb to pragmatic and textual functions.

The corpus of the investigations consists of extracts from primers, newspapers, and other types of short texts, which allowed me to analyze the existential sentences within their context. The corpus covers the last six decades (from 1958 to 2018) of the language of schoolbooks and journalism.

From morphological and lexical points of view, the Kazym Khanty existential sentences do not have special forms. There are three ways of expressing existential meaning in this dialect: the role of the verbal element can be played by (a) the BE-verb, (b) the HAVE-verb, as well as (c) copulas grammaticalized from posture verbs, of which the verb *oməs-* 'sit' is highly significant.

From syntactic point of view, the (b) and (c) subtypes do not considerably differ from the non-existential sentences containing the very same verbs. The difference lies in that, in the case of existential sentences, the Figure is expressed with a [–animate] noun phrase.

The existential sentences containing the BE-verb and the corresponding locative sentences built up of the same elements differ only in the order of Figure and Background.

We can often find a zero BE-verb in the Kazym Khanty existential sentences. The presence and lack of the BE-verb seem to be defined by the pragmatic relations within the text. Topic-initiating existentials typically have a BE-verb, both in text initial and paragraph initial positions. However, text-initial existentials may occasionally have zero form BE-verbs, which can be explained with the title's Topic-initiating function.

In text-internal existential sentences, where the sentence adds new information to a Topic that has already been introduced, the BE-verb normally has a zero form. In terms of textology, this can be observed in the case of linear text progression.

However, there are also text-internal existential sentences containing a BE-verb. The majority of them can be explained by the pragmatic function of

marking the availability or usefulness of the entity that is presented in the sentence.

In short, all the above observations point towards the conclusion that in the Kazym Khanty dialect, the BE-verb is obligatory in real existentials, while in localizing existential sentences, it is the zero form of the BE-verb that can be considered typical.

Keywords: Kazym Khanty, existential sentence, zero form BE-verb, linear text progression, pragmatic function

MÁRIA SIPOS

Evidenciálisok az udmurt egyetemisták nyelvhasználatában¹ (egy szinkrón kutatás részeredményei)

SZABÓ Ditta

ELTE, Nyelvtudományi Doktori Iskola
szadibotta@gmail.com

1. Bevezetés

Tanulmányom a 2020 márciusában, Udmurtiában megkezdett nyelvészeti kutatás eredményeiről számol be. A kutatást nem volt módom befejezni a kialakult járványhelyzet miatt, így az adatközlők felkeresése jelenleg is tart mind itthon, mind pedig az online tér eszközeinek segítségével közvetlenül Udmurtiából. A kutatás interjú formájában történik és az evidenciális jelölők használatára koncentrálok az udmurt nyelvben. A következőkben csak az egyetemista, illetve 19 és 24 év közötti fiatalok nyelvhasználatára fókuszálok, mely során bemutatom magát a kutatást és annak eredményeit a célcsoport tükrében.

2. Az evidencialitás fogalma

Az evidencialitás, vagyis az információ forrásának nyelvi jelölése, világszinten egy évszázada került a nyelvészeti kutatások látókörébe. Elsőként Franz Boas ismerte fel és definiálta a jelenséget az észak-amerikai indián nyelvek kapcsán a huszadik század elején (Aikhenvald 2018: 2), de csak az utóbbi néhány évtizedben vált népszerű kutatási területté.

Aikhenvald (2018: 4) az evidencialitást önálló grammatikai kategóriának tartja, ami arról ad számot, hogy a beszélő által birtokolt információ milyen forrásból származik, viszont nem jelöli a megnyilatkozás bizonyosságát és a beszélő mondanivalójának létjogosultságát sem. Ezzel szemben a nyugati nyelvészetben az evidencialitást és az episztemikus modalitást hagyományosan egymást fedő kategóriákként jellemzik, s összekapcsolják az információ

¹ A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatta. Projektszám: NKFI K 125282; *A Volga-vidéki Finnugor Nyelvek Tipológiai Adatbázisa* projekt.

forrásának jelölését azokkal a nyelvi kategóriákkal, melyek az igazságértékről adnak számot (Cornillie 2009: 47; Palmer 2001: 35). Antropológiai vizsgálatok már korábban kimutatták, hogy az evidencialitás kizárólag az információ forrását jelöli, igazságértéket viszont nem fejez ki (Kugler 2015: 44). Az evidencialitás nem befolyásolja egy megnyilatkozás igazságát, és az igazságérték kifejezésének funkciója nem fedí az evidencialitást és annak nem is részhalmaza. Az evidencialitás egy funkció, amely nyelvtől függően megjelenhet egy adott igeidőn vagy a modalitás részeként, de ő maga se nem igeidő, se nem mód. Az evidencialitás, ha igei paradigmán jelenik meg, akkor sem kell ragaszkodnia egy adott igeidőhöz (Aikhenvald 2004: 4, 29).² A továbbiakban Aikhenvald álláspontja adja az alapot az evidencialitás tipológiai elhelyezéséhez és leírásához az udmurt nyelvben.

Az információ forrását minden nyelv képes kifejezni valamilyen módon, de nem minden nyelv rendelkezik grammatikai evidenciális jelölőkkel, vagy teljes evidenciális rendszerrel (Aikhenvald 2018: 4).

Bizonyos nyelvek az információ forrását lexikai jelölőkkel fejezik ki a beszéd során (1), ilyen nyelv például a magyar, az orosz, vagy az angol is (de Haan 2013a).

(1) Magyar

Éjjel állítólag egy egerészölyv szállt be a templom ablakán.

Evidencialitásról mint grammatikai kategóriáról egy nyelvben csak akkor beszélhetünk, ha az adott nyelv az információ forrását grammatikai jelölőkkel, például affixumokkal, segédigékkel vagy partikulákkal fejezi ki (Havas et al. 2015). Ilyen típusú nyelvek a török, az udmurt vagy a komi is, ahol az evidencialitást az igeragozás kódolja (2).

(2) Török

Ahmet gel-di.

Ahmet megérkezik-PST2.DIR.EVID

'(Úgy látszik) Ahmet megérkezett.' (de Haan 2013b)

Számos grammatikai evidencialitással rendelkező nyelvben az evidencialitás hatóköre egy mondat, tagmondat vagy főnévi frázis. Más nyelvi kategóriához hasonlóan egy olyan evidenciálisnak, melynek hatóköre a tagmondatra terjed ki, létezhet egy speciális jelölője más jelentésárnyalatok nélkül, tehát az evidencialitás önálló eszközzel van kifejezve, ilyenkor evidenciális rendszerről beszélünk. Ezen kívül az evidencialitás megjelenhet fűzióban

² Az abház nyelvben például az evidenciális jelölők ugyanúgy járulhatnak jelen, jövő, múlt vagy aorisztoszi időhöz is (Aikhenvald 2004: 29).

más nyelvi kategóriákkal egyazon alakon, általában az igeidő vagy az aspektus kategóriáival – ezt hívjuk evidenciális stratégiának (Aikhenvald 2018: 8–9).

Az evidenciális rendszerrel rendelkező nyelveket tipológiailag aszerint csoportosíthatjuk, hogy az evidencialitás milyen mértékben differenciált a szemantikai kategóriák tekintetében (lásd 1. táblázat). Az evidenciális rendszerek különbözhetnek komplexitásukban és struktúrájukban is egymástól. A két- vagy háromtagúakat kis evidenciális rendszereknek nevezzük, ezekben több evidenciatípust is azonos módon jelölnek, míg a nagy rendszerekben négy vagy annál több evidenciális jelölővel találkozhatunk. Az 1., Aikhenvald-féle (2018: 17–18) táblázatban az evidenciális rendszerek kategorizálása látható. Ez esetben az ötelemű rendszer a legnagyobb, de hat, hét vagy akár nyolc jelölővel rendelkező evidenciális rendszerek is előfordulnak. Ezek nagyon komplexek az információ forrásának részletes és aprólékos jelölésének köszönhetően, de nincs olyan ismert nyelv, melyben külön evidenciális jelölő létezne csak a szaglásra, az ízelelésre vagy kizárólag a tapintásra.

		I. Látás	II. Egyéb érzékelés	III. Eredmény	IV. Feltevés	V. Hallomás	VI. Kvotatív	
2 elemű	A1	első kézből		nem első kézből				
	A1	első kézből	nem első kézből					
	A2	nincs		nem első kézből				
	A3	nincs					értesülés	
	A4	nincs	hallás	nincs				
3 elemű	B1	közvetlen		inferencia		értesülés		
	B2	látás	nem látási	inferencia				
	B3	látás	nem látási	nincs		értesülés		
	B4	nincs	nem látási	inferencia		értesülés		
	B5	nincs					hallomás	kvotatív
	B6	nincs	nem látási	nincs		értesülés		
4 elemű	C1	látás	nem látási	inferencia		értesülés		
	C2	közvetlen (vagy tapasztalati)		eredmény	feltevés	értesülés		
	C3	közvetlen (vagy tapasztalati)		inferencia		hallomás	kvotatív	
	C4	látás	nem látási	inferencia		nincs		
	C5	közvetlen	eredmény	feltevés		nincs		
	C6	nincs		inferencia		hallomás	kvotatív	
5 elemű	D1	látás	nem látási	eredmény	feltevés	értesülés		

1. táblázat: Evidenciális rendszerek (Aikhenvald 2018: 17–18)

3. Evidencialitás az udmurtban

Csak az utóbbi húsz évben kezdtek el foglalkozni az evidencialitás jelenségével az udmurt nyelvben, amibe beletartozott alaki, funkcionális és tipológiai vizsgálata is (Skribnik – Kehayov 2018; Siegl 2004; Kozmács 2007; Kubitsch 2019; Szabó 2017, 2019a, 2019b). A szakirodalomban nincs teljes konszenzus azzal kapcsolatban, hogy a második múlt idő, és az analitikus formák pontosan milyen funkciót töltenek be, és ellentmondás látszik az udmurt evidenciálisok tipológiai besorolását illetően is. Véleményem szerint ehhez a szóban forgó nyelvi elem alaki és funkcionális változása és változottsága is hozzájárul (lásd lentebb, a 4. pontban).

Az udmurt nyelvben kijelentő módban az indirekt evidencialitás háromféleképpen jelölhető: egyrészt a második múlt idő szintetikus alakjával, másrészt analitikus struktúrával, mely egy ragozott főigét és a létige második múlt idejű alakját (*vylem*) tartalmazza. Így az udmurtban az evidenciális jelölő grammatikalizálódott, ugyanakkor fuzionált a múlt idővel, ezért az udmurt nyelvben az evidencialitás nem tárgyalható a múlt idő figyelmen kívül hagyásával. A harmadik jelölő a *pe* partikula, melynek jelentése 'úgy hallottam; azt mondták'. Az udmurtban az információ forrásának jelölése nem kötelező nyelvi kategória.

- (3) *vumurt nomyr važy-mte, vu pydes-y vašk-em.*
 yumurt semmi válaszol-PST2.NEG víz alj-ILL lemerül-3SG.PST2
 'A yumurt [a vízi szellem] nem válaszolt semmit, lemerült a víz alá.'
 (Szamarova – Sztrelkova 2013: 153)
- (4) *mon ta kino-jez učki-škem vylem iñi.*
 én ez film-ACC lát-PST2.1SG AUX.PST2 már
 '(Úgy látszik) én már láttam ezt a filmet.'
 (Nazarova 2014: 237)
- (5) *pinal-jos tunne övöl koški-llam, avtobus-e vui-llamte.*
 gyerek-PL ma NEG elmegy-PST2.3PL busz-ILL megérkezik-PST2.3SG.NEG
 'Állítólag a gyerekek ma nem mentek el, nem jött a busz.'
 (Nazarova 2014: 235)
- (6) *ta vyllem jubo Sankt-Peterburg-yn gine kyldyt-emyn, pe.*
 ez hasonló oszlop Szentpétervár-INE csak állít-PTCP.PASS PCL
 'Állítólag ilyen oszlopot csak Szentpéterváron állítottak.'
 (Udmurt Corpus)

Az udmurt nyelvtanok hagyományosan a szemtanúság meglétét veszik alapul a két múlt idő közötti választáshoz. Eszerint az első múlt idő direkt evidencialitást, tehát szemtanúságot, míg a második múlt idő az indirekt, közvetett evidencialitást jelöli. A szakirodalom nem egységes abban a tekintetben, hogy az első múlt és a második múlt idő közötti különbség valóban a szemtanúság – nem-szemtanúság oppozícióra épül-e (vö. Bartens 2000, Siegl 2004, Kubitsch 2019).

A második múlt időnek morfológiailag két fő típusát tudjuk megkülönböztetni, melyek területi/nyelvjárási elterjedtségük alapján kapták elnevezésüket. A bavli³ típus a kevésbé elterjedtebb, mégis ez az egyszerűbb a ragozási paradigmát tekintve. A kirykmaszi⁴ típus már bonyolultabb, itt az ige ragozási töve sem megegyező minden esetben. A 2–5. táblázatok az *ül* ige szintetikus ragozását mutatják be (Kozmács 2001: 20–21; Petrova – Tyimerhanova 2014: 271). Megjegyzendő, hogy első múlt időben a tagadó paradigma analitikus alakokat tartalmaz, és a második múlt idejű tagadó paradigmának is van analitikus változata a szintetikus mellett, tehát a második múlt idő alakilag megjelenhet tagadó formában, de ilyenkor az esetleges evidenciális jelentés nem tartozik a tagadás hatókörébe. Szintén megjegyzendő, hogy az udmurt nyelvben az *-a* ragozási tövű igék konjugációja eltér az itt bemutatott *-y* tövű igétől.

	Igető	Időjel	Személyjel
E/1	<i>puk</i>	<i>i</i>	-
E/2	<i>puk</i>	<i>i</i>	<i>d</i>
E/3	<i>puk</i>	<i>i</i>	<i>z</i>
T/1	<i>puk</i>	<i>i</i>	<i>m(y)</i>
T/2	<i>puk</i>	<i>i</i>	<i>dy</i>
T/3	<i>puk</i>	<i>i</i>	<i>zy</i>

2. táblázat:

A *pukyny* 'ülni' ige ragozása. Első múlt idő, állító.

³ Az udmurt nyelv egyik peremnyelvjárása a bavli, melyet Délkelet-Udmurtiában és Tatarsztán Udmurtfölddel határos részein beszélnek.

⁴ A kirykmaszi nyelvjárás az alnasi, a grahi, a kiznyeri és mozsgai nyelvjárásokkal együtt a déli nyelvjárási területhez tartozik.

	Igető	Időjel	Személyjel
E/1	<i>puke</i>	<i>m</i>	<i>e</i>
E/2	<i>puke</i>	<i>m</i>	<i>ed</i>
E/3	<i>puke</i>	<i>m</i>	<i>(ez)</i>
T/1	<i>puke</i>	<i>m</i>	<i>my</i>
T/2	<i>puke</i>	<i>m</i>	<i>dy</i>
T/3	<i>puke</i>	<i>m</i>	<i>(zy)</i>

3. táblázat:

A *pukyny* 'ülni' ige ragozása. Második múlt idő, állító. Bavli típus.

	Igető	Koaffixum	Időjel	Személyjel
E/1	<i>puki</i>	<i>ške</i>	<i>m</i>	–
E/2	<i>puke</i>	–	<i>m</i>	<i>ed</i>
E/3	<i>puke</i>	–	<i>m</i>	–
T/1	<i>puki</i>	<i>ške</i>	<i>m</i>	<i>my</i>
T/2	<i>puki</i>	<i>lla</i>	<i>m</i>	<i>dy</i>
T/3	<i>puki</i>	<i>lla</i>	<i>m</i>	<i>(zy)</i>

4. táblázat:

A *pukyny* 'ülni' ige ragozása. Második múlt idő, állító. Kyrkmaszi típus.

	Igető	Koaffixum	Időjel	Személyjel
E/1	<i>puki</i>	<i>šky</i>	<i>mte</i>	<i>je</i>
E/2	<i>puky</i>	–	<i>mte</i>	<i>jed</i>
E/3	<i>puky</i>	–	<i>mte</i>	–
T/1	<i>puki</i>	<i>šky</i>	<i>mte</i>	<i>my</i>
T/2	<i>puki</i>	<i>lla</i>	<i>mte</i>	<i>dy</i>
T/3	<i>puki</i>	<i>lla</i>	<i>mte</i>	<i>zy</i>

5. táblázat:

A *pukyny* 'ülni' ige ragozása. Második múlt idő, tagadó, szintetikus.

Az udmurtban mind a négy tempusszal (jelen, jövő, első és második múlt) lehetséges az analitikus szerkezetek konstituálása a létige első és második múlt idejű alakjaival (*val* és *vylem*). A jelenlegi udmurt grammatikák a *val* segédigét tartalmazó szerkezeteket szemtanúsági kifejezéseként azonosítják, míg a *vylem* bármely ragozott igével alkotott szerkezete nem-szemtanúságot fejez ki. Nazarova (2014: 236–237) udmurt grammatikája a következő formákat tárgyalja:

1. Első múlt + <i>val</i>	szemtanúság
2. Első múlt + <i>vylem</i>	nem-szemtanúság
3. Második múlt + <i>val</i>	a beszélő lehet, hogy szemtanú volt
4. Második múlt + <i>vylem</i>	a beszélő nem volt szemtanú
5. Jelen idő + <i>val</i>	hosszan tartó cselekvés; szemtanúság
6. Jelen idő + <i>vylem</i>	nem-szemtanúság
7. Jövő idő + <i>val</i>	előidejűség; szemtanúság
8. Jövő idő + <i>vylem</i>	előidejűség; nem-szemtanúság

Az elméletnek ellent látszik mondani a gyakorlat: az anyanyelvi beszélők számos esetben nem tesznek különbséget az általuk birtokolt információ forrását illetően, a két (szintetikus) múlt idő közötti választás alapját nem a szemtanúság – nem-szemtanúsági ellentét adja (Kubitsch 2019: 87). Siegl (2004) az első múlt időt neutrálisnak tartja az evidencialitás szempontjából, tehát az első múlt idő nem jelöl kimondottan szemtanúságot, vagy direkt evidencialitást. Ezzel szemben Kubitsch (2019) úgy gondolja, hogy „az első múlt idő az evidencialitás szempontjából kezd neutrálissá válni, de nem tekinthető teljes mértékben általános múlt időnek”. A szerző úgy fogalmaz: „a két múlt idő közti választás alapja, hogy az információ mennyire tekinthető első kézből származónak” (Kubitsch 2019: 88).

A második múlt idő, mely az indirekt evidencialitás kifejezésére is szolgál, számos egyéb funkciót is ellát a nyelvben. Történetileg az alak eredeti funkciói közé tartozott a rezultativitás (amikor a mondandó a múlt béli cselekvés eredményére koncentrál, mely a jelenben látható/tapasztalható), a perfektivitás (befejezettség) vagy a régmúlt kifejezése is (erről bővebben lásd a 4. pontban). Ezek ma is megfigyelhetők a nyelvhasználatban. Ezen kívül a folklór műfajok elsődleges formája (Skribnik – Kehayov 2018: 21), de mirativitás (új információ, rácsodálkozás, meglepődés) is kifejezhető vele. Az első személyű alakok helyzete különleges. Tipológiailag megfigyelhető, hogy számos ponton különbözhet az evidenciális markerek használata a személy függvényében. Egyes grammatikai evidencialitással rendelkező nyelvek meghatározzák, hogy bizonyos jelölők mely személyben fordulhatnak elő, míg más nyelvekben maga a személy kategóriája határozza meg, hogy milyen evidenciális jelölőkkel állhat. Az első személyű evidenciális alakokhoz a harmadik személyűekhez képest további jelentésárnyalatok társulhatnak, miközben a többi személyben kifejezhető szemantikai rétegek is megmaradnak, de találkozhatunk olyan esettel, ahol az első személyű alakok a harmadik személytől eltérő jelentéssel rendelkeznek (Kubitsch 2019: 89–90). Ha egy evidenciális rendszerben van bármiféle megszorítás, ami a személy kate-

góriáját érinti, az általában az első személyre vonatkozik. Az udmurtban mind első, mind pedig második múlt időben lehetséges az első személy használata, így itt nem beszélhetünk a személyre vonatkozó megszorításról.⁵ Ezek az első személyű alakok ritkán használatosak az udmurtban. A második múlt idejű első személyű alakok véletlenszerűséget, mirativitást, a szándékoság vagy a kontroll hiányát fejezik ki (Kubitsch 2019: 94-95).

A *pe* partikula kvotatív szerepet tölt be a mondatokban, előtte általában első múlt idejű igealak áll, tehát az adott mondatban az információ forrását a partikula, és nem az igei alak fejezi ki. Második múlt idejű alakokkal való használata harmadik személy mellett nagyon ritka, ilyenkor a partikula használata a forrás bizonytalanságára utalhat (Kubitsch 2019: 100). A *pe* használatára az álom elmondásánál is találhatunk példát (Siegl 2004: 105).

A szakirodalom hagyományosan úgy gondolja, hogy az udmurt nyelv (a mari, a komi nyelvek, az észti, a lívi, a hanti, a manysi és a szamojéd nyelvek mellett) rendelkezik evidenciális rendszerrel, míg például a finn, a mordvin és a magyar nyelvben csak evidenciális stratégia figyelhető meg (Skribnik – Kehayov 2018: 6). Az udmurt nyelvet Aikhenvald táblázatában az A2 csoportba sorolják a szemtanúsági – nem-szemtanúsági oppozíció miatt.

Egyetértek Kubitsch 2019-es cikkében megfogalmazott azon állításával, miszerint az első múlt idő evidenciálisan kezd kiüresedni, és így valamelyest osztom Siegl gondolatait is a témában. Ezeket a meglátásokat saját kutatásom is alátámasztja, melyet az elkövetkezőkben ismertetek. Így jómagam azal sem értek egyet, hogy tipológiailag az úgynevezett A2 csoportba tartozik az udmurt nyelv. Mégis, abból kifolyólag, hogy már a cikk kezdetén meghatároztam, hogy az aikhenvaldi irányvonalat követem (és bármely evidencialitással foglalkozó műből és tanulmányból hiba lenne kihagyni), és még máig találni példát arra (bár véleményem szerint igen ritkán), hogy az első múlt idő ténylegesen szemtanúságot jelöl, és ameddig akárcsak egy anyanyelvi beszélő ezt következetesen alkalmazza nyelvében, addig nem állíthatjuk biztosan, hogy az első múlt idő egy evidenciálisan semleges igeidő, így addig az udmurt evidencialitást Aikhenvald elmélete alapján kategorizálom. Azt gondolom, hogy az első múlt idő valódi szemtanúsági használata napjainkban annyira szórványos, hogy nem beszélhetünk tényleges oppozícióról a két (szintetikus) múlt idő között az evidencialitás tekintetében, és lévén, hogy a második múlt idő is számos más funkciót kifejez az evidencialitáson kívül

⁵ Ezzel szemben az udmurt legközelebbi nyelvrokonainál, a komi-zürjén és komi-permják nyelvekben az irodalmi nyelv nem tart számon első személyű alakokat, bár nyelvjárási szinten léteznek (Skribnik – Kehayov 2018: 22).

(melyek kizárólag a kontextus ismeretében határozhatók meg pontosan). Evidenciális rendszerről sem beszélhetünk, csupán evidenciális stratégiáról, ezért javaslom az udmurt evidenciálisok tipológiai besorolását is átgondolni.

Összegezve, az udmurtban az evidencialitás grammatikai kategória, hiszen grammatikalizálódott formák, evidenciális jelölők (a második múlt idő analitikus és szintetikus alakjai, és a *pe* partikula) fejezik ki az információ forrását. Használatuk az udmurtban sohasem kötelező. Az egyik marker az igeidőrendszerrel fuzionálva jelenik meg, pontosabban a második múlt idő alakja teszi lehetővé a nem-szemtanúság kifejezését is. A *pe* partikula általában első múlt idejű igék mellett szerepel, így az információ forrását a partikula önmagában fejezi ki. Az udmurt evidenciálisok az úgynevezett 'kis rendszerek' kategóriájába tartoznak a bináris opozíció miatt⁶ (Aikhenvald rendszerében az A2 csoport, lásd 1. táblázat), tehát az első múlt idő szemtanúságot, míg a második múlt idő nem-szemtanúságot jelöl. Hagyományosan evidenciális rendszert tartunk számon az udmurt nyelvben, de a második múlt idő nem csupán indirekt evidenciális funkciót tölt be, hanem számos egyéb funkcióval is rendelkezik (mirativitás, régmúlt kifejezése, rezultativitás, perfektivitás, kontroll hiánya). A második múlt idő egyes szám és többes szám első személyű alakjai többlet jelentéssel bírnak a harmadik személy jelöléséhez képest, ez tendenciálisan megfigyelhető más evidenciális rendszereken belül is. Az első és második múlt között az evidenciális opozíció már gyengülni látszik, az első múlt idő evidenciálisan kezd kiüresedni, ezért a jövőben további kutatások szükségesek a témában.

4. Az *-(e)m* szuffixumról és evidenciális funkcióinak fejlődéséről

Annak ellenére, hogy az uráli nyelvekben található evidenciális rendszerek számos ponton megegyeznek vagy hasonlítanak egymásra, akár az evidencialitás kódolásának módját, akár a kódolt információ forrását nézzük, a grammatikai evidencialitás nem vezethető vissza sem az uráli, sem a finn-ugor alapnyelvig, így kialakulásuk az areális kapcsolatoknak vagy belső nyelvi innovációnak köszönhető (Skribnik – Kehayov 2018: 1). Az udmurt nyelvben a mai napig nem tisztázott az evidenciális funkció kialakulásának módja. Aikhenvald (2004: 288–289) és Bereczki (2003: 91) szerint a második múlt idő használata az információ forrásának jelölésére a török nyelvekből vett minta alapján alakult ki, majd szilárdult meg, hiszen az areális közelség a mai napig szoros nyelvi kapcsolatot tesz lehetővé. Szerebrennyikov

⁶ Tartva magam előző megjegyzésemhez, miszerint az udmurt evidenciálisok tipológiai besorolása újragondolást igényel.

(1963) amellet érvel, hogy az evidencialitás belső nyelvi fejlemény nemcsak az udmurtban, hanem minden permi nyelvben, így a komi-zürjénben és komi-permjákban is. Ezt az innovációt Szerebrennyikov szerint a török nyelvek közelsége segítette abban, hogy stabilizálja és megszilárdítsa. Az tudvalevő, hogy anterior alakok képesek evidenciálisokká fejlődni, de nem közvetlenül következnek egymásból: az anterior alakok először általában rezultatívokká és perfektté fejlődnek, majd evidenciális jelentéssel bővülnek (Siegl 2004: 163). Az ilyen irányú fejlődés is elképzelhető az udmurt nyelvben. Tendenciálisan megfigyelhető a világ nyelveiben, hogy az evidenciális jelentéssel rendelkező alakoknak idővel az információforrás kódolása válik fő funkciójukká, ezzel pedig egy evidenciális stratégia evidenciális rendszerré fejlődik (Aikhenvald 2018: 5).

5. A kutatás anyaga és módszere

A kutatás célja az evidenciális jelölők mérése és vizsgálata volt az udmurt anyanyelvű egyetemisták nyelvhasználatában. A gyűjtött anyag analíziséhez a következő szempontok adták az irányvonalat:

1. Megjelenik-e az adatközlő nyelvhasználatában bármely evidenciális jelölő (második múlt idő analitikus vagy szintetikus használata és a *pe* partikula, illetve valódi szembenállás esetén az első múlt idő)?
2. Mely kontextusokban preferálják az adatközlők az evidenciálisok használatát?
3. A második múlt idő evidenciálisan neutrális funkciói mellett, mely nem-szemtanúsági funkciókat használják (értésülés, folklór műfajok, inferencialitás (vagy következtetés, ami tapasztalati evidencián és eredményen alapszik), feltételezés (nem látható bizonyítékon alapul, okfejtés, általános tudás), mirativitás, tudatosság és kontroll hiánya)?
4. Az adatközlő személyétől való 'távolság' (lásd lentebb) befolyásolja-e az evidenciálisok használatát?
5. Van-e következetes és tendenciális oppozíció az adatközlők első és második múlt idejű evidenciális használatában?

A kutatás eredetileg egy hónaposra tervezett időtartama nagyjából másfél hétre csökkent a kialakult világjárvány következtében. Az interjúk nyáron folytatódhattak a Magyarországon tanuló és élő udmurtokkal, illetve online formában, áthidalva a Budapest és Izsevszk közötti több, mint 2000 km-es távolságot. Az eddigi adatközlők közül 17 fő 19 és 24 év közötti (főleg egyetemista), jelen cikk kizárólag az ő nyelvhasználatukra fókuszál. Minden adat-

közlő egyedi azonosítót kapott, a továbbiakban eszerint történik megnevezésük. Az adatközlők demográfiaiilag hasonló paraméterekkel rendelkeznek, így jelen kutatás itt bemutatott részeredményei nem tekinthetők reprezentatívnak a teljes udmurt nyelvű lakosságra nézve.

Имя (имя, отчество, фамилия полностью):	
Место и время рождения (по русски и по удмуртски):	
Место проживания (по русски и по удмуртски):	
Образование:	
Родной язык/родные языки:	
Иностранный язык/иностраннные языки:	

6. táblázat:

Adatkérő táblázat

A 17 fő között 16 nő és egy férfi szerepel. Mindannyian két nyelvet jelöltek meg anyanyelvükként: az udmurtot és az orosz. A tanult idegen nyelvek közül nagy arányban szerepel a magyar (16 fő) és az angol (12 fő). Négy fő németül, ketten szlovákul is tanulnak. A legtöbben (14 fő) két tanult idegen nyelv tudásával rendelkeznek, ketten három nyelvet tanultak, míg egy fő csak egy idegen nyelvet beszél. A kutatásban fontos szerepet kapott az adatközlők születési és jelenlegi lakóhelye az evidenciálisok területi és nyelvjárási különbségei miatt. Hét adatközlő született az Udmurt Köztársaság fővárosában, Izsevszkben. Minden további településről (Oroszovo, Szelti, Csumoj, Muvyr, Tyitovo, Pazsjal, Iljinszk, Malaja Purga, Arljanovo és Mengyelejevsk) 1-1 fő vett részt a kutatásban. Jelenleg hét fő él Izsevszktől északra (Oroszovo, Iszakovo, Kabacsigurt, Tyitovo, Sjuromosur és Csumoj falvakban), hárman a fővárosban, és további hét fő pedig Izsevszktől délre lakik családjával (Iljinszkben, Buranovoban, Pazsjalban, Malaja Purgában, Karamasz Pelgában, Arljanovóban és Mengyelejevskben).

A nyelvi gyűjtés interjú formájában történt, mely két fő részből állt: az első részben az adatközlő 10 képet kapott egyenként a kezébe, feladata pedig képleírás volt. A második részben irányított beszélgetés formájában a következő feladatokat és kérdéseket kapták az adatközlők:

1. Meséljen a falujáról!
2. A falujában volt-e tűzvész?
3. Volt-e valaha árvíz?
4. Meséljen a gyerekkoráról!

5. Tudja-e, hogyan ismerkedtek meg a szülei?
6. Tudja-e honnan származik a családja, ismeri-e a történetüket?
7. A faluból voltak-e katonák Afganisztánban?
8. Szokott-e álmodni? Miről álmodott utoljára?

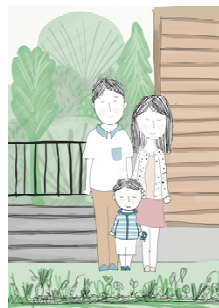
A vizuális eszközök bevonásával történő gyűjtést Daniel Barth és Nicholas Evans (2017) kutatása motiválta. A szociális kogníciót vizsgáló kísérletükben az adatközlőknek meghatározott képeket kellett szemügyre venniük, majd a cselekmény alapján (az általuk helyesnek vélt) sorrendbe tenni azokat. Az összeállított történetet egyes szám harmadik és egyes szám első személyben is tolmácsolniuk kellett, belehelyezkedve ezzel a cselekménybe. Kutatásuk fókuszában az egyénekre való utalás, a függő beszéd, a társadalmi hálózat leírása mellett az evidencialitás is helyet kapott abban a tekintetben, hogy a feladat résztvevői miként fejezik ki a számukra és a képek szereplői számára elérhető tudás forrását (Barth – Evans 2017: 9–11).

Mivel az udmurtban az evidencialitás kifejezésére egy olyan alak használatos, mely más nyelvi funkciókat is ellát, a jelenség vizsgálatához nem elegendő második múlt időt, analitikus múltakat vagy a *pe* partikulát tartalmazó mondatokat górcső alá venni, így a hagyományos elicitáció sem vezet eredményre. Az adott mondatban előforduló alak pontos jelentése csak a teljes kontextus ismeretében állapítható meg. Ehhez hatásos módszernek bizonyul Barth és Evans technikája, hiszen egyrészt az önálló képleírás során kiküszöbölhető a forrásnyelvi befolyás az adatközlők nyelvi eszközválasztásában, másrészt a képeken előre meghatározott szituációk ideális környezetet teremtenek az evidencialitás analizálásához. Barth és Evans kutatásában az adatközlőknek a cselekményt először egyes szám harmadik személyben (narratív) kellett elmesélniük, majd egy új perspektívából, egyes szám első személyben, az egyik szereplő személyében belehelyezkedve a történetbe. Jelen kutatásban a képleírasi feladat során csak a narratív aspektus kerül megfigyelésre, míg a másik szempontot (egyes szám első személyű megnyilatkozások, kvotatív evidencia) az irányított beszélgetés során mérem. Az egyes szituációk evidenciális vizsgálatának lehetősége mellett (t.i. hogy a gyakorlatban mely szituációk során használatosak evidenciális alakok) a módszer arra is választ adhat, hogy az adatközlők nyelvi megnyilatkozásai az evidenciális jelölők függvényében befolyásoltak-e a beszélő és a szóban forgó cselekvés közti távolság által. Tehát a jelölők használatában más mutatkozik-e, ha az adatközlő személyén és világán kívül eső, ismeretlen szituációról kell beszélnie, vagy saját személyéhez, életéhez köthető eseményeket ír le. Előbbi vizs-

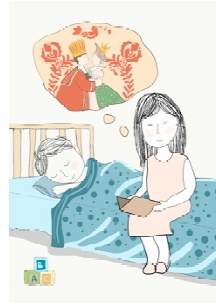
gálatához a képleírási feladat szolgál, míg utóbbi méréséhez az irányított beszélgetés.

A képek egy grafikus⁷ segítségével, többszörös egyeztetés után készültek el. A megadott szituációk először ceruzás vázlatokként keltek életre, majd táblagép segítségével digitális formát öltöttek. A szereplők ábrázolása után a szituációk pontosításához szükséges részletek (tárgyak, öltözet stb.), végül a háttér megalkotására került sor. A képek létrehozásakor nem a részletesség vagy a valósághűségre való törekvés volt fókuszban, hanem az egyértelmű, mindenki számára jól interpretálható szituációk megjelenítése. Így előtérbe került a minimalista személy- és objektum-ábrázolás, valamint a visszafogott, letisztult színvilág.

A témaválasztásnál fontos volt, hogy a történetbe minden korosztály bele tudjon illeszkedni, a környezet mindenki számára ismerős legyen, ezért a családi életből kiragadott momentumok kerültek megalkotásra. A képek a teljesség igénye nélkül egy kisebb történetet ábrázolnak, de az egyes összetartozó képek (2., 3. és 4.; 6. és 7.; 8. és 9.) önmagukban is mikrotörténeteket alkotnak. Alkalmazásuk sorrendje meghatározott:



1.



2.



3.



4.

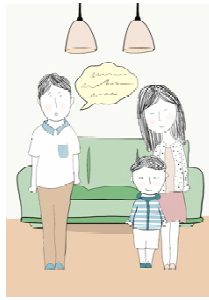


5.

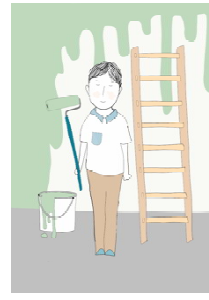


6.

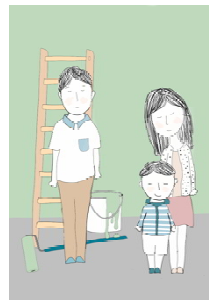
⁷ Ezúton is köszönöm Németh Annának, hogy sok éve tartó barátságunk mellett, a tanulmánykapcsán szakmai tudásával is segítette munkámat.



7.



8.



9.



10.

A kutatás célja az evidenciálisok használatának mérése és analizálása volt az egyetemista korosztály nyelvén, így az alkalmazott képek is alapvetően olyan szituációkat ábrázolnak, melyek esetében az udmurt nyelvben a második múlt idő, valamint evidenciális markerek használatosak. Mivel ezen jelölők használatának oka minden esetben a kontextus alapján interpretálható, így a már adott szituációkat ábrázoló képeknek is kontextust kellett kapniuk. Evidenciálisokat főleg a 4–7., 9–10. és esetleg a 3. képnél kellene tapasztalnunk. Az 1–2. és 8. képek adják a kontextust a cselekményhez. Az első kép valójában egy bevezetesként, ha úgy tetszik, bemelegítésként szolgált a feladathoz. Ezen ismeri meg az adatközlő a történet szereplőit és a környezetet. Az adatközlőknek nincs megkötvé a kezük, az asszociáció minden esetben megengedett, ahogyan a képleírások részletességének mértéke is szubjektív.

A hangot diktafonnal rögzítettem, majd az anyagot ELAN-ban dolgoztam fel. A következőkben a kutatás eredményeit részletezem, kitérve az *elvárt* és *nem várt* konstrukciókra is.

6. A kutatás eredményei

6.1. Képleírás

A képleírás során az adatközlők egy számukra ismeretlen történettel és annak szerepelőivel találkoznak, így egyfajta távolság van a beszélő és a képeken megjelenített cselekmény között.

Az első kép (a család bemutatása) esetében az adatközlők kivétel nélkül jelen időben nyilatkoztak meg ((7)–(8)). A képen látottak részletezése eltér az egyes beszélők között. Míg egyesek lényegre törően, az adott szituációra koncentrálnak teljesítve a feladatot, mások az akkurátus képleírás mellett spekulációkkal egészítették ki mondanivalójukat (így a képek alaposan átgondolt ábrázolása ellenére a belőlük képzett spekulatív extenziók sok esetben nem várt meglepetést tartogattak, ez szinte minden ábra esetében megfigyelhető volt). A szubjektív és asszociatív tartalmakat minden esetben az utolsó példamondatok tartalmazzák ((8)–(11)).

(7) Adatközlő 1

tatyn mon adži-šk-o vorgoron-ez, so-len
itt én lát-PRS-1SG férfi-ACC ő-GEN

kyšno-jez no piči pi-jez.
feleség-ACC.3SG és kicsi fiú-ACC.3SG
'Itt egy férfit látok, a feleségét és a kisfiát.'

(8) Adatközlő 16

soos syl-o kyće_ke_no gurt doryn, korka doryn.
ők áll-3PL valamilyen falu mellett, ház mellett
'Ők valamilyen falu mellett, ház mellett állnak.'

(9) Adatközlő 19

tuspuktem kar-o=a? Meda.
fénykép csinál-3PL=Q Q
'Fényképezkednek? Talán.'

(10) Adatközlő 1

soos og=og-zec jarat-o dyr.
ők egymás-3PL.ACC szeret-3PL talán
'Ők talán szeretik egymást.'

(11) Adatközlő 14

soos šuldyr-eš mon malpam-ja.
ők boldog-PL én vélemény-ADV
'Szerintem ők boldogok.'

A második képnél (anya mesét olvas gyermekének) a legtöbbször használt tempus szintén a jelen idő volt. Tudvalevő, hogy az udmurtban a folklórműfajok, így tipikusan a népmesék is második múlt idejű igéket tartalmaznak. A szituációból az adatközlők asszociálhattak volna általuk ismert népmesékre, a feladat nem zárta ki a további szituációkra, esetleg saját emlékekre való asszociálást, akár spontán népmese-idézetek is előkerülhettek volna, ilyen ez idáig nem történt. Ilyen esetben második múlt idejű alakok felbukkanását vártuk volna. Az adatközlők többségében jelen időt (12), két esetben pedig második múltat használtak. A (13) példánál a második múlt rezultatív vagy perfektív funkciója jelenik meg, tehát az adatközlő egy múltbéli cselekménynek (készülődés a lefekvéshez) már a befejezettségét és eredményét látja a képen. A mese illusztrációjából hárman magyar motívumokat véltek felfedezni, egy adatközlő orosz népmeseként azonosította (14).

(12) Adatközlő 5

kyk-eti sured vylyn adži-ško kyzy anaj pići pi-jez-ly
kettő-ORD kép fölött lát-PRS.1SG hogyan anya kicsi fiú-3SG-DAT

vyžykyl mad'-e.
népmese mesél-3SG

'A második képen azt látom, ahogyan az anya a kisfiának mesét mond.'

(13) Adatközlő 13

mon adži-ško kyzy pići pi izyny vyd-em.
én lát-PRS.1SG hogyan kicsi fiú alszik.INF lefekszik-PST2.3SG

'Azt látom, hogy a kisfiú lefeküdt aludni.'

(14) Adatközlő 1

so malpa-ško žuč vyžykyl maly_ke_šuoно tatyn sured-jos žuč kad'.
az gondol-PRS.1SG orosz népmese mert itt kép-PL orosz féle

'Azt gondolom, ez orosz népmese, mert itt a képek (ábrák) orosz típusúak.'

A harmadik kép (a kisfiú álmodik) összekapcsolódik a másodikkal és a negyedikkel is. Az udmurt nyelvben az álmok során történt cselekmény kifejezése megvalósulhat a *pe* partikula által. Bár a *pe* hagyományosan kvotatív funkciót lát el a mondatban, első személyű használata a kontroll és a tudatoság hiányára enged következtetni, hiszen a beszélő nem szándékosan cselekszik az álom alatt. Az álommondás ebben az esetben spontán módon, a szituációba való belehelyezkedés folytán jelenhetett volna meg, eddig egyik adatközlő sem alkalmazta ezt a módszert. A képleírás során jelen időben

((15)–(16)) vagy első múlt időben írták le az adatközlők a képen látottakat. A *pe* partikula ezidáig egyszer sem fordult elő.

(15) Adatközlő 5

ta sured vylyn pići pijaš ujevöt adžišk-e iní.
 ez kép fölött kicsi fiú álom lát-3SG már
 'Itt ezen a képen a fiú már álmodik.'

(16) Adatközlő 6

ta sured vylyš adži-ško so ik pići pi-jez
 ez kép felől lát-PRS.1SG ő PCL kicsi fiú-ACC
kudiz vöta so kosmonavt luiz šuysa.
 amelyik álmodik.3SG ő űrhajós lett.PST.3SG hogy
 'Ezen a képen bizony azt a kisfiút látom, amelyik azt álmodja, hogy űrhajós lett.'

(17) Adatközlő 14

nokyče problema-os otyn övöl.
 semmilyen probléma-PL ott NEG.PRS
 'Semmilyen probléma sincs ott (az űrben).'

A negyedik ábra (kisfiú elmondja a szüleinek, hogy mit álmodott) leírásánál minden esetben imperfekt és jelen idejű igék szerepeltek a mondatokban (18). Kivételt képez az egyik adatközlő által produkált első múlt idejű első szám harmadik személyű főige + *val* konstrukció (19). Nazarova grammatikája szerint az első múlt idejű főige + a létige első múlt idejű alakja egyértelműen szemtanúságot jelöl a nyelvben.

(18) Adatközlő 6

tatyn syl-e pići pi-zy no malpa-šk-e kyzy so
 itt áll-3SG kicsi fiú-3SG és gondol-PRS-3SG hogyan ő
kosmonavt lu-iz jake so mad'-e anaj-ez-ly
 űrhajós lett-PST.3SG vagy ő mesél-3SG anya-3SG-DAT
ataj-ez-ly mar so vöta-z.
 apa-3SG-DAT mit ő álmodik-PST.3SG
 'A kisfiú itt áll, és arra gondol, hogy hogyan vált űrhajóssá, vagy meséli az anyukájának és az apukájának, hogy mit álmodott.'

(19) Adatközlő 3

so malpa mar_ke_no šarys..., ma-je vöta-z val so.
 ő gondol.3SG valami -ról..., mi.ACC álmodik-PST.3SG AUX.PST ő
 'Ő valamire gondol..., hogy mit álmodott.'

(20) Adatközlő 19

anaj-ez šumpot-e kad' so-len kosmonavt
 anya-ACC örül-3SG mintha ő-GEN űrhajós

lu-em-ez pot-e šuysa.
 lesz-PTCP.PST-3SG kimegy-3SG hogy

'Az anya mintha örülne neki, hogy űrhajós akar lenni (a fia).'

Az ötödik képen az apa az asztalon hagyott morzsákból következtet arra, hogy a fia az asztalnál evett korábban. A 17 főből öten használtak második múlt idejű alakokat a szituáció leírására, melyekben főleg az *evett* és *ott-hagyta* kifejezések kapták ezt a formát ((21)–(22)). A többi esetben jelen idő, első múlt, és participiumok használata volt jellemző (23). A képet többen is egy visszaemlékezésként interpretálták, mintha a gondolatbuborék az apa fiatakorát mutatná (24). A morzsákból tehát ezen adatközlők szerint nem arra következtet az apa, hogy a fia az asztalnál evett, nem jelenik meg az inferencialitás,⁸ hanem a morzsákról a saját gyermekkorra jut eszébe.

(21) Adatközlő 1

so ši-em no ke't-em pyry-os-ty.
 ő eszik-PST2.3SG és hagy-PST2.3SG morzsa-PL-ACC

'Evett és a morzsákat otthagyta.'

(22) Adatközlő 2

ta sured-yn piosmurt adž-e žök vlyln pyry-os vań šuysa,
 ez kép-INE férfi lát-3SG asztal fölött morzsa-PL van hogy

so malpa pići pijaš-ez ši-em kyće_ke bulka
 ő gondol.3SG kicsi fiú-3SG eszik-PST2.3SG valamilyen zsömle

no ke't-em pyry-os-e žök vyle.
 és hagy-PST2.3SG morzsa-PL-ACC asztal fölé

'Ezen a képen a férfi látja, hogy az asztalon morzsa van, azt gondolja, hogy a kisfia valamilyen zsömlét evett és az asztalon hagyta a morzsát.'

⁸ Aikhenvald (2018) az inferencialitást is az evidenciális rendszerek részeként tekinti, de Kugler (2015: 49) például úgy gondolja: „Az evidencialitás tartománya nem kezelhető egységesen, ha annak az inferencialitás is része, az utóbbi művelet ugyanis más természetű, nem az evidencia forrásának, típusának jelölését végzi el.”

(23) Adatközlő 15

so adž-e žök vylın žag šuysa kel't-emyn, no so
 ő lát-3SG asztal fölött szemét hogy hagy-PTCP.PASS, és ő

malpa dyr so-len pi-jez žag kel't-i-z šuysa.
 gondol.3SG talán ő-GEN fiú-3SG szemét hagy-PST-3SG hogy
 'Látja, hogy az asztalon hagyták a koszt, és azt gondolja, hogy talán a fia hagyta
 ott a szemetet.'

(24) Adatközlő 7

nylpi bud-emyn ni.
 gyerek felnő-PTCP.PASS már
 'A gyerek már felnőtt.'

A hatodik kép, melyen egy mirativitásként interpretálandó esemény ábrázolása volt a fő cél, több problémát is felvetett. A szituációt ritkábban azonosították az adatközlők miratívként, mint egyszerű dialógusként. A meglepődés tényét a szereplő mimikája volt hivatott kifejezni, a tapasztalatok azt mutatják, hogy a cél érdekében a kontextus átgondolása, a mimikának és a szereplők nonverbális kommunikációjának finomítására lesz szükség. 17 főből kilencen egyáltalán nem említettek csodálkozást vagy meglepődést, ketten viszont félelmet kötöttek a látottakhoz. Ha a rácsodálkozás ténye kifejezésre került, az legtöbbször particípummal történt ((25)–(26)). Második múlt idejű alakok és analitikus formák egyik adatközlőnél sem szerepeltek. Legnagyobb számban jelen idejű igékkal írták le a kép cselekményét, de első múlt idejű alakok is előfordultak. Egyszeri eset volt, amikor a képen két férfiként ábrázolt alakot az egyik adatközlő egy nőként és egy férfiként azonosította.

(25) Adatközlő 1

odig vorgoron pajm-emyn ug todišky maly
 egyik férfi meglepődik-PTCP.PASS NEG.PRS.1SG tud.CNG.SG miért

vozmožno muket vorgoron vera mar, mar_ke pajmymon
 lehet másik férfi mond.3SG mit, valami meglepő

soin_ik so pajm-i-z.
 ezért ő meglepődik-PST-3SG
 'Az egyik férfi meg van lepődve, nem tudom miért, lehet, hogy a másik férfi
 mond valamit, valami meglepőt, ezért ő meglepődött.'

(26) Adatközlő 5

pići pijaš-len ataj-ez verašk-e buskel'-en-yz. Ataj-ez
 kicsi fiú-GEN apa-3SG beszélget-3SG szomszéd-INSCOM-3SG apa-ACC

make tuž pajm-emyn malpa-ško buskel'-ez
 valami nagyon meglepődik-PTCP.PASS gondol-PRS.1SG szomszéd-ACC

so-ly mad'-e kyće_ke_no pajmymon jake köškemit učyr šaryš.
 ő-DAT mesél-3SG valamilyen meglepő vagy ijesztő dolog -ról

'A kisfiú apja a szomszédjával beszélget. Az apa valamin nagyon meglepődött, szerintem a szomszéd valami meglepő vagy ijesztő dologról mesél neki.'

A hetedik ábrán egyrészt újra megjelenik a mirativitás, másrészt a hallo-másból származó információhoz jutás jelensége is. Több adatközlő sem kapcsolta össze az előző ábrával, ezzel szemben volt olyan beszélő, aki a hatodik mellett a 8. és 9. képekkel is összefüggésbe hozta a cselekményt. Hat adatközlőnél a mirativitás egyáltalán nem szerepelt. Egy fő (az apa szemszögéből) *déjà vu* élményként azonosította a cselekményt az előző képhez viszonyítva. Tipikusan jelen időt (27) és első múlt időt alkalmaztak a beszélők, még abban az esetben is, amikor a kép alapján okfejtés történt, tehát az adatközlő feltételezett egy előzményt, melynek következménye volt a szomszédok közötti beszélgetés (28). A feltételezés, akárcsak a következtetés, vagy az inferencia a standard udmurtban szintén a második múlt idő egyik funkciójaként jelentkeznek.

(27) Adatközlő 12

piosmurt, kyšnomurt no pići p-zy mar_ke_no verašk-o.
 férfi, feleség és kicsi fiú-3SG valami beszélget-3PL

'A férfi, a feleség és a kisfiuk valamiről beszélgetnek.'

(28) Adatközlő 5

malpa-ško buskel'-ez mad'-i-z dyr so-ly
 gondol-PRS.1SG szomszéd-ACC mesél-PST-3SG talán ő-DAT

kyžy kylšaryš so-len pi-jez ma_ke_no urod-ze
 hogyan például ő-GEN fiú-3SG valami rossz-3SG.ACC

daurt-i-z kylšaryš bakča-yn ubo-os ulti vetl-i-zy.
 igyekszik-PST-3SG például veteményes-INE ágyás-PL alatt járnai-PST-3PL

'Szerintem a szomszéd talán azt mesélte neki (az apának), hogy például a fia valami rosszban sántikált, például a veteményeskertben az ágyásokon jártak.'

A nyolcadik kép előkészíti az utána következőt. Az adatközlők kivétel nélkül jelen idejű igéket használtak a képleírás során (29), a kép cselekménye nem indokolta evidenciális vagy második múlt idejű alakok alkalmazását.

(29) Adatközlő 4

ataj-zy buja boddor-ze⁹ vož kraska-jen
 apa-3SG fest.3SG fal-ACC.3PL zöld szín-INSCOM
 'Az apja zöld festéssel festi a falat.'

(30) Adatközlő 2

ta malpa-ško piči pijaš-ly komnata.
 ez gondol-PRS.1SG kicsi fiú-DAT szoba
 'Ez szerintem a kisfiú szobája.'

A kilencedik ábra esetében a második múlt idő perfekt és rezultatív használatának mérése volt a cél. A nyolcadik képen már bemutatott cselekvés (a falfestés) immáron befejezett eseményként látható, mely során a cselekvésnek egy jelenben érzékelhető eredménye (a fehérből zöldre festett fal) is felismerhető. Az adatközlők előnyben részesítették a jelen és az első múlt használatát, emellett a participiumos konstrukciók (32) is gyakran mondhatók. Összesen egy fő megnyilatkozása történt második múltban (31), analitikus alakokat senki sem alkalmazott. Egy személy nem kötötte össze a cselekményt az előző képen látottakkal, így az eredményt, a cselekvés befejezettségét sem jelenítette meg beszédében.

(31) Adatközlő 12

so boddor-ze buja-sa bydt-em iini.
 ő fal-ACC fest-CVB befejez-PST2.3SG már
 'Már befejezte a falfestést.'

(32) Adatközlő 4

boddor-ze buja-sa bydt-emyn.
 fal-ACC.3SG fest-CVB végez-PTCP.PASS
 'A fal festése befejeződött. /A fal le lett festve.'

(33) Adatközlő 19

anaj no piči pi šumpot-o kad' remont-len pum-iz vań šuysa.
 anya és kicsi fiú örül-3PL talán felújítás-GEN vég-3SG van hogy
 'Az anya és a kisfiú talán örülnek, hogy vége van a felújításnak.'

⁹ A 'fal' udmurt szótári alakja *borddor*, a *boddor* nyelvjárási változat, jelentésükben nem különböznek egymástól.

Az utolsó, 10. kép (az anya áll az esőben) esetében a nem akaratlagos cselekvés (az esernyő otthon felejtése), és ennek evidenciális jelölőkkel való kifejezése volt a fókuszban. Három példát találunk az evidenciális jelölők használatára az adatközlők között (35). Az *elfelejt* ige tipikusan második múlt időben áll az irodalmi udmurtban, hiszen ezúttal is egy nem akaratlagos cselekvésről, a tudatosság hiányáról van szó. Gyakrabban alkalmaztak első múltat, vagy jelen időt (34). Két esetben kvotatív (idézeti) leírással találkozhatunk, de ez esetben is első múlt időt használtak a beszélők (36). Az udmurtban az idézeti mondat tagigéje általában alapszóalakban áll, még közvetett idézés esetén is (Havas et al. 2020).

(34) Adatközlő 4

kyžy mon vala-ško bert-e zor ulti, so-len övöl
 hogy én ért-PRS.1SG hazamegy-3SG eső alatt, ő-GEN NEG.PRS
zont'ik-ez no so malpa kyžy šaply-ges dor-e bert-e.
 esernyő-3SG és ő gondol.3SG hogy gyorsan-COMP haza-ILL hazamegy-3SG
 'Ha jól értem esőben megy haza, nincs esernyője, és arra gondol,
 hogyan érne haza gyorsabban.'

(35) Adatközlő 2

zont'ik so kel't-em dor-az.
 esernyő ő hagy-PST2.3SG otthon-INE.3SG
 'Az esernyőt otthon hagyta.'

(36) Adatközlő 6

so malpašk-e: maly mon öj kuti šöram
 ő gondol-3SG miért én NEG.PST.1SG fog.CNG.SG -hoz.1SG
zont'ik-me? Mon šuži.
 esernyő-ACC.1SG én buta.
 'Arra gondol: Miért nem vettem magamhoz az esernyőmet? Buta vagyok.'

(37) Adatközlő 1

anaj börd-e, soly mar_ke ug kel'si.
 anya sír-3SG ő-DAT valami NEG.PRS.3SG tetszik-CNG.SG
 'Az anya sír, valami nem tetszik neki.'

(38) Adatközlő 2

kyšnomurt-len mylkyd-yz urod maly_ke_šuoно so kapči dišašk-emyn.
 feleség-GEN kedv-3SG rossz mert ő könnyű öltözik-PTCP.PASS
 'A feleségnek rossz a kedve, mert vékonyan öltözött fel.'

6.2. Irányított beszélgetés

Az irányított beszélgetés során az adatközlőknek az előző feladattól eltérő környezetéről kellett beszélniük. Míg az előbbieken egy teljesen új, számukra ismeretlen történet és azok szereplői kerültek középpontba, addig az irányított beszélgetésben olyan kérdéseket kaptak, melyek saját életükhöz, szülőfalujukhoz köthetők.

Az első feladat (Meséljen a falujáról!), hasonlóan a képleírás kezdetén, eredetileg bevezetesként szolgált volna az irányított beszélgetés további kérdéseihez és témáihoz, hogy az adatközlő bele tudjon helyezkedni egy új szituációba, mely ezúttal már a saját személyéhez és környezetéhez áll közelebb. A válaszadók alapvetően két oldalról közelítették meg a kérdést. Egyrészt a falu mostani vagy korábbi állapotát írták le, főleg jelen idő és első múlt idő használatával ((39)–(41)). Másrészt többen is beleszótték mondanójukba az adott falu alapításáról szóló legendákat. Az udmurtban a mítoszokban, legendákban tipikusan második múlt idejű igealakok használatosak, ez a hipotézis a gyakorlatban is igazolást nyert. Az adatközlők (akik említették a falu történetét) gyakran használtak második múlt idejű szintetikus alakokat (40), de emellett az első múlt idő alkalmazása is jellemző volt, sokszor ugyanazon mondaton belül megjelent mindkét igealak.

(39) Adatközlő 15

gurt-my val badžym, val kolhoz no, sad'ik no val,
 falu-1PL COP.PST nagy COP.PST kolhoz is óvoda is COP.PST
klub no val, ali so vańmyz byr-emyn.
 klub is COP.PST most az mind befejeződik-PTCP.PASS
 'A falunk nagy volt, volt kolhoz is, óvoda is volt, klub is volt, most már ezt mind bezárták.'

(40) Adatközlő 11

vu-em odig inty-je, so-ly so inty tuž
 érkezik-PST2.3SG egy hely-ILL ő-DAT az hely nagyon
kelš-em i so malpa-z: „tańi ta inty-yn
 tetszik-PST2.3SG és ő gondol-PST.3SG itt ez hely-INE
mon kylđyt-o gurt'' šuysa.
 én alapít-FUT.1SG falu hogy
 'Megérkezett egy helyre, ami neki nagyon tetszett és azt gondolta:
 Itt, ezen a helyen alapítok egy falut.'

(41) Adatközlő 5

otyn šur byž-e mynam gurt-am.
 ott folyó folyik-3SG én.GEN falu-INE.1SG
 'Ott folyik a folyó a faluban.'

A második kérdésnél (Volt-e tüzeset a faluban?) a szemtanúsági – nem-szemtanúsági szembenállás analizálható, amennyiben volt tűz már az adott faluban. Az irodalmi udmurt nyelvben, ha az illető szemtanúja volt az esetnek, akkor első múlt idő, vagy a létige első múlt idejével képzett analitikus szerkezetek használatosak, míg indirekt evidenciális esetén a második múlt idő, a *vylem* segédigét tartalmazó analitikus szerkezetek vagy a *pe* partikula alkalmazandó. Az adatközlők jellemzően első múlt időt használtak (17-ből 16 fő). Ebből ketten kiemelték, hogy szemtanúi voltak a tüzesetnek (43), náluk a második múlt idő egyik mondatban sem jelenik meg. Három fő az első mellett második múlt időt is alkalmazott (44), egy fő pedig csak második múlt időt (42). Az oppozíció megléte ebben az esetben nem igazolható, nem egyértelmű a szemtanúság megléte. Az első múlt idő evidenciális kiüresedését igazolja, hogy akár egy mondaton belül is használják mindkét tempust ugyanannak az eseménynek a leírására.

(42) Adatközlő 12

vyli'llam o-o, taŋi kylšaryš tunne uj-yn gine no požar
 cop.PL.PST2 igen itt például ma éj-INE csak is tűz

vylem mi'am gurt-amy.
 COP.PST2 mi.GEN falu-INE.1PL
 'Voltak, igen, például ma este is volt tűz a falunkban.'

(43) Adatközlő 3

mon aćim adžili kōňa pol žua-z-y korka-os.
 én magam lát.1SG.PST néhány -szor leég-PST-3PL ház-PL
 'Én magam láttam néhányszor, ahogy leégnek házak.'

(44) Adatközlő 16

vylem, kuke kemalaš iŋi val kyćeke_no požar.
 COP.PST2 valamikor régen már COP.PST valamilyen tűz
 'Volt, már valamikor régen volt valamilyen tűz.'

A tűzvészről szóló kérdés párjaként tekinthető a következő (Volt-e árvíz a faluban?), és a vele szemben támasztott elvárások is megegyeznek. Az előzőhöz nagyon hasonló eredményt hozott a harmadik kérdés elemzése. A válasz-

ban használt igealaknak (a standard udmurt szerint) függenie kéne attól, hogy az illető szemtanúja volt-e az árvíznek vagy másodkézből értesült az eseményről. Az adatközlők itt is előnyben részesítették az első múlt idő használatát (15 fő) (46), míg két fő második múltat is használt az első múlt mellett (45). Tisztán evidenciális markereket tartalmazó mondatra nem volt példa. A válaszokból ezúttal sem derül ki pontosan, hogy szemtanúsági oppozíció megvalósul-e nyelvtanilag, de a vegyes igeidőt tartalmazó mondatok ennek hiányára engednek következtetni.

(45) Adatközlő 14

<i>nu</i>	<i>tulyš</i>	<i>vylem ...</i>	<i>zol</i>	<i>öj</i>	<i>val.</i>
hát	tavasszal	COP.PST2	erős	NEG.PST.3SG	COP.PST

‘Hát tavasszal volt [árvíz]..., nem volt erős.’

(46) Adatközlő 9

<i>navodñeñije</i>	<i>noku</i>	<i>öj</i>	<i>val.</i>
árvíz	soha	NEG.PST.3SG	COP.PST

‘Árvíz sosem volt.’

A saját gyermekkoráról való mesélés egy egyértelműen direkt evidenciális szempontot megcélzó feladat volt, mely során a többség (13 fő) előnyben részesítette a ragozott főige + *val* analitikus szerkezetek használatát, ahol a főige általában jelen, vagy első múlt időben áll ((47)–(49)). Ezen kívül az első múlt idő szintetikus használata is gyakran előfordult, de volt olyan adatközlő, aki jelen időben fejezte ki magát (50). Ennél a feladatnál egyértelműen szemtanúságról van szó, tehát második múlt idejű alakok használata nem lett volna indokolt (kivéve, ha a beszélő a tudatosság vagy kontroll hiányát akarja kifejezni, esetleg bizonytalanságot egy emlékekkel kapcsolatban). A szakirodalomban nincs teljes egyetértés abban, hogy az analitikus alakok pontosan milyen funkciót töltenek be, milyen szemantikai töltettel rendelkeznek. „A nyelvjárásokban az igeidő használata az itt ismertetettől eltérhet, illetve sok esetben főleg az összetett igeidők használati szabályai pontosan nem állapíthatók meg” (Csúcs 1990: 51). A létige első múlt idejű alakjával képzett analitikus szerkezetek itt tapasztalt nagyarányú használata alátámasztani látszik azt a hipotézist, mely szerint ezek a struktúrák szemtanúságot fejeznek ki (vö. Nazarova 2014). Bár a kérdés további kutatásokat igényel annak tekintetében, hogy pontosan milyen jelentésárnyalatokat fednek le a különböző igeidőben ragozott főigével képzett analitikus formák, de használatuknak túlnyomó aránya ebben az esetben mindenképpen árulkodó jellegű. Fentebb már szoltunk arról, hogy az első múlt idő evidenciálisan

kezd kiüresedni (sőt, egyesek szerint ez egy evidenciálisan neutrális igeidő, lásd 3. pont). A 17 adatközlő megnyilatkozása arra enged következtetni, hogy az analitikus szerkezetek tényleges szemtanúságot fejeznek ki, míg az első múlt idő már kevésbé látja el ezt a funkciót. Ezen szerkezetek használatára ilyen nagy arányban egyik másik feladat kapcsán sem volt példa. A kérdések közül ez (és esetleg az álommal kapcsolatos) áll a legközelebb az adatközlő személyéhez.

(47) Adatközlő 1

mynym kelš-e val otyn šudyny.
 én.DAT tetszik-3SG AUX.PST ott játszik.INF
 'Szerettem ott játszani.'

(48) Adatközlő 17

pići dyr-yšen ulča-yn kořku nyłpi-os-yn šudko¹⁰ val.
 kicsi idő-EGR utca-INE mindig gyerek-PL-INSCOM játszik.1SG AUX.PST
 'Kicsi koromtól kezdve mindig az utcán játszottam a gyerekekkel.'

(49) Adatközlő 10

ku mon pinal val mi šemja-jen-ym
 mikor én gyerek COP.PST mi család-INSCOM-1PL

uli-ško-m val vuž korka-yn.
 él-PRS-1PL AUX.PST régi ház-INE
 'Amikor gyerek voltam, a családommal egy régi házban éltünk.'

(50) Adatközlő 2

kořku nunal škola-je vetli-ško-m, škola bere uram-yn šudi-ško-m.
 mindig nappal iskola-ILL jár-PRS-1PL iskola után utca-INE játszik-PRS-1PL
 'Nappal mindig iskolába járunk, iskola után az utcán játszunk.'

Az ötödik kérdésnél (Tudja-e, hogyan ismerkedtek meg a szülei?) egy adatközlő kivételével mindannyian használtak első múlt időt (52), míg második múlt időt csak három főnél találunk (51). A feladatban egy olyan eseményre kérdezzük rá, melynek a beszélő biztosan nem lehetett szemtanúja, csak értesülés útján juthatott az információhoz, így második múlt idejű alakok (vagy más evidenciális markerek) használatát várnánk. Az adatközlők fele analitikus struktúrákkal fejezte ki magát (52). Az analitikus szerkezet ebben az esetben is, akárcsak a negyedik kérdésnél, a főige jelen idejű alakja + *val* felépítésű.

¹⁰ A *šudko* a *šudiško* 'én játszom' rövid alakja.

(51) Adatközlő 12

ataj-e-len suzer-ez van, soos ana-jen-ym eš-jos
 apa-1SG-GEN nővér-3SG COP.PRS ők anya-INSCOM-1SG barát-PL

vyli'llam ... soos verašky-ny kutski'llam.
 COP.PL.PST2 ők beszélget-INF kezd-PST2.3PL

'Apámnak vagy egy nővére, ők anyukámmal barátok voltak...
 és beszélgetni kezdtek'

(52) Adatközlő 11

soos ul-o val odig gurt-yn..., odig škola dišetski-zy.
 ők él-3PL AUX.PST egy falu-INE egy iskola tanul-PST.3PL

'Egy faluban éltek, egy iskolában tanultak.'

A hatodik kérdés (Ismeri-e a családja történetét, tudja-e honnan származnak?) szintén egy olyan eseményre kérdez rá, melynek a beszélő nem lehetett szemtanúja, de hallomásból értesülhetett róla. A családja származását nem minden adatközlő ismerte (szemben az előző kérdéssel, ahol mindenki ismer-te szülei megismerkedésének történetét), vagy csak az egyik ág történetéről volt tudomása. Gyakori volt az első múlt idő használata (55), de emellett participiumos szerkezetek (56) is megjelentek, két fő pedig második múlt időt használt a család történetének elmeséléséhez ((53)–(54)). A témából adódóan várható lett volna evidenciális jelölők használata az adatközlők válaszaiban, ám ezt a vártnál kevesebb személy produkálta.

(53) Adatközlő 5

mynam ataj-e, so kabaćigurt-yš kytyn mon vordski
 én.GEN apa-1SG ő kabacsigurt-ELA ahol én születik.PST.1SG

aćim, soos kořku otyn uli'llam.
 magam ők mindig ott él-PST2.3PL

'Az apám Kabacsigurtból származik, ahol én magam is születtem,
 ők mindig ott éltek.'

(54) Adatközlő 19

kuke_no uli'llam vyli'llam¹¹ Kadyr no Nadyr batyr-jos.
 valamikor él-PST2.3PL COP.PL.PST2 Kadyr és Nadyr hős-PL

'Egyszer volt, hol nem volt valamikor a hős Kadyr és Nadyr.'

¹¹ Az *ul'llam-vyli'llam* szókapcsolat tipikusan az udmurt mesék, mítoszok és legendák bevezető alakja, akár a magyarban az 'egyszer volt, hol nem volt'.

(55) Adatközlő 1

mynam val nyryšeti predok, so-len ním-yz Syl'a, so
 én.GEN COP.PST első ős ő-GEN név-3SG Silja ő

otyn ik ul-i-z kytyn mi ali uli-ško-m.
 ott PCL él-PST-3SG ahol mi most él-PRS-1PL

'Volt az első ősem, az ő neve Silja, ő bizony ott élt, ahol most mi élünk.'

(56) Adatközlő 2

kyldyt-emin gurt-mes šurs kuaš'u kyž-eti ar-jos-y,
 alapít-PTCP.PASS falu-1PL.ACC ezer hatszáz húsz-ORD év-PL-ILL

otý vu-emyn kuiň šemja.
 oda érkezik-PTCP.PASS három család

'A falunkat 1620-ban alapították, oda három család érkezett.'

A hetedik kérdésről (Voltak-e katonák a faluból Afganisztánban?) a különböző korosztályoktól eltérő válaszokat várhatunk. Míg az itt bemutatott, fiatalabb adatközlők nagy valószínűséggel nem találkoztak ezekkel a katonákkal, csak hallomásból értesültek róluk, így ők potenciálisan alkalmazhatják az evidenciális jelölőket beszédükben. Az idősebb korosztály ezzel szemben akár szemtanúja is lehetett a katonák bevonulásának, esetleg hazatérésének. Az itt bemutatott adatközlők közül sokan nem tudnak róla, hogy a faluból mentek-e katonák Afganisztánba harcolni (57), a téma esetleg tabu lehet az eseményeket átélt korosztály számára. Az adatközlők közül senki nem használta egyik evidenciális jelölőt sem.

(57) Adatközlő 5

so šaryš ug todišky nokin_no öz
 az -ról NEG.PRS.1SG tud.CNG.SG senki_sem NEG.PST.3SG

veralla mynym so šaryš.
 mesél.CNG.SG én.DAT az -ról

'Arról nem tudok, senki sem mesélt nekem erről.'

Az álom leírása az udmurtban elméletileg lehetséges lenne második múlt idejű igealakokkal vagy analitikus struktúrákkal, de az udmurtban erre inkább a *pe* partikula használatos. Az álom és annak elmondása azért kerülhet az evidencialitás hatókörébe, mert a beszélő álmában nem tudatos cselekvő, így hiányzik a kontroll és az esemény tudatos befolyásolása. Az adatközlők egyike sem használta a *pe* partikulát (megjegyzendő, hogy a többi feladatnál sem volt rá példa, pedig a partikula az értesülés útján szerzett információ ki-

fejezésére is alkalmas, ezért több kérdésnél is szerepelhetett volna). Az interjú során legnagyobb számban első múlt idejű igék szerepeltek, emellett jelen és jövő idő is előfordult magának az álomnak az ismertetésében ((58–59)). Amikor a beszélők a mondat bevezetéseként azt mondták, hogy 'Azt álmodtam', az 'álmodik' ige minden esetben első múlt időben jelent meg.

(58) Adatközlő 6

make_no *šuan-e* *šaryš* *vöta-j* *kad'*
valami esküvő-1SG -ről álmodik-PST.1SG -ként

kyžy *šuane* *ortč-o-z.*
hogy esküvő-1SG telik-FUT-3SG

'Mintha valami esküvőről álmodtam volna, hogy hogyan telik majd az esküvöm.'

(59) Adatközlő 1

mon vöta-j *mon škola-yn* *dišeti-ško* *nylpi-os-ty.*
én álmodik-PST.1SG én iskola-INE tanít-PRS.1SG gyerek-PL-ACC

'Azt álmodtam, hogy az iskolában gyerekeket tanítok.'

7. Konklúzió

A 2020-ban megkezdett nyelvészeti kutatás anyaga, mely az udmurt evidenciálisok használatát helyezte középpontba, részben feldolgozásra került, a tanulmány ezen részeredményeket ismertette. Az interjúkat eddig összesen 21 fővel, ebből 17 fő 19 és 24 év közötti udmurt anyanyelvi beszélővel készítettem el, jelen cikk csak az ő nyelvhasználatukra fókuszál.

Az interjú két feladatot tartalmazott: először képleírás, majd egy irányított beszélgetés adta az interjúk vezérfonalát. A képek és a kérdések megalkotásakor figyelembe vettem az udmurt evidenciálisok megjelenésének potenciális környezetét, a kutatás alatt pedig öt kérdésekre keres(t)em a választ, ezeket ld. a 224. oldalon.

Az első és második múlt idő közti választás alapjául szolgáló szemtanúsági – nem-szemtanúsági oppozíció előfeltevését az itt bemutatott kutatás eredményei nem támasztják alá. Az irányított beszélgetés során azokban az esetekben, ahol többségben voltak az első múlt idejű igealakok nem állítható teljes bizonyossággal a szemtanúság megléte minden esetben (kivévelt képeznek azok az esetek, ahol a beszélő kihangsúlyozta, hogy jelen volt az eseménynél), és a két típusú múlt idő együttes használata egy mondaton belül is az oppozíció megszűnésére, az első múlt idő evidenciális kiüresedésére utal. Ezzel szemben a létige első múlt idejű alakjával képzett analitikus szerkezetek a szemtanúság egyértelmű meglétét látszanak igazolni az irányított be-

szélgetés negyedik kérdésénél (Meséljen a gyerekkoráról!). Az analitikus alakok részletes vizsgálata szükséges a jövőben, mind alaki, mind szemantikai megkötésüket illetően.

A hallomásból szerzett információ az standard udmurtban evidenciális jelölőkkel fejezhető ki, mely a *pe* partikulát is magába foglalja. A képleirási feladatban a negyedik és hetedik kép esetében, az irányított beszélgetésnél pedig mind a tüzesetnél, árvíznél, a katonáknál, a szülők megismerkedésének történeténél és a család származásánál is a szemantikai árnyalat nyelvi kifejezését vártuk, ám az első feladatban ezek egyszer sem jelentek meg, míg az irányított beszélgetésben, bár továbbra is alacsony arányban (maximum 24%-a használta az adatközlőknek), de már megjelentek evidenciális markerek.

A folklór műfajok, mitikus történetek és legendák mindkét feladat során megjelentek valamilyen formában. A képleírás alatt a második képen, a népmesei motívumokkal kapcsolatban, míg az irányított beszélgetés alatt az első feladatnál (Meséljen a falujáról!) jelentek meg az alak ezen funkciói. A beszélgetés folyamán, a falu történetének legendájában számos alkalommal használtak a beszélők evidenciális jelölőket, míg a képleírás során a népmese ismertetéséhez első múltat vagy jelen időt alkalmaztak.

Az álom elmondása is megjelenik mindkét feladat során, a képleírásban a 3. és a 4. kép esetében, míg az irányított beszélgetésnél az utolsó kérdés vonatkozott az álmokra. Az udmurtban nem jellemző az álmok leírása második múlt idejű szintetikus vagy analitikus alakokkal, de a *pe* partikula használatára a szakirodalomban van példa. A partikulát egyik beszélő sem alkalmazta egyik feladatban sem. Ez esetben tehát nem tapasztalunk különbséget a beszélő és a cselekmény közti távolság viszonylatában. Az evidenciális jelölő sem a képleírás alatt, sem saját álmáról való beszámolóban nem jelent meg az adatközlőknél.

A mirativitás csak a képleirási feladatban jelent meg, de narratív aspektusból az adatközlők nem alkalmaztak evidenciális markereket ennek a szemantikai árnyalatnak a kifejezésére.

Az inferencialitás szintén csak a képleirási feladat részeként szerepelt a kutatás során, ezt az adatközlők 27%-a fejezte ki grammatikalizálódott nyelvi eszközökkel.

A rezultativitást vagy perfektivitást az első feladatban főleg a 9. kép során terveztem vizsgálni, itt csupán egy fő megnyilatkozása történt második múlt időben, de a második kép esetén is találkozunk ezzel a jelentésárnyalattal egy példa erejéig. Az irányított beszélgetés alatt alapvetően több evidenciális jelölőt használtak a beszélők, mint a képleírás során. A perfektív árnyalat akár a falu alapításával, a család származásával, vagy a szülők megismerkedésé-

vel kapcsolatban is megemlíthető, amellett, hogy ezekben az esetekben a halomásból szerzett információ miatti nyelvi eszközválasztás is valószínű.

Az adatközlők az indirekt evidencialitáson belül az inferencialitás, a rezultativitás és perfektivitás kifejezésére, mitikus történetek és legendák elmesélésére használtak evidenciális jelölőket, míg a direkt evidencialitás meglétét a létige első múlt idejű alakjával képzett analitikus struktúrák látszanak igazolni.

Az adatközlők nyelvhasználata egyelőre nem mutat szembetűnő területi/nyelvjárási különbségeket az evidenciális jelölőket illetően (de fonetikai és lexikai különbségek megfigyelhetők beszédükben). Az irányított beszélgetés negyedik kérdésénél (a gyerekkori emlékek elmesélése) bár nagy arányban, több, mint 76% használt analitikus struktúrákat, négy fő viszont egyáltalán nem alkalmazta ezeket. Ők négyen mind Észak- vagy Közép-Udmurtiában élnek jelenleg. Az irányított beszélgetés során a beszélők 35%-a egyáltalán nem fejezte ki nyelvében az indirekt evidencialitást, míg a képleírasi feladatnál ez az arány már 59%. Az ő esetükben területi összefüggés nem figyelhető meg.

A nyelvészeti kutatás továbbra is folyamatban van, az anyaggyűjtés a mostani nehézségek ellenére is sikeresnek mondható. A jövőben a korpuszt mindenképpen növelni kell, ezen belül is kiemelkedően szükséges az idősebb korosztálytól gyűjtött hanganyagok gyarapítása annak érdekében, hogy a kutatás eredményei a teljes udmurt lakosság nyelvhasználatára kiterjeszthetők legyenek.

Rövidítésjegyzék

1	első személy	ILL	illatívisz
2	második személy	INE	inesszívisz
3	harmadik személy	INSCOM	insztrumentálisz-
ACC	akkuzatívisz		komitatívisz
ADV	határozószó	NEG	tagadószó
AUX	segédige	ORD	sorszámnév
CNG	konnegatív igealak	PASS	passzívum
COMP	középfokjel	PL	többes szám
COP	kopula	PRS	jelen idő
CVB	konverbum	PST	múlt idő
DAT	datívisz	PST2	második múlt idő
DIR	direkt, közvetlen	PCL	partikula
EGR	egresszívisz	PTCP	participium
EVID	evidenciális	Q	kérdő partikula
FUT	jövő idő	SG	egyes szám
GEN	genitívisz		

Irodalom

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2004: Evidentiality. Oxford University Press, USA.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2018: Evidentiality. The framework. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (ed.), *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford. 1–43.
- Bartens, Raija 2000: Permiläisten kielten rakenne ja kehitys. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia, Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 238. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Barth, Daniel – Evans, Nicholas (ed.) 2017: *The Social Cognition Parallax Interview Corpus (SCOPIC)*. Language Documentation & Conservation Special Publication No. 12. University of Hawai'i Press, USA.
- Bereczki Gábor 2003: *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- Cornillie, Bert 2009: Evidentiality and epistemic modality. On the close relationship between two differenc categories. In: Cornillie, Bert (ed.), *Functions of languages*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- Csúcs Sándor 1990: *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- de Haan, Ferdinand 2013a: Coding of Evidentiality. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds), *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig. <http://wals.info/chapter/1>.
- de Haan, Ferdinand 2013b: Semantic Distinctions of Evidentiality. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds), *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig. <http://wals.info/chapter/1>.
- Havas Ferenc (szerk.) 2015: *Az evidencialitás kódolása*. In: Havas Ferenc – Csepregi Márta – F. Gulyás Nikolett – Németh Szilvia, *Az ugor nyelvek tipológiai adatbázisa*. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. – utdb.elte.hu
- Havas Ferenc (szerk.) 2020: *Idézeti mondattag igealakja*. In: Havas Ferenc – Asztalos Erika – Czenthár András – F. Gulyás Nikolett – Horváth Laura – Timár Bogáta – Szabó Ditta, *A Volga-vidéki nyelvek tipológiai adatbázisa*. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. [Kézirat.]
- Kozmács István 2001: *Az udmurt (votják) nyelv alapjai*. Budapesti Finnugor Füzetek 16. Budapest.
- Kozmács István 2007: *Az udmurt nem láthatósági múlt paradigmájának történetéhez*. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 5*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged.
- Kubitsch Rebeka 2019: *Az evidencialitás és az első személy kapcsolata az udmurt nyelvben*. *Nyelvtudományi Közlemények* 115: 85–108.
- Kugler Nóra 2015: *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- Nazarova, E. V. 2014: E. B. Назарова, Удмурт кыл. Удмуртский Государственный Университет, Ижевск.
- Palmer, Frank Robert 2001: *Mood and modality*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Petrova, A. V. – Tyimerhanova, N. Ny. 2014: A. B. Петрова – Н. Н. Тимерханова, Удмуртско-венгерско-русский разговорник. Удмуртский Государственный Университет, Бикfalva – Ижевск.
- Rosstat 2011: Окончательные итоги Всероссийской переписи населения 2010 года. Федеральная служба государственной статистики, Москва.
www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/
- Siegl, Florian 2004: *The 2nd past in the Permic languages. Form, function and a comparative analysis from a typological perspective*. MA thesis. Tartu.
- Skribnik, Elena – Kehayov, Petar 2018: Evidentials in the Uralic languages. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (ed.), *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford. 525–553.
- Szabó Ditta 2017: *Evidencialitás az udmurt nyelvben*. MA szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Finnugor Tanszék, Budapest.
- Szabó Ditta 2019a: *Funkcióváltás vizsgálata lexikális-funkcionális grammatikai keretben udmurt példán, magyar kitekintéssel*. In: Bagyinszki, Szilvia et al. (szerk.), *Anyanyelvünk évszázadai 4. Kalota Művészeti Alapítvány – ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest*. 45–52.
- Szabó, Ditta 2019b: *Semantic complexity in Udmurt evidentials and its representation in LFG*. In: Kubinyi, Kata – Nagy, Judit – Tamm, Anne – Tóth, Gabriella (eds.), *In memory of Anne Vainikka conference contributions. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest*. 111–114.
- Szamarova, M. A. – Sztrelkova, O. B. 2013: M. A. Самарова – О. Б. Стрелкова, *Лабир-лабыр лабыртом! Удмуртский Государственный Университет, Ижкар*.
- Szerebrennyikov, B. A. 1963: Б. А. Серебренников, *Историческая морфология пермских языков*. Издательство академии наук СССР, Москва.
- Udmurt Corpus = *Udmurt duńne*, 2007. augusztus 7-i kiadás.

**Evidentiality in the language of the Udmurt students
(results of a linguistic fieldwork)**

In the Udmurt language (Permic, Finno-Ugric, Uralic) evidentiality is marked in three different ways in the indicative mood. Evidentiality can be expressed with two past tenses, a synthetic and an analytic past tense in positive and in negative sentences. The third one is a lexical marker, the particle *pe*, which means ‘Is seems like, I heard that...’.

The present paper aims at discussing the result of a linguistic fieldwork took place in Udmurtia. Methodologically the research consists of two parts. The first part is a picture-based task in the course of that the speaker has to describe the pictures and their possible history as well, in which the scene and people are unknown for the speaker but concentrated on representing the categories of evidentiality. The second task focuses on the speakers personal experiences and memories within the confines of a conversation. The main question of the research is: is there any difference in the usage of evidentiality whether the speakers talk about things, that are already known or familiar to them (speaking task), and about things, that include new informations (picture-based task).

Keywords: evidentiality, Udmurt, describe the pictures

DITTA SZABÓ

Egy korai számi nyelvemlék: Stephen Borrough szójegyzéke

SZALÓCZY Bettina

Debreceni Egyetem, Nyelvtudományok Doktori Iskola
sz.bettina96@gmail.com

Stephen Borrough angol hajóskapitány volt, aki 1557-es oroszországi expedíciója során 95 számi szót gyűjtött össze s jegyzett le az utókor számára is. Eddigi tudomásunk szerint ez az első keleti számi nyelvemlék. Jóllehet ez úttörő munka az amúgy is szegényes számi nyelvemlékek között, Borrough listája kevésbé került a számi nyelvtörténeti kutatások látóterébe. Egyetlen angol nyelvű, korai tanulmány foglalkozik vele (Abercromby 1895), finnugor szempontú feldolgozása eddig még nem történt meg.

Kutatásom célja e hiány pótlása. Jelen dolgozatomban a szórványemlék keletkezési körülményeit vázolom fel, majd a 95 szót mutatom be, s ezekhez etimológiai megjegyzéseket fűzök.

1. A keleti számi nyelvváltozatok

A nyelvemlék keleti (kolai) számi adatokat tartalmaz. A keleti számi nyelvekhez az inari, kolta, kildini és a mára már kihaltnak minősíthető teri¹ és a ténylegesen kihalt akkai számi tartozik. Ezeket további két ágra lehet bontani: szárazföldi és félszigeti számi nyelveket különíthetünk el. A szárazföldi csoportba az inari és kolta, míg a félszigetibe a kildini és a teri számi tartozik. Az egyik fő nyelvtani különbség a két csoport között a fokváltkozásban figyelhető meg. Gyenge fokban a szibilánsok (*s, *ś), az affrikáták (*c, *č), valamint a *k zárhang geminálódik a szárazföldi csoportnál, míg a félszigetinél nem (Sammallahti 1998: 26).

¹ 2010-ben két ember beszélt teri számi nyelven. <https://www.omniglot.com/writing/tersami.htm>

A kolta számi két fő dialektuscsoportra osztható: az északira és a délire. Az északi további két dialektusra osztható: Neiden és Paatsjoki nevű települések alnyelvjárására. Az utóbbi csoportba tartozók a második világháború után Nellimbe, Finnországba költöztek át. A déli kolta számi szintén két dialektusra osztható: a Suõ'nn'jel (Suonikylä) és Njuõ'ttjäu'rr (Notozero-Girvaszero) környékire. A félszigeti csoportba tartozó kildini és teri számi közül a kildinit további négy dialektusra lehet osztani: a Šonguj (mára már kihalt), Teriberka, Luujaavv'r (Lovozero) és Aarsjogk (Varzina) környékén beszéltekre (Sammallahti 1998: 33).

A keleti számi nyelvek szókincsére, szintaxisára érthető módon az orosz nyelv volt leginkább hatással. Ez a hatás az ortodox misszionáriusi tevékenység során erősödött meg, amely a 15. században kezdődött meg a plébániák működtette orosz nyelvű általános iskolai oktatás, az orosz nyelvű prédikáció és az orosz lakossággal folytatott folyamatos kapcsolattartás révén (Kulonen – Seurujärvi-Kari – Pulkkinen 2005: 88).

Az 1980-as évek elejéig a keleti számi nyelveket elsősorban otthoni környezetben beszélték. Az utóbbi évtizedekben ezeknek a nyelveknek a helyzete tovább romlott. Manapság az Oroszországban élő számi fiatalok már nem nagyon tudnak számiul, de ugyanez igaz a finnországi koltákra is. Az 1930-as, 1940-es években született számikra nagy nyomást gyakoroltak az anyaországok és az asszimilációs politikai lépések. A Szovjetunióban a számiknak oroszul kellett tanulniuk, és a finnországi kolta számi szülők is a finn nyelvet helyezték előtérbe gyermekeik taníttatása során. Céljuk ezzel az volt, hogy gyermekeik ne szenvedjenek hátrányt, és képesek legyenek felvenni a versenyt a többségi társadalommal (Kulonen – Seurujärvi-Kari – Pulkkinen 2005: 89).

A keleti számi nyelvek helyzetének romlásához hozzájárult a tradicionális életmód feladása, lakhelyük elhagyása, a *siida*-rendszer² pusztulása is. Az UNESCO veszélyeztetett nyelvek jegyzékéből³ világosan látható, hogy valamennyi számi nyelv veszélyeztetettnek minősül, a kolta és kildini számi az erősen, a teri a kritikusan veszélyeztetett kategóriába került. Az akkai atlasz szerint is kihalt mára.

² A számik jellemző hagyományos faluközössége, tulajdonképpen egyfajta gazdasági tömörülés (Tamás 2007: 367).

³ <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/endangered-languages/atlas-of-languages-in-danger/>

2. Az angol kereskedelmi és felfedező hajózás a 16. században

A 15. század elejétől kezdve a 17. századig az angol hajók új kereskedelmi partnereket és új kereskedelmi útvonalakat keresve indultak a világ minden tája felé (ez volt az ún. felfedezések kora). Ezeknek az utaknak az eredménye az lett, hogy új népeket és új, számukra azidáig ismeretlen helyeket fedeztek fel; ezek folyamatosan kerültek fel az angol térképekre (az utazókról ld. Klima 2008).

2.1. Stephen Borrough⁴ (1525–1584) élete és utazásai

Stephen Borrough (régiesen: Steven Burrough) a 16. században élt angol navigátor, hajóskapitány és felfedező volt. 1525. szeptember 25-én született a Borrough farmnak nevezett birtokon, a délnyugat-angliai North Devonban, Northam városában. Az édesanyja Mary, édesapja Walter Borrough. 11 évvel fiatalabb öccse William, aki szintén tengerészként dolgozott. A helyi plébánia iskolájában folytatott alapfokú tanulmányainak végeztével nagybátyja, a kiváló tengerész hírében álló John Borrough tanítványa lett, aki rendszeresen hajózott Szicília, Kréta, illetve Levante térségében. Stephen a navigációs és irányítói képességek elsajátítása mellett spanyolul és portugálul is megtanult (Mayers 2005: 5).

1553-ban, 27 éves korában – nagybátyja londoni kapcsolatai révén – Stephen Borrough-t beválasztották egy északi expedícióba. 1556-os, második, Fehér-tengeren túli expedíciója a finnugor tudománytörténet szempontjából lényegesebb, ugyanis ekkor gyűjtötte össze és jegyezte le a számi nyelvtörténet szempontjából jelentős számi szójegyzékét.

Visszatérve Angliába, 1557-ben megtudta, hogy Richard Chancellor⁵ a skót partvidéken hajótörést szenvedett és megölték, a helyére őt választották ki a Moszkvai Társaság hajójának fő navigátorává. Ezt követően 1560 és 71 között több utat is tett Oroszország felé.⁶

1558-ban meglátogatta a sevillai navigációs iskolát, ahol megosztotta az Északi-sarkvidékkel kapcsolatos tapasztalatait, cserébe betekintést nyert a spanyol tengerészek képzésébe. 1563-ban főkapitánnyá, illetve a királyi hajók négy parancsnokának egyikévé választották.

Borrough 1584. július 12-én halt meg a délkelet-angliai Chathamban.

⁴ A vezetéknev a szakirodalomban többféle formában jelenik meg: *Burrough* ~ *Borough* ~ *Borrough*. Dolgozatomban ez utóbbit, a *Borrough* formát használom.

⁵ Részletesen lásd később.

⁶ A londoni kikötő adatai szerint: 1560, 1564, 1565, 1567–68 és 1571, de elképzelhető, hogy ennél is többször (Mayers 2005: 151).

2.1.1. Stephen Borrough első útja

1553-ban egy londoni kereskedő társaság (Company of Merchant Adventurers of New Lands)⁷ és az angol királyi udvar 6000 fonttal finanszírozott egy észak felé irányuló tengeri expedíciót. A velencei felfedező, Sebastian Cabot (1474–1557) által szervezett úttól azt remélték, hogy találnak egy rövidebb, északkeleti tengeri átjárót a Távols-Kelet (Kína) felé (Mayers 2005: 18).

A három hajóból álló flotta (*Bona Esperanza*, *Edward Bonaventura*, *Bona Confidentia*) élére Sir Hugh Willoughby (?–1554), a VIII. Henrik udvarában szolgáló angol katonát nevezték ki. Jóllehet Willoughby nem rendelkezett jelentősebb tengerészeti tapasztalattal, egyedüli pályázóként, családi „hátszele”, illetve háborúban szerzett vezetői képességei miatt kaphatta meg az admirálisi kinevezést. A flotta legnagyobb hajója az *Edward Bonaventura* volt, melyen Richard Chancellor (?–1556) angol felfedező másodparancsnokként, Stephen Borrough pedig hajómesterként szolgált. Ugyanezen a hajón a legénység tagja volt Borrough ekkor még csak 17 éves öccse, William is. A legkisebb hajó a *Bona Confidentia* volt, melyen egy bizonyos Cornelius Durforth nevezetű tengerész volt a hajómester (Mayers 2005: 25, 34).

Az expedíció célja tehát az északkeleti átjáró megelérése volt, hogy Angliából indulva Kínát az északi, rövidebb útvonalon is meg lehessen közelíteni. A három hajóból álló flottának a norvégiai Vardønél kellett volna találkoznia, azonban a viharos időjárás miatt két hajó, s velük együtt Sir Hugh Willoughby is odaveszett Lappföldön. Egyedül Chancellor és Borrough hajója érte el Vardøt, és mentek innen a Fehér-tenger felé, majd szárazföldön tovább Moszkvába, hogy a cárral találkozhassanak.

Itt IV. (Rettegett) Iván cár szívélyesen üdvözölte őket, és Anglia számára kedvező feltételeket biztosított az Oroszországgal való kereskedelemhez. Mindezt egy Chancellorral az angol királynak küldött levelében erősítette meg. Ezt követően alakult meg 1555-ben az a társaság, amit a későbbiekben Orosz Társaságnak (Russian Company vagy Muscovy Company)⁸ neveztek. E miatt az egyezmény miatt még inkább fontossá vált az angolok számára az északi vidékek felfedezése (Mackie 1952: 507; NEB 1988: 27; NEB 1990: 77).

⁷ 1553-ban VI. Edward király hozta létre „Az ismeretlen országokat felfedező társaság”-ot. Ennek célja egy új, északi irányú kereskedelmi útvonal felderítése volt India és a Fűszer-szigetek (a mai Indonézia) irányába.

⁸ A 16. századra a nagy tőkeigényű vállalkozások olyan rendszert vezettek be, amelyben a befektetők egyszerre több üzletbe társultak be. Az Orosz Társaság volt az első ilyen vállalkozás (<http://ujkor.hu/content/kora-ujkori-angol-kereskedotarsasagok-tortenete>).

2.1.2. Stephen Borrough második útja

A következő, 1556-os expedíció volt a második kísérlet az északkeleti átjáró meglelésére. Érdekesség, hogy Chancellor és Borrough használta először az Északi-fok (ang. *North cape*) elnevezést még első északi útjuk során, amit azelőtt csak Мурманский нос [Murmanszki orr] néven jegyezték le orosz hajósok (Hakluyt 1903: 325).

Erre az expedícióra szintén három hajó – az *Edward Bonaventura*, a *Philip and Mary*, valamint Stephen Borrough navigálásával a *Serchthrift* – indult újra Oroszország északi területei felé. Az útjukat teljes pontossággal nyomon követni nem lehet, ugyanis egyrészt számukra is ismeretlen területeken hajóztak (néhány helynek a nevét ők maguk adták), másrészt az időjárási viszonyok sem voltak mindig kedvezőek. Így például Borrough hajónaplójában sokszor olvasható, hogy a ködös idő miatt ő is csak találgat, hogy merre járhatnak éppen.

1556. április 23-án indultak Ratcliff kikötőjéből. Május 15-ére érték el Norvégia partjait. Borrough naplójából tudható, hogy ő időközönként hajót váltott, ugyanis az *Edward Bonaventura* fedélzetéről is vannak naplóbejegyzései (Mayers 2005: 79). Hozzáértő navigátor lévén, Borrough gyakran megadta naplójában a helyzetük koordinátáit. Például amikor elérték a Kola-folyó torkolatáig, lejegyezte, hogy a 65. szélességi fok 48. percénél járnak.

A Kola-folyónál orosz halászhajókba (ang. *lodias*) botlottak. Itt oroszokkal találkoztak, akik közül egy Gabriel nevezetű volt nagy segítségükre, hiszen helybéliként jól ismerte ezeket a területeket, így hasznos információkkal szolgált arról, hogy mely útvonalon érdemes hajózni.

Az expedíció a Kola-félszigetet megkerülve elért Novaja Zemljára, majd ezután a Kara-tenger bejáratánál lévő a Vajgacs-szigethez hajóztak, végül az Ob torkolatáig jutottak.⁹ Ezeken a területeken akkoriban szamojédok éltek. Két külön csoporttal is találkoztak. Az egyik csoport az Ob környékén, míg a másik ettől a területtől keleti-északkeleti irányban lakott. Stephen Borrough az előbbieket civilizálatlan, veszélyes népként jellemzi:

“[Az Ob mentén élők] ...megpróbálnak minden embert lelőni, aki nem beszél az ő nyelvükön. A Pecsorától északkeletre terül el Vajgacs, ott olyan vad szamojédok élnek, akik nem engedik az oroszokat partra szállni, megölik és megeszik őket, amint ezt az oroszok beszélik nekünk” (Klima 2011):

⁹ A parancs szerint minél messzebbre kellett eljutni, de úgy, hogy még biztonságosan vissza tudjanak térni.

Nem rendes házakat építettek, hanem csak botokra terített szarvasbőr alatt aludtak. Értettek viszont az íj használatához és sok rénszarvassal rendelkeztek. A másik szamojéd csoport Borrough szerint nem volt olyan kegyetlen, mint az Ob mellett élők. Nekik is csak szarvasbőrből készült kis sátraik, illetve csónakjaik voltak. Nagyon primitívek voltak, nem ismerték a betűket, nem tudtak írni. Stephen Borrough számára felkavaró élmény volt a bálványok megtekintése. Több mint 300 bálványt látott, amelyeknek férfi, női és gyermek formájuk volt. Némelyik bálványdarab csak egy farúd volt, amire kis rovátkákat véstek késsel. Mindegyiket vér borította. Az áldozataikat itt mutatták be, éppen ezért szarvasbőröket is talált, valamint eszközöket, amelyekkel valószínűleg a húst sütötték vagy égették el. A szamojédokkal való találkozás egy civilizált angol ember számára megrendítő élmény lehetett (Hakluyt 1903: 338–339).

A hajósok 1556. szeptember 11-ére értek el *Colmogro*-ba,¹⁰ azonban az időjárási viszonyok nem tették lehetővé a továbbhaladást, ugyanis addigra olyan hideg tél lett, hogy a nagy fagytól nem tudtak továbbhaladni, kénytelenek voltak itt telelni. Stephen Borrough-nak és csapatának így tavaszig kellett várniuk, hogy tovább folytassák az Ob, valamint a környező vidék felfedezését.

Végül 1557 májusában sikerült továbbindulniuk Holmogoriból. Az eredeti elképzelés az volt, hogy továbbmennek keleti irányba, azonban végül Borrough úgy döntött, hogy az első expedícióban eltűnt *Bona Esperanza* és *Bona Confidentia* keresésére indulnak, valamint megpróbálják felkutatni az új expedíció harmadik hajóját, a *Philip and Mary*-t is, akikről az előző év óta nem kaptak hírt. Nyugat felé indultak tehát, a végállomásnak Wardhust (Vardø) célozták meg. Később kiderült, hogy a *Philip and Mary* Trondheimnél telelt, s végül 1557 áprilisában tért vissza Londonba (Mayers 2005: 88).

Elindultak tehát visszafele és végül kikötöttek a murmanszki területhez tartozó Szent Ornál (or. *Святой нос*, Borrough-nál *Cape gallant*, *Sotinoz*). Ezen a területen nyugati irányból csónakkal érkező lappokkal találkoztak. Borrough 16 embert számolt meg, közülük kettő nő volt. Néhányuk tudott oroszul, így tudtak kommunikálni egymással. Elmondták, hogy körülbelül száz férfiből áll a csoportjuk, és ezenkívül még nők és gyerekek is vannak. A Jokanga-folyónál élnek, és ételt, húst jöttek keresni. Borrough számára ismét érdekes volt látni, hogy a lappok, mivel nem találtak húst, a szikláknál található növényeket kezdték el enni, valamint az ott fészkelő madarak tojásait is. „Láttam őket a sziklás gyomokat enni olyan éhesen, ahogyan egy tehén eszi

¹⁰ Holmogori, az Arhangelszki területen.

a füvet, amikor éhes” (Hakluyt 1903: 368). Bár meglepte őt ez a fajta viselkedés, nyelvüket mégis érdekesnek találta, s éppen ezért jónak látta, ha lejegyzí pár szavukat. Ebben a listában alapkifejezések vannak, mint például a számok, köszönések, a mindennapi életükben használt eszközök és ruhadarabok, valamint az időjárásra vonatkozó szavak.

Stephen Borrough rövid leírást adott az ott élő számik helyzetéről is. Főként halakkal kereskedtek és a bevételük innen származott. Ebben az időben az ezen a területen lévő számi csoportok egyrészt az orosz cárnak, másrészt Dánia és Svédország királyának is adóztak.

Ezek után továbbindultak, hogy információt kapjanak a fentebb már említett három hajóról. Hajóztak a Kildin-szigetnél, majd Kegornál. Itt egy öböl-nél megláttak pár hajót, így megálltak kérdezősködni. Egy holland¹¹ ember volt segítségükre, aki azt mondta, hogy a *Philip and Mary* nevezetű hajó Dronton (azaz Thondheim) kikötőjében telelt, majd elindult vissza Angliába. A *Bona Confidentia* hajó viszont eltűnt, valószínűleg elsüllyedt.

Stephen Borrough az időjárási viszonyok miatt ezután nem tudta folytatni Holmgori felé az útját. A hajónaplója itt véget is ért.

Összességében Stephen Borrough expedíciója igen nagy kereskedelmi és gazdasági jelentőségű volt. Borrough precízen leírta az útját és annak körülményeit, pontos földrajzi jellemzésekkel, ami nagyban segítette a később útnak induló tengerészek munkáját. Mindezek mellett pedig öccse, William Borrough is készített egy térképet a Kola-félszigetről és annak környezetéről. Mindezeket nagy haszonnal forgatták mindazon tengerészek, akik az Orosz Kereskedelmi Társaság megbízásából több utat is indítottak északi irányba.

Megnyílt tehát az északi vízi út az angol kereskedők előtt Oroszország felé.

3. Stephen Borrough szójegyzéke

Mint fentebb szó esett róla, Stephen Borrough 1557-ben találkozott egy számi népcsoporttal Észak-Oroszország területén, a Kola-félszigeten, ahol a zord időjárás miatt kénytelenek voltak behúzódni egy kikötőbe. A számi nyelv felkeltette Borrough érdeklődését, így lejegyezte azokat a dolgokat, amiket hallott tőlük. A közvetítő nyelv az orosz volt, ugyanis néhány számi ember tudott oroszul, Borrough-nak pedig voltak orosz nyelvű segítők a csapatában. Mindössze két és fél napot töltött az ott élő lappok társaságában, s ezalatt jegyezte le a 95 szóból álló listáját. Borrough úgy gondolta, hogy ez a nyelvi

¹¹ A hollandok szintén több expedíciót szerveztek az északi átjáró megtalálására, így elég komoly vetélytársnak bizonyultak (Mayers 2005: 89; Pusztai 2019).

információ hasznos lehet ezt a jövőre nézve, ha folytatódik az északi vidékek felfedezése.

Borrough-nak legfőbb nehézséget a szavak hallás utáni lejegyzése jelentette. Számára a számi nyelv teljesen idegenül hatott, nem tudta semmilyen általa ismert nyelvhez sem hasonlítani. Ráadásul az interjúalanyok írástudatlanok voltak (és még a számi írásbeliség sem alakult ki),¹² így a lejegyzés során csakis a saját hallására tudott hagyatkozni.

Ezt a listát először az angol író, Richard Hakluyt (1553–1616) publikálta a *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation* *The principall Navigations* című írásában 1589-ben. Hakluyt érdeklődött az angol tengerészek és felfedezőútjaik iránt, igyekezett összegyűjteni a róluk szóló történeteket. Ez nem volt egyszerű feladat, de segítségére volt például az expedíciókon részt vevő William Borrough és Anthonie Jenkinson. Hakluyt szó szerint lemásolta ezeknek az utazásoknak a feljegyzéseit, igyekezve megőrizni az eredeti szövegeket (Mayers 2005: vii).

John Abercromby (1841–1924) szintén közzétette Borrough listáját 1895-ben, igyekezett a szavakat érthetőbbé tenni. Ahogy ő is megjegyezte, vannak nehezen érthető részei a listán szereplő szókincsnek. „Mivel a fonetika és filológia ismeretlen tudományok voltak az ő napjaiban, lehetetlen elvárni, hogy megragadja a pontos színét minden magánhangzónak” (Abercromby 1895: 2). Ezen kívül pedig az is problémát jelentett, hogy a Richard Hakluyt által használt kézirat elveszett, így nem lehet pontosan tudni, hogy mely szavakban lehetnek esetleges másolási hibák. Amit Abercromby is észrevesz: Borrough „nem írt volna *ft*-t a *kt* hangkapcsolat jelölésére, sem pedig *s*-t vagy *t*-t amikor *č*-t hallott” (Abercromby 1895: 2).

Borrough szójegyzékének olvasata/értelmezése azért is okoz nehézséget, mert angol anyanyelvüként az angol nyelv helyesírásának megfelelően próbálta leírni a hallott szavakat. Ebben nincs is semmi meglepő, hiszen az első számi nyelvemlékekre különösen jellemző, hogy az írásbeliség nélkül élő számik szövegeit a szerzők saját anyanyelvük helyesírását használva próbálták lejegyezni.

Abercromby tanulmányában a Borrough által írt szavak mellé a feltételezett helyes kiejtést is feljegyezte, ezen kívül megadta az egyes szavak hangtani jellemzőit is. Abercromby 1895-ben megjelent cikkében Borrough szójegyzékét összevetette Arvid Genetznek az akkor frissen, 1891-ben megje-

¹² A lapp írásbeliségről: Domokos 2001: 107–120; Kelemen 2018: 99–108; Koponen 2010: 43–52; Korhonen 1981: 53–55; Lakó 1986: 10–13; Söder 2001: 561–568; Tamás 2001: 619–628.

lent kola számi szótárának (*Kuolan lapin murteiden sanakirja*) az adataival. Ennek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a 19. század végén ott élő számik nem közvetlen leszármazottai azoknak, akikkel Borrough találkozott.

4. A szójegyzék anyaga

Ebben a fejezetben a Borrough-féle szójegyzékben előforduló szavakat mutatom be. A szócikkek felépítése, az elemzés szempontjai a következők:

Az adatokat Borrough listájának sorrendjében adom meg. Címszóként Borrough adata szerepel. Ezután közlöm az adott szó eredeti angol jelentését, és ennek magyar fordítását, illetve a szó leelőhelyét Hakluyt és Aberercomby művében.

Ez követik a szótári adatok, az adott szó/kifejezés előfordulása a keleti számi szótárakban: **Genetz** (kolai lapp) 1891, **T. I. Itkonen** (kolta és kolai) 1958, **Kurucs** 1985 és **Sammallahti – Hvosrosztuhina** 1991 (= SH) (kildini), **Mosnikoff – Sammallahti** (kolta) 1988 (= MS), **Lehtiranta** 1989 (kolta, kildini, ter)¹³. Genetz és Lehtiranta esetében a szavak sorszámát adom meg, a többi szótárból a lapszámot tüntetem fel. A jelentéseket eredeti nyelven közlöm. Kurucs és Sammallahti – Hvosrosztuhina szótára cirill betűs, utóbbiban a jelentés északi számi nyelven van megadva.

A szócikk végén a szavak eredetével kapcsolatos információk állnak: egyrészt a protoszámi alak Lehtiranta 1989 (= Leht.), ill. Sammallahti 1998: 226–268 (= Samm.) rekonstrukciójában, másrészt az uráli rokon nyelvek adatai (az SSA és az UEW alapján).

- 1) **Cowghtie coteat** 'what call you this [hogy hívod ezt]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
 – Az adat tagolása: *Cowght tie coteat* [*koχt tie koččat*]: 'hogyan' + 'ez' + 'hív (Sg2)' = hogy hívod ezt?
 – K, A *koχt*, K *kuht*, *kuoht* 'kuinka; wie' (Genetz 107.); Itkonen 158a; *κōχxm* 'как' (Kurucs 126), 'mo, mot, movt; dego' (SH 54) | T *tā,tte* K *tātt* N *taht* A *tāt* 'tämä; dieser' (Genetz 590.); Itkonen 586ab, *məðma* 'эрот' (Kurucs 366), *məðm* 'dat, duot, diet, dát' (SH 71), *tiett-aa* 'tämä (tässä)' (MS 123) | K, N *kahče-*, T *koččə-* 'kutsua; rufen, nennen' (Genetz 178.); Itkonen 151b; *koahче* 'звать, называть' (Kurucs 115), *koa'че* 'gohččut' (SH 53); Ko *káččad*, Kld *káččəð*, T *kožčad* 'kutsua' (Lehtiranta 437).
 – PS *koččō* (Leht. 437); **koh`čō* (Samm. 245).

¹³ Lehtiranta *Yhteissaamelainen sanasto* című munkájában 1479 lexéma megfelelőit közli kilenc számi nyelvváltozatból (déli, umei, arjeplogi, luulei, északi, inari, kolta, kildini, teri). A teri adatokat némiképp egyszerűsítve közlöm.

– Az első szó az uráli eredetű **ku-*, *ko-* 'wer, welcher' névmási töre megy vissza, vö. fi. *ku-*, *ko-*, é. *ku-*, *kō-*, md. *ko-*, *ki-*, *ku-*, cser. *kō-*, *ku-*, vtj. *ke-*, zrj. *ko-*, *ke-*, *kj-*, *ku-*, osztj. *ko-*, *χō-*, *χā-*, vog. *ka-*, *χo-*, magy. *ho-*, nyeny. *χi-*, *χū-* stb. (SKES 230, SSA 1: 423, UEW 191). | A második szó ősi eredetű mutató névmás: U **tā-*, *te-*, *tī-* 'dieser', vö. fi. *tā-mā*, é. *te-ma*, md. *tē*, cser. *tā*, vtj. *ta-*, zrj. *ta-*, osztj. *tim*, vog. *tī*, magy. *té[tova]*, nyeny. *tīkī* stb. A 'hozzád közelebb' jelentés számi fejlemény (SKES 1477, SSA 3: 355, UEW 513.). A szójegyzékben közölt alak kolta vagy északi forma. | A harmadik szó korai közfinn vagy talán finnugor eredetű: ?FU **kućz-* 'rufen, nennen' > fi. *kutsu-*, é. *kutsu-*, ?osztj. *kuť-* (SKES 249, SSA 1: 455, UEW 192).

2) *Poddythecke* 'come hither [gyere ide]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)

– Az adat tagolása: *poddy* [Imp Sg2] + *thecke* [LatProlat].
 – K *puōtte-*, N *puehte-*, A *poitte-* 'tulla; kommen' (Genetz 1502.); Itkonen 387a; *nyədmē* 'прибыть, прийти, приехать' (Kurucs 273), 'boahit' (SH 65); *pue'tted* ~ *puā'tted* 'tulla' (ImpSg2 *puā'd*) (MS 92); Ko *pue'tted*, Kld *pue'dded*, T *pijētted* 'tulla' (Lehtiranta 979) | K *tīye*, N *tiey* 'tänne, tähän; hierher' (Genetz 565.), Itkonen 587a; *mūze* 'сюда' (Kurucs 351), 'deike' (SH 70); *tiik* 'tänne' (MS 124).
 – PS **pōtē* (Leht. 979); **poatē-* (Samm. 232).
 – Az első szó az összामीg vezethető vissza. | A második szó az uráli eredetű **tā-*, *te-*, *tī-* 'dieser' névmási töre megy vissza, vö. fi. *tā-mā*, é. *te-ma*, md. *tē*, cser. *tā*, vtj. *ta-*, zrj. *ta-*, osztj. *tim*, vog. *tī*, magy. *té[tova]*, nyeny. *tīkī* stb. (SKES 1184, SSA 3: 355, UEW 514).

3) *Auanchythocke* 'get thee hence [(de) menj oda]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)

– Az adat tagolása: *a uanchy* [Imp. Sg2] + *thocke* [LatProlat].
 – N, A *a* 'mutta; aber' (Genetz 2.); Itkonen 1a; *a* 'a' (Kurucs 17); 'entä, no; mutta, vaan' (MS 7), 'muhto' (SH 45) | K *vānce*, N *vācce*, A *vañce* 'vaeltaa; langsam gehen, wandern' (Genetz 1822.); Itkonen 705a; *vāññyč* 'идти (пешком)' (Kurucs 37), 'vāzzit' (SH 46); *vā'zzed* 'kävellä' (MS 146); Ko *vā'zzed*, Kld *vā'ñzēd*, T *vañzed* 'kävellä' (Lehtiranta 1353) | K *toy*, *toy* 'sinne; dahin' (Genetz 566.), Itkonen 622b; *moaze* 'туда' (Kurucs 353), 'dohko' (SH 70); *tok* ~ *tāk* 'sinne, tuonne' (MS 125).
 – PS **vāncē* (Leht. 1353); **vāñzē-* (Samm. 266); **tuo-ig* (Samm. 240).
 – Az *a* orosz eredetű szó, vö. or. *a* 'de'. A második szó finnugor eredetű: FU **wanča-* 'überschreien' > vtj. *vjč-*, zrj. *vuč-*, osztj. *unč-*, vog. *uns-* (UEW 557). A harmadik szó az uráli eredetű **to-* 'jener' névmási töre megy vissza, vö. fi. *tuo*, é. *too*, md. *tona*, cser. *tu*, vtj. *tu*, zrj. *tj*, osztj. *tom*, vog. *tot*, magy. *tova*, *túl*, ngan. *to* stb. (SKES 1403, SSA 3: 327, UEW 527).

4) *Anna* 'farewell' (Hakluyt 369; Abercromby 5)

– Itt valószínűleg az ige 'hagy, enged' jelentése szerepel, vö. fi. *anna olla* 'hagyd!'. Borrough ezt 'búcsú(zás)' jelentésben jegyezte le.

- K *a_inte-*, A *o_inte-* 'antaa; geben, schenken' (Genetz 51.); Itkonen 2a; *аннѣтэ* 'дать' (Kurucs 26), 'addit' (SH 45); *ä'n* 'antaa', *ä'n äârr* 'antaa olla' (MS 150); Ko *ä'dded*, Kld *g'ñdeð*, T *vñded* 'antaa' (Lehtiranta 19).
- PS **entē* (Leht. 19).
- Finn jövevényyszó. Maga a szó finnugor eredetű: FU **amta-* 'geben' > fi. *anta-*, md. *ando-*, vtj. *ud-*, zrzj. *ud-*, magy. *ad* (SKES 20, SSA 77, UEW 8).

5) Teyrue 'good morrow [jó reggelt]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)

- K *tīrv*, K *tīrves*, N *tiervas* 'terve; gesund'; K *tīrv tonn*, N *tierv* 'terve; guten Tag!' (Genetz 640.); Itkonen 591b; *müppv* 'здравствуй(те)' (Kurucs 352), 'bures' (SH 70); *tiðrv!* 'hyvää päivää!, terve!'" (MS 124).
- A finn *terve* 'szervusz; légy üdvözölve! átvétele. Ennek eredeti jelentése 'egészséges, ép'. Ez valószínűleg a *terva* szó képzett alakja. Ennek mai jelentése 'kátrány', de valaha '(fa)gyanta, (fa)szurok' jelentésű lehetett, ebből alakult ki az 'ép, egészséges (fa)' jelentésen keresztül a mai absztrakt jelentés (SKES 1276, SSA 3: 286, Sammallahti 1998: 237).

6) Iomme lemaufes 'God will repay [Isten fizesse meg]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)

- Az adat tagolása: *iommele maufes* [Imp3Sg]. A *maufes* f betűje íráshiba, s helyett.
- K *jimmel*, A *jummel* 'jumala; Gott' (Genetz 561., 562.); Itkonen 45a; *иммель* 'бог', (Kurucs 91), 'ipmil' (SH 51); *e'mmel* 'Jumala' (MS 21) | *mā_ikse*, K *mā_ikse-*, *mā_ikse-*, N *mā_ikse-* 'maksaa; bezahlen' (Genetz 1953.); Itkonen 233a; *мāккьсе* 'платить' (Kurucs 181), 'máksit' (SH 58); *mā'hssed* 'maksaa' (MS 68); Ko *mā'hssed*, Kld *mā'žseð*, T *mā_išed* 'maksaa' (Lehtiranta 644).
- PS **māksē-* (Leht. 644; Samm. 253).
- Az első szó finn-volgai eredetű: FV **juma* 'Himmel, Gott' > fi. *jumala*, é. *jumal*, ??md. *Jumi(-ši-pas)*, cser. *jumo* (SKES 122, SSA 1: 247, UEW 638). A második elem szintén finn-volgai eredetű: FV **maksa-* 'geben; bieten (einen Preis)' > fi. *maksa-*, md. *makso-* (SKES 329, SSA 2: 142, UEW 698).

7) Passeuellie 'a friend [barát]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)

- Összetett szó. Az elemeinek jelentése: 'szent + testvér'.
- *pois-vil* 'ystävä, pyhäveli; Freund' (Genetz 1548); K *pa_iss* 'pyhä; heilig' (Genetz 1548.), Itkonen 344a; *pāāss* 'pyhä' (MS 83); Ko *pāā'ss*, Kld *pg'ss*, T *ppšše* 'pyhä' (Lehtiranta 866) | K *vīlj*, N *vielj*, A *vil* 'veli; Bruder' (Genetz 1898.); Itkonen 753b; *вīльи* 'брат' (Kurucs 44), 'viellja' (SH 47); *vi'llj* ~ *villj* 'veli' (MS 138); Ko *villj*, Kld *vīll*, T *vīll* 'veli' (Lehtiranta 1398).
- PS **pesē* (Leht. 866); **vēlje* (Leht. 1398);
- Az előtag valószínűleg a korai közfinn nyelvállapot germán jövevényyszava, vö. ink., karj., ve., vót, észt *pühä*, liv *pivā* < ? germ. **wīχα-*, vö. ófn. *wīhen* 'megszentel', ném. *weihen* 'ua.' (SKES 668, SSA 449, Kylstra 3: 89). Az utótag finnugor eredetű szó, vö. FU *welje* 'Bruder, Freund' ~ ?fi. *veli*, ?magy. *-val/-vel* (SKES 1691b, SSA 3: 424, UEW 567).

- 8) *Olmuelke*** 'a man [férfi]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
 – Összetett szó. Az elemeinek jelentése: 'ember, férfi + fiú'.
 – T *olmij*, *olmuj*, K *olmuñč*, N *ovmiš*, A *olmoš* 'ihminen, mies; Mensch, Mann' (Genetz 1917.), Itkonen 319a; *олма* (*оллмэ*) 'человек' (Kurucs 241), 'olmmoš' (SH 62); *ooumāž*, *āāumaž* (*oummu*) 'ihminen' (MS 79), Ko *āāumaž*, Kld *ālmeñž*, T *olmoj* 'ihminen' (Lehtiranta 805) | *a,lke*, K *a,lk*, N, A *o,lk* 'poika; Sohn' (Genetz 74.); Itkonen 9b; *алък* 'сын' (Kurucs 24), 'bárdni' (SH 45); *ā'lğğ* 'poika' (MS 9); Ko *ā'lgg*, Kld *g'lğ*, T *v̄lge* 'poika' (Lehtiranta 10).
 – PS **olmō* (Leht. 805), **elmāj* (Samm. 259); **elkē* (Leht. 10).
 – Az első elem összekapcsolható a fi. *ilminen* 'ember' szóval (SSA 1: 225, SKES 106); PS **elmē* 'levegő' + *-āj* szuffixum (< PFU **ilma* 'levegő') (Sammallahti 1989: 259). A második szó összefügghet a finn *yrkä* 'fiú, legény', *yrkō* 'férfi' szavakkal.
- 9) *Captella*** 'a woman [nő]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
 – Összetett szó. Az elemeinek jelentése: 'feleség + nem'.
 – K *kāvt-to,lle* 'naispuoli; das weibliche Geschlecht'; K *kāp*, N A *kāv* 'vaimo; Weib' (Genetz 372.); Itkonen 99b; *коаб* 'новобрачная; молодая жена' (Kurucs 112); *коабэсс* 'moarsi' (SH 53); *коабэсс* 'невеста' (Kurucs 113), *kaav* (*kaappi*) 'vaimo' (MS 33); Ko *kaav*, Kld *kaβ*, T *kab* 'nainen' (Lehtiranta 362) | *to,lle* 'sukupuoli; Geschlecht' (Genetz 660.).
 – PS **kāpek* (Leht. 362). Az utótag elavult szó (Itkonen 606a).
- 10) *Alke*** 'a son [fia vkinek]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
 – Ld. a 8. szócikket.
- 11) *Neit*** 'a daughter or young wench [lány a valakinek, fiatal nő]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
 – T *nijt*, K, A *nijt*, *nijt*, *niejt* 'tytär, tyttö, neiti; Tochter, Mädchen' (Genetz 1154.); Itkonen 281a; *nūiūm* (Kurucs 212), 'nieida' (SH 60); *nijdd* (*niōd*) 'tyttö, tytär' (MS 71); Ko *nijdd*, Kld *nijd*, T *nijd* 'neito, tytär' (Lehtiranta 730).
 – PS **nējte* (Leht. 730), **niejDe* (Samm. 256).
 – Uráli eredetű szó: U **nejde* 'Mädchen, Jungfrau, Tochter' > fi. *neiti*, é. *neid*, zrij. *njl*, votj. *njl*, nyeny. *nedako* (SKES 371, SSA 2: 211, UEW 302).
- 12) *Oyuie*** 'a head [fej]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
 – T *viōjve*, K *uojv*, N *uejv*, A *ojv* 'pää; Kopf' (Genetz 1730.); Itkonen 767a; *øyüüē* 'голова' (Kurucs 60), 'oaivi' (SH 48); *vuei'vv* 'pää' (MS 142); Ko *vuei'vv*, Kld *vuejv*, T *viejve*, I *oaivi*, É *oai've* 'pää' (Lehtiranta 822).
 – PS **ōjvē* (Leht. 822), **oajvē* (Samm. 258).
 – Uráli eredetű szó: U **ojwa* 'Kopf, Haupt' > fi. *oiva*, é. *oim*, ?mdM *ujfte-*, cser. *wuj*, nyeny. *ḡāewa* (SKES 423a, SSA 2: 261, UEW 336).

- 13) *Cyelme*** 'an eye [szem]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
 – T *čā,łme*, K *ča,łm*, N *ča,łm*, *čo,łm* 'silmä; Ange' (Genetz 814.); Itkonen 643a; *чалльм* 'глаз' (Kurucs 387), 'čalbmi' (SH 73); *čā'łmm* 'silmä' (MS 13); Ko *ča'łmm*, Kld *čgłm*, T *čvłme* 'silmä' (Lehtiranta 110).
 – PS **čelmē* (Leht. 110), **č'elmē* (Samm. 233).
 – Uráli eredetű szó: U **silmä* 'Auge' U > fi. *silmä*, md. *šelme*, cser. *šihca*, vtj. *šin*, ztj. *šin*, osztj. *sem*, vog. *sam*, nyeny. *sew* (SKES 1026, UEW 479, SSA 3: 181).
- 14) *Nenna*** 'a nose [orr]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
 – T *ńu,ņne*, K *ńu,ņn*, N *ńuo,ņn* 'nenä; Nase' (Genetz 1112.); Itkonen 306b; *нюннѣ* 'нос' (Kurucs 222), 'ņjunni' (SH 61); *ņjuu'nn* 'nenä' (MS 74); Ko *ņjuu'nn*, Kld *ńu'nn*, T *ńuņne* 'nenä' (Lehtiranta 791).
 – PS **ńōnē* (Leht. 791).
 – Korai közfinn eredetű szó, vö. fi., ink., karj. vót *nenä*, ve. *ńena*, é. *nina* (SKES 372, SSA 2: 213).
- 15) *Nealma*** 'a mouth [száj]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
 – T *ńā,łme*, K, N, A *ńā,łm*, *ńā,łm* 'suu; Mund' (Genetz 1128.); Itkonen 294a; *нялльм* 'рор' (Kurucs 226), 'ńjálbmi' (SH 61); *ńjā'łmm* 'suu' (MS 75); Ko *ńjā'łmm*, Kld *ńā'łm*, T *ńāłme* 'suu' (Lehtiranta 763).
 – PS **ńālmē* (Leht. 763), **ńālmē* (Samm. 257).
 – Finnugor eredetű szó: FU **ńālmā* 'Zunge' > cser. *jālmā*, osztj. *ńāləm*, vog. *ńēl'əm*, magy. *nyelv* (UEW 313).
- 16) *Pannea*** 'teeth [fogak]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
 – T *pā,ņne*, K, N, A *pā,ņn* 'hammas; Zahn' (Genetz 1568.); Itkonen 338b; *пāннѣ* 'зуб' (Kurucs 248), 'bātni' (SH 63); *pāā'nn* 'hammas' (MS 96); Ko *pāā'nn*, Kld *pā'nn*, T *pāņne* 'hammas' (Lehtiranta 891).
 – PS **pānē* (Leht. 891, Samm. 230).
 – Finnugor eredetű szó: FU **piņe* 'Zahn' FU > fi. *pui*, md. *pej*, cser. *pü*, vtj. *piń*, ztj. *piń*, osztj. *pōņk*, vog. *punķ*, magy. *fog* (UEW 382).
- 17) *Neughtema*** 'a tounge [nyelv]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
 – T *ńūχcem*, K, N *ńuoχcem* 'kieli (suussa); Zunge' (Genetz 1095.); Itkonen 305b; *нūχхчемь* 'язык' (Kurucs 222), 'ńjuovčča' (SH 61); *ńjuhččām* 'kieli (suussa)' (MS 74); Ko *ńjuhččām*, Kld *ńūχcem*, T *ńjķčvəm* 'kieli' (Lehtiranta 788).
 – PS **ńōkčēm* (Leht. 788).
 – Uráli eredetű szó: U **ńaņķe* '?harter Gaumne, ?Kiemen' > cser. *našmā*, ztj. *ńēkčim*, osztj. *ńaχšəm*, vog. *ńaχšam*, nyeny. *ńińčī?* (UEW 311).
- 18) *Seaman*** 'a beard [szakáll]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
 – T *seaman*, K, N *seam* 'parta; Bart' (Genetz 1084.); Itkonen 481a; *сям* (*сїмман*) 'борода' (Kurucs 340), 'skávžá' (SH 69); *seām* 'parta' (MS 107).

19) Peallee 'an ear [fül]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)

- T *pielje*, K *pielj*, N *pelj*, A *pel'* 'korva; Ohr' (Genetz 1638.); Itkonen 354a; *пѣлльй* 'yxo' (Kurucs 253), 'beallji' (SH 63); *pe'llj* 'korva' (MS 85); Ko *pe'llj*, Kld *pie'll*, T *piel'le* 'korva' (Lehtiranta 908).
- PS *pēljē* (Leht. 908), PS **pealjē* (Samm. 230).
- Finnugor eredetű szó: FU **peljä* 'Ohr' > md. *pi'le*, cser. *pəl̥l̥š̥*, vtj. *pel'*, zrj. *pel'*, osztj. *pěl*, vog. *pal'* (UEW 370).

20) Teappat 'a neck [nyak]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)

- T *čäppat*, K *čäppø*, N *čeahpeht* 'kaula; Hals' (Genetz 820.); Itkonen 653a; *чәнэх* 'шея' (Kurucs 387), 'čeabet' (SH 73); *čēäppat* 'kaula' (MS 14); Ko *čēäppat*, Kld *čabbeð*, T *čēappad* 'kaula' (Lehtiranta 130).
- PS **čēpētē* ~ *čēpōttē* (Leht. 130).
- Finnugor eredetű szó: FU **šepä* 'Hals, Nacken' > fi. *sepä*, md. *sive*, cser. *šij*, vtj. *sies*, zrj. *ši*, osztj. *säwel*, vog. *sipluw* (UEW 473).

21) Voapt 'the hair [haj]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)

- T *vīpt*, K *vūpt*, N *vuopt*, A *vuohpt* 'hius, hapsi; Haupthaar' (Genetz 1922.); Itkonen 802b; *əynn̄m* 'волос' (Kurucs 57), 'vuokta' (SH 48); *vuōptt* 'hius' (MS 144); Ko *vuōptt*, Kld *vūpt*, T *vīpt* 'tukka' (Lehtiranta 1455).
- PS **vōptę* (Leht. 1455).
- Uráli eredetű szó: U **apte* 'Haar' > cser. *üp*, osztj. *awət*, vog. *āt*, nyeny. *ηäept* (SKES 57, SSA 1: 140 *hapsi*, UEW 14).

22) Keat 'a hand [kéz]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)

- T, K *kītt*, N *kieht*, A *kit* 'käsi; Hand' (Genetz 153.); Itkonen 123b; *kūdm* 'рука' (Kurucs 108), 'giehta' (SH 52); *kiōtt* 'käsi' (MS 52); Ko *kiōtt*, Kld *kīdd*, T *kitt* 'käsi' (Lehtiranta 433).
- PS **kēte* (Leht. 433), **kietę* (Samm. 244).
- Finnugor eredetű szó: FU **käte* 'kéz' > fi. *käsi*, md. *ked'*, cser. *kit*, vtj. *ki*, zrj. *ki*, osztj. *köt*, vog. *kāt*, magy. *kéz* (SKES 263, SSA 479, UEW 140).

23) Soarme 'fingers [ujjak]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)

- T *sīrm*, N *suorm* 'sormi, varvas; Finger, Zehe' (Genetz 1019.); Itkonen 534a; *suōrmm* 'sormi' (MS 114); Ko *suōrmm*, Kld *-sūr̄m*, T *sīrm* 'sormi' (Lehtiranta 1190).
- PS **sōrmę* (Leht. 1190).
- Finn-volgai eredetű szó: FV **sorme* 'Finger' > fi. *sormi*, é. *sōrm*, md. *sur* (SKES 1080, SSA 3: 202, UEW 765).

24) Iowlkie 'a leg [láb]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)

- T *jīlke*, K *jūlk*, N *juoilk*, *jueilk* 'jalka; Fuss' (Genetz 539.); Itkonen 73b; *юльк* 'нога' (Kurucs 429), 'juolgi' (SH 76); *jue'lğg̃* 'jalka' (MS 30); Ko *jue'lgg*, Kld *jū'l̄g*, T *jīlge* 'jalka' (Lehtiranta 292).

- PS **jōlkē* (Leht. 292), **juolgē* (Samm. 251).
- Finnugor eredetű szó: FU *jalka* 'Fuß, Bein' > fi. *jalka*, md. *jalgo*, cser. *jol*, magy. *gyalog* (SKES 113, SSA 1: 234, UEW 88).

- 25) *Peelkie*** 'the thumb or great toe [hüvelykujj, nagylábujj]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
- T *pie,lke*, K, N *pie,lk* 'peukalo; Daumen' (Genetz 1632.); Itkonen 366a; *пѣльк* 'большой палец' (Kurucs 253), 'bealgi' (SH 63); *peä'lgg* 'peukalo' (MS 86); Ko *peä'lgg*, Kld *pie'lg*, T *piel'ge* 'peukalo' (Lehtiranta 909).
 - PS **pēlkē* (Leht. 909).
 - Finn-permi (esetleg uráli) eredetű szó: FP **pālkā* 'Daumen' > ?fi. *peukalo*, md. *pelka*, vtj. *pel'i*, zrj. *pel*, ?nyeny. *pīkce* (SKES 534, SSA 2: 346, UEW363).
- 26) *Sarke*** 'woollen cloth [gyapjúruha; posztó]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
- T *sā,rke*, K *sā,rk*, N *sa,rk* 'sarka; grobes wollenes Tuch' (Genetz 1005.); Itkonen 474b; *cāppьk* 'грубое сукно' (Kurucs 316), 'gákkis' (SH 67); *sā'rġġ* 'sarka (kangas)' (MS 116); Ko *sā'rgg*, Kld *sā'geð*, T *sā'rgpð* 'viilto' (Lehtiranta 1110).
 - PS **sārke* (Leht. 1110).
 - Balti finn jövevényelem, vö. fi., ink., karj., vót *sarka*, ve., ?é. *sarg* 'daróc' (SKES 975, SSA 3: 158).
- 27) *Lein*** 'linen cloth [vászonruha]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
- T *lijne*, N, A *lijn* 'palttina; Leinwand' (Genetz 1351.); Itkonen 213b; *лѣйн* 'лѣн' (Kurucs 174), 'beallemas' (SH 57); *lei'nn* 'liina' (MS 55); Ko *lei'nn*, Kld *lij'n*, T *lijne* 'liina' (Lehtiranta 585).
 - PS **lijnē* (Leht. 585).
 - Skandináv jövevényező (vö. óno. *lin*, no., sv. *lin*). Vagy közvetlenül vagy balti finn közvetítéssel került a számiba, vö. fi., karj. *liina*, ink. *līna*, ve. *lin* (SKES 293, SSA 2: 74, Kylstra 2: 204).
- 28) *Payte*** 'a shirt [ing]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
- T *pajte*, K, N *pājt*, *pajt* 'paita; Hemd' (Genetz 1482.); Itkonen 328b; *nāüüm* 'нательная рубашка' (Kurucs 246), 'báidi' (SH 63); *pāidd* 'paita' (MS 95).
 - Finn jövevényező, vö. fi. *paita*. Ez a szó a finnségi nyelvek (ink., karj. *paita*, ve. *paid*) germán jövevényező, vö. gót *paida*, óang. *pād* (SKES 462, SSA 2: 291, Kylstra 3: 14).
- 29) *Toll*** 'fire [tűz]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
- T, K, N, A *toll* 'tuli; Feuer' (Genetz 659.); Itkonen 605a; *mōll* 'огонь' (Kurucs 356), 'dolla' (SH 70); *toll* 'tuli' (MS 125); Ko *toll*, Kld *tōll*, T *toll* 'tuli' (Lehtiranta 1266);.
 - PS **tole* (Leht. 1266; Samm. 239).
 - Urali eredetű szó: U **tule* 'Feuer' > fi. *tuli*, é. *tuli*, md. *tol*, cser. *teļ*, vtj. *tijl*, zrj. *tijl*, nyeny. *tū* (SKES 1388, SSA 3: 323, UEW 535).

- 30) Keatse** 'water [víz]' (Hakluyt 369; Abercromby 5)
 – T *čā,cce*, K *čā,cc*, N *čā,hc*, A *čāc* 'vesi; Wasser' (Genetz 753.); Itkonen 649a; *чāдзъ* 'вода' (Kurucs 385), 'čāhci' (SH 73); *čāā'cc* 'vesi' (MS 20); Ko *čāā'cc*, Kld *čā'zž*, T *čacce* 'vesi' (Lehtiranta 115).
 – PS *čācē* (Leht. 115), **čācē* (Samm. 234).
 – Talán finnugor eredetű szó, amennyiben összefügg az osztják *seč* lexémával (UEW 469).
- 31) Murr** 'wood [fa]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)
 – T *mīrr*, K *mūrr*, N *tuorr*, A *mur* 'puu; Holz, Baum' (Genetz 2014.); Itkonen 265b; *м̄̄pp* 'дерево' (Kurucs 198), 'muorra' (SH 59); *muōrr* 'puu' (MS 67); Ko *muōrr*, Kld *mūrr*, T *mīrr* 'puu' (Lehtiranta 692).
 – PS **mōre* (Leht. 692), **muore* (Samm. 256).
- 32) Vannace** 'a boat [csónak]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)
 – T *vans*, K *vøns*, N *vønas*, *vønmas* 'vene; Boot' (Genetz 1825.); Itkonen 732a; *вѣнс* 'лодка' (Kurucs 72), 'fanas' (SH 49); *vōdnās* 'vene' (MS 139); Ko *vōdnās*, Kld *vēn,s* T *vøns* 'vene' (Lehtiranta 1331).
 – PS **venes* (Leht. 1331).
 – Finn-volgai eredetű szó: FV **wene-še* 'Boot' > fi. *vene*, é. *vene*, md. *venč* (SKES 1695, SSA 425, UEW 819).
- 33) Ariae** 'an oar [evezőlapát]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)
 – T *ārja*, K *ārj*, N *ajr* 'airo; Ruder' (Genetz 58.); Itkonen 6a; *āpp̄ū* 'весло' (Kurucs 28), 'áiru' (SH 45); *āirr* 'airo' (MS 149); Ko *āirr*, Kld *ārj*, T *ārja* 'airo' (Lehtiranta 38).
 – PS **ājrō* (Leht. 38).
 – Germán jövevényszó (skand. **airō-*, vö. no. *ár*, sv. *år*, *åra*), amely közfinn közvetítéssel kerülhetett a számiba, vö. fi., ink. karj., vót *airo*, ve. *air*, é. *aer*, lív *āiraz* (SKES 10, SSA 1: 59, Kylstra 1: 16).
- 34) Nurr** 'a rope [kötél]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)
 – T *nī,rrre*, K *nū,rrr*, N *nuo,rr* 'nuora; Strick, Seil' (Genetz 1182.); Itkonen 289a; *н̄̄pp̄p̄* 'верёвка' (Kurucs 217), 'báddi' (SH 61); *nue'rr* 'naru, nuora' (MS 76).
 – Germán jövevényszó (skand. **snōrā-*, vö. no., sv. *snör*, óang. *snōr*, ném. *Schnur*), amely közfinn közvetítéssel kerülhetett a számiba (SKES 400, SSA 2: 239, Kylstra 2: 303).
- 35) Peyue** 'a day [nap (időegység)]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)
 – T *piejve*, K *piejv* N, A *pejv* 'päivä, aurinko; Tag, Sonne' (Genetz 1492.); Itkonen 350b; *п̄̄й̄̄в* 'день; солнце' (Kurucs 252), 'beaivi' (SH 63); *pei'vv* 'päivä; aurinko' (MS 85); Ko *pei'vv*, Kld *pie'jv*, T *piejve* 'päivä, aurinko' (Lehtiranta 905).
 – PS **pējvē* (Leht. 905), **peajvē* (Samm. 230).

– Finnugor vagy korai közfinn eredetű szó: ?FU *pājwä* 'Feuer' > fi. *päivä*, é. *päev*, ??zrj. *bi*, ??osztj. *pāj* (SKES 680, SSA 2: 456, UEW 360).

36) *Hyr* (?) 'a night [éjszaka]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– Borrough valószínűleg az *ijj/jijj* szót akarta lejegyezni.

– T *jijj*, K *éjj*, *ijj* 'yö; Nacht' (Genetz 489.); Itkonen 45a; *ыйй* 'ночь' (Kurucs 418), 'idja' (SH 76); Kld *ijj*, T *jijj* 'yö' (Lehtiranta 241).

– PS **ijē* (Leht. 241; Samm. 248).

– Finnugor eredetű szó: FU **eje* ~ *üje* 'Nacht' > fi. *yö*, é. *öö*, md. *ve*, vtj. *uj*, zrj. *voj*, osztj. *ěj*, vog. *jiṅ*, magy. *éj* (SKES 1866, SSA 3: 493, UEW 72).

37) *Pevuezea* 'the Sun [Nap (égitest)]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– Ld. a 35. szócikkben.

– PS **peajvāže*, a **peajvē* 'nap' szó (ld. a 35. szócikket) névszóképzős (diminutív képzős) alakja (Samm. 230).

38) *Manna* 'the Moon [Hold]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– T *mānna*, K, N *mānn*, A *man* 'kuu; Mond' (Genetz 1999.); Itkonen 236b; *мāнн* 'месяц; луна' (Kurucs 182), 'mānnu' (SH 58); *māān* 'kuu' (MS 69); Ko *māān*, Kld *māān*, T *manna* 'kuu' (Lehtiranta 647).

– PS **mānō* (Leht. 647, Samm. 254).

– Skandináv jövevényyszó (**mānan-*), vö. sv. *måne*.

39) *Laste* 'stars [csillagok]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– Íráshiba, Borrough a szókezdő *t-* helyett *l-*t írt.

– T *tā,ste*, K, N *tā,st*, A *tāst* 'tähti; Stern' (Genetz 608.); Itkonen 574a; *тāссѣт* 'звезда' (Kurucs 346), 'nāsti' (SH 70); *tā'snn* 'tähti' (MS 131); Ko *tā'stt*, Kld *tā'st*, T *tašte* 'tähti' (Lehtiranta 1233).

– PS **tāstē* (Leht. 1233).

– Finn-volgai eredetű szó: FV **täštä* 'Stern' > fi. *tähti*, é. *täht*, md. *tešte*, cser. *tišto* (SKES 1472, SSA 3: 353, UEW 793).

40) *Cozam volka* 'whither you go [hova mész]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– Az adat tagolása: 'hova [Illat] + megy [?Prs2Sg rag nélkül, vö. 1) példa]'

– T *kozi*, K *kōs*, N *kōzz*, A *koz* 'mihin; wohin' (Genetz 107.); Itkonen 156a; *кōз* 'куда' (Kurucs 121), 'gosa' (SH 53); *koozz* 'mihin, minne' (MS 36) | T *vi,lke-*, K *vū,lke-*, N *vuolke-*, A *vu,lke-* 'lähteä; sich begeben' (Genetz 1890.); Itkonen 783b; *вūльке* 'пойти' (Kurucs 56), 'vuolgit' (SH 48); *vue'lğged* (MS 142); Ko *vue'lğged*, Kld *vū'lged*, T *vi'lged* 'lähteä' (Lehtiranta 1434).

– PS **vōlkē* (Leht. 1434), **vuolgē* (Samm. 267).

– Az első szó az uráli eredetű **ku-*, *ko-* 'wer, welcher' névmási töre megy vissza, részletesebben ld. az 1. szócikkben. A második elem finnugor eredetű: FU **walka-* 'hinabsteigen, hinabgehen' > fi. *valka*, *valkama*, é. *valgu-*, md. *valgo-*, cser. *wole-*, osztj. *waṅal-*, vog. *wāyl-*, magy. *vál-* (SKES 1619, SSA 3: 399, UEW 554).

41) Ottapp 'sleep [alszik]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– ?Prs1Pl alak.

– T *viõtte-*, K *uoitte-* 'nukkua; schlafen' (Genetz 1741.); Itkonen 763a; *õyõdmõ* 'спать' (Kurucs 60), 'oaddit' (SH 48); Itkonen 763a; *vue'dded* ~ *vuã'dded* 'nukkua' (MS 141); Ko *vue'dded*, Kld *vue'ddeõ*, T *vjetted*, I *oaddid*, É *oaddet* 'nukkua' (Lehtiranta 817).

– PS *õðē (Leht. 817), *oaddē* (Samm. 257).

– Finnugor eredetű szó: FU *õða- 'schlafen, liegen' > md. *udo-*, osztj. *ãla-*, magy. *al-*, *alsz-* (UEW 334).

42) Tallye 'that [az]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– T *ta,le* 'se on; der ist, das ist' (Genetz 648), A *tãllan* 'tämä; dieser' (Genetz 590.), Itkonen 575b; *тала, тãль* 'bot' (Kurucs 344, 366), *тала* 'dãppe' (SH 69); *tã'l* 'silloin; sillã, koska' (MS 121).

– Az urãli eredetű *tã-, *te-*, *ti-* 'dieser' névmãsi tõre megy vissza, részletesebben ld. a 2. szócikkben.

43) Keiedde piue 'a week [hét (idõegység)]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– Az egyes elemek jelentése: 'hét + nap'.

– A 'hét' jelentésű szó adatait és etimológiãját ld. a 74. szócikkben (*kegdeem*), a 'nap' jelentésűét a 35.-ben (*peyue*).

44) Ischie 'a year [év]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– Íráshiba, az -s- hibás betoldás.

– T *jikke*, K *ëkk*, *ë,kk*, N *ëhk* 'vuosi; Jahr' (Genetz 464.); Itkonen 44a; *ыгкь* 'год' (Kurucs 418), 'jahki' (SH 75); *ee'kk* 'vuosi' (MS 21); Ko *ee'kk*, Kld *i'gg*, T *j'kke*, I *ihe* 'vuosi' (Lehtiranta 248).

– PS *jekē* (Leht. 248); **ikē* (Samm. 249).

– Finnugor eredetű szó: FU **jikã* ~ *ikã* 'Alter, Jahr' > fi. *ikã*, é. *iga*, md. *ije*, cser. *ij*, magy. *év* (SKES 103, SSA 1: 223, UEW 98).

45) Kesse 'summer [nyár]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– T *kiesse*, K, N *kiess*, A *kess* 'kesã; Sommer' (Genetz 207.); Itkonen 121b; *кëссь* 'лето' (Kurucs 107) 'geassi' (SH 52); Ko *kiã'ss*, Kld *kie'ss*, T *kiesse* 'kesã' (Lehtiranta 393).

– PS **kēsē* (Leht. 393); **keasē* (Samm. 244).

– Finn-volgai eredetű szó: FV **kesã* 'Sommer' > fi. *kesã*, md. *kize* (SKES 187, SSA 1: 351, UEW 660).

46) Talue 'winter [tél]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– T *tãlve*, K, N *ta,lv* 'talvi; Winter' (Genetz 671.); Itkonen 571a; *тãльв* 'зима' (Kurucs 344), 'dãlvi' (SH 70); *tã'lvv* 'talvi' (MS 131); Ko *tã'lvv*, Kld *tã'l'v*, T *ta'lv* 'talvi' (Lehtiranta 1223).

– PS **tãlvē* (Leht. 1223; Samm. 237).

- Finnugor eredetű szó: FU **tälwä* 'tél' > fi. *talvi*, md. *t'el'e*, cser. *telô*, vtj. *tol*, zrj. *těl*, osztj. *tělə*, vog. *täl*, magy. *tél* (SKES 1217, UEW 516, SSA 265),
- 47) Iowksam** 'cold [hideg]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)
 – Itkonen 65a; *iisâs* 'viileä' (MS 24); T *jik̄sem* 'kylmä (sää)' (Lehtiranta 269).
 Kevés nyelvjárásban van meg.
 – PS **jēηsō* (Leht. 269);
 – Finn-volgai eredetű szó: FV **jakša* 'kühl, kalt' > é. *jahe*, md. *jakšamo*, ?cser. *jükše-* (UEW 631).
- 48) Parox** 'warm [meleg]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)
 – Íráshiba lehet, Borrough a *k* helyett *r*-t írt.
 – T *pāhk*, K *pāhk*, N *pāhk*, *pāhk* (melléknév), T *pāks*, K *pākas*, N *pākas* (főnév) 'lämmin; warm' (Genetz 1442.); Itkonen 332b; *noahk* 'тёплый' (Kurucs 258); *nōākac* 'liekkas' (SH 64); *paakkās* 'lämmin' (MS 82); Ko *paakkās*, Kld *pagas*, T *pakks* 'kuuma' (Lehtiranta 882).
 – PS **pākke* (Leht. 882).
- 49) Abrye** 'rain [eső]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)
 – T *a_ibre*, K *a_ibr*, N *obr* 'vesisade; Regen' (Genetz 89.); Itkonen 17b; *āōōp* 'дождь' (Kurucs 17), 'arvi' (SH 45); *á'brr* 'sade' (MS 9); *á'brr*, Kld *gbr*, T *ōbre* 'sade' (Lehtiranta 21).
 – PS **eprē* (Leht. 21). Balti vagy germán átvétel (Sammallahti 1998: 126).
- 50) Youghang** 'ice [jég]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)
 – T, K *jiññ*, N *jieññ* 'jäa; Eis' (Genetz 484.); Itkonen 62a; *ūyy* 'лед' (Kurucs 92), 'jiekηa' (SH 51); *jiōηy* 'jäa' (MS 28), Ko *jiōηy*, Kld *jīnn*, T *jinn* 'jäa' (Lehtiranta 268).
 – PS **jēηe* (Leht. 268); **jiēηe* (Samm. 250).
 – Finnugor eredetű szó: FU **jäηe* 'Eis' > fi. *jää*, md. *ej*, *eη*, *ev*, cser. *ij*, vtj. *je*, zrj. *jī*, osztj. *jōηk*, vog. *jāηk*, magy. *jég* (UEW 93, SSA 1: 260, SKES 132),
- 51) Keatikye** 'stone [kő]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)
 – T *kie_itke*, K N *kie_itk*, A *kētk* 'kivi; Stein' (Genetz 164.); Itkonen 116a; *kēōōk* 'камень' (Kurucs 104), 'geađgi' (SH 52); *k' eä'dgǵ* 'kivi' (MS 50); Ko *keä'dgg*, Kld *kie'dg*, T *kiedge* 'kivi' (Lehtiranta 380).
 – PS **kēōkē* (Leht. 380); **keādgē* (Samm. 243).
- 52) Sellowpe** 'silver [ezüst]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)
 – T, N, A *silp*, K *silp* (Genetz 1038.); Itkonen 497a; *сыллп* 'серебро' (Kurucs 336), *сыллō* 'silba' (SH 69); *silbb* 'hopea' (MS 108); Ko *silbb*, Kld *sīlb*, T *sīlb* 'hopea' (Lehtiranta 1133).
 – PS **silpe* (Leht. 1133).
 – Skandináv eredetű szó, vö. ónorv. *silfr*, norv. *sylv*, sv. *silfver* (nyj. *silv*) (Qvigstad 1893: 277).

53) Solda 'gold [arany]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– Orosz jövevényyszó, vö. or. *золото*.

54) Tennae 'tin [ón]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– T *ta, nne*, K *ta, nn*, N *tə, nn* (Genetz 610.); Itkonen 572a; *тәннѣ* 'олово' (Kurucs 345), 'datni' (SH 70); *tā'nn* 'tina' (MS 121); Ko *tā'nn*, Kld *tg'nn*, T *тәңге* 'tina' (Lehtiranta 1212).

– PS **tenē* (Leht. 1212).

– Skandináv eredetű szó (germ. **tina-*, ósv., óno., óang. *tin*, sv. *tenn*, ófn. *zin*, ném. *Zinn*). Elképzelhető, hogy balti-finn közvetítéssel jutott a számiba (SKES 1304, SSA 3: 296, Kylstra 3: 298).

55) Veskuē 'copper [réz]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– T *vieške*, K *vie,šk*, N *via,šk* 'vaski, kupari; Kupfer' (Genetz 1769.); Itkonen 750a; *вѣшшук* 'медь' (Kurucs 42), 'veaiki' (SH 47); *veä'skk* 'kupari, vaski' (MS 136); Ko *veä'skk*, Kld *vie'sk*, T *vieške* 'kupari' (Lehtiranta 1380).

– PS *vēškē* (Leht. 1380).

– Uráli eredetű szó: U **waške* 'irgendein Metall, ?Kupfer' > fi. *vaski*, md. *uške*, ?cser. *waž*, vtj. *veš*, zrlj. *iš*, osztj. *wăγ*, vog. *wəs*, magy. *vas*, nyeny. *ješe* (SKES 1666, SSA 3: 416, UEW 560).

56) Rowadt 'iron [vas]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– T *rīvte*, K *rū,vt*, N *ruvt* 'rauta; Eisen' (Genetz 1303.); Itkonen 444a; *рӯввьт* 'железо' (Kurucs 299), 'ruovdi' (SH 66); *ru'vdd* 'rauta' (MS 102); KO *ru'vdd*, Kld *rū'vd*, T *rjvde* 'rauta' (Lehtiranta 1079).

– PS **rōvtē* (Leht. 1079).

– Skandináv eredetű szó (germ. **raudan-*, óno., izl. *raudī*), vö. fi., ink. karj., *rauta*, ve., é. *raud*, lív *rōda*. Elképzelhető, hogy balti-finn közvetítéssel jutott a számiba (SKES 750, SSA 3: 57).

57) Neybxs 'a knife [kés]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– PxSg3 alak.

– T *nijpe*, K N *nijp* 'veitsi; Messer' (Genetz 1156.); Itkonen 282a; *ныййп* 'нож' (Kurucs 218), 'niibi' (SH 61); *nei'bb* 'puukko, veitsi' (MS 71); Ko *nei'bb*, Kld *ni'jb*, T *nijb(e)* 'veitsi, puukko' (Lehtiranta 726).

– PS **nijpē* (Leht. 726).

– Skandináv eredetű szó, vö. ónorv. *kinlfr*, norv. *kniv*, sv. *kinf* (Qvigstad 1893: 245).

58) Axshe 'a hatchet [bárd, fejsze]' (Hakluyt 369; Abercromby 6)

– T *ākše*, K *aχš*, N *āχš* 'kirves; Axt' (Genetz 9.); Itkonen 3b; *ōākкшэ* 'топор' (Kurucs 229), 'ákšu' (SH 61); *āhšš* 'kirves' (MS 149), Ko *āhšš*, Kld *aχš*, T *aķša* 'kirves' (Lehtiranta 43).

– PS **ākšōjō* (Leht. 43).

– Skandináv jövevényyszó, vö. ónorv. *ōx*, *ex* (Qvigstad 1893: 87–88).

- 59) Leabee** 'bread [kenyér]' (Hakluyt 370; Abercromby 6)
 – T *liejpe*, K *liejp*, N, A *lejp* 'leipä; Brot' (Genetz 1352.); Itkonen 204b; *лѣүүн* 'хлеб' (Kurucs 158), 'láibi' (SH 56); *lei'bb* 'leipä' (MS 55).
 – Finn jövevényyszó (*leipä*). Ez végső soron germán eredetű szó, vö. gót *hlaifs*, ófn. *hleib*, *leib*, ném. *Laib*, óno. *hleifr*, sv. *lev*. Ld. még ink. karj., vót *leipä*, ve., é. *leib*, liv *lēba* (SKES 285, SSA 2: 60, Kylstra 2: 190).
- 60) Ieauegoet** 'meal [étel]' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – Többes számú alak (vö. É *jáfut* ~ *jáffut* 'Mehl', Kelemen 2015: 257).
 – T *jävva*, K, N *jäv* 'jauhot; Mehl' (Genetz 549.); Itkonen 51b; *явв* 'мука' (Kurucs 431), 'jáf'fut (SH 77); *jäv* 'jauho' (MS 32).
 – Finn jövevényyszó (*jauho* 'liszt', az északi számiba is 'étel' jelentéssel került át). Ez finn-volgai eredetű szó: FV **janša* 'Mehl; mahlen' > fi. *jauha-*, md. *jaža-*, cser. *joḡḡšte-* (SKES 115, SSA 1: 237, UEW 631).
- 61) Peencka** 'the wind [szél]' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – T, A *piñk*, K *pīñk*, N *piekk* 'tuuli; Wind' (Genetz 1474.); Itkonen 363b; *нүүүк* 'ветер' (Kurucs 256), 'biegga' (SH 64); *piðg'g* 'tuuli' (MS 87); Ko *piðgg*, Kld *pījg*, T *pijg* 'tuuli' (Lehtiranta 937).
 – PS **pēñke* (Leht. 937); *pieñGe* (Samm. 231).
- 62) Iowte** 'a platter [fatál]' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – T *jitte*, K *jū,itt*, N *juo,ht*, A *jo,tt* 'puuvati, -lautanen; Schlüssel, hölzerner Teller' (Genetz 494.); Itkonen 75a; *юдмѣ* 'блюдец; тарелка' (Kurucs 428), *юдмѣ* 'dálllearka' (SH 76).
 – Abercromby az or. *блюдо* [b'fudo] 'tál' szóból származtatja. Ez karjalai közvetítéssel kerülhetett a számiba (vö. karj. *juoda*, *juota*).
- 63) Kemnie** 'a kettle [fazék]' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – T *kīnne*, K *kīmn*, N *kiemn* 'kattila; Kessel' (Genetz 426.); Itkonen 118b; *кѣммьн* 'котёл' (Kurucs 110), 'gievdni' (SH 53); *kie'mnn* 'kattila, pata' (MS 51); Ko *kie'mnn*, Kld *kī'mn*, T *kiñne* 'kattila' (Lehtiranta 423).
 – PS *kēmñē* (Leht. 423).
- 64) Keestes** 'gloves [kesztyűk]' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – T *kistes*, *kistes* 'kinnas; Pelzhandschuh' (Genetz 228.); Itkonen 111b; *кысста*, *кысътэсь* 'маличные рукавицы' (Kurucs 143), *кысътэсь* 'gistta' (SH 55); *ķee'stes* 'kinnas' (MS 49); Ko *kee'stes*, Kld *kī'stes*, T *kīḡḡḡḡ* 'kinnas' (Lehtiranta 415).
 – PS **kistā* (Leht. 415).
- 65) Sapege** 'shoes [cipők]' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – T *sā,hpeg*, K *sāhpey*, N *sahpīy* 'saapas; Stiefel' (Genetz 1049.); Itkonen 473b; *cāhne* 'сапор' (Kurucs 312), *cā'ne* 'sáppat' (SH 67); *sa'ppi* 'saapas' (MS 105).

- Orosz jövevényszó, vö. or. *canoe* [sapog] 'csizma'. Ugyanez a szó bekerült a balti finn nyelvekbe is, vö. fi. *saapas*, ink. *sāpas*, karj. *soappoa*, ve. *sapug*, vót *sāppaga*, é. *saabas*, liv *sāpkəz* (SKES 936, SSA 3: 138).
- 66) Conde** 'a wild (rein)deer [vad (rén)szarvas]' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – T *ko₁nte*, K *ko₁nt*, N *koa₁dd* 'villi, metsäpeuras; wild, wildes Rennthier' (Genetz 246.); Itkonen 138b; *коаннѣт* 'дикий олень' (Kurucs 117), 'goddi' (SH 53); *kā₁dd* 'peura' (MS 44); Ko *kā₁dd*, Kld *kā₁nd*, T *ko₁nde* 'villipeura' (Lehtiranta 450).
 – PS **kontē* (Leht. 450).
- 67) Poatse** 'a labouring deer [szelid szarvas]' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – T *poa₁zaj*, T *poa₁z*, N *poa₁c*, *poa₁z₃* 'poro, Rennthier' (Genetz 153.); Itkonen 382a; *пуаз* 'домашний олень' (Kurucs 268), 'boazu' (SH 64); *puā₁z₃* 'poro' (MS 93); Ko *puā₁z₃*, Kld *poa₁z*, T *poa₁zaj* 'poro' (Lehtiranta 967).
 – PS **pōscōj* (Leht. 967).
 – Finnugor (uráli?) eredetű szó: FU **poča* 'Rentier(kalb)' > fi. ?*poro*, cser. *püčö*, vtj. *pužej*, osztj. *pečəy*, vog. *pāsiy*, ?kam. *po²du* (SKES 604, UEW 387, SSA 2: 399).
- 68) Offie** 'egy' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – T *akt*, K, N, A *oxt*, *o₁vt* 'yksi; ein' (Genetz 7.); Itkonen 29b; *эхт* 'один' (GenAcc. *эфт*) (Kurucs 425), 'okta' (SH 76); *ōht* 'yksi' (MS 80); Ko *ōht*, Kld *oxt*, T *o₁kt* 'yksi' (Lehtiranta 7).
 – PS **ekte* (Leht. 7; Samm. 258).
 – Finnugor eredetű szó: FU **ike* (*ūike*) 'ein, eins' > fi. *yksi*, é. *üks*, md. *vejke*, cser. *ik*, vtj. *odig*, z₁j. *et*, ?vog. *ak_oa* (SKES 1856, SSA 3: 489, UEW 81, Honti 1993: 75–83).
- 69) Noumpte** 'kettő' [tkp. 'második'] (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – T *nu₁mpe*, K *nu₁mp*, N *nu₁pp*, A *num₁p* 'toinen; der zweite, der andere, ein anderer' (Genetz 1164.); Itkonen 168b; *нуммьп* 'второй' (Kurucs 131), 'nubbi' (SH 61); *nu₁bb* 'toinen' (MS 76).
 – PS **mumbē*, a *-mbē* a középfok jele, vö. U **-mpa/-mpä* (Sammallahti 1998: 257). A *-t* sorszámnévképző (< **-mt-*).
 – Finnugor eredetű szó: FU **mu* 'ander(er), ?dieser, jener' > fi. *muu*, cser. *molo*, vtj. *mūd*, z₁j. *mēd*, ?osztj. *māk_i*, vog. *mōt*, magy. *más*, *másik*, *második* (SKES 354, SSA 2: 185, UEW 281, Honti 1993: 145).
- 70) Colme** 'három' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – T, A, K *kolm*, N *koum* 'kolme; drei' (Genetz 363.); Itkonen 144b; *кōлм* 'три' (Kurucs 121), 'golbma' (SH 53); *koumm* 'kolme' (MS 37); Ko *koum*, Kld *kolm*, T *kolm* (Lehtiranta 444).
 – PS **kolme* (Leh. 444; Samm. 245).

– Finnugor eredetű szó: FU **kolme* 'drei' > fi. *kolme*, md. *kolmo*, cser. *kum*, vtj. *kwiń*, zrj. *kujim*, osztj. *kɔlɔm*, vog. *χūrəm*, magy. *három* (SKES 212, SSA 1: 391, UEW 174, Honti 1993: 90–92).

71) *Nellye* 'négy' (Hakluyt 370; Abercromby 7)

– T *nielje*, K *nielj*, N *nelj*, A *nel* 'neljä; vier' (Genetz 1126.); Itkonen 277a; *нѣльй* 'четыре' (Kurucs 206), 'njeallje' (SH 60); *nellj* 'neljä' (MS 71); Ko *nellj*, Kld *nie'll*, T *niell* 'neljä' (Lehtiranta 720).
– PS **nēljē* (Leht. 720); **nealjē* (Samm. 257)
– Finnugor eredetű szó: FU **neljä* 'vier' > fi. *neljä*, md. *ni'le*, cser. *nāl*, vtj. *ni'l*, zrj. *ńol*, osztj. *ńělə*, vog. *nila*, magy. *négy* (SKES 372, SSA 2: 212, UEW 315, Honti 1993: 92–93).

72) *Vitte* 'öt' (Hakluyt 370; Abercromby 7)

– T, K *vitt*, N *vīht*, *vih̄t*, A *vitt* 'viisi; fünf' (Genetz 1736.); Itkonen 758a; *вѣдт* 'пять' (Kurucs 65), 'vihtta' (SH 49); *vitt* 'viisi' (MS 138); Ko *vitt*, Kld *viđd*, T *vītt* (Lehtiranta 1393).
– PS **vite* (Leht. 1393; Samm. 267).
– Finnugor eredetű szó: FU **wite* ~ *witte* 'fünf' > fi. *viisi*, md. *ve'te*, cser. *wi'ć*, vtj. *vit*, zrj. *vit*, osztj. *wet*, vog. *at*, magy. *öt* (SKES 1753, SSA 3: 444, UEW 577, Honti 1993: 93–99).

73) *Cowte* 'hat' (Hakluyt 370; Abercromby 7)

– T, K *kutt*, N *kuht* 'kuusi; sechs' (Genetz 158.); Itkonen 183b; *кудт* 'шесть' (Kurucs 129), 'guh̄tta' (SH 54); *kutt* 'kuusi' (MS 42); Ko *kutt*, Kld *kudd*, T *kutt* 'kuusi' (Lehtiranta 500).
– PS **kute* (Leht. 500; Samm. 246).
– Finnugor eredetű szó: FU **kute* ~ *kutte* 'sechs' > fi. *kuusi*, md. *koto*, cser. *kut*, vtj. *kwa't*, zrj. *kva't*, osztj. *kut*, vog. *χōt*, magy. *hat* (SKES 252, SSA 1: 460, UEW 225, Honti 1993: 99–100).

74) *Kegdeem* 'hét' (Hakluyt 370; Abercromby 7)

– T *kiččim*, K *kiččem*, N *čihčem* 'seitsemän; sieben' (Genetz 181.); Itkonen 668a; *кыджемь* 'семь' (Kurucs 139), 'čieža' (SH 55); *čiččām* 'seitsemän' (MS 14); Ko *čiččām*, Kld *kižžem*, T *kiččvm* 'seitsemän' (Lehtiranta 145).
– PS *čēčem* (Leht. 145).
– Finn-permi eredetű szó: FP **šejččem* 'sieben' > fi. *seitsemän*, md. *śiśem*, cser. *šōm*, vtj. *śižim*, zrj. *śižim* (SKES 991, SSA 3: 165, UEW 773, Honti 1993: 100–106).

75) *Kaffs* 'nyolc' (Hakluyt 370; Abercromby 7)

– T *kākce*, K N *kāχc* 'kahdeksan; acht' (Genetz 118.); Itkonen 80a; *kāχц* 'восемь' (Kurucs 102), 'gāvcci' (SH 52); *kāū'c* ~ *kā'hcc* 'kahdeksan' (MS 48); Ko *kā'hcc*, Kld *kā'χc*, T *kākce* 'kahdeksan' (Lehtiranta 342).

- PS **kākcē* (Leht. 342; Samm. 243).
- Finn-volgai szó: FV **kakta eksan* 'acht' > fi. *kahdeksan*, md. *kavkso*, cser. *kāndākš* (SKES 138, SSA 1: 271, UEW 643, Honti 1993: 107–111).

76) Owghchte 'kilenc' (Hakluyt 370; Abercromby 7)

- T *akce*, K *aḡc*, N *oḡc* 'yhdeksän; neun' (Genetz 8.); Itkonen 314a; *axxu* 'девятъ' (Kurucs 29), 'ovcci' (SH 46); *āāu'c* ~ *ā'hcc* 'yhdeksän' (MS 149); Ko *ā'hcc*, Kld *g'žc*, T *v̄kce* 'yhdeksän' (Lehtiranta 5).
- PS **ekcē* (Leht. 5).
- Finn-volgai eredetű szó: FV **ūke eksä* 'neun' > fi. *yhdeksän*, md. *vejkse*, cser. *indeş* (SKES 1856, SSA 3: 488, UEW 807, Honti 1993: 116–117).

77) Locke 'tíz' (Hakluyt 370; Abercromby 7)

- T *loḡkke*, K *loḡkk*, N, A *loḡhk* 'kymmenen, zehn' (Genetz 1326.); Itkonen 220b; *loaḡkь* 'десять' (Kurucs 161), 'logi' (SH 57); *lāâi* 'kymmenen' (MS 60); Ko *lāâi(j)*, Kld *lā'gg*, T *lokke* 'kymmenen' (Lehtiranta 598).
- PS **lokē* (Leht. 598; Samm. 252).
- Finnugor (uráli?) eredetű szó: FU **luka* 'das (bis zum letzten Finger) Gezählte' > fi. *luke-*, md. *lovo-*, cser. *lu*, vtj. *līd*, zrj. *līd*, ?osztj. *lōḡət-*, vog. *low*, ?magy. *olvas-*, ?nyeny. *lāḡnā-* (SKES 307, SSA 2: 100, UEW 253, Honti 1993: 120–122).

78) Ostretumbe locke '11' (Hakluyt 370; Abercromby 7)

- Nyomdahiba, helyesen *ofte numbe locke*.
- Összetett szó: 'egy' (ld. a 68. szócikkben) + 'második' (69. szócikk) + 'tíz' (77. szócikk), jelentése tehát: 'egy a második tízből'.
- Itkonen 30a; *ḡxhtēmploaḡkь* 'одинадцать' (Kurucs 425); *ḡhttmlo* 'yksitoista' (MS 80). Vö. Honti 1993: 145.

79) Cowghtnumbe locke '12' (Hakluyt 370; Abercromby 7)

- Összetett szó: 'kettő' + 'második' (69. szócikk) + 'tíz' (77. szócikk), jelentése tehát: 'kettő a második tízből'.
- T *kīkt*, K *kūḡt*, A *koḡt* 'kaksi; zwei' (Genetz 116.); Itkonen 169a; *kūḡhtēmploaḡkь* 'двенадцать' (Kurucs 130); *kuāhttmlo* 'kaksitoista' (MS 39).
- A 'két' jelentésű szó finnugor eredetű: FU **kakta* 'zwei' > fi. *kaksi*, md. *kavto*, cser. *kok*, vtj. *kīk*, zrj. *kīk*, osztj. *kāt*, vog. *kit*, magy. *két* (SKES 146, SSA 1: 282, UEW 119).

80) Colmenonbe locke '13' (Hakluyt 370; Abercromby 7)

- Összetett szó: 'három' (ld. a 70. szócikkben) + 'második' (69. szócikk) + 'tíz' (77. szócikk), jelentése tehát: 'három a második tízből'.
- Itkonen 145a; *kōllmēmploaḡkь* 'тринадцать' (Kurucs 122); *kolmm'mlo* 'kolmetoista' (MS 36).

- 81) *Nellynombe locke* '14' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – Összetett szó: 'négy' (ld. a 71. szócikkben) + 'második' (69. szócikk) + 'tíz' (77. szócikk), jelentése tehát: 'négy a második tízből'.
 – Itkonen 277b; *нѣльемлоагь* 'четыренадцать' (Kurucs 206); *nelljmlō* 'nelljätoista' (MS 71).
- 82) *Vittie nombelocke* '15' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – Összetett szó: 'öt' (ld. a 72. szócikkben) + 'második' (69. szócikk) + 'tíz' (77. szócikk), jelentése tehát: 'öt a második tízből'.
 – Itkonen 758b; *выдтемлоагь* 'пятнадцать' (Kurucs 65); *vittmlo* 'viisitoista' (MS 138).
- 83) *Cowte nombe locke* '16' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – Összetett szó: 'hat' (ld. a 73. szócikkben) + 'második' (69. szócikk) + 'tíz' (77. szócikk), jelentése tehát: 'hat a második tízből'.
 – Itkonen 183b; *кудтэмлоагь* 'шестнадцать' (Kurucs 129); *kutmlo* 'kuusitoista' (MS 42).
- 84) *Keydem nombe locke* '17' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – Összetett szó: 'hét' (ld. a 74. szócikkben) + 'második' (69. szócikk) + 'tíz' (77. szócikk), jelentése tehát: 'hét a második tízből'.
 – Itkonen 668b; *кыджемлоагь* 'семнадцать' (Kurucs 139); *čüinnmlo*, *čünmlo* 'seitsemäntoista' (MS 15).
- 85) *Kafts nombe locke* '18' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – Összetett szó: 'nyolc' (ld. a 75. szócikkben) + 'második' (69. szócikk) + 'tíz' (77. szócikk), jelentése tehát: 'nyolc a második tízből'.
 – Itkonen 80a; *кăхцэмлоагь* 'восемнадцать' (Kurucs 102); *kăhccmlo* 'kahdeksantoista' (MS 46).
- 86) *Owght nombe locke* '19' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – Összetett szó: 'kilenc' (ld. a 76. szócikkben) + 'második' (69. szócikk) + 'tíz' (77. szócikk), jelentése tehát: 'kilenc a második tízből'.
 – Itkonen 314a; *ăхцэмлоагь* 'девятнадцать' (Kurucs 29); *ăcmlo*, *ăhccmlo* 'yhdeksäntoista' (MS 148).
- 87) *Cofftey locke* '20' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – Összetett szó: 'kettő' (ld. a 79. szócikkben) + 'tíz' (77. szócikk).
 – Itkonen 169a; *күһтлоагь* 'двадцать' (Kurucs 130); *кү'тлоагь* 'guoktelogi' (SH 54); *kuâhttlo* 'kaksikymmentä' (MS 39). Vö. Honti 1993: 147–148.
- 88) *Colme locke* '30' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – Összetett szó: 'három' (ld. a 70. szócikkben) + 'tíz' (77. szócikk).

- Itkonen 145a; *кѡлмлоагь* 'тридцать' (Kurucs 122), 'golbmalogi' (SH 53); *koummlō* 'kolmekymmentä' (MS 37).
- 89) *Nelly locke*** '40' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – Összetett szó: 'négy' (ld. a 71. szócikkben) + 'tíz' (77. szócikk).
 – Itkonen 277b; *нѣлльлоагь* 'сорок' (Kurucs 206), 'njealljelogi' (SH 60); *nelljlo* 'neljäkymmentä' (MS 71).
- 90) *Vittè locke*** '50' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – Összetett szó: 'öt' (ld. a 72. szócikkben) + 'tíz' (77. szócikk).
 – Itkonen 758b; *выдтлоагь* 'пятьдесят' (Kurucs 65), 'vihhtalogi' (SH 49); *vittlo* 'viisikymmentä' (MS 138).
- 91) *Cowte locke*** '60' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – Összetett szó: 'hat' (ld. a 73. szócikkben) + 'tíz' (77. szócikk).
 – Itkonen 183b; *кудтлоагь* 'шестьдесят' (Kurucs 129), 'guhttalogi' (SH 54); *kuttlo* 'kuusikymmentä' (MS 42).
- 92) *Keydem locke*** '70' (Hakluyt 370; Abercromby 7)
 – Összetett szó: 'hét' (ld. a 74. szócikkben) + 'tíz' (77. szócikk).
 – Itkonen 668b; *кыджемьлоагь* 'семьдесят' (Kurucs 139), 'čiežatologi' (SH 55); *čičmlo* 'seitsemänkymmentä' (MS 14).
- 93) *Kaffste locke*** '80' (Hakluyt 370; Abercromby 8)
 – Összetett szó: 'nyolc' (ld. a 75. szócikkben) + 'tíz' (77. szócikk).
 – Itkonen 80a; *кѡхцлоагь* 'восемьдесят' (Kurucs 102), 'gávccilogi' (SH 52); *kā'hcclo* 'kahdeksänkymmentä' (MS 46).
- 94) *Oughchete locke*** '90' (Hakluyt 370; Abercromby 8)
 – Összetett szó: 'kilenc' (ld. a 76. szócikkben) + 'tíz' (77. szócikk).
 – Itkonen 314a; *ахцлоагь* 'девяносто' (Kurucs 29), 'okcilogi' (SH 46); *ā'hcclo* 'yhdeksänkymmentä' (MS 148).
- 95) *Tewet*** '100' (Hakluyt 370; Abercromby 8)
 – Itkonen 693b; T *čītte*, K *čutt*, N *čueht* 'sata; hundred' (Genetz 745.); *ч̄ѡдѣ* 'сѡ' (Kurucs 401), 'čuodi' (SH 74); *čue'tt* 'sata' (MS 17); Ko *čue'tt*, Kld *čū'dd*, T *čijte* 'sata' (Lehtiranta 213).
 – PS **čōtē* (Lehtiranta 213),
 – Finnugor eredetű szó: FU **śata* 'hundert' > fi. *sata*, é. *sada*, md. *śado*, cser. *šüďö*, vtj. *śu*, zrlj. *śo*, osztj. *sat*, vog. *sāt*, magy. *száz* (SKES 979, SSA 3: 159, UEW 467, Honti 1993: 124–125, 148–150).

5. A szóanyag rövid elemzése

5.1. Ortográfiai megjegyzések

Egy nyelvészetileg képzetlen hajóskapitány egy soha nem hallott nyelven beszélő, vadidegen emberek által közölt szavakat próbált lejegyezni hallás után – orosz közvetítéssel – 16. századi angol írásmód alapján. Ezt a listát egy angol író publikálta 1589-ben. Nem csoda, hogy a szövegben találunk néhány elírást, nehezen megfejthető szót, kifejezést.

Mindezek ellenére egy kevés szabályszerűségekre bukkanhatunk. Borrough (pontosabban: Hakluyt) a szó eleji [k] hangot veláris magánhangzó előtt **c** betűvel jegyzi le (*captella* 'nő', *colme* 'három', *conde* 'vadren', *coteat* 'hív', *cowgh* 'hogyan', *cowte* 'hat', *cozam* 'hova'), a palatális előtti [k]-t viszont **k**-val: *keat* 'kéz', *keatikye* 'kő', *keestes* 'kesztyű', *kegdeem* 'hét', *kemnie* 'fazék', *kesse* 'nyár' (de: *kaffs* 'nyolc').

A szó eleji [j] hangot **i**-vel írja: *ieauegoet* 'étel', *iommele* 'isten', *iowksam* 'hideg', *iowlkie* 'láb', *iowte* 'tál' (de: *youghang* 'jég').

A szintén szó eleji [v] jele **v** (*vannace* 'csónak', *veskue* 'réz', *vitte* 'öt', *voapt* 'haj', *volka* 'indul') vagy **u** (*uanchy* 'megy', *uellie* 'testvér').

A [t] lejegyzése sem következetes, **t**-vel (*talue* 'tél', *tallye* 'itt', *tennae* 'ón', *teyrue* 'egészség', *tie* 'ez', *toll* 'tűz') és **th**-val (*thecke* 'ide', *thocke* 'oda') egyaránt jelöli. Ráadásul a **t** betű a [č] hang jelölésére is szolgál: *teappat* 'nyak', *tewet* 'száz', akárcsak egy ízben a **k** (*keatse* 'víz'). Ugyancsak a [č] hangot jelöli egy helyen a **cy** betűkapcsolat (*cyelme* 'szem').

A **gh** a [h] jelölésre szolgál: *cowgh* 'hogyan', *neughtema* 'nyelv', *owghchte* 'kilenc'.

Borrough valószínűleg a palatális mássalhangzót jelöli a szó elején a *neal-* *ma* 'száj', *neughtema* 'nyelv' szavakban a *ne-* betűkapcsolattal.

Az [u] vagy az [ou] diftongus jelölésére általában az **ow** betűkapcsolatot használja (*cowgh* 'hogyan', *iowlkie* 'láb', *iowte* 'tál', *rowadt* 'vas').

Az **ea** és az **ee** az [i] hang vagy az *i*-elemű diftongusok lejegyzésére szolgál: *keat* 'kéz', *keatikye* 'kő', *peallee* 'fűl'; *keestes* 'kesztyű', *peelkie* 'hüvelykujj', *peencka* 'szél', de néha az **e** szolgál erre a célra: *kegdeem* 'hét', *kemnie* 'fazék', *kesse* 'nyár'.

5.2. Nyelvjárási megjegyzések

Ugyancsak nehéz meghatározni, hogy az angolokat megcsodálni odasereglett számik milyen nyelvjárást beszélhettek. A mai adatokat csak nagyon óvatosan lehet visszavetíteni a 16. századi állapotokra. Összességében csak egy-két bizonytalan megjegyzést tehetünk. Az azonosítást az is nehezíti,

hogy a gyűjtött anyag javarésze az alapszókinsbe tartozik, s azok az egyes számi nyelvváltozatokban hangtanilag nem állnak messze egymástól.

Az angolok és a számik találkozására a Kola-félszigeten, keleti számik lakta vidéken került sor, feltehető tehát, hogy a lejegyzett szavak nagy része valamilyen keleti számi dialektusból származik. Az alábbi szavak ezt sugallják (Lehtiranta adatai alapján):

Borough	keleti számi	északi/inari
<i>abrye</i>	Ko <i>á'brr</i> , Kld <i>gbr</i> , T <i>vbre</i>	É <i>ár've</i> , I <i>arve</i>
<i>keestes</i>	Ko <i>kee'stes</i> , Kld <i>kj'stes</i> , T <i>kistes</i>	É <i>gistá</i> , I <i>kiista</i>
<i>laste</i>	Ko <i>tā'stt</i> , Kld <i>tā'st</i> , T <i>taste</i>	É <i>nas'te</i> , I <i>täsni</i>
<i>neughtema</i>	Ko <i>njuhččâm</i> , Kld <i>nūχčem</i> , T <i>ñjkčvm</i>	É <i>njuovčâ</i> , I <i>njouča</i>
<i>peencka</i>	Ko <i>piōgg</i> , Kld <i>pīng</i> , T <i>piŋg</i> ¹⁴	É <i>bieg'gâ</i> , I <i>piegga</i>
<i>teappat</i>	Ko <i>čēäppat</i> , Kld <i>čabbeð</i> , T <i>čēappad</i>	É <i>čäebēt</i> , I <i>čeve</i>
<i>toll</i>	Ko <i>toll</i> , Kld <i>tōll</i> , T <i>toll</i>	É <i>dollâ</i> , I <i>tulla</i>

Ugyanakkor az anyagban van két olyan szó, amely inkább északinak/inarinak tűnik:

Borough	keleti számi	északi/inari
<i>ottapp</i>	Ko <i>vue'dđed</i> , Kld <i>vue'ddeð</i> , T <i>vjetted</i>	É <i>oaddet</i> , I <i>oaddid</i>
<i>oyuie</i>	Ko <i>vui'vv</i> , Kld <i>vue'jv</i> , T <i>viejve</i>	É <i>oai've</i> , I <i>oaivi</i>

A keleti számin belül néhány apróbb megjegyzést tehetünk. Az alábbi szavak inkább kildini/ter alaknak tűnnek (Lehtiranta adatai alapján):

Borough	kildini	ter	kolta
<i>ariea</i>	<i>arj</i>	<i>arja</i>	<i>äirr</i>
<i>axshe</i>	<i>aχš</i>	<i>akša</i>	<i>ähšš</i>
<i>conde</i>	<i>kā'nd</i>	<i>konde</i>	<i>kā'dd</i>
<i>kaffs</i>	<i>kā'χc</i>	<i>kakce</i>	<i>kā'hcc</i>
<i>keat</i>	<i>kīdd</i>	<i>kitt</i>	<i>kiðtt</i>
<i>kegdeem</i>	<i>kižžem</i>	<i>kiččvm</i>	<i>čiččâm</i>
<i>laste</i>	<i>tā'st</i>	<i>taste</i>	<i>tā'stt</i>
<i>manna</i>	<i>mānn</i>	<i>manna</i>	<i>mään</i>
<i>pannea</i>	<i>pā'nn</i>	<i>panne</i>	<i>pää'nn</i>
<i>peencka</i>	<i>pīng</i>	<i>piŋg</i>	<i>piōgg</i>
<i>sarke</i>	<i>sarged</i>	<i>sargvd</i>	<i>sā'rgg</i>
<i>talue</i>	<i>tā'lv</i>	<i>talve</i>	<i>tā'lvv</i>
<i>uanchy</i>	<i>vā'nzeð</i>	<i>vanzed</i>	<i>vā'z ed</i>

¹⁴ A nazális megléte ugyancsak a teri vagy kildini területre utal.

Inkább kolta/kildini alaknak tűnik (Lehtiranta adatai alapján):

Borough	kolta	kildini	ter
<i>murr</i>	<i>muõrr</i>	<i>mürr</i>	<i>mürr</i>
<i>neughtema</i>	<i>njuhččâm</i>	<i>ñūχčem</i>	<i>ñikčvm</i>
<i>rowadt</i>	<i>ru'vdd</i>	<i>rū'vd</i>	<i>rijde</i>
<i>soarme</i>	<i>suõrmm</i>	<i>sürm</i>	<i>sürm</i>
<i>tewet</i>	<i>čue'tt</i>	<i>čū'dd</i>	<i>čitte</i>
<i>voapt</i>	<i>vuõptt</i>	<i>vūpt</i>	<i>vüpt</i>
<i>volka</i>	<i>vue'lğged</i>	<i>vū'lged</i>	<i>vülged</i>

Összességében tehát úgy tűnik, az angolok üdvözlésére odasereglett számi társaság többféle dialektust képviselhetett.

5.3. Etimológiai megjegyzések

Borough listáján – az összetételek elemeit külön számolva, az ismétlődéseket figyelembe véve – összesen 82 lexéma szerepel. A gyűjtés jellegéből adódóan a szólista elsősorban az alapszókincs elemeit foglalja magában. Ebből adódóan a szavak túlnyomó többsége ősi eredetű: 10 uráli, 26 finnugor, 2 finn-permi, 9 finn-volgai, 5 korai közfinn. 12 szót a protoszámiig lehet visszavezetni. Négy szó finn jövevényelem.

Viszonylag jelentős, tíz elemet számlál a germán jövevéyszavak csoportja. Ezekről általában nehéz eldönteni, közvetlen germán jövevéyszó-e vagy finn/balti finn közvetítéssel került-e be a keleti lappba. Négy orosz jövevény szó is van az anyagban.

5.4. Szemantikai megjegyzések

Borough gyűjtése véletlenszerű volt, nem előzte meg semmiféle tervszerű előkészület, pusztán a helyzet adta lehetőséget használta ki az idegen civilizáció, a soha nem hallott nyelv iránt érdeklődő hajóskapitány. „Ad hoc” gyűjtése olyan elemeket tartalmaz, amelyeket minimális kommunikáció útján is képes volt azonosítani.

A 95, sebtiben, véletlenszerűen összegyűjtött szó tematikusan van felsorolva,¹⁵ ezek jól körülhatárolható jelentéstani csoportokat alkotnak (néha az

¹⁵ A korai szógyűjtésekre jellemző, hogy nem betűrendben, hanem tematikai egységek szerint rendezték a szóanyagot, ld. például Nicolaes Witsen 314 szavas mordvin–holland szójegyzékét (1692), Ph. Strahlenberg 32 nyelven gyűjtött szóanyagát, nyelvenként változó szóanyaggal 16 és 60 között (1730), G. F. Müller nyolcnyelvű, nyelvenként több mint 300 szavas gyűjtését (1733), J. E. Fischer 40 nyelvet tartalmazó, ugyancsak 300 szavas szótárát (1747), P. S. Pallas 200 nyelvű, nyelvenként 285 lexémas anyagát (1786–87) (részletesebben ld. Maticsák 2012: 17–27, 39–56; 2016: 43–45).

egyres tematikus egységek közé be-beékelődik egy oda nem illő szó, vélhetően a spontaneitás miatt, valószínűleg Borrough-nak csak később jutott eszébe az adott szó, vagy akkor pillantotta meg az adott tárgyat stb.).

A főbb szemantikai kategóriák a következők:

1. **Mondatok, kifejezések** (7). A szójegyzék azoknak a mondatoknak, kifejezéseknek a bemutatásával indul, amelyek a mindennapi életben gyakran előfordulnak, vagy amit egy idegen nyelven tanuló személy elsőként tanul és jegyez meg. Ezek közé tartoznak a napszaknak megfelelő köszönések (*Teyrue* 'Jó reggelt!'); alapvető kérdések (*Cowghtie coteat* 'Minek hívod ezt?', *Cozam volka* 'Hová mész?'); köszönetnyilvánítás (*Iomme lemaufes* 'Köszönöm, Isten fizesse meg!'); felszólítások (*Poddythecke* 'gyere ide!', *Auanchythocke* 'menj oda').
2. **Rokoni kapcsolatok, emberek** (5): *passseuellie* 'barát', *olmuelke* 'férfi', *captella* 'nő', *alke* 'fia vkinek', *neit* 'lánya vkinek'.
3. **Testrészek** (14): *oyuie* 'fej', *cyelme* 'szem', *nenna* 'orr', *nealma* 'száj', *pannea* 'fogak', *neughtema* 'nyelv', *seaman* 'szakáll', *peallee* 'fül', *teappat* 'nyak', *voapt* 'haj', *keat* 'kéz', *soarme* 'ujjak', *iowlkie* 'láb', *peelkie* 'hüvelykujj'.
4. **Ruházat** (5): *sarke* 'gyapjú ruha', *lein* 'vászon ruha', *payte* 'felső', *keestes* 'kesztyűk', *sapege* 'cipők'.
5. **Hajózás** (4): *vannace* 'hajó', *arie* 'evezőlapát', *nurr* 'kötél', *axshe* 'fejsze'.
6. **Konyhai eszközök, ételek** (5): *iowte* 'tál', *kemnie* 'fazék', *neybxs* 'kés', *leabee* 'kenyér', *ieauegoet* 'étel'.
7. **Idő** (4): *peyue* 'nap', *?hyr* 'éjszaka', *keiedde pieue* 'egy hét', *isckie* 'egy év'.
8. **Évszakok** (2): *kesse* 'nyár', *talue* 'tél'.
9. **Időjárás, természeti jelenségek** (10): *peyuezea* 'nap', *manna* 'hold', *laste* 'csillagok', *toll* 'tűz', *keatse* 'víz', *iwksam* 'hideg', *parox* 'meleg', *abrye* 'eső', *youghang* 'jég', *peencka* 'szél'.
10. **Anyagnevek** (7): *murr* 'fa', *keatikye* 'kő', *sellowpe* 'ezüst', *solda* 'arany', *tennae* 'ón', *veskue* 'réz', *rowadt* 'vas'.
11. **Réntartás** (2): *conde* 'rénszarvas', *poatse* 'szelíd szarvas'.
12. **Számok** (28): *offte* '1', *noumpte* '2', *colme* '3', *nellye* '4', *vitte* '5', *cowte* '6', *kegdeem* '7', *kaffs* '8', *owghchte* '9', *locke* '10', *ostretumbe locke* '11', *cowghtnumbe locke* '12', *colmenonbe locke* '13', *nellynombe locke* '14', *vittie nombelocke* '15', *cowte nombe locke* '16', *keydem nombe locke* '17', *kafs nombe locke* '18', *owght nombe locke* '19', *cofftey locke*

'20', *colme locke* '30', *nelly locke* '40', *vittè locke* '50', *cowte locke* '60', *keydem locke* '70', *kaffs locke* '80', *oughchete locke* '90', *tewet* '100'.

13. Névmások, határozószók: *cowgh* 'hogyan', *tallye* 'az', *thecke* 'ide', *thocke* 'oda'.

14. Egyéb: *ottap* 'alszik', ill. az első pontban felsorolt igék: *volka* 'indul' *poddy* 'jön', *uanchy* 'megy', *coteat* 'hív', *maufes* 'fizet'.

Nyilvánvalóan nem nyelvészeti igénnyel gyűjtött anyagról van szó, sokkal inkább a kíváncsiság és a jövőbeli haszon vezérelte a szavak lejegyzésekor. A számok és anyagnevek a kereskedelem szempontjából lehettek fontosak Borrough-nak, az idő, időjárás a hajózás szempontjából lehettek érdekesek számára. Az egyszerű kifejezések pedig a kapcsolatfelvételhez, a békés közeledés biztosításához lehettek hasznosak.

Irodalom

- Abercromby, John 1895: The earliest list of Russian Lapp words. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 13/2: 1–8.
- Domokos Johanna 2001: A norvég-lapp nyelv helyesírásának története. *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 107–120.
- Genetz, Arvid 1879: Orosz lapp nyelvmutatványok (Máté evangelioma és eredeti textusok). Ugor füzetek, 1. szám. A Magyar Tudományok Akadémia Könykiadó-Hivatala, Budapest.
- Genetz, Arvid 1891: Wörterbuch der Kola-lappischen Dialekte nebst Sprachproben. Kuollan lapin murteiden sanakirja ynnä kielennäyteit. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. (= Genetz)
- Hakluyt, Richard 1589/1903: The principal navigations, voyages, traffiques & discoveries of the English nation. Volume 2. James MacLehose and Sons, Glasgow.
- Honti, László 1993: Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Itkonen, T. I. 1958: Koltan- ja kuolanlapin sanakirja. Wörterbuch des Kolta- und Kola-lappischen I–II. LSFU XV. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. (= Itkonen)
- Kelemen Ivett 2015: Pluratívák az északi számi (lapp) nyelvben. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kelemen Ivett 2018: Knud Leem, a 18. századi számi lexikográfia úttörője. Vázlatok a *Lexicon Lapponicum Bipartitum* történetéről. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 99–108.

- Klima László 2008: Angol utazók Oroszországban – hírek a finnugor népekről.
<http://renhirek.blogspot.com/2008/10/angol-utazk-oroszorszgba-hrek-finnugor.html>
- Klima László 2011: Szamojéd horror. A sámán feje lepottyant...
<https://m.nyest.hu/renhirek/a-saman-feje-lepottyant>
- Koponen, Eijo 2010: Johannes Tornaueuksen Manuale Lapponicum in murrepohjasta ja vaikutuksesta ruotsinlapin kirjakielen myöhempään kehitykseen. In: Saarinen, Sirkka – Siitonen, Kirsti – Vaittinen, Tarja (toim.), Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkiselle. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 259: 43–52.
- Korhonen, Mikko 1981: Johdatus lapin kielen historiaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kulonen, Ulla-Maija – Seurujärvi-Kari, Irja – Pulkkinen, Risto 2005: The Saami. A Cultural Encyclopedia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kurucs, R. D. et al. [P. Д. Куруч (гл. ред.) – Афанасьева, Н. Е. – Мечкина, Е. М. – Антонова, А. А. – Яковлев, Л. Д. – Глухов, Б. А.] 1985: Саамско-русский словарь. Сăмъ-рүшш соагкнэхкъ. Русский язык, Москва.
- Kylstra, A. D. 1991–2012: Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostsee-finnischen Sprachen 1–3. Begründet von A. D. Kysltra, fortgeführt von Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra, Osmo Nikkilä. Rodopi, Amsterdam – Atlanta.
- Lakó György 1986: Chrestomathia Lapponica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lehtiranta, Juhani 1989: Yhteissaamelainen sanasto. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. (= Leht.)
- Mackie, John Duncan 1952: The earlier Tudors 1485–1558. Clarendon Press, Oxford.
- Maticsák Sándor 2012: A mordvin írásbeliség kezdetei (XVII–XVIII. század). Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Maticsák Sándor 2016: Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Mayers, Kit 2005: North-East Passage to Muscovy: Stephen Borough and the First Tudor Explorations. History Press, Sutton.
- Mosnikoff, Jouni – Sammallahti, Pekka 1988: U'cc sääm-lää'd sää'nnke'rjaž. Pieni kol-tansaame-suomi sanakirja. Jorgaleaddji Oy, Vantaa. (= MS)
- NEB 1988 = McHenry, Robert (ed.): The new encyclopaedia Britannica. Volume 3. Encyclopaedia Britannica Inc., Chicago.
- NEB 1990 = McHenry, Robert (ed.): The new encyclopaedia Britannica. Volume 14. Encyclopaedia Britannica Inc., Chicago.
- Pusztai Gábor 2019: A barátságos vademberek. Szamojédok és lappok Gerrit de Veer 1598-as leírásában. Folia Uralica Debreceniensia 26: 225–244.
- Qvigstad, Just Knud 1893: Nordische Lehnwörter im Lappischen. Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandling 1. Christiania.

- Sammallahti, Pekka 1998: *The Saami Languages. An Introduction*. Davvi Girji OS, Kárášjohka. (= Samm.)
- Sammallahti, Pekka – Hvososztuhina, Anasztaszija 1991: *Unna sámi–cāмь sátnegirjjáš. Girjegiisá Oy, Ohcejohka*. (= SH)
- SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII*. Helsinki, 1955–1978.
- Söder, Torbjörn 2001: Az első ismert lapp szöveg. *FUD* 8: 561–568.
- SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.), *Suomen sanojen alkuperä I–III. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki, 1992–2000.
- Tamás Ildikó 2001: A számi irodalmi nyelvek kialakulásáról és fejlődéséről. *FUD* 8: 619–628.
- Tamás Ildikó 2007: *Tüzön át, jégen át. A sarkvidéki nomád lappok énekhagyománya*. Napkút Kiadó, Budapest.
- Tóth Anikó Nikolett 2014: A lapp szótárak. In: Maticsák Sándor – Tóth Anikó Nikolett – Petteri Laihonon, *Rokon nyelveink szótárjai. Fejezetek a finnugor lexikográfia történetéből*. Budapest. 131–158.
- Tóth Anikó Nikolett 2015: A számi lexikográfia évszázadai. *Nyelvtudományi Közlemények* 111: 151–184.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.), *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988–1991.

*

An early written record in Saami: Stephen Borrough's glossary

This article discusses the 1557 expedition of English ship captain Stephen Borrough and the Saami glossary he compiled during the journey. Borrough's list has been less studied as a source of Saami linguistic history. Only one English-language essay has been written about it (Abercromby 1895) and nobody has examined the material from a Finno-Ugric linguistic aspect yet, therefore the present study aims to do so.

Stephen Borrough's glossary is made up of mainly Eastern Saami data. Eastern Saami languages comprise Inari, Skolt, Kildin and the already extinct Ter and Akkala languages. This essay contains a short introduction to the classification of Eastern Saami dialects. The differences between the dialects are also discussed from the aspect of both grammar and vocabulary.

The second section describes English commercial and exploratory shipping in the 16th century, Stephen Borrough's life and travels included. Both of his expeditions aimed to find the Northeast Passage. On his first journey, the

Tsar Ivan IV (the Terrible) welcomed his team warmly and provided England with very favourable terms for trade with Russia. Subsequently, in 1555, the Russian or Muscovy Company was founded. During his second expedition, Burrough came across with two different groups of people: the Samoyedic and the Saami people. Saami language caught his attention and this is why he compiled a glossary of their words.

The third part of the essay discusses Stephen Borrough's glossary of 95 items. The mediatory language was Russian at the time of recording, because some of the Saamis spoke Russian and Borrough also had Russian speaking helpers in his team. The list was first published by the English writer, Richard Hakluyt (1553–1616) in his work titled *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation The principall Navigations* in 1589. Later, in 1895, John Abercromby (1841–1924) also published the material with some commentary.

Data is given according to the order Borrough applied in the original work. The main entries are given as by Borrough, then the original English meaning is given followed by the Hungarian translation, the relevant references in Hakluyt's and Abercromby's works also provided. All of this is followed by data about the occurrences of the given word/expression in Eastern Saami dictionaries: Genetz 1891, T. I. Itkonen 1958, Kurucs 1985, Mosnikoff – Sammallahiti 1988, Lehtiranta 1989 and Hvorostuhina – Sammallahiti 1991. The entries are concluded with information about the origin of the words.

The final section of the paper is a short analysis of the listed vocabulary. Regularities and inconsistencies of spelling are discussed and some prudent conclusions are drawn concerning the dialectal affiliation of the informants. Finally, the material is classified according to etymological and semantic aspects.

Keywords: captain Stephen Borrough, 1557, glossary, 95 words, Eastern Saami

BETTINA SZALÓCZY

Az evidencialitás kulturális magyarázatának lehetséges történeti vonatkozásai az északi szamojéd nyelvekben¹

SZEVERÉNYI Sándor

Szegedi Tudományegyetem
szevers@hung.u-szeged.hu

1. Bevezetés

Az utóbbi években az uralisztikában is népszerű kutatási területté vált az evidencialitás, örvendetes látni, olvasni az egyre gyarapodó ismereteket. A kutatások természetesen nagyrészt az egyes nyelvekre irányulnak, de vannak már alapos, a nyelvcsaládot áttekintő, sőt a nyelvcsaládon átívelő összehasonlító munkák is. Ez az írás azt a célt tűzi ki maga elé, hogy az eddig felhalmozódott ismeretek alapján magyarázatot adjon arra, hogy miért az északi szamojéd nyelvekben alakulhatott ki komplex, 3-4 választásos evidenciálisrendszer, s a nyelvcsalád többi ágában ez miért nem történ(het)ett meg. Ehhez Bernárdez (2017) tanulmányában kifejtett kulturális nyelvészeti magyarázatot vesszük alapul.

2. Evidencialitás az uráli nyelvekben: csoportosítás

Az evidencialitás szemantikai kategória, s jelölőivel a beszélő azt tudja kifejezni, hogy az információ milyen típusú forrásból jutott a birtokába – ezért a legtöbbször deiktikusnak tekintik. Ezek differenciáltsága, komplexitása nyelvenként változik, a legjellemzőbb 2-3, de vannak négy, öt sőt hat választásos rendszerek is, azaz a beszélő az információ forrását típusa szerint 2-6 kategóriába sorolja. Szűkebb értelemben az evidencialitás grammatikai kategória, amely jellemzően igei inflexiók kategóriaként jelenik meg, gyakran átfedésben az igeidővel, aspektussal és igemóddal. Az alábbi információforrás-típusok különböztethetők meg (Aikhenvald 2004 alapján, kiegészítve: Jalava 2015):

¹ Jelen tanulmány a Szibériai uráli nyelvek etnoszintaktikai vizsgálata című, K129186 számú NKFH pályázat keretében készült a Szegedi Tudományegyetemen. Köszönöm továbbá két lektorom megjegyzéseit, javításait, kérdéseit.

- I. vizuális (láthatósági közvetlen/elsőkézbeli forrás)
- II. érzékelés (nem-láthatósági közvetlen forrás)
- III. inferenciális (látható evidencián alapuló következtetés)
- IV. feltételezés (nem-láthatósági evidencián alapuló következtetés, pl. logikai következtetés, általános tudáson alapuló stb.)
- V. reportatív (nem meghatározott személy a forrás: hallomás)
- VI. kvotatív (a forrás ismert személy: konkrét idézett személy/ek)
- VII. indirektív (mediatív, miratív) (nem meghatározott indirekt evidencia, vagy többféle indirekt evidencia, mint következtetés, feltételezés, tudósítás) (Johanson – Utas 2000, Plungian 2010).

A legrészletesebb áttekintést az uráli nyelvek evidencialitásáról Skribnik és Kehayov (2018) adja, amely összhangban van egy másik friss tanulmány bevezető részével, melyet Tamm és társai jegyeznek (2018). Skribnik és Kehayov négy csoportba sorolja az uráli nyelveket abból a szempontból, hogy hogyan jelölik az információ forrását: (1) nincs (grammatikai) evidenciális, (2) evidenciális stratégia (azaz az evidencialitást olyan markerek jelölik, melyek elsődleges funkciója más), (3) indirekt evidenciális, (4) direkt és indirekt evidenciális. Másképp mondva (Jalava 2015):

1. reportatív evidenciális
2. indirekt evidenciális
3. komplex evidenciális rendszer
4. nincs grammatikai evidencialitás

A legtöbb finnségi nyelvben, a magyarban, mordvinban és a számiban az evidencialitásnak nincs morfológiai jelölője (4. csoport). Kétválasztásos rendszert találunk két finnségi nyelvben, az észten és a lívben, szintén kétválasztásos rendszere van a marinak, a permi és az obi-ugor nyelveknek is. Három-négy választásos komplex rendszer jellemzi a szamojéd nyelveket (részletesebben ld. lentebb).

Az, hogy a legtöbb uráli nyelvben találunk evidenciális, még nem jelenti, hogy az alapnyelvre is rekonstruálható lenne rendszer vagy stratégia. Az egyes nyelvekben, nyelvágakban sokkal inkább tartják areális jelenségnek, innovációnak (vö. Abondolo 1998: 28). Ezt az is megerősíti, hogy noha jellemzően non-finit eredetű szuffixumokról van szó, az egyes markerek különböző eredetűek. A finnségi nyelvekben (lív és észten) az evidenciális participiumokból alakult kvotatív, amely megnyilatkozás-igék bővítményeként jelenik meg. A Volga-Káma vidéki uráli nyelvek (mari és a permi nyelvek) törökségi nyelvekkel vannak szoros kapcsolatban (csuvas, baskír, tatár), az evi-

dencialitás is ezt a hatást mutatja (Abondolo 1998: 28; Skribnik – Kehayov 2018). A komi-zürjében a perfektum lett az indirekt evidenciális jelölője, amely – néhány nyelvjárást leszámítva – csak 2. és 3. személyben jelenik meg (Riese 1998: 271). Az udmurtban a perifrasztikus perfektum a *-*mA* participiumos létige vált evidenciális jelölővé (Riese 1998: 271), de hozzá lehet tenni, hogy nemcsak a létige participium alakja fejez ki evidencialitást, hanem bármelyik ige így képzett alakja (vö. Bartens 2000: 202–203, Kozmács 2008: 172).

A manysiban az ún. narratív² jelölője jelen időben *-n*, múlt időben *-m*. Ezen kívül passzív szerkezetekben a határozói igenév (*-ima*) személyragozott alakja áll. A szintjai hantiban az evidencialitás kódolásának eszköze az aktív igenemben a személyjelölővel ellátott, a passzív igenemben a személyjelölő nélküli participiumos szerkezet, de a keleti-hantiban nem alakult ki grammatikai jelölője az evidencialitásnak (Skribnik – Kehayov 2018: 544, Sipőcz 2014, Csepregi 2014).³ A szamojéd nyelvek evidencialitásáról a későbbiekben lesz szó, de annyit megjegyzünk itt, hogy egy *-nt-* marker elsődleges nem-elsőkézbeli evidenciális ('primary non-firsthand evidentials') szintén participium eredetű lehet (Helimski 1998). Skribnik és Kehayov (2018: 142) is hangsúlyozza az evidenciális különböző forrásait, az evidencialitás uráli sokszínűségét a nominalizációtól kezdve az időjeleken és a rezultatív reanalízisén át a partikuláig. Mindezek alapján tehát nagy az egyetértés abban, hogy az uráli alapnyelvre egységes evidencialitás, ill. evidenciálisok nem rekonstruálhatók, azok kialakulását – minden bizonnyal jelentős mértékben – kontaktusok hatásával lehet leginkább magyarázni. A következőkben azt mutatom be, hogy a komplex evidenciális rendszerek – a szamojéd nyelveké ilyen – külső környezeti hatásra is kialakulhattak, vagy a környezet legalábbis befolyással lehet bizonyos nyelvi, főleg grammatikalizációs folyamatokra.

3. A kulturális magyarázat

A következőkben amellet érvelek, hogy az evidencialitás kulturális magyarázata az uráli nyelvek esetében is alkalmazható és külső tényezőként használható a komplex evidenciális rendszerek kialakulásában. Először magát a magyarázatot mutatom be Bernárdez (2017) tanulmánya alapján.

² A manysiban a terminust először Keresztes (1998) használta.

³ További információk például az Ugor Tipológiai Adatbázis oldalán elérhetők: <http://hu.utdb.nullpoint.info/content/evidencialitas>.

3.1. Bernárdez hipotézise

Az evidencialitás kulturális magyarázata már előkerül Aikhenvald monografikus munkájában is (2004, 11.4 és 11.5), részletesebben Bernárdez írt róla (2017). Bernárdez – saját maga szerint még így is – vázlatos áttekintése szerint (komplex) evidencialitás rendszer izolált környezetben élő kis csoportoknál, közösségeknél nagyobb valószínűséggel alakul ki a következő tényezők mellett:

- Ott, ahol a környező világ elérése nehézségekbe ütközik földrajzi, éghajlati viszonyok miatt (pl. Amazónia esőerdei népei).
- Ott, ahol nem alakult ki írásbeliség, a nyelv csak szóban létezik.
- Ott, ahol nagyon szorosak a kapcsolatok a csoporton belül és a szomszédos csoportok között.

A komplex evidencialitást használó közösségek jellemzően kis méretűek, ami azt jelenti, hogy a közösség minden tagja – többé-kevésbé – ismeri a közösség többi tagját, s a közösség tagjai jellemzően megbíznak egymásban. Így az őszinte beszéd, az igazmondás (annak hite), a kimondott állítás tartalmáért való felelősség a közösség viselkedésének, összetartozásának fontos alapelve. Ha valaki nem tudja azt mondani, hogy az elbeszélteket saját maga tapasztalta meg közvetlenül, akkor meg fogja jelölni/meg kell jelölnie, hogy amiről beszél, az közvetett tapasztalaton, következtetésen stb. alapul, azaz az adott információért milyen mértékben vállalja a felelősséget. Ilyen értelemben az evidencialitás nem episztemikus kategória, nem valószínűséget vagy bizonyosságot fejez ki elsődlegesen, bár számtalan olyan nyelv van – jellemzően egyszerűbb evidenciális rendszerrel rendelkező nyelvek –, ahol az evidencialitásnak van episztemikus kiterjesztése. Ezek alapján Bernárdez a következő kulturális szkripteket állítja fel (Wierzbicka 2015 alapján):

Az „A” beszélő nézőpontja

- Tudni akarok valamit.
- Nincs közvetlen hozzáférésem hozzá.
- Valaki máson keresztül tudhatok róla.
- Tudom, hogy megbízhatok abban a személyben, mert ismerem őt.
- Meg fogja mondani, mennyire jól és miért tudja (forrás).

A „B” beszélő nézőpontja

1. eset
- Valaki kérdez tőlem valamit.
 - Közvetlen hozzáférésem van hozzá / tudom / biztos vagyok benne.
 - Meg tudom mondani az illetőnek, hogyan / mi ez.

- Tudom, hogy megbízik bennem.
- Elmondom az igazat.

2. eset

- Valaki kérdez tőlem valamit.
- Nincs közvetlen hozzáférésem hozzá / nem tudom / nem vagyok biztos benne.
- Meg tudom mondani az illetőnek, hogyan / mi ez.
- Tudom, hogy megbízik bennem.
- Pontosan azt mondom, amit mondtak nekem, vagy amire következtetem, vagy amit feltételezek.
- Így mondom el az igazat.

Látható, hogy a választás az interakciós folyamat jellegétől függ. A forgatókönyv lényege a helyzet kulturális összefoglalása az alábbiak szerint (Bernárdez 2017: 453):

Ha „A” tudni akar valamit, de nem férhet az információhoz közvetlenül, mivel a távoli, ismeretlen tény, adat, amelyet a környezet vagy bármely más ok elfed, akkor az egyetlen mód, hogy kérdezzen valamit. Mivel „A” mindenkit ismer a csoportból, így tudja, hogy mindent megtesznek, hogy igazat mondjanak neki. A beszélők információi ugyanolyan helyesek és a lehető legpontosabbak. Ha nem tudják biztosan, akkor jelezni fogják, hogy pontosan miért gondolják, tudják vagy feltételezik a választ. Így „A” annyit fog tudni, amennyi az adott körülmények között lehetséges.

Elsőre azt mondanánk, hogy a szamojéd nyelvek alátámasztják Bernárdez hipotézisét, hiszen a szamojéd népek, főleg az északiak, elszigetelt körülmények között, rideg földrajzi és éghajlati viszonyok között, kis csoportokban éltek évszázadokon keresztül.

Ha tágabb kitekintést teszünk, akkor valóban azt találjuk – de nem kivétel nélkül –, hogy a komplex evidenciális rendszerrel rendelkező nyelvek relatíve elzárt közösségeket alkotnak. Továbbá, a komplex evidenciális rendszerű nyelvek jellemzően valóban kis létszámú (max. néhány ezer főből álló) közösségek, kevés kivételt találunk. Az egyik ilyen a kecsua nyelv, amelyet sok millióan beszélnek, számos változata, nyelvjárása van kisebb-nagyobb különbségekkel, de hasonló evidenciális rendszert mutatnak. Külön leírások vannak a huamalies kecsua; pasztaza kecsua; szihuasz kecsua; dél-Conchucos kecsua; wanka kecsua nyelvekről.

Bernárdez összefüggést feltételez az említett kulturális tényezők és az evidenciális rendszer komplexitása között a navaho, cha’palaa (Cayapa, ÉNy-Ecuador), kecsua vs. svéd, afrikaans, izlandi és német nyelv alapján. Megál-

lapításainak azonban bizonyosan ellentmondanak nyelvek, pl. Afrika esőerdeiben nem jellemző az evidencialitás, szemben pl. Dél-Amerikával vagy Pápua Új-Guineával, de az északi nyelveket egyáltalán nem említi – nem csak Bernárdez, de a kevés kivételtől eltekintve az evidencialitással foglalkozó tipológiai munkák sem. A legfőbb kérdés tehát most az, hogy a ritkán lakott arktikus területek kiválthatnak-e komplex evidenciális rendszereket. Ám mielőtt erre rátérnék, a következő két pontban Bernárdez magyarázatának két fontos megállapítását pontosítom, egyfelől az igazmondással kapcsolatos magyarázatokat, másfelől pedig a megszólalói nézőpontnak, a perspektívának a jelentőségét.

3.2. Evidencialitás, igazság és felelősség

Aikhenvald hangsúlyozza, hogy az evidencialitás használata, megléte nem jelenti azt, hogy kötelező evidenciálissal rendelkező nyelvek beszélői például ne hazudnának/ne tudnának hazudni (érdekes kutatási terület lenne, tudomány szerint teljesen hiányzik az area nyelveit illetően). Nem jelenti azt, hogy aki evidenciális nyelvet beszél, az nem hazudhat, sőt van nyelv, ahol a hazugság is manipulálható. Ez némiképp ellentmond Bernárdeznek a beszélő igazságtartalomért vállalt felelősségéről írottaknak. Aikhenvald idézi Eberhardot (2009: 468), aki 18 évig élt a mamaindék⁴ között: „Nem látom megalapozottnak azt a feltevést, miszerint az igazság miatt a szokásosnál jobban aggódnak. Az evidenciális rendszert valójában kihasználhatják és elég ötletesen ki is használják a hazugság kifejezett célja érdekében, nemcsak a tartalomra, hanem az adott helyzetbe való beavatkozás mértékére is.”⁵

Ugyanakkor számos nyelvben valóban az evidenciális egyfajta elköteleződést vagy felelősséget jelent a proposícióval kapcsolatban. Am a félrevezetés is többféle lehetőséget rejt: adhat a beszélő helyes információforrást, de téves információt, például amikor azt mondja valaki: „X meghalt [reportatív]”, amikor azt mondták, hogy X él. Vagy helyes információt ad, de helytelen információforrást, például amikor azt mondja: „Él [vizuális]”, s valójában azt mondták, hogy X él, de a beszélő nem látta. Az evidencialitás birtoklása nem azt jelenti, hogy a beszélőnek feltétlenül „igazmondónak” kell lennie. Ahogy

⁴ A mamaindê nyelv a nambikvara nyelvcsalád egyik nyelve, Brazíliában beszélik, kb. 200–300 beszélője lehet.

⁵ „I do not see any basis for the supposition that they have a stronger than a normal concern for truth. The evidential system, in fact, can be taken advantage of and exploited quite ingeniously for the express purpose of lying, not only about the content, but also one's degree of involvement in a given situation.”

Aikhenvald írja, attól, hogy a nyelvben vannak igeidők, még nem biztos, hogy a beszélő pontosan használja (Aikhenvald 2014: 36–37).

Ugyanakkor számos nyelv esetében számolnak be arról, hogy 1) a kis közösségekben az igazmondásnak fokozott jelentősége van, 2) az evidencialitás számos nyelvben összefügg az információ igazságtartalma iránti elköteleződéssel. Az evidencialitás hatékony eszköz a tudás manipulálására. A megfelelő és elfogadott módon történő használata a jó hírnév megőrzésének egyik eszköze. A megfelelő beszéd és a megfelelő evidenciálisok használata az arc megmentésének egyik eszköze. Gyakran képezik az értékmegítélés alapját: a jó és megfelelő ember az, aki „jól beszél” (Eberhard 2009: 468). A megnyilatkozás igazságértékét egy evidenciális jelölő nem befolyásolja (vö. Donabédian 2001: 432), magának az evidenciálisnak lehet saját igazságértéke. Vannak nyelvek, ahol lehet tagadni vagy megkérdőjelezni az állítást, a predikátum tagadása vagy megkérdőjelezése nélkül. Egy evidenciálisnak lehet saját időértéke, függetlenül a mondatétól. Vagyis általánosságban azt lehet mondani, hogy az „igazság” nem tekinthető olyan fogalomnak, amelynek általános szerepe lenne az evidencialitás meghatározásában, ugyanakkor vannak nyelvek, ahol igen, és ezek főleg komplex evidencialitás rendszerű nyelvek. Az igazságértéket egyes evidenciálisok magukban foglalhatják, de tipológiai szempontból nem tekinthető az evidencialitás általános tulajdonságának – a komplex rendszereknél az arány kétségtelenül magasabb, de ott sem kizárólagos.

3.3. Perspektíva, nézőpont: az idéző szerkezetek jelentősége

Az evidencialitás az egyik legtipikusabb nyelvi eszköze a perspektivizációnak. A perspektíva szempontjából itt az alapvető kérdés az, hogy a beszélő, amikor kategorizálja az információ forrását, akkor megteheti-e/meg tudja-e tenni olyan esetben, amikor idézett információt közöl. Úgy tűnik, hogy – ezzel összefüggésben – a komplex evidencialitással rendelkező nyelvekben ritka a személyeltolódással járó idéző szerkezet. Az összes evidenciális közül ugyanis a tudósított (reportatív, narratív, kvotatív stb.) evidenciális kivételes, mivel „azt találjuk, hogy tipológiai szempontból (legalábbis) szinte univerzális, hogy az evidenciálissal megjelölt állítást ugyanaz a beszélő csak akkor tagadhatja, ha az evidenciaforrás típusa tudósítás” (AnderBois 2014: 240).

AnderBois szerint a reportatív evidenciális nem az evidenciális tartalom miatt kivételes, hanem a megvalósított perspektívaváltás miatt. A lényeges pont az, hogy csak a tudósított evidenciális esetében fordulhat elő, hogy a beszélő teljesen elhatárolódik attól a helyzettől, amelyre a kijelentés vonatkozik.

Ezért nem merül fel konfliktus, ha a beszélő valaki más állítására hivatkozik (reportatívval vagy máshogy jelölve), de tagadhatja (egy következő mondatban), hogy hisz az állítás igazságában (és ezt megalapozhatja egy másik állítással). Minden más evidenciális „kifejezetten a beszélő perspektívájára hivatkozik” (2014: 245), és nem engedi meg a perspektíva (nézőpont) elmozdulását.

A pasztaza kecsua⁶ nyelv beszélői nem foglalkoznak az elvont, dekontextualizált igazsággal. Sokkal inkább egy konkrétan kontextualizált perspektívában foglalják össze tudásukat, amely az ismereteket az „itt és most” világban meghatározott emberekhez, helyekhez és történésekhez kapcsolja. Ez a perspektíva kihangsúlyozása hatással van az etikára és az erkölcsre, valamint a pasztaza kecsua beszélők alacsony toleranciájára a szándékok és motívációk másoknak való tulajdonításában. A perspektíva jelentőségét megerősíti a pasztaza kecsua beszélők által a reprezentált diskurzus erőteljes használata is, amelyet úgy fogalmazznak meg, mintha közvetlenül idéznének, még akkor is, ha az idézett megszólalások nem vagy nem úgy hangzottak el. Mégis, az evidenciális markerek és az idéző igék változó mértékű használata együttesen határozzák meg a szavak reprezentációjának kisebb-nagyobb hűségét (Nuckolls 2018).

Mindez összhangban van azzal, amit korábban a nganaszan kapcsán megállapítottak. És talán ez az oka annak is, hogy mai, személyes történeteket is folklórszöveggként elemeznek, mert ennél fogva a megtörtént események megnyilatkozásait is az adott szituációban történtek szempontjából láttatja a beszélő. A pasztaza kecsua és a nganaszan között tehát a következő párhuzamos jelenségek figyelhetők meg:

- Az evidenciális rendszer megmaradásnak egyik kulcsa a csak szóbeliségben létező nyelv;
- kevés illokúciós beszédaktus ige (nganaszan: Szeverényi 2017);
- az episztemikus modalitás és evidenciálisok használata hasonló megoszlást mutat, jellemzően nincs átfedés, az evidenciálisoknak jellemzően nincs episztemikus kiterjesztése;
- komplex evidenciális rendszer;
- csak egyenes idéző szerkezet van, nincs nézőpont eltolódás, nincs személyeltolódás (Szeverényi – Sipőcz 2019).

⁶ Pastaza Quichua. A mintegy hatmillió fő által beszélt kecsua nyelv egyik változata, nyelvjárása. Nuckolls a ma már hivatalos ecuadori quichua Kichwa megnevezés helyett használja (Nuckolls 2018: 203).

4. Észak-Szibéria betelepülése. A szamojédok története, lakóterülete, életmódja

Megfigyelhető, hogy Szibéria nyelveiben megtalálható az evidencialitás, ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy a tundrai területeken élő népek nyelvében jellemzően komplexebb rendszert találunk, mint a délebbi, tajgai népek nyelvében. A tajgai, folyómenti közösségek nyelvében (obi-ugor, szelkup, ket) kialakultak egyszerűbb evidencialitás rendszerek, vagy éppenséggel nem is alakult ki, ellenben az elzártabb tundrai csoportoknál (nyenyec, enyec, nganaszan) komplexebb evidencialitást találunk.

A szamojéd nyelvek és népek története körül még mindig nagyon sok a kérdés, ez vonatkozik részben a nyelvcsaládba tartozó nyelvek rokonsági viszonyaira, taxonómiájára (erről ld. Szeverényi – Várnai 2015). Helimcskij (1996) és Janhunen is Dél-Szibériába helyezi a szamojéd őshazát, s onnan indultak el a szamojédok ősei északi irányba a Jenyiszej mentén és érkeztek meg kb. 1000 évvel ezelőtt nagyjából a mai lakóhelyükre.

„A szamojéd őshaza csak Dél-Szibériában lehetett, valószínűleg az úgynevezett Minuszinszk-völgyben. A szamojéd alapnyelv régi bolgár-török jövevény-szavak alapján az idősámításunk előtti legutolsó évszázadokra keltezhető (Róna-Tas 1980). Az őshazáról főleg északi irányban terjeszkedett a nyelvcsoporthoz, és körülbelül ezer évvel ezelőtt érkezett meg a Jeges-tengerhez. Innen még északabbra a Tajmir-félszigetre ment tovább egy szamojéd nyelv, a nganaszán, mivel a nyenyec a Jeges-tenger partján nyugat felé terjeszkedett és a 19. században elérte a Kola-félszigetet. De a nganaszánok és a nyenyecnek nem valami Dél-Szibériából átköltözött népek, hanem régi helyi népelemek, amelyek átvettek egy délről terjeszkedő szamojéd nyelvet” (Janhunen 2014: 18).

Kérdés, hogy milyen nyelvű népelemeket találtak itt. A legvalószínűbb, hogy valamilyen tunguz népek élhettek északon.

Biztosabb információk csak az orosz hódítást követő időszakból származnak. Az bizonyosnak tűnik, hogy 16. században a sarkvidéki területeken – azaz kb. az északi-sarkkörtől délre szamojédok (északiak) éltek az Urál két oldalán, a Tajmir-félszigeten a nganaszánok, Észak-Szibéria Keleti részén pedig jukagirok és csukcsok, a Bering-szoros partján pedig eszkimó, főleg jupik, kisebb mértékben inuit csoportok. Tehát az is biztos, hogy a 16–17. századra már a mai területükön élő paleoszibériaiak is délről vándoroltak északra – ennek időpontjai között természetesen nagy különbségek lehetnek. Témánk szempontjából legfontosabb nem uráli népelem, a csukcsok és a jukagirok pontos eredete sem teljesen tisztázott. A csukcsok valószínűleg a mai

Kína északi területéről és Mongólia területéről költöztek északi irányba. Csukotka is legalább 10 000 éve lakott, s annyi bizonyos, hogy a csukcsok ősei a szibériai jupikok után érkeztek a területre. Az északi szamojéd népek életmódját a rénszarvas határozza meg. Az északi szamojéd népek körében már az időszámítás előtt elterjedhetett a réntartás, de akkor ennek a mai lakóhelyüktől délebbre, a szamojéd korban meg kellett történnie. A teherhordó réntenyésztés – mely lehetővé tette nagy területek bejárását – ezért valószínűleg jóval később alakulhatott csak ki. Az északi-szamojédok közül a tundrai nyenyecек körében alakult ki a nagycsordás, nomadizáló réntartás, ennek lehet a következménye, hogy a nyenyecек lakóterülete hatalmas távolságokra terjedt ki. A nganaszanoknál nem alakult ki a réntenyésztés ezen formája, de voltak házasított rénjeik, amelyekkel szintén nagy távolságokat tudtak megtenni az alig lakott Tajmir-félszigeten.

5. Evidencialitás a szamojéd nyelvekben a kulturális magyarázat tükrében

Amennyiben azt feltételezzük, hogy az északi területekre költöző szamojéd népek nyelvében azért alakult ki (vagy legalábbis játszott szerepet) a 3-4 választásos grammatikai evidenciális rendszer, mert a rideg környezet, az életmód, a kis lélekszámú közösség teremtett ennek “kedvező” feltételeket, akkor párhuzamosan a hasonló pályát befutó nyelveknél – azaz hasonló életmódot folytató, hasonló körülmények között élő népeknél – is elvileg hasonló tendenciákra számíthatnánk. Ezért nemcsak a szamojéd nyelvek evidencialitását mutatom be részletesebben, hanem a többi sarkvidéki nyelvét is. Röviden összefoglalom a szamojéd nyelvek evidencialitásának legfontosabb jellemzőit. Azt hangsúlyozni kell, hogy pragmatikai és kulturális nyelvészeti jellegű leírások nincsenek a témában, így elsősorban a grammatikai jellemzőket lehet bemutatni, ám ezek alapján is lehet következtetni a kulturális tényezők szerepére.

Az északi szamojéd nyelvek igemódokban gazdagok, 10-14 igemódot említenek az enyec, a nyenyec és a nganaszan nyelvleírások is. Árnyalja a képet, ha hozzátesszük, hogy hagyományosan az igemódok között tárgyalták az evidenciálisokat (pl. a nganaszan esetében Helimski 1998, Wagner-Nagy 2002).

Nganaszan

A nganaszan evidencialitást több helyen is részletesen ismertették, kezdve Aikhenvald munkájától (2004), Guszev (2007) munkáján át Wagner-Nagy monográfiájáig (2019), s korábban említett tanulmányunkban is röviden összefoglaltuk a releváns információkat (Szeverényi – Sipőcz 2019).

A nganaszanban komplex evidenciális rendszert találunk, a közvetlen információ (a beszélő látta az eseményt, jelen volt) forrásmegjelölést nevezhetjük jelöletlennek vagy kijelentő módnak. Ezen kívül az információkat forrásuk típusát tekintve három kategóriába sorolják: (1) inferenciális, amely tipikusan olyan információt jelöl, amelyet a beszélő nem lát(ott), nem érzékelt(t), de a körülményekből következtet a történetekre; (2) szenzitív: olyan információra utal a beszélő, amelyet a beszélő maga nem látott, de más érzékszervével érzékelt (ez leggyakrabban hallás, de lehet pl. tapintás is); (3) reportatív, melynek – kontextustól függően – lehet kvotatív szerepe, leggyakrabban olyan megnyilatkozások során használják, amikor a beszélő hallomásból értesült az eseményekről, vagy nem ismert, nem lényeges az eredeti megnyilatkozó személye, vagy a kontextusból egyértelmű, ezért nem szükséges idéző szerkezettel explicitté tenni. A nganaszan evidenciálisok az igei morfológia részét képezik (sokáig az igemódok között tárgyalták), a szenzitív evidenciális viszont névszói alakot hoz létre (amit az is mutat, hogy birtokos személyrag követi). Az evidenciálisok igemódokkal nem kombinálódhatnak, igeidővel viszont igen.

inferenciális	- <i>hatu</i> -	következtetés, miratív, 'új tudás'
szenzitív	- <i>munə</i> -, - <i>munuj</i> -	első-kézbeli érzékelés
reportatív	- <i>haŋhu</i> -	kvotatív, reportatív
reportatív jövő	- <i>ntə-haŋhu</i> -	reportatív imperatív; proszpektív/necesszitív
interrogatív	- <i>ha</i> -	tudósított kérdés
reportatív		

(Wagner-Nagy 2019 és Skribnik – Kehayov 2018: 551 alapján)

A nganaszanban tehát a mástól hallott információ közvetítésére alkalmas a reportatív evidenciális markere, ezen kívül egyenes idéző szerkezettel lehet kifejezni mástól hallott információt. Ezt leggyakrabban a *munu*- 'mond' ige finit alakja vezeti be. Függő idézés tehát nincs, csak a legújabb szövegekben, és ott is nagyon ritka – ahogyan azt a tanulmányunkban (Szeverényi – Sipőcz 2019) is bemutattuk.

Mindez azt mutatja, hogy a nganaszanban kiemelt jelentősége van a megszólalói nézőpontnak, más megszólaló nézőpontját az aktuális beszélő nem vonja magához.

Nyenyec

Nikolaeva (2014) az evidenciálisokat a módok között tárgyalja, melynek elsődleges oka, hogy az evidenciális tartalom nem válik el élesen az episztémikus (és deontikus) jelentésektől. Burkova (2010) és Salminen (1997) munkáit is használva Nikolaeva 15 igemódot sorol fel, közülük evidenciális az inferenciális és a reportatív. Ezen kívül az auditív non-finit alakot említi mint evidenciális jelölőt. A nyenyecben az evidenciális jelölők kombinálódhatnak igemódokkal, az alábbiak szerint:

kombináció	evidenciális érték	jelentés	időreferencia
- <i>mi</i> -PROB	inferencia	'A jelenlegi bizonyítékok alapján azt feltételezem, hogy valószínűleg P' ⁷	múlt
- <i>na</i> -PROB	feltételezés	'Általános tudásom alapján azt feltételezem, hogy talán P'	nincs időmegszorítás
- <i>pt̂sa</i> -PROB	feltételezett proszpektív	'Saját tudásom alapján azt jóslom, hogy P'	jövő
- <i>na</i> -APRX	feltételezés	'Saját tudásom alapján úgy tűnik, hogy P'	múlt, jelen
- <i>m̂anta</i> -APRX	inferenciális proszpektív	'Úgy látszik, hogy P meg fog történni.'	jövő
APRX- <i>mi</i>	mirativitás	'Úgy látszik, hogy P, és ez számomra meglepő.'	közelmúlt, jelen
APRX- <i>mo?</i>	elsőkézbeli érzékelés	'Úgy hallom, érzem, mintha P'	jelen

Az alábbi pedig az alapkategóriák jelölői (Jalava 2015):

Nem-vizuális érzékelés	- <i>monta</i>
Indirektív	- <i>we</i>
Következtetés (vizuális evidencián alapuló)	- <i>nar̂xa</i> , - <i>r̂xawe</i>
Feltételezés (vizuális evidencián alapuló, pl. logikai)	- <i>nake</i> /- <i>weke</i>

Az látható, hogy az evidenciálisok rendszere hasonló a nganaszhoz, azaz a lényeges különbséggel, hogy az evidenciálisok más módokkal kombinálódhatnak.

⁷ P = propozíció, kijelentés.

Enyec

Siegl 12 igemódot említ az erdei enyecben, melyek közül számos kifejezhet evidenciális jelentést, ugyanakkor módnak tekinti őket, mivel – a nyenyechez hasonlóan – episztemikus jelentéstartalmuk is van. Siegl monográfiájában külön fejezetben tárgyalja az evidencialitást (2013: 300–302), ahol az igemódok mellett a szuffixummal kifejezett auditívot említi még meg. Kvotatív evidenciálisnak tekinti a partikulaszerű *mańu* (vagy *mań*) (mond.ASS.3SG) alakot. Az enyecben is megtalálható az auditív *-munu*. A perfectum *-bi/-pi* toldaléknak evidenciális kiterjesztései vannak (Siegl 2013: 264, 300), de Urmancsijeva szerint a *-bi/-pi* nem perfektum, hanem nem-elsőkézbeli evidenciális, inferentív, amelynek inferenciális, reportatív és miratív jelentése van (Urmancsijeva 2016). Ezen kívül – hasonlóan a nyenyechez – kombinálódhat igemóddal (Urmancsijeva 2016: 133). A tundra enyec rendszere hasonló az erdeihez (Künnap 2002: 146).

Szelkup

A szelkup evidencialitásáról tudunk a legkevésébbet a négy élő szamojéd nyelv közül. Amit tudni lehet, azt elsősorban az északi szelkup alapján állítja a szakirodalom, miközben a középső és déli szelkup nyelvjárások ebből a szempontból alig kutattak. Ugyanakkor részben egymásnak ellentmondó tanulmányokat tudunk idézni, és valószínűsíthető, hogy különböznek valamelyest az északitól.

Szkribnik és Kehayov összefoglalója alapján (2018), amely elsősorban Urmancsijeva tanulmányaira, s ezáltal elsősorban az északi szelkupra korlátozódik, a következőket kell megemlíteni. Urmancsijeva szerint (2014: 66) az északi-szelkupban az igei rendszer fontos része az evidencialitás, a déliekben periférikus. Előzetes korpuszvizsgálatom (Brykina et al. 2020) viszont azt mutatta, hogy a déli szamojéd szövegekben is előfordulnak evidenciálisok. Az északiban a realisnak is nevezett elem több megnevezést is kapott már: narratív, latentív, indikatív és nem-elsőkézbeli evidenciális, illetve inferenciális. Az *-nt-* funkciói között leírták már az endoforikus, reportatív, inferenciális-hipotetikus ('assumptive') és a miratív jelentéseket. Van továbbá módként leírt auditív *-kyn(ä)*, amely nem csak hallott, de más módon érzékelt eseményre utal. Az elsődleges nem-elsőkézbeli evidenciálisok az *-nt-*inferenciális (Helimski 1998) és az inferentív *-mp-* (Urmancsijeva 2014). A komplex narratív múlt *-mmynt-* (< *-mp-* + *-nt-*, Urmancsijeva 2015: 66), amely folklór történetekben reportatív szerepet tölt be. Összességében azt lehet elmondani, hogy a szelkup evidencialitás komplexitása nem éri el az északi

szamojéd nyelvekét, nagyobb hasonlóságot mutat az area többi tajgai nyelvvel így, főleg az obi-ugor nyelvekével.

Szamojéd

Összességében azt látjuk, hogy az északi szamojéd nyelvek evidencialitás rendszere hasonló: a jelöletlen általános, direkt evidenciális mellett mindhárom nyelvben a következtetésen alapuló indirekt információ, a mások elbeszéléséből (konkrét vagy általános forrástól) hallott evidenciális és a közvetlenül érzékelt, de nem látott auditív, amely mindhárom nyelvben nominális természetű. A déli szamojéd szelkup ettől valamelyest egyszerűbb rendszert mutat. A leírások között jelentős különbségek, akár ellentmondások és főképp hiányok vannak, ezek alapján felelőtlenség lenne egy szamojéd rendszer rekonstruálása, de néhány közös jegyet nagy biztonsággal meg lehet alapítani:

- a) komplex rendszerek, úgy tűnik, hogy a szelkupé is, de nem olyan mértékben, mint a három északi nyelv;
- b) a nyenyec és enyec evidenciálisok kombinálódnak igemódokkal, a nganaszan nem;
- c) közös eredetű evidenciális markerek vannak, de nem állítható biztosan, hogy a leánynyelvekben megtalálható evidenciális markerek közös előzményei már a szamojéd időszakban is evidenciális jelölők lettek volna, mégpedig azért, mert számos közös eredetű suffixum kimutatható, amelyek a mai nyelvekben modalitást és evidencialitást fejeznek ki, ám ezek nyelvenként eltérő mintázatokat mutatnak. A kivétel:

	nyenyec	enyec	nganaszan	szelkup
auditív	<i>-m(an)oh</i>	<i>-munu</i>	<i>-munu</i>	<i>(-kyn(ä))</i>

Ez azt mutatja, hogy a három északi-szamojéd evidencialitása között sokkal szorosabb a kapcsolat, mint az északi-szamojéd nyelvek és a szelkup között. A középső és déli szelkuppal kapcsolatban meg kell említeni az obi-ugor nyelvekkel való areális kapcsolatot. E nyelvekben vannak olyan jelenségek, amelyek hasonló szerkezeti párhuzamokat írnak le, de más eredetű elemekből hozzák létre őket (pl. a spaciális viszonyok megnevezése, vö. Bíró – Sipőcz – Szeverényi 2019).

- d) A szelkup példája jól mutatja, hogy viszonylag rövid idő alatt is kialakulhatnak különbségek az egyes nyelvváltozatok evidencialitása között.

A szamojéd nyelvekben a személyeltolódással járó függő idézés alapvetően hiányzik, ez jellemzi az obi-ugor nyelveket is, ugyanakkor ez is egy olyan terület, amellyel az uralisztikai kutatások eddig nem foglalkoztak.

6. Az észak-szibériai és arktikus területek nyelveinek evidencialitása és a személy-eltolódás

Az észak-szibériai, tágabban sarkvidéki nyelvek evidencialitása nem egyenlő mértékben ismert. A jukagír evidencialitás például számos munkában megtalálható, sok helyen idézik, elsősorban Maslova munkáinak köszönhetően ismert, és az eszkimó nyelvekről is bőven találunk modern leírást, de a csukcsról például alig. Az Aikhenvald szerkesztette kötet (Aikhenvald 2018) nem is említi a csukcs-kamcsatkai nyelveket, a WALS szerint a csukcsban nincsen grammatikai evidencialitás (forrásként Bogoras 1922-es leírását használja, wals.info). Megpróbáljuk egy kicsit élesíteni ezt a homályos képet, mivel areális szempontból is érdemes számba venni az ismereteket, mert szintén vannak tanulságai. Ez azért is lényeges, mert ahogy korábban említettem, Aikhenvald és Bernárdez sem említi a sarkvidéki nyelveket a kulturális magyarázatnál.

Természetesen az nem várható el minden nyelvtől, hogy minél extrémebb körülmények között beszélnek, annál differenciáltabb és bonyolultabb legyen az evidenciális rendszere, s az sem, hogy csak kisebb közösség alakuljon ki – még ha ez is a tendencia. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a sarkvidéki területek körülményei nem kedveznek nagyobb lélekszámú, egymással aktív kapcsolatot fenntartó csoportok kialakulásának – nem is találunk ilyet. A következőkben ezeket a csoportokat, nyelveket tekintjük át, s mindazt, amit e nyelvek evidencialitásáról tudni lehet.

Fortescue (1998: 69) uralo-szibériai nyelvcsalád-koncepciójának (uráli, eszkimó-aleut, csukcs-kamcsatkai, nyivh, jukagír, ainu, jenyiszeji) keretén belül az evidencialitás jelölése külön paraméterként szerepel. Megjegyzi, hogy e terület nyelvei között csak kevés olyan nyelv van – ha egyáltalán van –, amelyekben nincs (grammatikai) evidencialitás, ilyen a csukcs-kamcsatkai, a ket és a nyivh (vö. Aikhenvald 2004: 244), ám a többiben (szamojéd, obi-ugor, eszkimó-aleut, jukagír, mandzsu-tunguz nyelvek) igen. Az is bizonyos ugyanakkor, hogy az északi-sarkkörtől délre, tehát a tajgai övezettől számítva nem találunk komplex evidenciális rendszerű nyelveket. Fortescue általános megállapításait azóta pontosítani lehet, így például ma már tudható, hogy a nyivhben is van evidencialitás, igaz, egyszerű, két-választásos rendszer (azaz vizuális–nem-vizuális oppozíció, Gruzgyeva 1990).

Az Alaszka és Északi-Amerika más területein élő őshonos nyelvek evidencialitása is hiányosan dokumentált, egy-egy tanulmány – pl. Peterson a csimsian nyelvcsaládba tartozó gitksa nyelv rendszeréről (Peterson 2018) – inkább azt erősíti, hogy ha vannak is a nyelvben grammatikai evidenciálisok, azok nem alkotnak komplex rendszert.

6.1. Jukagir

A jukagir nyelvekben van evidenciális rendszer, de egyszerűbb a szamojéd nyelvek rendszerénél. A jelöletlen ige azt jelzi, hogy beszélő érzékelte az eseményt, látta vagy hallotta (Maslova 2003a). Mindkét jukagir nyelvben a *-l'el-* szuffixum jelöli, hogy a beszélő nem látta, nem érzékelte az eseményt (Krejnovics 1982: 140–144), de indirekt módon kikövetkeztette. Ha ez a toldalék a jövő idő jelölőjével jelenik meg (*-te-*), akkor hipotézist, feltevést jelent (Krejnovics 1982: 140, idézi Maslova 2003b):

<i>tudel qodo-j</i>	'(Ő) fekszik.' [ha látunk egy fekvő embert]
<i>tudel qodo-l'el</i>	'(Ő) feküdt.' [ha a hóban fekvő vadász nyomait látjuk, és tudjuk kinek a nyomai azok]
<i>tudel qodo-l'el-te-l</i>	'Talán ő feküdt (itt).' [ha nem vagyunk benne biztosak, hogy azok az ő nyomai]

A jukagírban a következtetési (inferenciális) és a direkt morfológiai evidenciális képez bináris oppozíciót, ami megfelel a hagyományos láthatósági-nemláthatósági ellentétnek, ezzel A1 evidenciális rendszert alkotva. Ami témánk szempontjából lényeges, és Maslova is kiemeli: a jukagírnak vannak olyan jellemzői, amelyek nem tipikusak evidenciális rendszerű nyelvekben. Ilyen a deiktikus központ elmozdítása, ugyanakkor az evidenciális használata nem járhat együtt perspektíva eltolódással, vagyis egyenes idéző szerkezetek jellemzik a nyelvet. Független szerkezetre Maslova (2003a: 505) nagyon kevés példát tud említeni („which simply do not cover »indirect speech«”), és azok sem személyeltolódást tartalmazó példák.

Úgy tűnik, hogy a direkt és az inferenciális diskurzus-stratégia közötti választást az határozza meg, hogy a beszélő elkötelezett-e a történet igazsága mellett: a következtetes inferenciális jelölés a pozitív episztemikus álláspont kiemelésére szolgál és azt emeli ki, hogy a hallgató igaznak tekinti a történetet.

6.2. Csukcs

A csukcsban diskurzus partikulák fejezik ki az evidencialitást, azaz nem az igehez kötődő grammatikai elemek. Az ilyen partikulák száma nagy, de a leíró nyelvtanok alig említenek egyet-egyét, ami alapján úgy tűnik, hogy nem alkotnak egységes rendszert. Az ilyen típusú partikulák pontos meghatározása, leírása nem egyszerű, ugyanis ritkán – ha egyáltalán – kötelező elemek, és olyan jelentéseket kódolnak, amelyeket nehéz egyértelműen lefordítani, és hiányoznak az egy-egyben megfelelő lexikai megfelelések a kontaktnyelvekben (Dunn 1999: 76). A megnyilatkozó nézőpont merevségét ugyanakkor jól szemlélteti, hogy a csukcsban is csak egyenes idéző szerkezet fordul elő. Idéző szerkezetek a csukcsban leginkább csak folklór szövegekben figyelhetők meg, de Dunn említ példákat beszélgetésekből is, ahol szintén egyenes idézések fordulnak elő. A csukcsban nincs példa függő (indirekt) beszéd jelölésére; minden idézett beszéd direkt, de az idézett egyenes beszéd nyelvtani különbségeket mutat a közvetlen beszédétől, amelyet nem idéznek. Az elképzelt másik ember beszédét különféle módon idézik: az elbeszélők intonációt, különböző hangminőségeket utánzását és adott esetben különböző nemi nyelvhasználat jellemzőket használnak. Néha a diskurzus kontextusa vagy a pseudo-fordulat teszi egyértelművé, hogy kik az idézett beszéd résztvevői.

6.3. Inuit és jupik nyelvek

Ma már bőséggel állnak rendelkezésre tanulmányok az eszkimó-aleut nyelvek evidencialitásáról, mind az inuit (pl. Fortescue 1984, 2003), mind a jupik nyelvek esetében (pl. Miyaoka 2012, Krawczyk 2012). A nyugat-grönlandiban (Kalallisut, Grönland) Fortescue az evidenciális jelentések sokszínű kifejezését említi, az evidenciális jelentésű elemek, kifejezések nem alkotnak egy egységes grammatikai kategóriát. Fortescue (2003) azt írja, hogy az evidencialitást portmanteau morféimakkal (amelyeknek igeidő és aspektuális jelentésük is van) és tagmondatszintű morféimakkal fejezik ki. Négy evidenciális list említi: az indirekt evidenciális *gunnar*, a perfectum *sima*, a perfectum *sima* +*ssa*, és hallomásból szerzett információt jelölő *guuq* partikula:

(a) Indirekt evidenciális: *gunnar*

(*tangaarami*) *unnua-a-gunnar-puq*

(Sötét van.) éj-van-INF-3SG+IND

'Biztos éjszaka van.' [a fényből megítélve]

(b) Perfect *sima*

(*takuuk masak*) *siállir-sima-vuq*

(nedves) eső-PRF-3SG+IND

'Úgy látszik, esett.' [mondják, amikor kimegy a beszélő és eső utáni tócsákat lát]

(c) Perfectum *sima* + *ssa*
 (*naaj puuqattara?*) *tammar-simassa-aq*
 (Hol van a táskám?) elveszít-PRF+ssa-3SG+IND
 'Biztos elvesztettem.' [logikai következtetés a tárgy hiányából]

(d) reportatív *guuq*
Tuumasi-n-nguuq qilalugaq pisar-aa
 Tuumasi-REL-HRD beluga elfog-3SG/3SG+IN
 'Tuumasi fogott egy belugát.' [mondják] (Fortescue 2003: 294–296)

Az inferenciális evidenciális *gunar*, *sima* és *simassa* posztbázisok,⁸ amelyek az igei tőhöz kapcsolódnak. A reportatív *guuq* enklitikum, amely a mondat legelső szavához kapcsolódik. Krawczyk azt írja, hogy az eszkimó-aleut evidencialitás morfológiai szempontból hasonló, tehát az inferenciálist kifejező eszközök posztbázisok, a reportatívok enklitikumok. A juppik⁹ is hasonló: két evidenciális van a nyelvben, az indirekt-inferenciális *-llini-* és a reportatív/hallomás evidenciális klitikum *=gguq*.

Inferenciális:

Aya-llru-llini-uq
 elindul-PST-INF-IND.3S
 'Nyilvánvalóan elindult.'

Reportatív:

Aya-llru-uq=gguq
 elindul-PST-IND.3S=HRD
 'Elment, azt mondják/beszélik.'

6.4. Tunguz nyelvek

A tunguz nyelvekben is kialakult evidencialitás, de a szamojéd nyelveknél egyszerűbb. Malchukov (2000) munkájára lehet támaszkodni elsősorban (idézi Friedman 2018). Az északi-tunguzban (even, evenki, negidal, szolon) az evidenciális a perfektum *-cA* szuffixumra vezethető vissza. Az evenben az evidenciális használat növekedését a jakut *-byt* szemantikájának lemásolása befolyásolja (Malchukov 2000: 445). Az evenkiben a *-cA* perfectum lehet perfektum vagy általános múlt. Malchukov (2000: 447) szerint a rezultatív > perfektum változás az egész észak-tunguzra jellemző: az evenkiben múlt lett, a nyugati evenben pedig evidenciális (mint narratív múlt). A negidal és a

⁸ A posztbázisok a polyszintetikus nyelvek egy típusában megtalálható, toldalékként viselkedő morfémák, melyeknek lexikai (jellemzően igei) jelentése van.

⁹ A eredeti *yup'ik* szó magyaros átírása juppik, ugyanis a ' jel a *p* hosszúságát jelöli, de nem mindegyik jupikban. A hosszú *pp* a közép-alaszkai juppik névben van.

szolon e kettő között található (Malchukov 2000: 447). A keleti tunguzban (udihe, nanaj, orocsi, orok, ulcsa) az eredeti oppozíció (Malchukov 2000: 454) rezultatív perfektum vs. általános múlt lehetett. Az udiheben ezek direkt evidenciális jelölők lettek (amelyeknek perfektum funkciója is lehet), illetve közvetett evidenciális (amely imperfektumként is működhet) alakult ki. A nanajban az imperfektíven alapuló közvetlen evidenciálist megjelölik, amit Malchukov (2000: 450, 452) „megerősítőnek”, „érvényesítőnek”, azaz állító-nak nevez, és az indirekt evidenciális a perfektum általános múlt idő markerévé (preterit) válik.

7. Összegzés

A dolgozat célkitűzése az volt, hogy megvizsgálja, vajon az evidencialitás kulturális magyarázatát alátámasztják-e az északi-szamojéd nyelvek komplex evidenciális rendszerei. Az megállapítható, hogy a beszélő perspektívájának kiemelt jelentősége van a megnyilatkozás során, és az evidencialitás tipikus eszköze a perspektivizációnak. A megnyilatkozási nézőpont jelentősége – a felelősségvállalás a megnyilatkozás igazságtartalmáért – abban is megmutatkozik, hogy nézőpont-eltolódás, valamilyen típusú függő beszéd nem alakult ki, hiszen az indirekt idézés a referenciális központ mozgásával jár. Ez pedig kedvez a komplex evidencialitás kialakulásának, amelynél szintén fontos, hogy a beszélő a megnyilatkozó perspektívát megtartsa. A források alapján úgy tűnik, hogy az area nyelveiben a kimondott állításokért a beszélő fokozott felelősséget vállal – és ezekben a nyelvekben ez többé-kevésbé megmutatkozik az evidenciális rendszerben is – jellemzően minél északabbra megyünk, annál inkább.¹⁰

Az evidencialitással párhuzamosan további nyelvi, nyelvtani sajátosságok figyelhetők meg, ilyen a beszédigék szegénysége. Ilyen a MOND jelentésű

¹⁰ Az egyik lektorom azt írja, hogy „a korábban török areális hatással magyarázott jelenség meglehetősen ellentmond azoknak a fejtegetéseknek, amely szerint Amazóniában, Szibériában természetes a beszédteknek illetően kifejezése. A török népekre ezek a kritériumok aligha vonatkoztathatók...” A másik lektorom is hasonlóképpen fogalmaz: „Rájuk [a finnugor nyelvekre] ugyanis nem alkalmazható Bernárdez elmélete. A Volga-vidéki és a finnségi (lív, észt) nyelvekben feltehetőleg kontaktushatásra jelent meg az evidencialitás, sőt talán az északi obi-ugor nyelvekben is (komi hatásra).” Ezzel én is egyetértek, megállapításaim – és Bernárdezé is – a komplex rendszerekre vonatkoznak, az egyszerűbb, egy-két választásos rendszerekre vagy stratégiákra nem. És mindez azt is mutatja, hogy a kiinduló állapot (tkp. az alapnyelvi) valóban nem lehetett evidenciális(oka)t tartalmazó nyelv, hanem a morfológiai evidencialitás mindenhol másodlagos.

ige túlsúlya és általános használata, a függő idézés hiánya és ezáltal a logoforikus elemek hiánya (ritka GONDOLAT, VÉLEMÉNY, TUDÁS stb. predikátumok esetében), ezek alól a poliszintetikus nyelvek jelentenek kivételt, elsősorban az eszkimó-aleut nyelvek.

Végül, megfogalmazható egy olyan hipotézis, amely az uráli nyelvek mondattani változásaira vonatkozik. Közismert, hogy jelentős különbség van a szamojéd és finnugor nyelvek evidencialitása között. A szamojéd nyelvek komplex evidencialitás rendszere nagy mértékben eltér a finnugor ág nyelveitől (amelyek közötti különbséget a tanulmány elején említettük). Átmenetet jelentenek az obi-ugor nyelvek. A nyugati finnugor nyelvekben jellemzően nem alakult ki evidenciális rendszer, ellenben alárendelő összetett mondatokkal kifejezett, személyeltolódással függő idézés igen. Ebben szerepet játszottak természetesen nyelvi kontaktusok is. Az eredetileg délebbre élő szamojédok nyelvében, az alapnyelvben nem lehetett olyan komplex rendszer, mint a mai északi szamojéd nyelvekben. Erre utal, hogy egységes rendszer nem rekonstruálható, esetleg az auditív grammatikalizációja történt meg az alapnyelv időszakában, de ez sem valószínű. A kulturális aspektus tükrében megmagyarázható, hogy az uráli/finnugor alapnyelvre rekonstruált szintaktikai jellemzők kiindulópontként szolgálhatnak mind a nyugati finnugor nyelveket jellemző – alárendelő összetett mondatokkal kifejezett – függő idéző szerkezetek kialakulásához és ezzel együtt a komplex evidenciális rendszerek hiányához, míg a szamojéd ágban jobban konzerválódtak az alapnyelvi sajátosságok, amelyek megmaradását a környezeti hatások és a komplex evidenciális rendszerek kialakulása erősítette meg.

Rövidítések

APRX	approximativusz	PRF	perfektív
HRD	hallomás/reportatív evidenciális	PROB	probabilitívusz
IND	kijelentő mód	PST	múlt idő
INF	inferenciális	REL	relatív eset
		S	intranszitiv alany

Irodalom

- Abondolo, Daniel 1998: Introduction. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic languages*. Routledge, London. 1–42.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2004: *Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2014: The grammar of knowledge: a cross-linguistic view of evidentials, and the expression of information source. In: Aikhenvald, Alexandra Y. – Dixon, R. M. W. (eds), *The Grammar of Knowledge*. Oxford University Press, Oxford. 1–51.

- Aikhenvald, Alexandra Y. (ed.) 2018: *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford.
- AnderBois, Scott 2014: On the exceptional status of reportative evidentials. *Proceedings of SALT 24*: 234–254.
- Bartens, Raija 2000: Permiläisten kielten rakenne ja kehitys. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 238. Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
- Bernárdez, Enrique 2017: Evidentiality – a cultural interpretation. In: Sharifian, Farzad (ed.), *Advances in Cultural Linguistics*. Springer, Singapore. 433–460.
- Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor 2019: Nyugat-szibériai uráli nyelvek térbeli orientációs rendszere. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 29–44.
- Bogoras, Waldemar 1922: Chukchee. In: Boas, Franz (ed.), *Handbook of American Indian Languages* 2. Government Printing Office, Washington. 631–903. (Reprinted: 1969.)
- Brykina, Maria – Orlova, Svetlana – Wagner-Nagy, Beáta 2020: INEL Selkup Corpus. Version 1.0. Publication date 2020-06-30. Archived in Hamburger Zentrum für Sprachkorpora. <http://hdl.handle.net/11022/0000-0007-E1D5-A>. In: Wagner-Nagy, Beáta – Arkhipov, Alexandre – Ferger, Anne – Jettka, Daniel – Lehmborg, Timm (eds), *The INEL corpora of indigenous Northern Eurasian languages*.
- Burkova, Svetlana 2010: Светлана Буркова, Краткий очерк грамматики тундрового диалекта ненецкого языка. In: С. И. Буркова – Н. Б. Кошкарёва – Р. И. Лаптандер – Н. М. Янрасова (ред.), *Диалектологический словарь ненецкого языка*. Баско, Екатеринбург. 180–349.
- Csepregi Márta 2014: Evidencialitás a hanti nyelvjáráásokban. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.), *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 99–109.
- Donabédian, Anaíd 2001: Towards a semasiological account of evidentials: an enunciative approach of *-er* in Modern Western Armenian. *Journal of Pragmatics* 33: 421–442.
- Dunn, Michael 1999: *A Grammar of Chukchi*. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy of Australian National University. Manuscript.
- Eberhard, David M. 2009: *Mamaindê grammar: A Northern Nambikwara language and its cultural context*. PhD dissertation. Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Fortescue, Michael 1984: *West Greenlandic*. Croom Helm, London.
- Fortescue, Michael 1998: *Language relations across Bering Strait: reappraising the archaeological and linguistic evidence*. Cassell, London – New York.
- Fortescue, Michael 2003: Evidentiality in West Greenlandic: A case of scattered coding. In: Aikhenvald, Alexandra Y. – Dixon, R. M. W. (eds), *Studies in evidentiality*. John Benjamins, Amsterdam. 291–306.
- Friedman, Victor 2018: Where Do Evidentials Come From? In: Aikhenvald, Alexandra Y. (ed.), *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford. 124–147.
- Gruzgyeva, E. Ju. 1990: Е. Ю. Груздева, О значении очевидности / неочевидности действия в структуре In: Тезисы докладов 8-я конференция молодых ученых ЛО Институт Языкознания АН СССР. АН СССР, Институт Языкознания, Ленинград. 25–27.

- Guszev, V. Ju. 2007: В. Ю. Гусев, Эвиденциальность в нганасанском языке. In: В. С. Храковский (ред.), Эвиденциальность в языках Европы и Азии. Сборник статей памяти Н. А. Козинцевой. Наука, Санкт-Петербург. 415–444.
- Helimskij, Eugen 1996: A szamojéd népek vázlatos története. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Helimski, Eugene 1998: Selkup. In: Daniel Abondolo (ed.), The Uralic languages. Routledge, New York. 548–579.
- Jalava, Lotta 2015: Borders of (in)finiteness: Tundra Nenets predication in change. PhD thesis. Department of Modern Languages, University of Helsinki, Helsinki.
- Janhunen, Juha 2014: A legkeletibb uráliak. Nyelvtudományi Közlemények 110: 7–30.
- Johanson, Lars – Utas, Bo (eds) 2000: Evidentials (Turkic, Iranian and Neighbouring Languages). Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Keresztes, László 1998: Mansi. In: Daniel Abondolo (ed.), The Uralic Languages. Routledge, London – New York. 387–427.
- Kozmács István 2008: Az *-sk-* képző az udmurt (votják) igeképzés rendszerében. Konstantín Filozófus Egyetem, Nyitra
- Krawczyk, Elizabeth 2012: Inferred propositions and the expression of the evidence relation in natural language: evidentiality in Central Alaskan Yup'ik Eskimo and English. PhD thesis. Georgetown University, Washington D. C.
- Krejnovics, E. A. 1982: Е. А. Крейнович, Исследования и материалы по юкагирскому языку. Наука, Ленинград.
- Künnap, Ago 2002: On the Enets evidential suffixes. *Linguistica Uralica* 2: 145–153.
- Malchukov, Andrej L. 2000: Perfect, evidentiality, and related categories in Tungusic languages. In: Johanson, Lars – Utas, Bo (eds), Evidentials. Turkic, Iranian and neighbouring languages. Mouton de Gruyter, Berlin. 441–499.
- Maslova, Elena 2003a: A Grammar of Kolyma Yukaghir. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Maslova, Elena 2003b: Evidentiality in Yukaghir. In: Aikhenvald, Alexandra Y. – Dixon, Robert M. W. (eds), Studies in evidentiality. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 219–236.
- Miyaoka, Osahito 2012: A Grammar of Central Alaskan Yupik (CAY). Mouton Grammar Library 58. Mouton De Gruyter, Berlin – Boston.
- Nikolaeva, Irina 2014: A Grammar of Tundra Nenets. Mouton Grammar Library 65. Mouton De Gruyter, Berlin – Boston.
- Nuckolls, Janis B. 2018: The Interactional and Cultural Pragmatics of Evidentiality in Pastaza Quichua. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (ed.), The Oxford Handbook of Evidentiality. Oxford University Press, Oxford. 202–221.
- Peterson, Tyler 2018: Evidentiality and Epistemic Modality in Gitksan. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (ed.), The Oxford Handbook of Evidentiality. Oxford University Press, Oxford. 463–489.
- Plungian, Vladimir A. 2010: Types of verbal evidentiality marking: an overview. In: Diewald, Gabriele – Smirnova, Elena (eds), Linguistic realization of evidentiality in European languages. Walter de Gruyter, Berlin. 15–58.

- Riese, Timothy 1998: Permian. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic languages*. Routledge, London. 248–275.
- Róna-Tas, András 1980: On the earliest Samoyed-Turkish contacts. In: Ikola, Osmo (red.), *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum III. Dissertationes symposiorum linguisticorum*. Suomen Kielen Seura, Turku. 377–385.
- Salminen, Tapani 1997: Tundra Nenets inflection. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 227. Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
- Siegl, Florian 2013: Materials on Forest Enets, an indigenous language of Northern Siberia. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 267. Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
- Sipőcz Katalin 2014: A manysi evidenciálisról. *Folia Uralica Debreceniensia* 21: 121–140.
- Skribnik, Elena – Kehayov, Petar 2018: Evidentials in Uralic Languages. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (ed.), *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford. 525–555.
- Szeverényi, Sándor 2017: Egy nganaszan episztenciális finit ige lexikalizációja. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 9*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 303–317.
- Szeverényi Sándor – Sipőcz Katalin 2019: Szibériai uráli nyelvek idéző szerkezetei. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Budapest – Piliscsaba. 127–146.
- Szeverényi Sándor – Várnai Zsuzsa 2015: Családfa és etimológia összefüggései a számójéd példa alapján. *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 233–254.
- Tamm, Anne – Argus, Reili – Suurmäe, Kadri 2018: Uralic perspectives on experimental evidence for evidentials. In: Foolen, Ad – de Hoop, Helen – Mulder, Gijs (eds), *Evidence for Evidentiality*. John Benjamins, Amsterdam - Philadelphia. 145–172.
- Urmancsijeva, A. Ju. 2014: А. Ю. Урманчиева, Эвиденциальные показатели селькупского языка: соотношение семантики и прагматики в описании глагольных граммем. *Вопросы языкознания* 2014/4: 66–86.
- Urmancsijeva, A. Ju. 2015: А. Ю. Урманчиева, Как грамматическая система управляет семантической эволюцией показателей (на примере эвиденциальной системы тазовского селькупского). *Вопросы языкознания* 2015/6: 52–75.
- Urmancsijeva, A. Ju. 2016: А. Ю. Урманчиева, Аналитические формы »модального инферентива« в лесном энецком. *Linguistica Uralica* 52: 122–140.
- Wagner-Nagy Beáta 2002: *Chrestomathia Nganasanica*. *Studia uralo-altaica Supplementum*. SzTE Finnugor Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, Szeged – Budapest.
- Wagner-Nagy, Beáta 2019: *A Grammar of Nganasan*. Brill, Leiden – Boston.
- Wierzbicka, Anna 2015: Language and cultural scripts. In: Sharifian, Farzad (ed.), *The Routledge Handbook of Language and Culture*. Routledge, London – New York. 339–356.

Internetes forrás:

World Atlas of Language Structures: wals.info

Ugor Tipológiai Adatbázis: <http://utdb.elte.hu/>

Possible historical aspects of the cultural explanation of evidentiality in the Northern Samoyedic languages

The aim of the current paper is to examine whether the cultural explanation of evidentiality (primarily based on Bernárdez 2017) is supported by the development of the complex evidential system in the Northern Samoyedic languages. It can be stated that the actual speaker's perspective is one of the most relevant features in the course of an utterance, and evidentiality is a typical means of perspectivization. The significance of the speaker's point of view – taking responsibility for the truth of the statement – is also shown in the fact that there is no shift of deicticals, so there is no biclausal indirect speech. This, in turn, favors the development of complex evidentiality, in which it is also important for the speaker to keep the perspective. Based on the descriptions of the languages of Northern Siberia, it seems that the speaker takes increased responsibility for statements and this is more or less reflected in the evidential system as well. One of the main causes for this is an environmental effect caused by the harsh geographic and climatic conditions.

A hypothesis can be formulated about the syntactic changes of the Uralic languages. The complex system of evidentiality of the Samoyedic languages differs from the languages of the Finno-Ugric branch. In Western Finno-Ugric languages, there is no complex evidential system, but complex subordinating indirect speech constructions do exist. In the Proto-Samoyedic language, originally spoken further south, the evidential system could not have been as complex as in the Northern Samoyedic languages today. In the light of the cultural explanation, it can be explained that the syntactic features reconstructed for the Uralic protolanguage can serve as a starting point both for the development of indirect speech constructions characteristic to Western Finno-Ugric languages, expressed in subordinate complex sentences, and for the lack of complex evidential systems. Furthermore, structural features of the protolanguage have been better preserved in the Samoyedic branch, reinforced by environmental influences and the development of complex evidential systems.

Keywords: evidentiality, cultural explanation of evidentiality, Northern Samoyedic

SÁNDOR SZEVERÉNYI

Ismertetések – Reviews – Rezensionen – Katsauksia – Рецензии

Csúcs Sándor: Reguly Antal élete és műve
Reguly Társaság, Budapest, 2019. 267 l.
ISBN 978-615-80229-3-4

A magyarországi finnugrisztika régi adósságát törlesztette Csúcs Sándor, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem nyugalmazott professzora, a Reguly Társaság elnöke, aki 2020 nyarán megjelentette az első magyar finnugrista, Reguly Antal életét és munkásságát értékelő monográfiáját. Az időzítés nem is lehetett volna kiválóbb: a kötet Reguly születésének 200. évfordulójára jelent meg.

Regulyval ez idáig számos szakkikk és ismeretterjesztő írás foglalkozott, valamint forráskiadások is napvilágot láttak,¹ de az életpálya ilyen nagyívű, monografikus feldolgozása még váratott magára.

A kötet, címéhez hűen, két nagy fejezetre oszlik. Az első részben Csúcs Sándor Reguly életpályáját vázolja fel zirci gyermekkorától, székesfehérvári tanulmányaitól kezdve finnországi „kalandozásain” át Szibériába tett útjáig, illetve rövid, de kalandos élete alkonyáig. A második részben vót, mordvin, votják, vogul, osztják gyűjtéseiről kaphatunk átfogó képet.

1. A kötet első része (*Reguly Antal élete, 7–89*) hat alfejezetre oszlik. Az *első húsz év (9–15)* címet viselő egység Reguly gyerekkorát, ifjú éveit mutatja be. Reguly Zircen született 1819. július 11-én. Édesapja a zirci apát-ság ügyvédje és számvevője volt. Reguly kilenc éves korában került Székes-

¹ Az elmúlt évtizedek nagyobb munkái: A. Molnár Ferenc 1985-ben publikálta *Régi Kalevala* címmel Reguly fordítástöredékét. Selmeczi Kovács Attila Reguly magyarországi jegyzeteit rendszerezte (1994). Szij Enikő egy kötetet szentelt Reguly gyűjtéseinek (*Reguly Antal „hangjegyre szedett” finnugor dallamai*, 2000), ugyanő rendezte sajtó alá Reguly 1843–46 között készült Kalendáriumát (2008), valamint *Reguly és a tudománya „zománcza”* címmel életrajzi és kortörténeti adalékokat is megjelentetett. Viljo Tervonen 2006-ban adta ki Reguly 1839–40-ben Finnországban írt leveleinek finn fordításait. Gulyás Zoltán 2019-ben *Reguly Antal térképészeti munkássága* címmel a nagy utazó Észak-Urálról rajzolt térképét és annak névanyagát publikálta.

fehérvárra, a ciszterciek gimnáziumába, majd 1834-től a győri királyi jogakadémia tanult tovább. Tanárai közül Reguly évekkel később is kedves szavakkal emlékezett Maár Bonifác történészprofesszorra. Csúcs Sándor könyvében egy érdekes adalék is olvasható: egy évtizeddel Reguly előtt szintén Maár volt Fábián István, későbbi győri kanonok, nyelvész, az első finn nyelv-tan (1859) szerzőjének a tanára is.

Reguly 1836-ban átiratkozott a pesti egyetem jogi karára. Tudománytörténeti csemege, hogy Reguly annál a Horvát Istvánnál lakott, aki egyrészt kiváló történészprofesszor volt, másrészt viszont az utókor inkább elhíresült délibábos nézeteiről ismeri: szerinte a magyar volt a világ első népe, első nyelve. Csúcs megállapítja, hogy Reguly és Horvát nem állhattak közeli kapcsolatban egymással (a szüleinek panaszkodott is rá), így – a tudomány nagy szerencséjére – Horvát nézetei semmiféle hatást nem gyakoroltak a fiatal Regulyra.

Reguly utazásai már 1837-ben, 18 éves korában megkezdődtek. Előbb Bécsben töltött egy hónapot, majd a következő évben észak-magyarországi körutat tett, érintve többek között Selmec- és Körnöcbányát, s eljutott Lembergbe és Krakkóba is.

A nagy utazása 1839 nyarán kezdődött, ennek svéd- és finnországi szakaszáról Csúcs könyvének 17–36. oldalain olvashatunk részletesen. Bécs – Prága (nagyon tetszett Regulynak) – Drezda (nem tetszett) – Berlin (itt egy volt osztálytársánál lakott ingyen) – Hamburg – Kiel – innen hajóval Koppenhága – Helsingør – Göteborg (tengeribeteg lett a hajón) – Stockholm volt az útvonala. A svéd fővárosba október 6-án érkezett (évszám nem szerepel ebben a fejezetben, ezt csak az előzmények ismeretében tudjuk kikövetkeztetni). Az idők szellemének megváltozását mi sem mutatja jobban, hogy Reguly, pénze elfogytával az osztrák nagykövettől (!) kért kölcsön...

November elején aztán megérkezett az otthoni apanázs is, így továbbmehetett Helsinkibe, ahol négy hónapot töltött. Finnül tanult (többek között Castréntól is), ismerkedett az északi kultúrával, barátokra tett szert. 1839 decemberében a hét évvel korábban alapított – és mai napig létező – Finn Irodalmi Társaság (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) levelező tagjává választották. Ez idő tájt elsősorban svéd és orosz társaságokba járt, amit a fennofilek kissé zokon vettek.

Helyzete gyökeresen megváltozott, amikor a neves nyelvújító, Wolmar Schildt (a későbbiekben: Volmari Schildt-Kilpinen) meghívására a közép-finnországi Laukaa-ba utazott, ahol három csendes hónapot töltött, szorgosan tanult finnül és svédül, ismerkedett a vidéki élettel. 1840. május végén északra indult. Csúcs említést tesz Reguly utazási szokásairól: általában éjszaka

utazott, lovaskocsival, csónakkal vagy gyalog. Főként paplakokban szállt meg, sokszor sanyarú körülmények között.

Útjának főbb állomásai: Kuopio, Nurmes, Sotkamo, Kuusamo, Kemijärvi, Sodankylä, Kittilä, Kaaresuvanto. Itt találkozott Lars Levi Laestadiuszal, a későbbi vallási vezetővel, aki nagy hatást gyakorolt rá, rengeteget beszélgettek, főleg a lappokról. Reguly az augusztust Kemiben töltötte, majd Vaasába utazott. Csúcs idézi Korompay Bertalant, aki 1969-es tanulmányaiban úgy vélte, hogy Reguly pályaválasztása a városban töltött négy hónap alatt kristályosodott ki. A szüleinek írott egyik levelében ezt fogalmazta meg: „Hazámért fogok tevékenykedni, szeretett ügyért [ti. a nyelvhasználatért] fogok tudni dolgozni” (33. oldal).

Reguly 1841 első napján utazott el Helsinkibe, de az ott töltött öt hónapról alig tudunk valamit. Május végén indult el Tallinnba, majd Tartuba és Narvába ment. Egy Narva melletti kis faluban vót szövegeket és dalokat gyűjtött, majd júniusban továbbutazott Szentpétervárra, ahol két évet töltött.

Erről az időszakról is részletesen olvashatunk Csúcs Sándor könyvében (37–48). Pétervárott egy magas rangú cári hivatalnok, Balugyánszki Mihály és családja vette pártfogásába, akikkel végre, mint írta, magyarul beszélhetett. A másik pártfogója a neves akadémikus, Karl Ernst von Baer lett. Reguly szorgalmasan tanult, készülve a nagy keleti útra. Zürjén, mordvin, cseremisiz és csuvas nyelvtanokat szerzett és persze oroszul is tanult. Azonban annyira túlhajtotta magát, hogy testileg és lelkileg is rossz állapotba került, s Peterhofba vonult vissza gyógyulni.

Közben Magyarországon tudományos körökben egyre nagyobb tisztelet övezte. Az akadémia több ízben is pénzügyi támogatásban részesítette, 1841-ben 200, 1842-ben ismét 200, majd 1000 forintot szavaztak meg neki. A pénzügyi támogatásért cserébe egy 31 pontból álló feladatsort küldtek neki, javarészt a nyelvrokonság témakörében. Még azzal is megbízták, hogy igyekezzen kideríteni, van-e alapja a magyar–eszkimó rokonságnak.

Reguly már ekkor világosan látta, hogy a magyar nyelv rokonságának feltérképezéséhez elengedhetetlen elutazni a vogulok és osztjások földjére. A nagy útra 1843. szeptember végén indult el (49–65. oldal). Utazásának állomásai: Moszkva, Nyizsnyij Novgorod, Kazany, Malmizs a votjások földjén, majd Perm városa, aztán Uszolje, Szolikamszk, Verhoturje, Vszevolodo-Blagodatszkoje. Csúcs Sándor egy fontos tudománytörténeti adalékot is említ: Uszoljében találkozott a helyi sófőzde igazgatójával, A. F. Volegovval, aki egy kézíratos, 4000 szavas orosz–permják szótárral ajándékozta meg. Ezt a szójegyzéket 1968-ban rendezte sajtó alá Rédei Károly.

Reguly szűk három hónapot töltött az Urálon túli Vszevolodo-Blagodatszkójában, december elejétől február 21-ig. Itt vogul nyelvtanulmányokat folytattott. Két nyelvmestere volt, a 79 éves Jurkin és a 60 éves Baktjiár, akikről nagyon elismerően nyilatkozott. (Sőt, Baktjiárnak később egy lovat is vásárolt, hogy az egy fogadalmi lóáldozatot mutathasson be.)

Reguly lendületére jellemző, hogy 1844. január elején már elkezdte egy ötezer szavas szótár összeállítását is. Ekkor ezt írta Baer akadémikusnak: [a vogulnak] „a magyar nyelvvel való rokonsága annyira kitűnik, hogy a magyarok finn eredete már most minden kétségen fölül áll...” (53).

Reguly innen Tobolszkba utazott, az ott töltött két hét alatt többször öszszefutott Castrénnal is. Márciusban egy Jumasz nevű településen találkozott Popovval, aki korábban vogulra fordította Máté és Márk evangéliumát. Áprilistól Reguly két hónapig Pelimben tartózkodott, majd júniusban észak felé indult: a hónap utolsó napján ért el a Tapszuj folyó torkolatához, ahol húsz napot töltött a vogulok között. Innen Szaranpaulba ment, majd a Szigva és a Szinja folyók vidékére utazott. Szeptember végén érkezett Obdorszkba (a mai Szalehardba). Innen felment egészen északra, a Kara folyó torkolatához és a vajgacsi szoroshoz. November közepére ért vissza Berjozovba, ahol osztjákul kezdett tanulni. Berjozovban osztják és vogul meséket, hősekeket gyűjtött.

Munkáját 1845 februárjában hirtelen félbeszakítva elindult vissza Európába. A váratlan fordulatra Csúcs Sándor sem tud biztos választ adni: vagy Castrén áskálódása miatt vagy még inkább azért, mert jötevője, Baer akadémikus szerette volna már otthon látni. Mindenesetre február 19-én útnak indult. Vogul barátaitól értékes ajándékokat kapott búcsúzóul.

Március közepén ért Kazanyba. Mivel az MTA a cseremiszi, a mordvin és a csuvas nyelv tanulmányozásával is megbízta, Reguly hosszabb időre megállt a Volga-vidéken. Március végétől három hónapot töltött a Kazany melletti Raifa kolostorában, ahol – eléggé rossz egészségi állapotban – cseremiszi nyelvmestere segítségével dolgozott. Júliusban Nyizsnyij Novgorodba utazott, itt mordvinul tanult. Erről az időszakról keveset tudunk. Végül november elején hagyta el a várost, s visszament Kazanyba, ahol megkezdte csuvas tanulmányait, amit a csuvasföldi Civilszk városában tovább folytatott.

1846 júniusa Csebokszáriban éri, júliusban Kozmogyenjanszkban dolgozik. Moszkvába július 19-én érkezett, majd augusztus 25-én, közel három év távollét után tért vissza Pétervárra, ahol egy hónapot pihenéssel töltött Balugyánszkyék házában. Peter Köppen akadémikus kérésére még egy darabig Pétervárott maradt, ahol elkészítette az Észak-Urál első hiteles térképét. Vé-

gül 1847. február 3-án hagyta el Pétervárt és utazott el Németországba, majd haza, Magyarországra.

Reguly élete utolsó bő évtizedével foglalkozik a könyv első részének 5. fejezete (*Az utolsó tizenkét év*, 67–86). Reguly egészsége megroppant az északi és a keleti utazások során elszenvedett megpróbáltatások következtében. Többször időzött németországi és ausztriai gyógyfürdőkben, ahol a kor „csodafegyverével”, a vízkúrával próbálták gyógyítani (a híres természetgyógyász, Priessnitz szanatóriumában is kezelték), többnyire sikertelenül.

Barátja, mentora, Toldy (Schedel) Ferenc közbenjárására 1848 nyarán kinevezték az egyetemi könyvtár első őrének (főkönyvtárosának), de az állását csak 1850-ben foglalhatta el, mivel a császári hatóságok a forradalom idején hozott kinevezéseket érvénytelenítették. Főnöke, Toldy Ferenc nagyon meg volt elégedve Reguly könyvtárosi tevékenységével.

Reguly egészségi állapota erősen ingadozott. Munkatársai, barátai a betegség súlyos fizikai jelét nem észlelték. Az ötvenes években Reguly folyamatosan dolgozott. 1850-ben megtartotta akadémiai székfoglalóját, előadott Hell Miksa nyelvrokonság-felfogásáról, sokat segített Ipolyi Arnoldnak a *Magyar Mythologia* c. könyv írásában, Brassai Sámuellel folytatott eszmecsere a magyar népzene eredetéről. Még fényképezni is megtanult, s antropológiai kutatásokat végzett a palócok között. Nagyon érdekelt a Pétervárott hagyott térképe sorsa is. Csak egyvalamivel nem haladt: szibériai és Volgavidéki gyűjtésének kiadásával. Toldynak nagy nehezen sikerült rábeszélnie, hogy vegyen maga mellé egy segítőtársat. Ez a munkatárs végül Hunfalvy Pál lett, a közös munka – vagy inkább a gyűjtést feldolgozó, megfejtő, rendszerező Hunfalvy munkájának – eredménye *A vogul föld és nép* c. kötet (1864).

Reguly nagyon fiatalon, 39 évesen halt meg 1859. augusztus 23-án.² Betegsége és halála okáról A. Molnár Ferenc egy ideg- és elmegyógyász főorvos hipotetikus véleményére támaszkodva vont le következtetéseket. A hangulatváltozások, a tetterős szakaszok, a megfeszített munka és a lehangoltsági periódusok váltakozásait ma talán „borderline” személyiségnek neveznék.³ Halálát valószínűleg az agyi erek többszöri megpattanása okozhatta,

² Furcsa egybeesés: M. A. Castrén is ilyen fiatalon távozott az élők sorából.

³ A kortársak Regulyt jó kiállítású férfinak tartották. Csúcs idézi Toldy Ferencet, aki Ilona orosz nagyhercegnő véleményét közölte: „Én egy kiaszott szegény tudóst vártam, s meg voltam lepve, midőn Regulyban virító fiatal embert találtam...” (42). A Vasárnapi Újság így írt róla: „veszélyes betegnek az utóbbi időkben a feltűnőleg vidor kinézésű, deli természetű ruganyos járású férfiút nem tartottuk...” (78).

ami aneurizma (az agyi erek kitüremkedése) következménye lehetett. Erre vezethetők vissza a Reguly leveleiben többször visszatérő panaszok, a gyakori fej- és szemfájások is. Tegyük hozzá, a nélkülözések és a folyamatos anyagi nehézségek is jócskán hozzájárulhattak állapotja romlásához.

A kötet első részét egy rövid kronológia (87–89) zárja, amelyben Csúcs Sándor igyekezett rekonstruálni Reguly életének fontosabb eseményeit. Ez a lista azért is fölöttébb hasznos, mert a fejezet folyó szövegében sokszor elvesszünk az évszámokban.

Csúcs Sándor oknyomozó riporterekre jellemző alaposággal tárja elénk Reguly Antal életének legfőbb mozzanatait. A kortársakkal folytatott levelezés, illetve a finnugor tudománytörténészek munkáinak feldolgozása eredményeképp egy különleges életút tárul elénk. A tudásszomj, nyelvünk eredete megismerésének csillapíthatatlan vágya emberfeletti teljesítményre sarkallta a zirci apátság számvevőjének fiát. 1839 nyarán hagyta el hazáját, és bejárva Finnországot, Lappföldet, a Volga-vidéket és Nyugat-Szibériát, megtanulva tucatszám nyelvet, óriási anyagot gyűjtve nyolc évvel később tért haza. Itthon az akadémia és a tudományos közvélemény megértő figyelemmel és (sokszor megkésve ugyan, de) anyagi segítséggel kísérte munkáját. Támogatására 1845-ben létrehozták a Reguly Társaságot, 1850-ben tiszteletére adták ki a Reguly-albumot. Csúcs Sándor e páratlan (és sajnálatosan rövid) életút eseményein nagy filológiai apparátussal kalauzolja végig olvasóit.

2. A kötet második része (*Reguly Antal életműve*, 91–228) nyolc egységet foglal magában: vót, vogul, osztják és Volga-vidéki gyűjtések, térképészeti anyagok, kisebb munkák, néprajzi gyűjtemény, kéziratos anyagok.

A vót gyűjtés (93–100). Reguly 1841 májusában utazott el Helsinkiből Észtországba. Az északkelet-észtországi Narva városa melletti Kattila településen öt-hat napot töltött, itt 65 éneket, Csúcs Sándor számításai szerint 1342 verssort gyűjtött a kor leghíresebb vót énekmondójától, Anna Ivanovnától, akinél három évvel később Lönnrot is járt (összevetésképp: a tapasztalt terepmunkás Lönnrot 2500 sort jegyzett le). Reguly szövegeit az inkeri finn származású Sulo Haltsonen adta ki 1958-ban. 37 szöveg esküvői ének, nyolc siratóének, a többi verses és prózai mű vegyesen. Csúcs Sándor ebben a fejezetben néhány művet részletesen is bemutat.

A vogul anyag (101–130). Reguly 1843 decemberétől 1845 februárjáig tartózkodott a vogulok között. Az általa gyűjtött 72 szöveg 12 ezer sort tesz ki. A szövegek különböző dialektusokat képviselnek. Az első két adatközlője, Jurkin és Baktjár közepső-lozvai volt, de vannak pelimi, szigvai, szosz-

vai, obdorszki és berjozovi szövegei is. Utóbbi helyen a fő forrása Makszim Nyikilov volt, aki osztják szöveget is diktált neki.

Reguly hazatérve semmit nem publikált vogul szövegeiből. Toldy Ferencnek nagy nehezen sikerült rávennie, hogy a kiadási munkálatokba vonja be Hunfalvy Pált, akivel 1857 őszétől 1858 májusáig dolgozott együtt. A tervezett folytatást Reguly halála megghiúsította. Hunfalvy *A vogul föld és nép* c. kötetében (1864) Csúcs számításai szerint Reguly vogul szövegeinek mintegy 40%-át publikálta, fordításokkal, magyarázatokkal ellátva. Egy Reguly-szöveget Budenz József is kiadott.

Budenz jóvoltából, a Reguly Alapítvány anyagi támogatásával utazott el Munkácsi Bernát – Pápai Károly etnográfus társaságában – 1888 márciusában a vogulokhoz, ahonnan a következő év első napján indult haza. Munkácsinak rövid idő alatt sikerült megfejteni Reguly szövegeit, kitűnő adatközlője, tanítója, Tatyjana Szotyynova segítségével, akivel Reguly szövegeit átírták felső-lozvai nyelvjárásra.

Munkácsi hazaérkezve elkezdte a szövegkiadásokat és saját gyűjtése publikálását. *A vogul népköltési gyűjtemény* első kötete 1892-ben jelent meg. Munkácsi élete végéig, 1937-es haláláig dolgozott az anyagon. A kiadást Kálmán Béla folytatta az 1950-es–60-as években. Csúcs becslése szerint a VNGy anyagának egyharmada Reguly gyűjtése. Csúcs könyvében közli Reguly vogul szövegeinek jegyzékét, 85 szöveg legfontosabb tudnivalóit, s néhányhoz nyelvészeti és néprajzi kommentárokat is fűz.

Korábban már szó esett róla, hogy Reguly készített egy 5000 szavas szójegyzéket. Csúcs kutatásai szerint ez az anyag az MTA Kézirattárában lelhető fel. Hunfalvy idéz belőle adatokat, de a kézirat később feledésbe merült, Szilasi sem dolgozta be vogul szójegyzékébe, és Kálmán Béla sem a nagyszótárába.

Az osztják anyag (131–148) 17 ezer sort tartalmaz, másfélszer akkora terjedelmű, mint a vogul. Reguly 15 szöveget jegyzett le, ebből 12 hős-, kettő medveének, egy pedig egy rövid, 12 soros töredék. Reguly 1844 novembere és 1845 januárja között foglalkozott az osztják anyagokkal, fő adatközlője a 75 év körüli Makszim Nyikilov volt, aki, mint korábban szó esett róla, sok vogul éneket is diktált neki, tehát kétnyelvű lehetett.

Reguly nem tudott jól osztjákul, ennek ellenére nagyon sok anyagot le tudott jegyezni, habár – a vogulhoz hasonlóan – ezeket sem látta el jegyzetekkel, kommentárokkal, és fordításokat sem készített.

Hazatérve az osztják anyaggal sem foglalkozott, így az utókorra várt annak kiadása – és előtte a megfejtése. Ezt végül Pápay József (aki később a debreceni egyetem első finnugor professzora lett) vállalta magára. Pápay

részt vett Zichy Jenő gróf harmadik, 1889-es expedíciójában, s végül – a török rokonságot kutatni akaró gróf ellenében – elérte, hogy Zichy finanszírozza az ő osztják útját. 1898 júliusában jutott el az osztjákokhoz, egyértelmű célja az énekek megfejtése volt. Nagy munkával végül négy éneket tudott a helyszínen megfejtetni. Osztják adatközlői sem Berjozovban, sem Obdorszkban nem sokat tudtak segíteni neki, mert Reguly szövegei más dialektusból származtak (később, a Vogulka forrásvidékén, a vogulok és osztjákok által egyaránt lakott vidéken Pápay megtalálta ezt a nyelvjárást). Pápay 1899 júniusáig dolgozott Osztjákföldön, ő maga is sok anyagot gyűjtött.

Hazatérve elkezdte publikálni gyűjtését és Reguly szövegeit (a többi szöveget már idehaza fejtette meg), de csak töredékét tudta kiadni az anyagnak. Ezt a feladatot előbb Fazekas Jenő, majd Zsirai Miklós vállalta magára. Utóbbi halála után Fokos Dávid folytatta a munkát.

Csúcs Sándor ebben a fejezetben sorba veszi Reguly osztják énekeit, s ezek egy részét részletesebben elemzi.

Volga-vidéki gyűjtés (149–162). Reguly betegen hagyta el Szibériát. 1845 márciusában érkezett meg Kazanyba, s rögtön megkezdte cseremisiz tanulmányait a raifai kolostorban. Egészségi állapota ingadozott, volt, hogy csak fekve tudott dolgozni. Egy Vaszilij nevű cseremisiz volt a nyelvmestere, akivel másfél hónapot dolgozott. Reguly anyagát végül Budenz József adta ki három részletben a Nyelvtudományi Közleményekben (1864, 1865). Az első részben Reguly 876 cseremisiz mondatát közölte magyar fordításokkal (Reguly oroszra és/vagy németre fordította), valamint két prédikációt és 17 pogány imádságot. A második részben Reguly anyagát is felhasználta nyelvtani vázlatához. A harmadik részben Reguly erdei (= keleti) és hegyi cseremisiz 4000 szavas szóanyagát publikálta.

Reguly 1845 júliusában érkezett Nyizsnyij Novgorodba, ahonnan előbb erza, majd moksa nyelvterületre utazott. November elején tért vissza Kazanyba, a gyűjtés körülményeiről szinte semmit nem tudunk. Ezt az anyagát is Budenz publikálta a Nyelvtudományi Közleményekben (1866). Ennek tartalma: mintegy 3000 szavas szógyűjtemény, nyelvtani feljegyzések, néhány mese és dal (ezeket Reguly nem gyűjtötte, hanem kapta, a szövegeket Budenz fordította, gondozta).

Az Akadémia a csuvas tanulmányozását is Reguly feladatául szabta. Nem véletlenül, hiszen akkoriban a csuvaszt még finnugor nyelvnek tartották, csak Budenz tisztázta végérvényesen az ugor–török háborúban, hogy a csuvas törökségi nyelv. Reguly 1845. november közepén érkezett vissza Kazanyba, ott kezdett neki csuvas tanulmányainak. Célja egy nyelvtan elkészítése volt. Csuvas anyagát szintúgy Budenz publikálta. A nyelvtani feljegyzéseket az

NyK 1. és 2. számában adta közre (más forrásokkal egybevetve). A második számban Reguly példamondatait jelentette meg. A Reguly által lejegyzett két mesét csak 1880-ban adta közre Budenz.

Kissé furcsa módon Reguly nyenyec gyűjtése is ebben a fejezetben kapott helyet. Csúcs ezt azzal indokolja, hogy a kis terjedelmű anyagot jobb híján ismerteti itt. Reguly 1844. augusztusban gyűjtött anyagát – szógyűjtemény német és/vagy vogul fordítással, rövid mondatok, ragozási sorok – Budenz publikálta 1891-ben.

Reguly és a térképészet (163–184). „Azt hiszem, nyugodtan állíthatjuk, hogy a vogul és az osztják gyűjtés után Reguly munkásságának legfontosabb részét térképészeti tevékenysége képezi” – írja Csúcs Sándor (163). Reguly kitűnő pontossággal rajzolta meg az Észak-Urál térképét, amelyet a későbbi orosz expedíciók is előszeretettel használtak. Csúcs ebben a fejezetben – a szerző engedélyével – sokat merít Gulyás Zoltán 2019-ben megjelent művéből (*Reguly Antal térképészeti munkássága*). Ezt a kötetet a *Folia Uralica Debreceniensia* 26. számában részletesen ismertettem, így e fejezet bemutatásától ehelyütt eltekintek.

A *Kisebb munkák* (185–211) című fejezetben tárgyal Csúcs egy valóban kisebb terjedelmű, ámde annál fontosabb művet: Reguly Kalevala-fordítását. Ezt Reguly vagy Vaasában készítette 1840 végén, vagy pedig már Helsinkiben, a következő év tavaszán. Reguly természetesen Lönnrot műve első változatából, az 1835-ben megjelent Régi Kalevalából ültetett át részeket magyarra: az első és második ének teljesen, a harmadikból 76 sort, a 19. énekből pedig 81 sort. A fordítást Pápay József találta meg az MTA Kézirattárában 1909-ben, A. Molnár Ferenc 1985-ben tette azt közzé.

Csúcs könyvében Reguly fordítását teljes terjedelmében közölte. Az első ének kezdő sorai így hangzanak: *Kedv emelkedik keblemben, / Gondolat ébred agyamban, / Kedv énekekhez kezdeni, / elmúltakat említeni.*

Az összevetés kedvéért idemácsolom a többi magyar fordítás elejét is: Barna Ferdinánd (1871): *Hajt a lélek, nagy a kedvem, Gondolatom unszol engem, Fogynom dalhoz, énekléshez, Kezdenem a regéléshez.* Vikár Béla (1909): *Mostan kedvem kerekedik, Elmém azon töprenkedik, Hogy ím dalra kéne kelni, Ideje volna énekelni.* Nagy Kálmán (1971): *Mind csak azon gondolkodom, egyre azon elmélkedem: Kedvem támadt énekelni, jó szívvel beszédbe fogni.* Rácz István (1976): *Ihol kedvem kerekedett, eszemben gondolat gerjedt: én elmennék énekelni, szép szavakat sorba szedni.* Sente Imre (1987): *Kerekedik arra kedvem, mind azt forgatom fejemben, hogy már dalra kéne kelni, ideje volna énekelni.*

Ebben a fejezetben Csúcs közreadja Reguly első finn fordítását, az *Örlö-dal*-t is, amely egy közkedvelt finn népdal (*Jos mun tuttuni tulisi*) magyarra ültetése.

Ugyancsak ebben részben olvashatunk Reguly akadémiai székfoglalójáról (*A dzungár nép és annak a magyarral állított fajrokonsága*). Az előadásra 1850. szeptember 16-án került sor. Ennek előzménye: egy Karl Gützlaff nevű német misszionárius augusztus 31-én tartott egy előadást az akadémián a kínai nyelvről, s azt állította, hogy az Északnyugat-Kínában lakó dzungárok (azaz dzsungárok) a hunok utódai, s így a magyarok rokonai is. Reguly ezt hírül véve, két hét alatt (!) felkészült az előadására, amelyben tételesen cáfolta Gützlaff állításait, s a végén kimondta: a fent nevezett úr dilettáns.

Ez a fejezet még két egységet tartalmaz. A *Reguly kottái* c. részből megtudhatjuk, hogy Reguly a vogulok földjén nyolc kottát is lejegyzett. Ezeket Brassai Sámuel erdélyi tudós 1860-ban megjelent, *Magyar- vagy cigányzene?* című művében publikálta. Brassai ezekkel a kottákkal igazolta, hogy a magyar (ugor) zene ősbibb, mint a cigányzene. (A kottákat és a velük kapcsolatos információkat Szíj Enikő és Lázár Katalin foglalta könyvbe, 2000-ben.)

A másik rövid rész Reguly palóc gyűjtésével foglalkozik, amelyet Selmeczi Kovács Attila dolgozott fel. Reguly 1857 őszén hat hetet töltött palóc falvakban. 86 részletes antropológiai mérést és leírást készített, és – úttörő módon – 96 fényképfelvételt is csinált, s számos néprajzi észrevételt is lejegyzett. Teljesítményét Selmeczi Kovács ekképpen értékelte: „Reguly mint etnográfus korának tudományos színvonalát jelentősen felülmúló modern szemléletet és módszert honosított meg...” (210).

A következő rövid fejezet *A néprajzi gyűjtemény* címet viseli (213–218). Reguly mind Finn-, mind Oroszországból küldött haza anyagokat az Akadémiának, ezek egy része elkallódott, egy részét, a prémeket később elégették, mert a molyok jóvátehetetlen károkat okoztak bennük. Csúcs Sándor számításai szerint az anyagból 46 darab megvan a Néprajzi Múzeumban, többek között szibériai nyílveszők, épületmakettek, egy kézi szán és egy fél síléc, valamint osztják és mordvin ruhadarabok, és egy vogul hangszer, egy *sangur*.

A Reguly munkásságát bemutató egység utolsó fejezete a kéziratos anyagokkal foglalkozik (219–227). Itt Csúcs Sándor Reguly úti jegyzeteit, a kalendariumot és a levelezését mutatja be.

Reguly úti jegyzeteit már első utazásakor, 1837-ben elkezdte írni, későbbi svéd- és finnországi élményeit is kis füzetekben örökítette meg. Javarészt németül írt, néha magyarul, svédül. Ezekben a jegyzetekben a bejárt tájakról, az élményekről, emberekről számol be.

A Kalendárium eleinte napi bontásban a finnországi kiadásait és a megtett kilométereket (pontosabban német mérföldeket) tartalmazza. Az oroszországi út során arról ír, melyik nap hol járt, kivel találkozott. „Ez Reguly gyűjtőútjának egyik alapvető dokumentuma” – írja Csúcs Sándor (222). (Ezt a részt Szij Enikő jelentette meg oroszul 2008-ban, az eredeti németül íródott.) Hazatérte után Reguly szórványosan folytatta a naplóírást.

A harmadik egység Reguly levelezése. Csúcs listázza Reguly leveleit, melyeket a szüleinek, pártfogójának, Baer akadémikusnak és pétervári barátjának, A. A. Kuniknak, valamint mentorának, Toldy Ferencnek írt. Sajnos, ezek az anyagok teljes egészében még sehol sem jelentek meg, de Viljo Tervonen 2006-ban közreadta Reguly finnországi levelezését.

A kötet utolsó egységében Csúcs Sándor rövid összefoglalást ad közre (229–231). A következő gondolatokat emeli ki:

Reguly jó kiállítású fiatalember volt, aki könnyen tudott kapcsolatot teremteni. Ennek a képességének főleg a gyűjtései során vette nagy hasznát, hiszen könnyen megnyíltak előtte az adatközlők. És ő is nagyon tisztelte munkatársait.

Reguly idejekorán felismerte, hogy nemcsak a magyar nyelv finnugor rokonságának bizonyításához kell anyagot gyűjtenie, hanem az obi-ugor népek népköltészeti kincseit is dokumentálnia kell. Ennek érdekében fantasztikusan nagy gyűjtőmunkát végzett.

Reguly érdemeit nemcsak kortársai ismerték el, hanem az utókorra is igen nagy hatást gyakorolt. Hunfalvy megfejtette szövegei egy részét, Budenz rengeteg olyan tanulmányt, szójegyzéket jelentetett meg, amely Reguly gyűjtésén alapult. Munkácsi elutazott Szibériába, hogy megszólaltassa Reguly néma szövegeit, őt Pápay József követte az osztják szövegek megfejtésével. De Reguly szelleme élt tovább Zsirai, Fokos és Kálmán Béla ob-ugrisztikai munkásságában is.

Sem Csúcs Sándor, sem pedig más tudománytörténészek nem tudnak azonban egy kérdésre választ adni: miért nem publikált Reguly hazatérte után? A Budapesti Hírlap egyik 1905-ös számában így vélekedtek Reguly utolsó éveiről: „Lassú haldoklás volt az a nyolc esztendő, amit Pesten az egyetemi könyvtárnál töltött.” Korábban, 1863-ban ugyancsak ez volt Eötvös József véleménye: „Reguly élete ezentúl [1849-től] egy hosszú betegség... Borítsunk fátyolt e szenvedésekre, melyeknek a kegyes istenség kora halála által végett vetett” (230). Szij Enikő azonban meggyőzően cáfolta, hogy Reguly „hosszan haldoklott” volna, ellenkezőleg, akadémiai székfoglalója, palóc kutatóútja, könyvtárosi munkája, mind-mind arról tanúskodnak, hogy – habár a betegsége időről-időre legyűrte, mégis – érzett magában annyi erőt,

hogy folytassa tudományos munkáját. Csak éppen a szövegkiadásokkal nem tudott, nem akart foglalkozni...

Valószínűleg vannak páran, akik, ha rápillantanak a kötet címére, azt hiszik, hogy ez egy száraz, unalmas életrajz egy unalmas nyelvészről. Ezek a nézetek azonban tévesek, mert Csúcs Sándor egy különlegesen izgalmas életrajzot írt egy különlegesen izgalmas életpályát bejáró emberről, aki hazájától majdnem egy évtizedig távol, 35 ezer kilométert megtéve, sokszor sanyarú körülmények között, számos nyelvet elsajátítva, óriási munkabírással hatalmas, felbecsülhetetlen értékű anyagot gyűjtött.

Csúcs Sándor könyve logikus felépítésű. A két részre osztás teljességgel indokolt. A nagy utazó vándorlásának bemutatása során szinte megelevenedik előttünk a korabeli Finnország és Szibéria. Csúcs Reguly minden lépését kellően alapos dokumentációval támasztja alá, gyűjtését szigorú filológiai precizitással mutatja be, műve mégsem válik unalmassá. Valószínűleg azért sem, mert sorain átüt Reguly iránt érzett tisztelete, a tudós megbecsülése.

Csúcs Sándor az előszóban a következőket írja: „a kétszázadik évforduló közeledtével, úgy is, mint a Reguly Társaság elnöke, morális kényszert éreztem, hogy belefogjak egy Reguly-könyv megírásába”. Jól tette, mert kötete igen jelentős módon gazdagítja a Reguly-irodalmat, s foglalja össze mindazt, amit az első magyar finnugristáról tudnunk kell.

MATICSÁK SÁNDOR

Pusztay János: Még mindig ugor–török háború

Nap Kiadó, Budapest, 2020. 230 l.

ISBN 978 963 332 151 5

Magyarország a polihisztorok hazája. Értünk mindenhez: a futballhoz, az orvostudományhoz, napjainkban a virológiához, járványtanhoz, és természetesen a nyelvészethez is. Ez utóbbit – finnugristaként – nap mint nap tapasztalhatjuk saját bőrünkön. A mindennapi rutin bármely pillanatában (üzletben, postán, vonaton, de akár a játszótéren is) foglalkozásunkat megtudakolva rögtön kaphatjuk is kérdés, kijelentés vagy egyenesen felkiáltás formájában a már unásig ismételt tételt: „A finnugor rokonság (elmélete) már megdőlt!(?)”. Ilyenkor nagyon nehéz helyzetbe kerül az ember, hiszen szükségszerűnek ér-

zi felvilágosítani a másik felet, viszont ez nem az a tudományos problémakör, amely egy-egy mondattal minden kétséget kizárólag tisztázható.

A (laikus) fejekben lévő zűrzavar helyreállításához szerencsére kész esz-köztár áll rendelkezésünkre. Zsirai Miklós *Óstörténeti csodabogarak* című 1943-ban kiadott – e téma etalonjaként számon tartott – munkáját követően, az elmúlt évtizedekben több olyan írás is született, amely a finnugor nyelvrokonság bizonyítása mellett, a tudománytalan nyelvrokonítási kérdéseket tárja a téma iránt érdeklődő olvasó elé. 2010-ben jelent meg Honti László, Csúcs Sándor és Keresztes László szerkesztésében *A nyelvrokonságról. Az török, sumér és egyéb áfium ellen való orvosság* c. tanulmánygyűjtemény, majd 2012-ben Honti László adta ki az *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak* című könyvét. A kötetek célja – mint ahogy azt címeik is egyértelműen mutatják – a finnugorelles nézetek, elméletek ismertetése és cáfolata.

Csúcs Sándor *Miért finnugor nyelv a magyar?* című 2019-es munkájában a magyar nyelv finnugor jegyeit veszi górcső alá. 2020-ban jelent meg egy, a témához kapcsolódó nagyobb lélegzetű munka: Maticsák Sándor mutatja be nyelvünk eredetkérdéseit (*A magyar nyelv eredete és rokonsága*).

Az ismeretterjesztő jellegű, a finnugor nyelvtudomány téziseit igazoló könyvek sora ebben az évben még egy taggal bővült: Pusztay János 1977-ben megjelent, *Az „ugor–török háború” után* című munkájának második, bővített kiadása is azzal a céllal látott napvilágot, hogy ellenpontozza a napjainkban is erőteljesen jelenlévő finnugor ellenes megnyilvánulásokat. A kötet címe (*Még mindig ugor–török háború*) is visszautal a „kistestvérre”, így érdemes megvizsgálni, miben különbözik egymástól a két kötet.

Ahogy azt az előszóban (*Előszó a 2. kiadáshoz, 5–8*) a szerző is megfogalmazza, az első kötet tartalma ma is aktuális, így ez nagyrészt változatlan formában jelent meg a második kiadásban. Pusztay János könyvével – az abban bemutatott tények ismeretében – közös gondolkodásra hív. Nem a képzett nyelvész – laikus nyelvész oppozíciójából teszi tudását közkinccsé, hanem segítő kezet kíván nyújtani a nyelvészeti képzettség nélküli, ám a téma iránt fogékony olvasóknak is.

Az első fejezet a korai nyelvhasználati törekvéseket ismerteti röviden (*A nyelvhasználat hűskora, 9–16*). Fontos megjegyezni, hogy az összehasonlító nyelvtudomány kialakulása előtti idők nyelvhasználati kísérletei nem tekinthetők tudománytalannak vagy dilettánsnak, hiszen a nyelvek összevetése kidolgozott módszertan híján, a tudományos ismeretek akkori szintjének megfelelően zajlott. Nem meglepő tehát, hogy az erőteljes vallási hatásra a humanista nyelvhasználatok a héber rokonság mellett tették le voksukat. Ebből az

időszakból találunk példát a könyvben a magyar mint összehasonlíthatatlan nyelv (*incomporabile idioma*) bizonyítására, majd – pl. Révai Miklós révén – megjelentek a „kevert” nézetek is: a magyar nyelv finnugor nyelv, s a finnugor nyelvek a héberből fejlődtek ki. Az ebben a fejezetben (és még a továbbiakban is többször) bemutatott rokonítási törekvések pusztán szóhasonlításokat jelentettek, melyek viszont még a 20. században is működni tudtak (vö. például Markos Gyula felejthetetlen példái: *Elohim* = *Élő him* ~ *Elő him*, *Jahve* = *Jó Java* stb.).

Ezt követően (*Ithakától a felkelő nap országáig*, 17–27) a 19. századi próbálkozások közül az olvasó megismerkedhet a görög, kínai és japán rokonítási törekvésekkel, melyek szintén még elsősorban csupán szóegyeztetéseket takarnak (pl. gör. *hüpo* ~ magy. *cipő*; kínai *kin* ’arany’ + *czé* = *kincs*). Az egyik japán–magyar nyelvhasználati kísérlet már komolyabb vizsgálati apparátust is felvonultatott: Pröhle Vilmos a japán és uráli–altaji rokonság bizonyításához a szóegyezéseken túl (japán *he* < ójapán *pe* ’oldal, part’ ~ magyar *fél*, vog. *päl*, komi *pel*, mari *pele*) már hangmegfeleléseket (*p* > *f*: ójapán *puku* > mai japán *fuku*; fi. *puu* ~ magy. *fa*), és alaktani hasonlóságokat (*-na*: japán *asana* ’reggel’; fi. *kotona*; magy. *télen*) is bevont vizsgálatába. A szavak szintjén Pröhle 90 szóegyezést hoz. Pusztay ezeket ismertetve felhívja a figyelmet arra a problematikára, hogy az összevetésből hiányoznak az alapszókincsnek olyan jellegzetes elemei, mint a személyes névmások és a számnevek.

Már az itt bemutatott próbálkozások sem minden esetben voltak mentesek politikai felhangoktól, de a második világháború idején különösen erőteljes volt a magyar nyelv rokonítási irányainak politikai indíttatású megválasztása (*A nyelvhasználat a politika uszályában*, 28–30). Így akkoriban a germán rokonság (kezdetben az angolszász, majd a német vonal) került a nyelvhasználati tevékenységek fókuszába. Fehér István teóriája szerint mi „engverek” (angol–magyarok vagyunk), ennek megmosolyogtató példái: *lord* ~ *lófő*, *cup of glass* ~ *kupa*, *kulacs*, *sallang* ~ *shilling* stb.

A következő fejezet foglalkozik az egyik legismertebb nyelvrokonítási törekvés, a sumér–magyar rokonság kérdésével (*A sumér áfium ellen való orvosság*, 31–57). A sumér felfedezését követően szinte nem volt olyan nyelv a világon, amellyel ne próbálták volna meg rokonítani, s érthető, hogy a „magányos” magyar nyelv és a szintén rokontalan sumér hamar egymásra talált. Mivel a magyar–sumér rokonság nálunk is nagy visszhangot kapott, nem véletlen, hogy ez az egyik leghosszabb fejezet a könyvben.

Az elsősorban Bobula Ida és Zakar András nevével fémjelzett rokonítási törekvések vázolója során Pusztay felhívja a figyelmet arra, hogy a szókész-

leti egyezések nem elegendő kritériumai két nyelv között fennálló rokonság bizonyításának. Azok mellett ugyanis a grammatikai elemek részletes összevetésére is szükség van (de ezzel is óvatosságra int, hiszen kiragadva azt a nyelv egészéből, hamis eredményekhez vezethet). A magánhangzó-harmónia ugyan a magyarban és a sumérban is jelen van, de azok teljesen eltérnek egymástól. A magyar nyelv ősi szavaiban vagy csak mély, vagy csak magas magánhangzó állt, a többalakú toldalék esetén a szó hangrendjéhez illeszkedő alak kapcsolódott a szótövekhez. A sumérban viszont egy kéttagú szóban csakis ugyanaz a magánhangzó állhatott, pl. *gaba* 'mell', *ama* 'anya', *uru* 'közösség', *eger* 'hát', *itid* 'hónap'. A sumérban hatféle többes szám használatos, ezeken belül megkülönböztetik a szociálisan aktív (= emberek) és a szociálisan passzív (= állatok, tárgyak) kategóriákat. A magyarból ismert egy ~ több opozíciója (melyre a magyarban a *-k*, *-i* többesjelek használatosak) nincs jelen a sumérban.

A szókincsvizsgálatok során Pusztay világossá teszi, hogy az alapszókinchez tartozó kategóriák (például a *ki?*, *mi?* kérdő névmások sumér megfelelője *aba*, *ana*) között semmiféle egyezés nem mutatható ki, vagyis nem beszélhetünk sumér–magyar nyelvrokonságról. A fejezetet Pusztay egy „kevert” elmélet ismertetésével zárja: Bobula Ida eleinte úgy vélte, a magyar nyelv finnugor rokonságot mutat, de végső soron sumér. Zakar András pedig urál–altaji–sumér nyelvrokonságról beszél.

Pusztay az új kiadásban kitekint a finnekre is. Simo Parpola 2016-ban jelentette meg etimológiai szótárát, amelyben 1200 uráli–sumér szóösszevetést adott közre. Parpola szerint az uráli nyelvek és a sumér közös eredetre mennek vissza. Pusztay a sumér fejezete végén bemutatja e nézet tarthatatlanságát.

Az indoeurópai nyelvekkel való kapcsolatok közül a latinnal való rokonítási próbálkozást ismerteti részletesebben a szerző (*A latin–magyar nyelvrokonság*, 58–70). Ez a fejezet Szabédi László 1974-ben kiadott *A magyar nyelv őstörténete* című munkájának anyagát ismerteti, amelyet Pusztay kritikai megjegyzéseivel egészít ki. A magyar és a latin nyelv összevetésével Szabédi tulajdonképpen a finnugor–indoeurópai rokonságot kívánta bizonyítani. Jóllehet elveti a finnugor nyelvészet rekonstrukciós módszerét, a hangtani vizsgálatai során ő maga is rekonstruál (bár ahogy arra Pusztay is felhívja a figyelmet, inkább kitalál), amikor a magyar és a latin nyelv alapján őslatin alakokat hoz létre, melyekből finnugor, majd ugor, végezetül magyar alakot vezet le (vö. latin *vitea* < őslatin **veitaiva* > finnugor **wejeszejwe* > ugor **wejiszew* > magyar **wejszew* > **weszjew* > *vessző*). Szabédi legfőbb módszertani hibájának Pusztay azt tartja, hogy jóllehet nyelvcsaládok rokonságát akarta bizonyítani, a családokhoz tartozó egyéb nyelveket mégsem

vonja be vizsgálatába. Így fordulhat elő az, hogy figyelmen kívül hagyva a finnugor nyelvek egyik fő fonotaktikai jellemzőjét, a szó eleji mássalhangzótorlódás kerülését, Szabédi olyan alapnyelvi alakokat is rekonstruál, mint pl. **kszwolu*, ami teljességgel elképzelhetetlen. A hangtani képtelenségek mellett Pusztafay rávilágít Szabédi alaktani vizsgálatainak problémás voltára is. A névmásokat Szabédi szintén az őslatinból származtatja, nyakatekert módon: *ubi* > **quui* < őslatin **quothi* > finnugor **kwothi* > **kwoti* > *kwoli* > ugor **kwol* > magyar **hvol* > *hol*.

A fentebb bemutatott fejezetek szóhasonlítási törekvéseihez szervesen kapcsolódó fejezetben (*A szavak egybeesésének okairól*, 71–80) Pusztafay matematikai számításokkal erősíti meg az olvasót abban, hogy nem kell elharmarkodottan rokonnak ítélni két (vagy több) nyelvet azért, mert bennük formailag azonos szavak találhatók (akár azonos jelentésben is). Mivel a világ nyelvei véges számú hangot használnak, s a szavak túlnyomó többsége 2-7 hangból áll, így óhatatlanul előfordulnak olyan alaki/hangzásbeli egyezések, melyek véletlennek mondhatók (pl. német *Haus* ~ magyar *ház*; korják *appa* ~ magyar *apa*). Ezek semmiféle rokoni kapcsolatot nem jelölnek. Éppen így nem bizonyítékai a rokonság meglétének a vándorszavak, a nemzetközi műveltségyszavak sem.

A folytatásban az olvasó pontosabb képet kaphat arról, hogy mely szempontok alapján állapítható meg két vagy több nyelv rokonsága. Pusztafay az összehasonlító nyelvészet módszertanának ismertetésével (szabályos hangmegfelelések, alaktani egyezések, mondattani sajátosságok, alapszókincsvizsgálatok) segíti az olvasót megérteni, miért is problémásak a fentebb bemutatott nyelvhasználati próbálkozások (*Az összehasonlító nyelvészet játékszabályairól*, 81–85).

A nyelvrokonság kérdéséhez kapcsolódó legnagyobb tudományos, a maga nemében páratlan vita *Az ugor–török háború* volt (86–99). A 19. század hetvenes-nyolcvanas éveiben zajló vita témája a magyarok eredete és a magyar nyelv finnugor vagy török rokonsága volt. Pusztafay János ehelyütt is fontosnak tartja megjegyezni, hogy a nép és a nyelv eredete nem azonos.

A vita résztvevői finnugor részről Hunfalvy Pál és Budenz József voltak, míg velük szemben az orientalista Vámbéry Ármin állt. Ez utóbbi 1869-ben megjelentett *Magyar és török-tatár szóegyeztetések* című tanulmányára reagált Budenz *Jelentés*-ében, mellyel tulajdonképpen kezdetét vette az ugor–török háborúként emlegetett „tudományos csörte”. Vámbéry első írásában még finnugor nyelvnek ismerte el a magyart. Nyelvünk török elemeit későbbi érintkezés eredményének tartotta, ezt viszont másodlagos rokonságnak aposztrofálta. Budenz – aki a törökségi nyelveket is jól ismerte – részletesen

bírálta az idézett munkát, hangsúlyozva, hogy Vámbéry kutatási módszere több szempontból megkérdőjelezhető. Vámbéry ugyanis a vizsgált szavaknak gyakran nem az alapjelentését, hanem a másodrendűt adja meg, vagy éppen megváltoztatja a törökségi szavak hangalakját, ezzel közelebb hozva a magyar megfelelőhöz. 1882-ben Vámbéry is megírta válaszát Budenz kritikájára, mellyel robbant a tudományos bomba. Mindkét tábor támogatói ontották magukból a témához kapcsolódó munkákat. Pusztay ebben a fejezetben Vámbéry munkásságának kritikai megjegyzéseit, érvelésének hiányosságait összegzi, azonban felhívja a figyelmet Budenz hibáira is. Kimondja továbbá azt a mai napig a nyelvrokonság tisztázásához szorosan kapcsolódó tételt, miszerint „...kellő nyelvészeti alapképzettség kell hozzá, nem elegendő a szavak egybecsengése, hanem a rendszerszerűséget, a szabályszerűséget kell keresni” (91).

Ezt a fejezetet az új kötet 30 oldalas kiegészítése követi, amely a napjainkban érezhető keleti orientáció és ezzel együtt a törökségi rokonság erőteljes fellángolására reflektál (*Magyar–török összehasonlítás*, 100–132). A kelet felé nyitás ideológiai előzménye a Turán mozgalom volt, amelyhez később a politikai életben is jól érezhető finnugor ellenes magatartás kapcsolódott. A jobboldali pártok politikájában hangsúlyos helyzetbe került a türkökkel való kapcsolat szorosabbra fonása, a kurultáj mozgalmak támogatása. A fejezet arra a kérdésre keresi a választ, hogy a tudományos igényű összevetés kritériumait alkalmazó vizsgálat során kimutatható-e olyan szintű rokonság a magyar és a török között, mint a magyar és a többi finnugor nyelv között. E vizsgálat során Pusztay összeveti néhány törökségi (oszmán-török, tatár, kirgiz, üzbég, kazah, ujjur, csuvas, jakut) nyelv nyelvtani rendszerét és szókincsét a magyarral.

A nyelvtani szinten az említett nyelvek névszóragozásával, a névmási, a számnévi és az igerendszer jellemzőivel ismerkedhet meg az olvasó. A szókincsелеlemzés során Pusztay 70, az alapszókincshez tartozó szót (testrésznevek, számnevek, névmások, rokonságnevek, természeti jelenségek, állatok, növények, alapvető cselekvések, egyéb) sorol föl. A gazdag példaanyag jól mutatja (pl. magy. *szem* ~ török *göz*, tatár *gajn*, kirgiz *köz*, üzbég *ko'z*, kazah *köz*, csuvas *kuş*, jakut *xharah*; magy. *jég* ~ török *buz*, üzbég *muz*, *jah*, kazah *muz*, csuvas *pār*, jakut *muus*; magy. *tud* ~ török *bil-mek*, kirgiz *bil-*, üzbég *bil-moq*, csuvas *pěl-*, *pultar*, jakut *bil-*), hogy az ősi szókincsben semmiféle rokonság nem állapítható meg. A grammatikai összevetésből is egyértelműen kiderül, hogy a nyelvtani elemek között sincs rokon vonás.

E fejezet végén tér ki a szerző nagyon röviden a hun rokonság kérdésre (*A hun kérdésről*, 130–132). A rövideget az az ismert tény is indokolja, misze-

rint nem áll rendelkezésünkre hun nyelvű szöveg, nyelvi adatok hiányában pedig nem lehet nyelvrokonsági kérdésekről beszélni.

Nyelvünk finnugorságá-t (133–173) bizonyító elemeink kontrasztív vizsgálatával folytatódik a kötet. Az előző fejezethez szervesen kapcsolódó, de itt a magyar nyelvnek más finnugor nyelvekkel való grammatikai és szókincsbeli egyezéseit ismerteti a szerző. A szabályos hangmegfelelés működését a finnel összevetve mutatja be (pl. az alapnyelvi *k-* a finnben megőrződött, a magyarban palatális magánhangzó előtt megmaradt, veláris előtt *h*-vá változott, pl. *käsi* ~ *kéz*, *kivi* ~ *kő*; *kala* ~ *hal*, *kuule-* ~ *hall-*).

A szabályos hangmegfelelések működésének ismertetésekor Pusztay kitér arra a finnugor rokonságot tagadók által oly sokszor megfogalmazott vádra, miszerint a finnugristák ezeket a szabályokat addig csúrik-csavarják, míg a számukra megfelelő eredményre jutnak. Pusztay János ennek cáfolatára az indoeurópai nyelvekben működő szabályos hangmegfelelésekkel is bizonyítja, hogy ez nem egy finnugor „specifikum” (vö. latin *lacte* ~ olasz *latte* ~ román *lapte* ~ francia *lait*; **kmtóm* ’száz’ > görög *έ-κατόν*, latin *centum*, ófélnémet *hunt*, óind *śatám*, iráni *satəm*, litván *šim̃tas*, orosz *сmо*).

A könyv elején bemutatott korai rokonítási törekvések és a napjainkban is jellemző laikus nyelvhasználatok abban közösek, hogy csak a szóegyezésekben látják a nyelvek között fennálló kapcsolat/rokonság bizonyítékát. Pusztay látványos metaforával írja le ennek veszélyét: „...a szavak hasonlósága csalóka is lehet, lidércként ingoványba csábíthatja a gyanútlant” (133). Éppen ezért nem bizonyítják két nyelv rokonságát a vándorszavak (*asztal*, *kulcs*, *kilincs*); a hangutánzó és hangfestő szavak (*kakukk*); illetve a gyermeknyelvi szavak (*papa*, *mama*) sem.

Az alaktan szintjén Pusztay részletesen bemutatja az esetragok egyezéseit, pl. *-*nA* > finn -*ssA* (< *-*snA*), -*llA* (< *-*lnA*) ~ magy. -*on/-en/-ön*; -*ban/-ben*, -*an/-en*. Szól a kettes szám használatáról, áttekinti a személyes névmásokat és a belőlük kialakult birtokos és igei személyragokat, kitér az alanyi-tárgyas ragozás problematikájára, valamint a módjelek és az igeidőrendszer ismertetésére is. Külön alfejezetben a magyar nyelv további finnugor elemeiről (pl. a középfok -*b* ~ -*bb* jelének eredete, számneveink etimológiája, szintaktikai kérdések) is tájékozódhat az olvasó.

A távolabbi nyelvi kapcsolatok lehetősége (174–186) azoknak a szó- és grammatikai egyezéseknek a vázlatos ismertetést tartalmazza, melyek az uráli és más (indoeurópai, altaji, paleoszibériai) nyelvcsaládok nyelvei között fellelhetők.

Az utolsó fejezet – a címével ellentétben – egy meglehetősen részletes áttekintés (*Az uráli összehasonlító nyelvtudomány rövid története*, 187–218).

Az olvasó ebben a részben képet kaphat az összehasonlító nyelvtörténet kialakulását megelőző időkről, nyelvünk rokoni kapcsolatairól tett legkorábbi (15. századi) leírásokról, a későbbi, már nyelvészeti igénnyel született, a magyar nyelvet is górcső alá vevő tudományos munkákról, illetve e tudományág jeles képviselőiről. Ezt a fejezetet a szerző kiegészítette az 1977-es kiadás óta eltelt idő tudománytörténeti eseményeivel.

A kötetet a jegyzetgyűjtemény (219–220), majd pedig az irodalom- (221–229) és a tartalomjegyzék (230) zárja.

Kritikai megjegyzésem tulajdonképpen két pontját érinti csupán a műnek: a szerkezetét és a nyelvezetét. Mivel Pusztay János kötete elején közös gondolkodásra hív, és ő maga is számol a „nem nyelvész szakképzettségű, de a nyelvészet iránt érdeklődő olvasó”-val (133), talán szerencsésebb lett volna az összehasonlító nyelvtudomány „játékszabályait” a kötet elején tisztázni. Így a laikus olvasó már biztos alaptudással felvértezve indulhatna el a rokonságméletek rengetegébe. Ezzel elkerülhetővé válhatott volna például egy-egy terminus többszöri említése anélkül, hogy definiálva lett volna (vö. pl. az *alapszókincs* említése a 44., 45., 85. oldalon, de a tényleges definíció csak a 120. oldalon olvasható).

Ehhez szervesen kapcsolódik a másik megjegyzésem is. Mint arra a szerző maga is utal, nyelvészeti háttérismeret nélkül a nyelvrokonság tárgyalása lehetetlen, így kikerülhetetlen a nyelvészeti szakszavak használata. Szükséges viszont mankót adni ehhez az olvasó számára. Észrevételem szerint ez nem teljes mértékben valósult meg. Igen hasznos lett volna a könyvben használt nyelvészeti szakszavaknak a rövid, érthető definiálása. Erre Pusztay ki is alakította a megfelelő felületet (*Jegyzetek*), azonban csak csekély számú adatot vett fel, miközben szövegében bőven találhatók nyelvészeti szakkifejezések (pl. deasszimiláció, geminált zárhang, prefixumok agglutinatív-lánca).

Ugyancsak hasznosnak találtam volna a bemutatott személyekről is egy pár mondatos leírást közzétenni, mert így sokszor csak „lőgnak a levegőben” (vö. Sajnovics János csupán vezetéknévvel már a 12. oldalon szerepel, de azt, hogy pontosan ki volt ő, mikor és mivel foglalkozott, csak a 190. oldalon tudhatjuk meg).

Mindezen észrevételeim nem a kötet hiányosságaira kívánnak reflektálni, sokkal inkább arra a nehézségre, mellyel Pusztay János most ismertett könyve (és minden e témakört érintő mű) is küzd, s nem tud egyszerűen felülkerekedni a különböző tudományágak, politikai áramlatok stb. által újra és újra lángot kapó finnugor ellenes nézeteken. A nyelvrokonság kérdése túlmutat az „értem = rokon; nem értem = nem rokon” laikus megállapításon. Ko-

molyabb – de a laikus számára nem feltétlenül érdekes – nyelvészeti háttértudás szükséges ahhoz, hogy megértsük az összehasonlító nyelvtudomány működését (ahogy Pusztaf írta: játékszabályait). Emiatt még az ismeretterjesztő kategóriába sorolt írások is erőteljesen nyelvészeti beállítottságú munkákká válnak/kell hogy váljanak, mert csak így magyarázható a nyelvek közötti rokonsági kapcsolat.

Roppant nehéz fába vágja tehát fejszójét az, aki a finnugor rokonságot részben vagy egészben tagadó elméletek bemutatását és/vagy a finnugor nyelvrokonságot hivatott bizonyítani. Minden szerzőt, így Pusztaf Jánost is dicséret illeti, hogy a szélesebb közönséget megszólítva áll ki a magyar nyelv finnugor rokonsága mellett. A kötet erőssége a rendkívül gazdag példaanyag. Pusztaf János segíti kialakítani az olvasóban az egyes rokonsági irányokkal szembeni kritikus magatartást, amely rendkívül hasznos és szükségszerű a napjainkban is aktívan, a különböző médiumok révén folyamatosan közvetített finnugor ellenes áramlatok sodrában.

KELEMEN IVETT

Say István: Bevezetés a balti finn nyelvek ismereteibe

Sióagárd – Kaposvár, 2018, 2019, 2020.

Bevezetés. A megtévesztő cím többet rejt, mint gondolnánk. A finnugor berkekben kevesek által ismert, magát „derűs amatőrnek” tituláló Say István kis balti finn nyelvek iránti érdeklődésének meglett a gyümölcse: immáron hat kötetben hat nyelv bemutatására vállalkozott. Első ízben 2018-ban az izsórt, majd 2019-ben a vepsze és a vót, idén pedig a lúd, a tveri-karjalai és a viana-karjalai nyelvek leírását jelentette meg magánkiadások formájában.

A hat kötet legszembeűnőbb erénye, hogy mindegyik azonos, logikus felépítést követ. A könyvborítókön az adott népcsoportok zászlaja és címere kapott helyet, a hátsó belső borítókön pedig egy-egy népviseletbe öltözött hölgyet látunk. Say István kötetei tartalmilag öt fő részből állnak: 1) Rövid népismeret, 2) Rövid nyelvtan, 3) Rövid szövegtár, 4–5) Kétnyelvű miniszótárak. A kötetek végén szereplő függelékben egy-egy balti finn összehasonlító példatárat találunk, jól áttekinthető, táblázatos formában. A könyvek külön érdeme a hasznos térképek, melyek segítenek a témában nem jártas olvasók számára térben elhelyezni a balti finneket.

Az alábbiakban egyenként ismertetem a köteteket.

1. Bevezetés az izsor nyelv ismereteibe (2018). A könyv a <https://izsor.hu/> weboldalon is elérhető. A mű 2017-es, internetes változatát Maticsák Sándor jelen folyóirat hasábjain korábban már ismertette (FUD 24 [2017]: 379–384), így itt csak röviden szólok róla.

A finnugor szakirodalomban az izsór (Saynál: izsor) és az inkeri népnek keverednek. A szerző az előszóban igyekszik tisztázni ezt a kérdést. A legújabb finnugor kézikönyvek egyértelműen szétválasztják az izsórokat és az inkerieket. Előbbi kb. ezer éve önálló balti finn nyelv, utóbbi a 17. században Finnországból átköltözött, lutheránus vallású telepések nyelve, nyelvváltozata.

A balti finn nyelvek csoportosításáról sokféle nézet látott napvilágot. Say az izsor nyelvet a balti finn nyelvág északi nyelvcsoportjába sorolja, a finnel, karjalaival, vepszével egyetemben (a déli ágba tartozik a vót, észt és lív).

Az első fejezetben (*Rövid izsor népismeret*, 17–24) a szerző röviden felvázolja az izsórok sanyarú történelmét az i. sz. első évszázadoktól egészen a 2010-es népszámlálásig. Tíz évvel ezelőtti létszámuk körülbelül 300 főre volt tehető. A kultúramegőrzés alappillére az Izsor Néprajzi múzeum és a Soikula kulturális szervezet. E fejezet végén Say 20 pontban összegzi az izsor nyelv jellegzetességeit.

A második rész (*Rövid izsor nyelvtan*, 25–68) a hangállomány bemutatásával indul. Az izsor magánhangzókészlete azonos a finnel, azonban a más-salhangzók esetében többelhangok is előfordulnak (*z, ž, c, č, b, d*, és elsősorban orosz hatásra *ń, ł, d', l'*). A balti finn nyelvekhez hasonlóan itt is megvan a fokváltakozás. A névszóragok száma 13 (négy szintaktikai eset, hat helyviszonyt kifejező eset, valamint a translátívus, az essívus, és a finntől eltérően a miből? kérdésre válaszoló exessívus). A bonyolult tótani változások alapján Say 21 ragozási csoportot különböztet meg. A névszói alfejezet végén betekintést nyerünk a melléknevek, a számnevek, a névmások, a határozószók és a névutók morfológiai sajátosságaiba is.

Az igék alaktana nagymértékben hasonlít a finnéhez. Eltérés mutatkozik az igenemek tekintetében: az izsórban cselekvő, szenvedő és visszaható igék vannak. Az izsórban a folyamatos múlt (*tein* 'csináltam') mellett két befejezett múlt idő létezik (*oon teht* 'kb. csinálék vala' és *olin teht* 'kb. csináltam volt', ez utóbbi a finn nyelvleírásban a plusquamperfectumnak felel meg). A tótan az igék esetében is bonyolult: Say 15 ragozási csoportot különít el.

A fejezet végén a szerző a szókincsbővítés (képzés és összetétel) formáit mutatja be röviden, majd egy rövid mondattani „tallózással” zárja a grammatikai összefoglalót.

A kötet harmadik része a *Rövid izsor–magyar szövegtár* (69–80), itt Say négy különböző izsor szöveget ad közre, saját fordításában: négy népmese, négy rövid runórészlet, a Miatyánk és egy popdalszöveg.

A kötet utolsó két, rendkívül értékes része az izsor–magyar (81–160) és a magyar–izsor (161–208) miniszótár, öt-, ill. háromezer szócikkkel. A könyvet az igen hasznos balti finn összehasonlító példatár zárja (209–220): e függelékben számnevek, testrésznevek, rokonságnevek, alapvető igék és névmások, határozószók hat balti finn nyelven, orosz és magyar megfelelőikkel.

2. Bevezetés a vepsze nyelv ismereteibe (2019). A kötet internetes elérhetősége: <https://vepsze.hu/>.

Az első fejezetben (*Rövid vepsze népismeret*, 17–26) a szerző alapadatok közöl. A vepszék az Onyega, Ladoga és a Fehér-tó közötti területen élnek. Lélekszámuk hatezer körüli. A vepszéknek három csoportját különböztetjük meg: északi, középső és déli. A *vepsze* népnév eredetileg önelnevezés volt, amelyet a többi nyelv átvett. Sajnos a történelemben nekik sem jutott derűsebb sors, a többi kis finnugor néphez hasonlóan a végleges eloroszosodás fenyegeti őket. Napjainkban az identitás megőrzésében kiemelkedő szerepet vállal a Vepsze Társaság. Say a vepszét a balti finn nyelvek északi ágába sorolja. A fejezet végén 24 pontban mutatja be a vepsze nyelv jellegzetességeit.

A *Rövid vepsze nyelvtan* c. fejezet (27–52) elején a hangtani sajátosságokról olvashatunk. A rövid magánhangzók állománya megegyezik a finnével (de az *ü* hangot a magyarhoz vagy az észthez hasonlóan jelöli a vepsze), hosszú vokálisok viszont csak elvétve fordulnak elő. Az *i* és *e* hangok palatalizálják az előttük álló konzonánst. A rokon balti finn nyelvekhez hasonlóan itt is feltűnnek a diftongusok. A vepszére igen jellemző a mássalhangzók lágyítása. A finnhez képest sok a többlehang (*t', d', f, s, š, z, ž, c, c', č, l', r', n'*). Say kiáll amellett, hogy a vepsze nyelvben is van elegendő példa a fokválta-kozásra, még ha sok finnugrista ezt el is utasítja.

Az alaktani rész elején Say a tőtípusokkal foglalkozik, majd bemutatja a névszók sajátosságait. A vepsze névszóragozás gazdag: a ragok között a négy „hagyományos” szintaktikai és a hat helytagon kívül szerepel az egressivus (vmitől), az adessivus approximativus (vminél), az allativus approximativus (vmihez), valamint a prolativus (vmi mentén, útján), az aditivus (vminek az irányába) és a terminativus (vmeddig). Ezeken kívül a vepsze ismeri a comitativus-instrumentalist, az abessivust, a translativust és az essivust is. Say ezt követően áttekinti a melléknevek, számnevek, névmások és határozószók morfológiai sajátosságait.

A rövid igei részben a szerző bemutatja az egyszerű és összetett igealakokat. A vepszében három mód (kijelentő, feltételes és felszólító) létezik. A praesens mellett három múlt idő fordul elő, ezeket Say egyszerű múltnak, befejezett múltnak és régmúltnak nevezi. Talán szerencsésebb lett volna a múlt idejű alakokat egy helyen tárgyalni, nem pedig az egyszerű és összetett igealakok külön csoportjaiban bemutatni őket. Az igék leírása kissé elnagyolt, nincsenek megadva ragozási sorok sem. A vepszében is van tagadó igeragozás.

A fejezetet rövid mondattani áttekintés és a frazémák nyelvtanulói szempontból nagyon hasznos bemutatása zárja: a szerző 21 közmondást és 12 szólást, szóláshasonlatot oszt meg az olvasókkal, magyar fordításokkal.

A *Szövegtár*-ban (53–66) négy Tolsztoj-mesét találunk (ezeket eredetileg Áprily Lajos oroszról magyarította, Say István a fordítást a vepszéhez igazítva közli), s itt kapott helyet Nyina Zajceva és Nyikolaj Abramov egy-egy verse is, Say saját fordításában is. Ezenfelül még az evangéliumokból olvashatunk szemelvényeket, és itt található a vepsze Miatyánk is.

A kötet negyedik fejezete a vepsze–magyar (67–174) és magyar–vepsze (175–254) kyszótár. A könyvet itt is a balti finn összehasonlító példatár zárja (255–260).

3. Bevezetés a vót nyelv ismereteibe (2019). A kötet internetes elérhetősége: <https://vot.hu/>.

Az előszóban a szerző szabadkozik, hogy a korábbi kiadványokhoz képest csekélyebb terjedelmű kötetről van szó. Ennek oka, hogy a felhasználható irodalom mennyisége szegényes. Say munkájának alapjául Vitalij Csernyavszkij vót nyelvkönyvét vette.

A *Rövid vót népismeret* (17–24) című fejezetben Say bemutatja a vótok jelenlegi lakóhelyét: a 2010-es népszámlálás szerint csupán 64 főt számláló vótok a Leningrádi területen, szórványban élnek. Saját elnevezésük: *vad'd'a*, *vad'd'alain*. Ez a legelfogadottabb elmélet szerint az 'ék' jelentésű szóból származik. A magyarba az orosz névalak került be. A 859-es novgorodi alapító okiratban csúd néven említett balti finnek közé tartozhattak a vótok is. Első önálló írásos említésük 1069-ből való. Sajnos, nekik még a vepszéknél is sanyarúbb sors jutott. Nyelvük felkerült a kihalás szélére sodródott nyelvek közé, ezért meglehetősen fontos (lenne) a revitalizáció. Erre számos törekvés van, például a Vót Kultúra Társaságában. A világháló nagy segítséget nyújt számukra. A szerző a vótokat a balti finn nyelvek déli ágába sorolja, az észttel és a lívvel együtt. A fejezet zárásaként 20 pontban összegzi a vót nyelv sajátosságait.

Rövid vót nyelvtan (25–52). A vót magánhangzókészlete az észttel azonos, de az erős orosz hatás következtében megjelent az [ы] hang. A magánhangzóknak a hosszú párjai is ismeretesek. A balti finn nyelvekhez hasonlóan kettőshangzók is gazdagítják a nyelvet. A vót mássalhangzórendszer igen gazdag, 26 elemet tartalmaz. A fokváltakozás csoportjai: mennyiségi, minőségi és asszimilációs váltakozások. A vót fontos hangtani jellegzetessége, hogy a balti finn *k* palatalizált magánhangzó előtt *č*-re változott, pl. *külä* > *čülä* 'falu'.

Say 15 esetragot vesz fel: a négy szintaktikai és hat helyviszonyt kifejező mellett az exessivust (eredethatározó), az essivust, a translativust, a terminativust és a comitativust. A tótan a vótban is bonyolult, a szerző 14 névszóragozási csoportot különít el.

Az igéknek két aspektusa van, cselekvő és szenvedő. Három mód, három idő, a múlt időn belül folyamatos, befejezett és régmúlt. A tagadó ragozási rendszere szintén hasonlít a többi balti finn nyelvhez. Say az ige- és igetövek alapján tíz ragozási csoportot különít el. A fejezetet itt is rövid mondattani áttekintés zárja.

A szövegtárban (53–60) néhány népdalt és népmesét olvashatunk Say saját fordításában, valamint a vót nyelvű Miatyánk is helyet kapott itt.

A kötet negyedik része a vót–magyar (61–90) és magyar–vót kisszótár (91–112). Ezt a könyvet is rövid balti finn példatár (113–124) zárja.

4. Bevezetés a lúd nyelv ismereteibe (2020). Az izsori, a vepsze és a vót után Say István érdeklődése a karjalai nyelvek, nyelvváltozatok felé terelődött.

A karjalai nyelvnek négy irodalmi nyelvváltozata létezik: karjalai, livvi, lúd, tveri. A lúdot finnugristáknak egy része önálló nyelvnek tartja, mások szerint csupán egy karjalai dialektus, egyesek viszont a vepsze egy variánsának tekintik. Say különálló nyelvként tekint rá. Hozzávetőlegesen tízezer főt számláló népcsoportról beszélhetünk, akik viszonylag egy blokkban élnek. Nevük az orosz *люди* 'emberek' szóra vezethető vissza. Önálló néptörténetük nincs, jelenleg az „ébredés” korszakát élik, amely segíthet a lúd nép fennmaradásában. Napjainkban erősödő tendenciát mutat a kultúra ápolása. Ortodox vallásúak. Mindezen kérdésekről a kötet első fejezetében, a *Rövid lúd népismeret* c. részben (15–24) olvashatunk.

A szerző szabadkozik amiatt, hogy e nyelvről nem kapunk részletekbe menő nyelvtani bemutatást (25–42). Say 20 pontban rendszerezi a nyelvi sajátosságokat. Mássalhangzókészlete igen gazdag, 28 elemet tartalmaz. A lúd magánhangzókészlete megegyezik a vepszével, hosszú vokálisokkal, difton-

gusokkal. Magánhangzóharmóniával csupán elvétve találkozhatunk. Say a fokváltakozást mennyiségi és minőségi csoportokra osztja, a lűdben az *s*, *š*, *c* és *č* hangok is részt vesznek e jelenségben.

Say 14 névszói esetet vesz fel, a négy szintaktikai és a hat „hagyományos” grammatikai mellett szerepel nála az approximativus, a comitativus, a translativus és az essivus. Say ebben a részben csak röviden szól a melléknevek, a számnevek és a névmások sajátosságairól. A lűd igerendszer alapvetően megegyezik a finnel.

A szövegtárban (43–54) két rövid evangéliumrészlet mellett Miikul Pahonov négy versét tartalmazza, ezek egyike a lűd himnusz. Ebben a részben kapott helyet még Nagyezsda Kovalcsuk verse, egy hosszabb mese (Say saját fordításában) és a Miatyánk is.

A kötet utolsó két része a hiánypótló jellegű lűd–magyar (55–78) 1600, ill. magyar–lűd miniszótár (79–106) mintegy háromezer szócikkkel. A kötetet a korábbi kiadványokban megszokott módon a tematikus függelék zárja.

5. Bevezetés a tveri-karjalai nyelv ismereteibe (2020). Say István ötödik kötetében folytatja a karjalai nyelvváltozatok bemutatását.

A négy irodalmi nyelvváltozat közül a tveri önálló nyelvi státuszát a nyelvészek általában megkérdőjelezzik, de az UNESCO önállónak tekinti őket. A tveri-karjalai nevét Tver városáról kapta. A város a Tveri terület központja, Karjalától mintegy 7-800 kilométerre fekszik délkeletre, Moszkva irányában. A tveriek összlélekszáma körülbelül tízezer fő.

Az első fejezetben (*Rövid tveri-karjalai népismeret*, 19–32) a nyelvi, földrajzi mutatók mellett Say szól a történelmükről, kronológiába rendezve is. A karjalaiak egy része a 16. század közepén vándorolt el a svéd betörések elől a járványok miatt elnéptelenedett tveri térségbe. Az áttelepülés a nagy északi háború végéig, 1721-ig tartott. A 20. században a többi balti finn (és egyéb finnugor) néphez hasonlóan nagyon megszenvedték az orosz elnyomást. Jelenlegi helyzetük némiképp reményt keltő, a többségi társadalom – legalábbis papíron – segíti a nemzetiségi hagyományok fejlesztését. Van írásbeliségük, saját ábécéjük, újságjuk.

A nyelvtani rész (33–54) felépítése megegyezik a többi kötetével. A tveri nyolc rövid magánhangzót ismer, hosszú változata csak az *i*-nek van. Diftongusok vannak, de triftongusok nem fordulnak elő. A tveriben él a magánhangzóharmónia. Mássalhangzórendszerük huszonöt elemet tartalmaz, több zöngés és palatalizált hanggal. A fokváltakozás a finnhez képest kiterjedtebb, részt vesz benne az *s*, *š*, *č* és *ž* is.

A tveri névszóragozás 17 esetet számlál, megtalálható benne az adessivus approximativus, az allativus approximativus és a prolativus is. A ragozások bemutatását táblázatos, áttekinthető formában láthatjuk. Ebben a részben a melléknevek, a számnevek és a névmások rendszerébe is betekinhetünk.

Say a *lavlua* 'énekel' ige különböző módú és idejű alakjai segítségével mutatja be az igeragozási rendszert. Itt meg kell jegyezni, hogy az igeragozási és a névszóragozási típusokat részletekbe menően, érdekes módon az ötödik részben, a magyar–tveri-karjalai szótár bevezetőjében tárgyalja. A fejezet itt is rövid mondattani áttekintés zárja.

A szövegtárban (55–66) tizenhat közmondást, hosszabb-rövidebb mesét, versrészleteket – többek között a Kalevalából – olvashatunk, s szerepel egy részlet Máté evangéliuma ötödik fejezetéből és a Miatyánk is. Minden szövegrészlethez magyar fordítást is mellékel a szerző.

A kötet végén megtalálható a tveri-karjalai–magyar (67–88) kisszótár, közel kétezer szócikkkel, valamint párja, a magyar–tveri-karjalai (89–112). A szótár alapvető forrása A. Punzsina az 1994-ben megjelent tveri-karjalai–orosz szótára és Z. Turicseva gyermekeknek szánt olvasókönyve.

6. Bevezetés a viena-karjalai nyelv ismereteibe (2020). A tveri kötet után nem sokkal jelent meg a voltaképpeni (viena-)karjalait bemutató összefoglaló munka.

A karjalai nyelvváltozatok egységes irodalmi nyelvi formája sosem alakult ki. Ezért létezik manapság a négy irodalmi nyelv. Arhangelszk városának karjalai és finn neve Viena, a vienai-karjalai nyelvváltozat innen kapta a nevét. Másik megnevezése *pohjois-karjalaine* 'észak-karjalai', de a helyzetet bonyolítja, hogy a viena-karjalainak van északi és déli dialektusa. Így tehát nem túl szerencsés az északi-karjalai megnevezés. Ezért Say a viena-karjalait használja, esetenként a voltaképpeni jelzővel társítva. A nyelv(változat) orosz elnevezése „fehér-tengeri karjalai”.

Ennek a népcsoportnak a történetét és az identitását nehéz körülhatárolni. Say a *Rövid viena-karjalai népismeret* c. részben (13–20) Kr. e. 3. évezredtől tekinti át napjainkig a térség történetét. Létszámuk – hasonlóan a többi oroszországi balti finn népcsoportéhoz – csökkenő tendenciát mutat. Míg 1989-ben kb. 80-85 ezer, addig napjainkra csupán 25 ezer körül lehet a számuk (a Szovjetunió összeomlása után sokan áttelepültek Finnországba). Kultúrájuk alapvetően a vadászatra és a mezőgazdaságra épült. Ortodox hitük mellett mindvégig kitartottak. Gazdag szellemi örökségüket az Elias Lönnrot által Karjalában gyűjtött runók őrzik, melyek egy részéből szerkesztette meg a Kalevalát.

A nyelvtani rész (21–38) elején áttekintést kaphatunk a hangtanról. A vieni magánhangzókészlete azonos a lüddel és tverivel, de az utóbbival ellentétben itt minden vokálisnak megvan a hosszú változata. Diftongusok, sőt triftongusok is vannak a nyelvben, és működik a magánhangzóharmónia is. Mássalhangzó-állományuk a palatalizáltakkal együtt huszonhárom elemből áll, hat hang orosz hatás következtében került be a venaiba. A fokváltakozás kiterjed az *s*, *š* és *č* hangokra is. Érdekes módon itt Say négy csoportot különböztet meg: a mennyiségi, minőségi és asszimilációs mellett az ún. bővüléssel: ekkor egy *k* hang kerül be a fokváltakozott alakba, pl. *hill'uš* 'csend' : *hill'ukše-*, *pitetä* 'megnyúlik' : *pitkene-*. Kérdés, hogy itt inkább nem tótani változással kell-e számolnunk.

Az alaktani bemutatás a jelenségek rövid összegzése. A vieni névszórendszer tizennégy esetet tartalmaz. A szerző jól áttekinthető táblázatokat közöl a névszók ragozásáról. Emellett bemutatja a melléknév fokozását, a számnevek és névmások ragozását is. A névszókat tótani szempontból Say tizenhat csoportra osztja.

Az igék alaktanában a szerző bemutatja az igeragokat, a létige ragozását, a tagadó ragozását, és az *aštuo* 'lép' ige paradigmáján keresztül az igemódok és igeidők rendszerét. Az igeragozás az igék szótári alakjának záró végződése szerint négy főcsoportra osztható. Az altípusok szerint tíz csoport különül el.

A *kis vena-karjalai szövegtárban* (39–48) közmondásokat, meséket, versrészleteket – többek között a Kalevalából –, valamint a Miatyánk szövegét olvashatjuk. Minden szövegrészlethez magyar fordítást is mellékel a szerző.

A kötetet negyedik fejezete a szótári rész: a vena-karjalai–magyar (50–102), valamint a magyar–vena-karjalai miniszótár (103–142) alapvető forrása az 1999-es karjalai–orosz és a 2015-ös orosz–karjalai szótár.

Az immáron hat kötetet számláló sorozat hiánypótló munka. Say István jól felépített, könnyen használható munkákat adott ki a keze közül. Így még a témában kevésbé vagy egyáltalán nem jártas olvasók is jól el tudnak igazodni a balti finn nyelvek között. Őszintén remélem, hogy a „derűs amatőr” kedve nem lankad, és folytatja ezt a tevékenységét. Kívánom, hogy a szerző célja teljesüljön, s a jövő finnugristái felfigyeljenek ezekre a nyelvekre, s foglalkozzanak velük. Ehhez remek kiindulópont az itt bemutatott sorozat.

KORMOS ERIK

**Domokos Johanna (szerk.): Alkotni csodára vágyva
Kortárs számi művészeti fejlemények**

Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2020.
ISBN 978-963-414-686-5

2018. március 23-án a Károli Gáspár Református Egyetem Művészettudományi és Szabaddölcészeti Intézete nemzetközi konferenciát szervezett a számi író, jójka énekes Nils Aslak Valkeapää (1943–2001) születésének 75. évfordulója alkalmából. A résztvevő kutatók előadásainak, posztereinek anyagai kerültek be jelen kötetbe, melyek a „számiság” központi elemeit járják körül – Valkeapää előtt tisztelegve – művészeti (elsősorban irodalmi) témákon keresztül.

A tanulmánykötet *Bevezető*-jében (7–14) a szerkesztő rövid ismeretanyagot ad közre, hogy a számikat (lappokat) kevésbé vagy egyáltalán nem ismerő olvasó is értelmezni tudja, és megfelelő kontextusba helyezhesse az egyes cikkek anyagát. Képet ad a számik területi, nyelvi és szociológiai tagoltságának problematikájáról, röviden áttekinti a modernkori számi történelem fontosabb eseményeit. Részletes betekintést nyújt továbbá a számik kultúrájába és beszámol a számi művészet jelentőségéről is.

A kötet négy nagyobb egységre oszlik, és összesen 14 tanulmányt és egy interjút tartalmaz.

1. Az első részegység *A számi társadalom és művészet az ezredfordulón* címet viseli. Két tanulmány tartozik ide. A kötetnyitó cikk Tamás Ildikó, nyelvész, műfordító, a PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék oktatójának *Számi művészet – számi művészek* (17–42) című írása, amely a modern művészetben tetten érhető hagyományos számi szimbolika újragondolásának és a hagyományos hitvilág formanyelvének ismertetésére vállalkozik a 20. század közepétől egészen napjainkig. Az európai ember számára a számiság a leírásokból ismert sztereotípiákon keresztül fogható meg: természetközeli, jójkáló népek, akik rénszarvas-tenyésztéssel foglalkoznak a messzi északon zord, embertelen körülmények között. Az asszimilációs politika következtében ugyan csökkent a kulturális különbség a többségi és a kisebbségi népek között (ld. urbanizáció, tradicionális réntartás visszaszorulása), a számik esetén mégis igen erősen jelen van a kulturális javak védelme. Erre külön érdekvédelmi szervezetet is létrehozta (saját, számi védett márka pl. a *duodji*, ami a hagyományosan számi kézműves termékek általános megnevezése). Tamás Ildikó cikkének számi művészeit felvonultató fejezetében felhívja a figyelmet arra, hogy a számi művészet – figyelembe véve a történelmi eseményeket – nem függetleníthető a politikai aktivitástól, a számi nem-

zeti mozgalmaktól. Tamás Ildikó néhány ismertebb művészt és azok főbb műveit is bemutatja. (Pl. Lars Levi Sunna laestadiusi presbiter képzőművészeti alkotásaiban ötvözi a hagyományos számi hitvilág és a kereszténység elemeit, míg Arvis Sveen és Ragnar Mathisen alkotásai az őslakos-diskurzusba illeszkednek.) Különösen izgalmas az erőteljes politikai aktivitást mutató számi művészcsoport, a Suohpanterror ('lasszóterror') munkásságának ismeretése. A cikkben számos képzőművészeti alkotás képe is megtalálható, illusztrálva ezzel is az aktuális számi művészeti irányokat, azok lényegi vonásait.

A kötet második írása az Oului Egyetem számi kultúra professzorától, Veli-Pekka Lehtolától (*A számi társadalom és művészet a kétezres években*, 43–78) olvasható. A szerző a számi művészet és társadalom kapcsolatáról, illetve az azokban végbemenő változásokról ad részletes információt. A számi kultúrát – a számik jogi megerősödésével párhuzamosan – pozitív fejlődési irány jellemzi. A korábbi művészeti tematika, melyet a túlhangsúlyozott „számiság”, a többségi társadalom elleni fellépés jellemzett, a kétezres években változáson ment keresztül. Ezt követően már a számik sokszínűsége, az egyéniség hangsúlyozása lett a művészeti tematika vezető iránya. Ennek megértéséhez szükséges megismerni a társadalmat érintő jelentős változásokat is, így Lehtola részletesen kitér a skandináv államokban működő számi önkormányzatok és a számi parlament működésére, a számikat érintő fontosabb törvényekre, jogokra. Képet kapunk továbbá a nemzetközi számi szervezetekről, például a Számi Tanácsról (*Sámiráddi*) is. A számi jogok érvényesítésében jócskán voltak konfliktusok, nem volt zökkenőmentes az együttműködés nemzetközi vagy akár helyi szinteken sem (pl. a nyelvi revitalizáció folyamatában az északi számi nyelv és kultúra került hangsúlyosabb pozícióba, melyet a kisebb számi nyelvek beszélői nehezményeztek).

A megbékélés politikájának farvizén megkezdődött a számik kulturális örökségének helyreállítása is. Ez magában foglalta a számi múzeumok, a számi színház működtetését, kulturális fesztiválok szervezését is. A technika fejlődésével a kétezres években a rövidfilm és a dokumentumfilm vált a számi társadalom megismerésének eszközévé (*Nagyapa koponyája*, 1999; *A kautokeinói lázadás*, 2008). A filmmel szemben a számi irodalom tematikájában szembetűnő a társadalmi aktivitás csökkenése az elmúlt korokhoz képest. A próza mint műfaj tulajdonképpen eltűnt, és a vers lett a vezető irodalmi műfaj. Témájukat tekintve a versek is változáson mentek keresztül, a korábban nem igazán vagy egyáltalán nem jellemző témák (nőiség, erotika, a hagyományos és a modern közötti kapcsolat stb.) jelentek meg. A számi zenét még mindig alapvetően a jojka határozza meg. Mind a pop, mind a rock műfajon belül megjelenik az ősi gyökerekhez való visszakapcsolás. Mind-

ezek mellett a rap műfaj is színesíti a számi zenei kínálatot. A számi képzőművészetre is jellemző, hogy a fókusz a számi identitás sokszínűségére tevődött át. Lehtola tanulmánya végén a mindennapi számi művészetten belül a számi zászló színeinek, a számi népviseletnek, a már korábban is említett kézműves termékeknek (*duodji*) és a számi építészeti hagyományok revitalizációjának a jelentőségére hívja fel a figyelmet.

2. A kötet második nagy egysége a számi írásbeliséggel foglalkozik, alcíme: *A számi írásbeliség kezdetétől a kortárs számi irodalmakig*. Ebben a fejezetben az olvasó végigkövetheti a számi irodalmi nyelv fejlődési folyamatát a legelső számi nyelvű vallási témájú szövegek megjelenésétől kezdve a modern, mai számi irodalomig.

Kelemen Ivett, a Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének adjunktusa *A bibliafordítások szerepe a számi írott kultúrában* című tanulmányában (81–92) felvázolja a számi bibliafordítások korai történetét, azok hatásait. A számi nyelvre és kultúrára nagy hatással volt a keresztény hittérítés, a számi nyelvű bibliafordítások, katekizmusok megjelenése nagymértékben hozzájárult az írott számi nyelv fejlesztéséhez, fejlődéséhez. Az első számi nyelvművelők a Számiföldre induló misszionáriusok, illetve az ott szolgáló papok voltak, akiknek a tevékenységét a szerző országok szerinti bontásban mutatja be. Svédországban Johannes Jone Tornæus 1648-ban megjelent *Manuale Lapponicum* című munkájában először próbálkozott a számi irodalmi nyelv kialakításával. Az első teljes Újtestamentum fordítása (umei nyelvjárásban) Lars Rangius nevéhez köthető. A számi filológia apostola Pehr Fjellström svéd lelkész, aki 1755-ben újabb újtestamentumi fordítást publikált. Az első számi nyelvű teljes Biblia – Samuel Öhrling fordítócsapatának ótestamentumi fordításával együtt – 1811-ben *Tat Ailes Tjalog* [A Szent Írás] címmel jelent meg. Norvégiában egy évszázaddal később, a pietizmus terjedésével együtt indult meg a bibliafordítás. Kiemelkedő munkát végzett a norvég számi nyelv professzorának, Knud Leemnek a fordítócsoportha (Anders Porsanger, Michael Baade, Gerhard Sandberg, Olav Hjort stb.). Ők a Leem vezette Seminarium Lapponicumban tanultak. Leem halálakor a szeminárium bezárt, s a fordítási munkálatok csak a 19. században kaptak újabb lendületet. Az 1816-ban alapított Norvég Bibliatársaság felügyelete alatt jelentek meg az újabb bibliafordítások (az elsők között Nils Vibe Stockfleth Újtestamentuma), s a mai napig is ez az intézmény felügyeli a Biblia számi fordítását. Finnország első fordítása Jacob Fellman Máté evangéliumával vette kezdetét 1825-ben, míg Oroszországban szintén Máté evangéliumának kolta számi fordítása volt az első. A tanulmány ismerteti a bibliafordítá-

sok szerepét, folyamatát a különböző számi nyelvekben (mind a négy számik lakta országban), kitérve az egyes nyelvváltozatok megértési nehézségeire is.

Domokos Johanna irodalomkutató, költő, műfordító, a Károli Gáspár Református Egyetem docense írásával folytatódik a kötet. A *Nyitások, zárlatok, megújulások a számi irodalom dinamikájában* (93–133) c. tanulmányának célja a számi irodalmi kánon történetének mint kulturális folyamatnak az ismertetése. A szerző indulásként a számi kultúra fontosabb paradigmaváltásaira hívja fel a figyelmet: a 20. század végére az orális kultúrát felváltja az írott kultúra. A számi szóbeli hagyomány lejegyzésében a 19. századtól meginduló gyűjtéseknek volt nagy szerepük, melyek magukkal hozták a számi öntudat erősödését is. A tradicionális életmód megszűnésével körülbelül egy időben, a 20. század elején jelent meg a modern számi irodalom. Ennek jellemzője, hogy a lírai alkotások kerülnek hangsúlyosabb helyzetbe, ebben feltehetőleg nagy szerepe van a számi tradicionális jójka hagyományának. A szerző részletes leírást ad a jójkákról, azok felépítéséről és irodalmi hatásairól. Az olvasó végigkövetheti a számi irodalom történetét az írásbeliség kezdetétől az első könyvek megjelenéséig, majd a gyermekirodalmat is érintve eljutunk egészen napjaink számi irodalmáig. A szerző tanulmányának végén hangsúlyozza a számi irodalom támogatásának szükségességét, ismerteti az annak megerősítésére tett javaslatokat.

A Helsinki Egyetem Finnugor Tanszéke docensének, Michael Riesslernek *A kolai számi irodalomról* (135–146) szóló tanulmánya rövid áttekintést ad a teri, kildini, akkalai és kolta számi irodalomról, azok főbb műfajairól. Elsősorban a kildini számira fókuszál, mivel ez az a nyelv, amelyen a mai napig születnek irodalmi művek. Riessler 11 számi szerző munkásságát mutatja be. Általánosan elmondható, hogy nagy részük nő, képzett tanár, az általuk írt művek pedig elsősorban a gyermekirodalomhoz tartozó versek, mesék. Riessler saját tapasztalata szerint a helyi közösségek a kolai számi irodalom alkotásait csupán „kulturális kifejeződésnek” tartják, a nyelvi revitalizációra tett hatásuk kérdéses. Riessler jövőbeli feladatnak tartja e kettő kapcsolatának részletesebb elemzését. A cikkben néhány fontosabb alkotót ismerhetünk meg, mint például Alexandra Antonovát, aki az egyik legtermékenyebb kildini számi író. A szerző szól a művek kiadásának és terjesztésének a helyzetéről is.

Joshua Wilbur, a Freiburgi Egyetem Skandináv Tanszéke kutatójának cikke (*Pite számi irodalmi szövegek*, 147–152) az egyik legkisebb számi nyelvcsoporthoz tartozó irodalmáról szól. A pitei írásos irodalma is csekély, voltaképpen egy íróra, az Arjeplogból származó Lars Rensundra korlátozódik. A pite számi szövegek gyűjtésének magyar vonatkozása is van, hiszen Halász Ignác nevéhez köthető a legkorábbi pite számi szövegek lejegyzése. A gyűjtők között

olyan nagy neveket lehet még említeni, mint Knud Qvigstad és Eliel Lagercrantz. Jóllehet a pite száminak nincs régi időkre visszavezethető írásos hagyománya, bizalomra ad okot, hogy a modern média felületein is használják ezt a nyelvváltozatot (pl. Facebook csoportok, blogok).

Csáji László Koppány író, műfordító, forgatókönyvíró, kulturális antropológus *Költői eszközök a számi lírában (egykor és ma)* című tanulmányában (152–179) vizsgálja a számi líra korszakait, az egyes szépirodalmi korszakok lírájára jellemző költői eszközöket, illetve hogy ezeknek a háttérben milyen társadalmi folyamatok húzódtak meg. Ehhez a vizsgálathoz a szerző 476 darabból álló költői korpuszt használ. 16 ismert számi költő munkája mellett 11 modern jojkaénekes és előadóművész írását, illetve 57 tradicionális jojkaszóveget is beemel a vizsgálandó anyagba. Az ezekben megfigyelt kognitív és zenei eszköztár az alábbi csoportokra oszthatók: kognitív eszközök I. (metafora, szimbólum, metonímia, szinesztézia, egyéni szóalkotások, kreatív nyelvi játék, anasztrofá, detrakció, oximoron); kognitív eszközök II. (gondolatritmus, klasszikus formai elemek, klasszikus retorikai elemek, ismétlés); zenei eszközök I. (alliteráció, hangutánzó és hangfestő szavak, nonszensz szavak, szövegkitöltő panelek, rím); zenei eszközök II. (hangsúlyos, ütemhangsúlyos, ütemszámláló verselés, időmértékes verselés, szótagszámlálás, strófákra osztott szerkezet, sajátos sortördelés és áthajlás).

A prágai Károly Egyetemen oktató adjunktus, Michal Kovář *Megjegyzések a kvázi-számi irodalomhoz* cikkében (181–190) egy igen érdekes jelenséget ismertet: amikor nem számi szerzők írnak számi tematikájú fikciós műveket, számi perspektívába helyezkedve. Ezt a fajta irodalmi műfajt nevezi a szerző kvázi-számi irodalomnak. Arról értekezik, hogyan jelennek meg a számik a skandináv irodalomban, majd két irodalmi példát hoz a kvázi-számi irányzat bemutatásához. Az egyik a norvég *Laila* című regény, szerzője Jens Andreas Friis, a másik pedig Margaret Balderson ausztrál író regénye, a *When Jays fly to Bárpmo*. A szerző ezeket a műveket is a számi irodalom részének tekinti, s hangsúlyozza, hogy ezek az alkotások is ráirányítják a figyelmet a számi népekre, nyelvekre, noha nem számi írók tollából származnak.

3. A következő nagyobb fejezet *Esettanulmányokat* tartalmaz. Az ide tartozó cikkek számi alkotásokat mutatnak be, mint például Rauni Magga Lukkari *Szerencsefia* drámája vagy Nils-Aslak Valkeapää *Dereshajú és az álmodó látó* színpadi költeménye. Ebben a részben az olvasó sok információt és részletes elemzést kap a bemutatott művekről.

Ennek az egységnek az első írása Tillinger Gábor nyelvész, műfordító, az Uppsalai Egyetem oktatója *Számi irodalom tegnap és ma – elmélkedések Rauni Magga Lukkari Szerencsefia című színműve kapcsán* címet viselő

munkája (193–211). Tillinger bevezeti az olvasót a számi irodalom alapjaiba, kezdve a két legfontosabb műfaj, a mese és a jojka ismertetésével. Ezt követően egy számi irodalomtörténeti áttekintést olvashatunk, melyben több alkotóról esik szó, például Olaus Sirmáról (aki az első név szerint is ismert számi költő volt) vagy Johan Turiról (akinek a nevéhez fűződik az első számi nyelvű könyv, az *Elbeszélés a számikról*). E részletes számi irodalmi bevezető után a cikk írója Rauni Magga Lukkari *Szerencsefia* című színművét mutatja be és értelmezi. A drámában a számi társadalmon belüli kirekesztettség, valamint az emberek jó és rossz tulajdonságainak szemléltetése is megjelenik. A cikk szerzője kitűnően összegzi a *Szerencsefia* mondanivalóját: „Valaki lehet számi, lehet nő, lehet jó kézműves, attól még meglehetnek a viselt dolgai a magánéletben: Rauni Magga Lukkari felhívja a figyelmet a felületesség és az előítéletek veszélyeire, ugyanakkor arra is, hogy sok probléma általános emberi probléma, semmi köze ahhoz, hogy valaki számi-e vagy sem” (211).

A Jyväskyläi Egyetem Művészettudományi Tanszéke docensének, Kaisa Ahvenjärvinen *A rénszarvas visszatérése – tradicionális számi kulturális elemek a kortárs számi költészetben* című munkája (213–237) azt mutatja be, hogy a hagyományos számi népi motívumok – mint például a rénszarvas – hogyan változtak az idők folyamán, s miképpen vannak jelen a kortárs irodalomban. Ehhez a szerző az új irodalmi generáció két képviselője, Hege Siri *et øyeblikk noen tusen år* [ezer év egy szempillantás alatt] és Rawdna Carita Eira *ruohta muzetbeallji ruohta – løp svartøre løp* [Rohanj, fekete fülű rén, rohanj] című kötetének verseit elemzi. Előbbi az elveszett anyanyelv tapasztalatát, míg utóbbi a rénszarvastartás mai gyakorlatát mutatja be. A kötetek verseinek elemzése, értelmezése a nyelv, jojka és identitás vonala mentén haladnak. Eira és Siri verseinek a szerző intertextuális és tematikus kapcsolatait is vizsgálja, zárásként pedig a szerzők által a számi költészetben megvillanó új elemeket (pl. intimitás) ismerteti.

Domokos Johanna Márkus Judit kutatóval társszerzőként publikált *Határhelyzetek, hanghatások Nils-Aslak Valkeapää zenés színpadi költeményében* című tanulmányában (239–252) Valkeapää egyetlen északi számi nyelvű, a hagyományos japán vaki-noh szerkezetű, 1990-ben írt *Ritnoaivi ja nieguid oaidni* [Dereshajú és az álmot látó] című drámáját elemzi. A vizsgálat fókuszában az áll, hogy a liminális, a köztes lét hogyan jelenik meg a drámában. A szerzők részletesen elemzik ezt a darabot, külön kitérve a Beaivváš Sámi Našunálateáhter [Beaivváš Számi Színház] előadására.

4. A kötet következő részegysége *A számi irodalom közvetítése*. Ezeknek az írásoknak az a célja, hogy bemutassa az olvasónak a számi irodalom más

országokbeli helyzetét. Sok információt kapunk a fordításokról, a számi irodalom fogadtatásáról német és magyar nyelvterületeken.

Keresztes Lászlónak, a Debreceni Egyetem nyelvészprofesszorának a cikke (*Aranylile szólt 1983 tavaszán – az első áttekintő számi költészeti antológiáról*, 255–261) izgalmas módon mutatja be a szerző viszonyát a számi nyelvhez és kultúrához. Személyes hangú írásában bemutatja a számi antológia mögötti munkálatokat. Részletesen leírja, hogyan fejlődött a számi nyelvtudása a fordítások során, hogyan szerette meg a számi kultúrát. A tanulmányból sok érdekes dolgot megtudhat az olvasó a fordítási munka körülményeiről, az 1983-ban megjelent antológiáról és annak fogadtatásáról.

Ennek az egységnek a másik írása a műfordító, irodalomkutató, hungarológus Christine Schlosser *Sirmától Valkeapääig – Nils-Asklak Valkeapää költészetének német fordításai és kultúrtörténeti háttere* c. munkája (263–277). A szerző áttekinti a számi irodalom német fordításának történetét a 17. századtól napjainkig, külön kitérve Valkeapää munkásságára. Schlosser vizsgálata szerint ma a németek „ingerküszöbét” nem lépi túl a számi irodalom; Valkeapää lefordított versei csak szűk közönséghez érnek el. Végül a szerző bemutatja a saját tapasztalatait Valkeapää egyik kötetének fordításáról. A tanulmányt egy függelék zárja, melyben Valkeapää összes német nyelvre fordított írása szerepel kronológiai sorrendben.

5. A tanulmánykötet egy *Interjú*-val (281–287) zárul. Az olvasó a számi művészetekről, irodalomról való ismeretszerzést követően egy fiatal kortárs számi művészt ismerhet meg. Az interjú még hitelesebbé és aktuálisabbá teszi a számi művészet, irodalom bemutatását. Az interjút (*Verset írni csodára vágyva, beszélgetés Niillas Holmberggel*, 281–287) Németh Petra fordító készítette. Az északi számi származású fiatal költő, zenész Niillas Holmberget – akit 2016-ban Finnországban az *Év Számija*-vá választottak – a budapesti tartózkodása alatt sikerült meginterjúvolni. A beszélgetés elején Holmberg elmesélte, hogyan lett gyerekkorától életének része a művészet. Sok információt megtudhatunk a zenei karrierjéről is. Holmberg személyes tapasztalatait, illetve politikai aktivista tetteit elmesélve teszi igazán személyessé a beszélgetést. Az egyik ilyen történet például 2015-re nyúlik vissza, amikor Finnországban leszavazták az ILO (International Labor Organization) 169-es számú egyezményét a független országok őshonos és törzsi népeinek jogairól, majd ezt követően Holmberg a számik jogaiért harcoló csoport, a Soupphanterror tagjaival felmászott a helsinki Mannerheim-szoborra.

A kötetet a szerzők életrajzai (289–293) és a tanulmányok angol nyelvű absztraktjai (295–301) zárják.

Az alkotni csodára vágyva tanulmánykötet azt a célt hivatott szolgálni, hogy bizonyítsa „naprakész számikutatásunk továbbra is élvonalban jár a tudományok területén, és önzetlen kutatóink sokat tesznek a számi ügy nemzetközi tudományos felkarolásáért” (12). A kötet szeretné leküzdeni a természeti népeket övező „egzotikus” vagy „primitív” sztereotípiáját, és aktuális képet kíván festeni a négy ország területén élő 21. századi számi kultúrájáról. Tudományos tematikája ellenére a kötet érdekes olvasmányt nyújt nemcsak a szakmabelieknek, hanem a számi kultúra iránt érdeklődő laikus olvasók számára is.

SZALÓCZY BETTINA

Finn nyelvtani összefoglaló

Lingea, 2019. ISBN 978-963-505-018-5, 159 l.

A Lingea Kiadó 2006 óta foglalkozik szótárak és egyéb nyomtatott nyelvi anyagok megjelentetésével, amelyek között társalgási zsebkönyvek és ez évtől nyelvtani összefoglalók is helyet kaptak. A finn nyelvvel kapcsolatban már 2006-ban megjelent egy turistáknak szánt társalgási zsebkönyv,⁴ 2019-ben pedig egy nyelvtani összefoglalóval bővült a sorozat.

A kiadó szerint a könyv alap- és felsőfokon is használható, a mai modern finn nyelv bemutatására törekszik, a nyelvtani szabályokat példák segítségével mutatja be. Érdekes módon a könyv nem nevez meg szerzőket, hanem azokra csak a „Lingea Kft. szerzői csoportjaként” hivatkozik, és a kiadás helyét sem tüntetik fel. Felhasznált irodalomként megadják a finn nyelv nagyobb lélegzetű, gyakran használt összefoglalóit, többek között az *Iso suomen kielioppi*, a *Suomen kielen rakenne ja kehitys* valamint a *Suomen kielen peruskielioppi* című munkákat.

A kötet 176 kisméretű oldalból áll. A szöveg zsúfoltnak hat, a példák néhol nehezebben olvashatók a halvány nyomtatás miatt. A hangsúlyos részek – például a ragok, töváltozások – félkövérrel vannak kiemelve. A szerzők 21 fejezetre osztották az anyagot. Először az alapokat sorolják fel, aztán szófajok szerint tárgyalják a nyelvtant, majd egy rövid mondattani rész után a személynévvel, a szóalkotási módokkal és végül a beszélt nyelv egyes elemeivel ismertetik meg az olvasót. A kötet végén egy név- és tárgymutató is helyet kapott a könnyebb keresés érdekében.

⁴ Erről ld. Elek Boglárka: Finn társalgás – szótárral és nyelvtani áttekintéssel. *Folia Uralica Debreceniensia* 23: 336–342.

Az első három fejezet a finn nyelv alapjaira helyezi a hangsúlyt: az első az ábécét mutatja be (10–13. oldal), a második a hangsúllyal (14), a harmadik a fokváltakozással (14–16) foglalkozik. Kissé furcsa, hogy a hangsúly egy külön – bár igen rövid – fejezetet kapott.

Már a kötet elején szembetűnik, hogy az egész anyag kifejezetten magyar anyanyelvű használók számára készült, ugyanis a különböző szabályok elmagyarázása során mindig a magyar nyelvtanhoz hasonlítja a finnt, és felhívja a figyelmet a két nyelvben azonos logikára épülő szabályokra. A fokváltakozás esetében külön kitér a „normál” és a fordított változatra, amit erősödő és gyengülő típusokként nevez meg, a névszó- és igeragozásban egyaránt. Azt azonban nem magyarázzák meg, hogy pontosan milyen ragok előtt és milyen logika alapján megy végbe a fokváltakozás.

A 4.-től a 13. fejezetig a különböző szófajokra jellemző nyelvtani szabályok következnek (17–120).

A nyelvtani esetek közé felveszik az accusativust, de csak a személyes névmásokban, ezért nem sorolják be a „valódi raggal” rendelkező esetek sorába, más helyeken pedig már a teljes tárgyat is genitivusként jelölik meg. Az esetek használatáról szóló alfejezetben (18) a genitivushoz tartozó példák között egyaránt találunk birtokos és tárgyas szerkezeteket is. Utóbbihoz minden magyarázat nélkül csak zárójelben van odaírva, hogy tárgyról van szó, ami megzavarhatja a kezdő szintű tanulókat. A partitívus esetén különösen hiányosnak tűnik az összefoglalás, mert bár a könyv több példamondatot sorol fel, azokban nem jelzi, hogy miért került partitívusba az adott szó, csak a „tárgy” megjelölést látjuk. A magyarázatra csak 11 fejezettel később, a „Tárgy” című részben kerül sor, ahol az accusativust szintén csak a személyes névmásokra alkalmazzák, a teljes tárgyat bemutató többi példát a magyarok számára nehezen értelmezhető „Tárgy genitívus esetben” csoportba sorolják. Olyan ritkábban használt esetekről is említést tesznek, mint a comitativus, abessivus és instructivus, ezeket „Marginális esetek” címen találjuk (26).

A 4.4. fejezet a többes számot tárgyalja (32), azonban a magyarázat csak a függő esetek *-i* többesjelére tér ki, a nominatívusi *-t-re* nem. Közvetlenül ezután a többes partitívus, genitívus és illatívus következik, de ezek logikai használatát, amely különösen a többes partitívusnál lenne fontos, nem magyarázzák el.

A névszók után a névmások, a számnevek, majd a 7. résztől (65–98) az igék következnek, amelyeket a könyv hat osztályba sorol, a rendhagyó *nähdä* ’lát’, *tehdä* ’tesz’ és *juosta* ’fut’ igéket pedig külön említi meg. Ebben a fejezetben kerül sor az igeidők részletes tárgyalására is, példákkal bőven szemléltetve. Ugyanakkor az imperfektum esetén hiányzik a tagadó forma bármi-

nemű említése, ezt csak később tárgyalják. A participium perfectum (*-nut/-nyt*) magyarázata is csak jóval később, a melléknévi igenevek között található (90), de a tagadásban betöltött szerepét ott is csak egy rövid félmondatban említik meg.

Az igeidők után az igemódok kerülnek sorra, ahol a felszólító, feltételes és kijelentő mód mellett a napjainkban ritkábban használt lehetőségű módról (potentialis) is olvashatunk (77). A felszólító módnál a leggyakrabban használt Sg2 és Pl2 személyeken kívül említésszerűen felsorolják a többi alakot is. Ezt követi a passzív szerkezetek részletes bemutatása, majd a „Tagadás” című rész következik, ahol az összes igeidő tagadása együtt szerepel. Ezután a különböző infinitivusok és melléknévi igenevek zárják a fejezetet.

A 8. fejezetben (99–102) találjuk a határozószókat, majd az előjárósók és névutók felsorolása és használata következik, ezután pedig a kötő- és tapadószókkal ismerkedhet meg az olvasó. A 12. fejezetben (112) a finnül *lausseenvastike* néven ismert, mellékmondat értékű igenevekkel foglalkoznak részletesen. A 13. fejezetben (119) a különböző modális szerkezetek találhatóak, így az *-e-* és *-ma-* infinitivusok, a megengedő igék (*sallia*, *antaa* ’megenged, hagy’ stb.) és az ún. státusz-szerkezetek (pl. *kädet vapisten* ’remegő kézzel’) használata.

A 14. fejezetben kerül sorra a mondatban (121–126). Ennek első alfejezete a mondat típusokat tartalmazza, majd a mondat egyes részei külön-külön kerülnek bemutatásra a 15. fejezetben (127–132). A kiegészítendő kérdőmondatról is itt esik szó először. Ezután a mondat fő részei, az állítmány, alany, tárgy, összetett állítmány következnek. A „további mondatrészek” kategóriában a határozószókat és a jelzőket tárgyalja a kötet.

A szórendről szóló rövid rész után a személynevek és a megszólítások kínálnak inkább érdekes információt, majd a szóalkotás különböző módjait tárja fel a könyv (137–145). Ez a sorrend szerfölött furcsa...

A szóalkotási fejezet (139–145) meglehetősen informatív, szó esik a jövevényszavak különböző típusairól (a könyv az új szavak keletkezési módjai közé sorolja a jövevényszavakat is), a szóösszetételekről és a szóképzésről is. Itt a leggyakoribb képzők is fel vannak sorolva, pl. *-minen* (*tekeminen* ’cselekvés’), *-jä/-jä* (*opettaja* ’tanár’, *siivooja* ’takarító’), *-sto/-stö* (*kirjasto* ’könyvtár’, *virasto* ’hivatal’), *-la/-lä* (*sairaala* ’kórház’).

A kötetet a beszélt nyelv bemutatása zárja: a beszédváltozatok típusai, azok használata és a hozzájuk tartozó példák (145–150). A kötet végén egy rövid beszélt nyelvi és szlengszótár is helyet kapott (151–153), ami a Finnországba készülő nyelvtanuló számára különösen hasznos lehet.

A nyelvtani összefoglaló egyik legfőbb erénye, hogy sok más, könyvesboltokban bárki számára elérhető nyelvkönyvvel szemben kifejezetten a magyar anyanyelvű tanuló számára készült, az egyes szabályokat és jelenségeket, összefüggéseket a magyar nyelvhez viszonyítja, az attól való eltérésekre fekteti a hangsúlyt, így nem mélyed bele a magyar nyelvtanuló által jól ismert szabályok, pl. az illeszkedés, a nyelvtani nemek hiánya vagy az agglutináló ragozás feleslegesen hosszadalmas magyarázatába. A könyv azonban nem alkalmas tapasztalatlan, kezdő tanulók vagy a nyaralásra túlélő szókinccset építeni szándékozók számára. Az egyes fejezetek nem a nyelvtanulás logikai sorrendjét követik, ami egy kezdő tanulót megzavarhat, hiszen több esetben előfordul, hogy egy ragozás és a hozzá tartozó tagadás között több fejezetnyi távolság van. Néhány összefüggő, jó esetben együtt megtanulandó szabály elszórva jelenik meg a könyvben. Emellett a szerzők az esetek, igeidők és más szakkifejezések esetén mindenhol a latin formát használták elsősorban, ami szintén megnehezíti egy kezdő tanuló dolgát. De emellett bizonyos helyeken a finn szakkifejezést is említik, ez megkönnyítheti a tanuló által esetlegesen használt egynyelvű finn nyelvkönyv használatát.

A kiadó ígéretéhez hűen valóban rengeteg példa található az egyes témákhoz, bár vannak esetek, ahol előzetes tudás lenne szükséges a példák értelmezéséhez (pl. a birtokos szerkezetet és a tárgyat jelző szót tartalmazó mondatok ömlesztve szerepelnek a genitivus címszó alatt). A lényeges részek félkövérrel való kiemelése segít a szabályok felismerésében, bár néhol előfordul, hogy a finn és a magyar mondatban nem ugyanaz a szerkezet van kiemelve egymás fordításaként, vagy a finnben kiemelt rész a magyar mondatból egyenesen hiányzik. A példák szóanyaga egyébként modern, a mai finn nyelvben is megtalálható elemeket használ, nem nélkülözi a napjainkban divatos svéd, ill. angol átvételeket sem (pl. *duuni* 'munka', *fani* 'rajongó', *Losi* 'Los Angeles', *nimmari* 'autogram', *putsaa* 'kitisztít'). A kötetvégi kisszótár 102, a fővárosi szlengből és/vagy angolból származó, jelenleg leginkább használt beszélt nyelvi kifejezést mutat be. Ez nagy segítséget nyújthat azoknak a nyelvtanulóknak, akik szívesen használnak blogokat, videókat és szórakoztató internetes oldalakat a nyelvelsajátítás segítésére.

Összességében a kiadvány hasznos összefoglaló mindazoknak, akik már nem kezdők, illetve akik tanár vagy egynyelvű tankönyv segítségével tanulják a finn nyelvet. Önmagában nem megfelelő a finn nyelv alapjainak elsajátítására, de kiegészítő irodalomként jól használható finn szakos hallgatók, Finnországban élő magyarok vagy finnt oktató tanárok számára.

JUHOS MERI

In memoriam

Paul Kokla (1929–2020)

Az idei vírusjárvány miatt kissé késve kaptam a *Linguistica Uralica* 2020-as első füzetét, amelyben Paul Kokla észt nyelvész kolléga 90. születésnapjára emlékezett Jüri Viikberg (Юри Вийкберг: Замечательный юбилей известного финно-угроведа Пауль Кокла 90. *LU* 56 [2020]: 72–73.) Megörültem, hiszen régen nem hallottam róla. Néhány nappal később ezt követte a folyóirat szerkesztőjének, Väino Klausnak értesítése, amely véget vetett örömömnem, mert lakonikusan közölte, hogy 2020. május 16-án a nemrég ünnepelt nyelvész kolléga eltávozott közülünk. Azonnal részvétnyilvánítással válaszoltam. A szerkesztő közölte, hogy részvéteket továbbítja az elhunyt feleségének, Tiiu Koklának is...

Paul Kokla 1929. augusztus 17-én született Kärdlában (Hiiumaa-sziget, Dagö). Itt érettségizett 1950-ben, utána a Tartui Állami Egyetemen tanult észt filológiát és finnugor nyelvészetet. 1955-ben diplomázott. Észtországban kötelező volt egy finnugristának mind egy balti finn, mind egy kisebb finnugor nyelvet tanulmányoznia. Szakdolgozatát – saját gyűjtését is beledolgozva – a vepsze képzőkről írta. Az észt finnugristák körében általános volt, hogy a másik két államalkotó rokon nyelven, így finnül és magyarul is megtanuljanak. Kezdetben az észt rádió finn adásánál kapott munkát. Néhány év múlva aspirantúrára jelentkezett A mari (cseremis) nyelvet választotta disszertációjának témájául. Aspirantúráját az anyaegyetem finnugor tanszékén folytatta 1957 és 1960 között. Ezt követően Tallinnba az Észt Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének (Keele ja Kirjanduse Instituut) finnugor osztályára került. Kandidátusi értekezését 1964-ben védte meg. A disszertáció témája a mari nyelv birtokos személyragozása volt, amely teljes terjedelmében nem jelent meg; csak az akkoriban szokásos téziszüzet látott napvilágot. Később azonban a disszertáció különböző részeit – és egyéb cseremis témájú kutatását is – orosz, észt és német nyelven nemzetközi folyóiratokban jelentette meg szócikkek formájában 1961 és

1996 között. (Vö. Väino Klaus: In memoriam Paul Kokla. LU 56 [2020]: 236–237.) Paul Koklát ezért főként a mari nyelv specialistájának tartja a szakma. Látva sok oroszországi finnugor nép megosztottságát, lánzsát tört az egységes cseremiszi irodalmi nyelv kialakításának fontossága mellett. Tudományos tevékenysége ezzel közel sem merült ki.

Az 1978-ban induló Советское финно-угроведение (Sovetskoe finno-ugrovedenie, 1990-től *Linguistica Uralica*) szerkesztőségének tagja lett Paul Ariste vezetése mellett, majd Ariste halála után 1990 és 1996 között – már *Linguistica Uralica* néven – ő vitte tovább a folyóirat ügyeit. A szerkesztőségnek (Editorial Board) élete végéig tagja maradt. (Neve csak a halálhírét tartalmazó 3. számban került le a szerkesztőségi tagok listájából.)

A nyelv- és irodalomtudományi intézetben közreműködésével és vezetésével kezdték gyűjteni az anyagot az észti etimológiai szótárhoz. (Ezt végül Iris Metsmägi főszerkesztő jegyezte: *Eesti etimoloogiasõnaraamat*. Tallinn, 2012.) A cédulázás megszervezése, felügyelete és a szócikkek nyers kéziratának készítése is Kokla nevéhez köthető. Érdekelte szülőföldjének, Hiiumaa szigetének speciális, archaikus nyelvjárása is. Lexikográfiai tevékenységét szülőföldjének szótára (*Hiiu sõnaraamat*, 2015), valamint a finn–észti és észti–finn szótárak szerkesztése fémjelzi. Egyik lektora volt a magyar–észti nagyszótárnak is (*Ungari–estii sõnaraamat*, 2010).

Egyetemi oktatói tevékenysége ugyancsak jelentős. 1971 és 1973 között Göttingenben és párhuzamosan Hamburgban észti lektor volt. 1980-tól 1982-ig Turkuban és Helsinkiben tanított észti és mari nyelvet, 1992–1995 között Pécsen kapott vendégprofesszori megbízatást. Tanárként otthon, a tallinni pedagógiai főiskolán, majd egyetemen is dolgozott. Foglalkozott a német–észti és észti–magyar kulturális és tudományos kapcsolatok kérdésével is. Tagja volt több észtiországi és külföldi tudományos társaságnak (többek között a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaságnak). Hazai és nemzetközi konferenciák állandó előadójaként találkozhattunk vele. A Nemzetközi Finnugor Kongresszusok Szervezőbizottságának (ICFUC-nak) is aktív tagja volt. Végso nyughelyét szülőföldjén, Hiiumaa szigetén találta meg.

Megemlékezésemben néhány személyes élményemet szeretném felvillantani.

Észtországba először a tallinni nemzetközi finnugor kongresszusra tudtam kimenni 1970-ben. Szovjet-Észtországban nem lehetett utazgatni. Tartuba csak egy napra mehettünk el egy hosszú buszkonvojban rendőri kísérettel.

Tanulni és kutatni sem juthatott ki az ember. Észt kollégákkal legfeljebb nemzetközi konferenciákon találkozhattunk.

1990-ben Debrecen lett a VII. nemzetközi finnugor kongresszus helyszíne. Akkor már repedezett a keleti blokk, így a szervezőbizottság eltökélt szándéka volt, hogy a Szovjetunióból mennél több résztvevő eljöhessen Magyarországra. Az MTA meghívására egy évvel a kongresszus előtt a „szovjet nemzeti bizottság” három tagja: Jurij Szergejevics Jeliszejev nyelvész elnök, Vlagyimir Ivanovics Vasziljev néprajzos, valamint Paul Kokla érkezett Debrecenbe. Megtekintették a helyszínt, tárgyaltak Budapesten is az MTA képviselőivel, és mindent megígértek, hogy a Szovjetunió nem gördít akadályt senkinek részvétele elé. Magyarul: aki pénzt tud szerezni, jöhet. A gyakorlat természetesen ennél bonyolultabb volt... Egy évvel később a kongresszus debreceni elnökével, Sebestyén Árpáddal viszonztuk a látogatást: Moszkvában tárgyaltunk a bizottság fenti tagjaival, valamint Tõnu Seilenthallal. Észtországból (kötelező jelleggel Moszkván keresztül) százan érkeztek. Rajtuk kívül néhány nappal korábban sikerült meghívunk nyolc végzős egyetemi hallgatót, akik kiegészítő feladatokat kaptak a debreceni szervező bizottság mellett. Ők ugyanis a finnen és a magyaron kívül oroszul is tudtak, így pótolhatatlan segítséget jelentettek a debreceni szervezőknek. Tõnu Seilenthal és Paul Kokla „válogatta” a lányokat, akik között több Anu nevű volt. Paul Kokla ezért ezt a csoportot „a nyolc Anu”-ként emlegette.

A kongresszus után végre sikerült régi vágyam: egy hónapra Észtországba utazhattam, hogy a Tartui Egyetemen kutassak. A szovjet korszakban Tartuban tanult és védte meg disszertációját az egész finnugor világ tudós ifjúsága. A disszertációk kéziratának egy példányát az egyetemi könyvtár őrizte. Paul Ariste akadémikus volt az aspiránsprogram vezetője. Utam 1991 áprilisában valósult meg. (A mester ekkor már nem élt.) Vonattal utaztam Leningrádon (vagy már Péterváron?) keresztül először Tallinnba. Itt Paul Kokla várt a vasútállomáson. Elvitt otthonába, ahol felesége fogadott reggelivel. Tiiu asszony is jól tud magyarul, hiszen a magyar próza műfordítójaként is ismert, a finn és német fordítások mellett. Ezután továbbutaztam vonattal Tartuba. Akkor már világosan látszott a szovjet rendszer vége. Már lehetett utazgatni (a hadikikötő Paldiski kivételével) mindenhova. A szigetekre nem volt időm elmenni, viszont még vízum nélkül átmehettem a Szetuföldön található pecsori ortodox kolostorba, amely később orosz fennhatóság alatt maradt. Igaz: Tallinnban, Rigában (és Vilniusban is) még álltak az 1991. januári atrocitások idején emelt barikádok...

A debreceni CIFU-7 után a finnugor B-szakosok tantervébe sikerült felvennünk az észtet, és az oktatás megszervezésére észti anyanyelvi lektort is kaptunk az államközi kulturális szerződés keretében. Anu Kippasto („a nyolc Anu” egyike) 1992 őszén kezdte munkáját a Debreceni Egyetemen. Akkoriban Lavotha Ödön észti nyelvkönyve mellett (Budapest, 1960) magyarul nem állt rendelkezésre használható segédeszköz az oktatásban. Tanszékvezetőként 1993 áprilisában összehívtam a magyarországi észti tanárok találkozóját, amelynek célja egy korszerű észti nyelvkönyv tervezése és kivitelezése volt. Anu Kippasto és Nagy Judit vállalta a feladatot. Kiváló észti nyelvkönyvük 1995-ben jelent meg. A kézirat lektora, a Pécsi Egyetem akkori vendégprofesszora, Paul Kokla lett, aki az észti tanárokkal közös fényképen látható családi albumunkban – az elmaradhatatlan svájci sapkában, karjában fekete macskánkkal...

Ezt követően is még többször találkoztunk különböző alkalmakkor, pl. Uppsalában 1994 tavaszán a K. B. Wiklund-konferencián, 1995 nyarán a jyvaskyläi, majd 2000-ben a tartui finnugor kongresszuson. Az utóbbi rendezvény idején az észti szigetek irányába tettünk kirándulást. Hiiumaara most sem jutottunk el, de a nagyobb Saaremaa szigetére igen. Közben még volt Tartuban egy emlékezetes konferencia 1997 májusában, amelyet az észtiországi egyetemi magyaroktatás 75. évfordulója tiszteletére rendeztek. Paul Kokla természetesen erre is hivatalos volt.

Sok közös találkozásunk emlékével búcsúzom most kollégámtól és barátomtól a magam, családom és folyóiratunk szerkesztősége nevében is. Szeretettel gondolunk tudós oktatói és tudományszervezői tevékenységére. Emléket tisztelettel megőrizzük.

KERESZTES LÁSZLÓ

**100 éve született Andries Dirk Kylstra
(1920–2009)**

Ezt a nevet azok ismerhetik igazán, akik figyelemmel kísérték a finnugor nyelveknek és kultúráknak a finnugor országokon kívüli oktatását. Az ezen a téren kifejtett tevékenységéért lehetnek hálásak Kylstrának a finnek, az észtek és a magyarok: neki köszönhattük, hogy ezek a nyelvek és a velük foglalkozó tudományágak is bevonulhattak a holland felsőoktatásba.

Következzék dióhéjban a személyes háttér felvázolása. Egy kis fríz faluban látta meg a napvilágot 1920. október 8-án. A család hamarosan a nevezetesebb városba, Utrechtbe költözött, ahol Kylstra a nyelvek tanulása mellett kötelezte el magát. Az anyagi körülmények azonban nem tették lehetővé, hogy gimnáziumban tanuljon, kereskedelmi középiskolába kényszerült, amely egyáltalán nem volt ínyére. A kellemetlenségek folytatásaként a németek megszállták hazáját, segédmunkásként németországi gyárba vitték dolgozni. Ekkor mégis rámosolygott a szerencse: Freiburgban megismerkedett Margrit Linderrel, akivel a háború után Hollandiába mentek, összeházasodtak. Amint lehetett, leérettségizett, majd az utrecht-i egyetemen német nyelvet és irodalmat, valamint ógermanisztikát és oroszot tanult, 1955-ben summa cum laude fejezte be tanulmányait. Az egyetemen tanárainak egyike a neves indogermanistának, Julius Pokornynak volt a tanítványa, így persze nyelvészeti érdeklődése előtt tágra nyílt a kapu.

A jövevényszavak keltették föl leginkább érdeklődését, mégpedig a finn-ségi–germán nyelvi kapcsolatok, hiszen szakmai körökben közismert volt, hogy a finnségi nyelvek szinte konzervált állapotban őrizték meg a beljük bekerült idegen lexémák hangalakját. Kylstra kétéves finn ösztöndíj birtokában családotól Finnországba költözött, ahol finnt és finnugrisztikát tanult egyebek közt Paavo Ravila közreműködésével. Miután 1958-ban hazatért a család, egy kisváros líceumában kapott állást, ahol heti 29(!) órában kellett tanítania. Kemény esti kutatómunka eredményeként – ugyancsak summa cum laude minősítéssel – 1961-ben megvédte doktori disszertációját az utrecht-i egyetemen, melyben a germán–finn jövevényszó-kutatás történetét dolgozta föl.

Munkája akkor érett igazán szép gyümölcssé, amikor 1961. szeptember 1-én az akkor frissiben alapított groningeni ógermanisztikai tanszékre kinevezték professzorrá, ahol igen gazdag témakörű oktatási programot valósított meg. Némely diákok tudomást szereztek Kylstra finn „affinitásáról”, és rávették, hogy finnugrisztikai bevezető keretében vezesse be őket a finnugor nyelvek számukra egzotikus világába. Ezzel megpecsételődött a sorsa: hiva-

talosan is megbízták, hogy ilyen témakörben létesítsen ún. mellékszakot, amely 1973-tól rendes szakká vált, szaktárgyai a finn nyelv és irodalom, a magyar nyelv és irodalom, valamint a finnugor nyelvtudomány voltak. Ehhez persze megbízható, szakmailag kompetens munkatársakra is szüksége volt: finn, magyar és holland kollégák és egy lengyel hölgy társaságában végezte sikeresen a szíves-örömet vállalt munkát.

Sokirányú érdeklődésében a finnségi–germán kapcsolatoké volt a főszerep. Egyik legfontosabb eredménye e téren az volt, hogy kitűnő tanítványa, Tette Hofstra folytatta az általa megkezdett munkát egy remek disszertációval: *Ostseefinnisch und Germanisch. Frühe Lehnbeziehungen im nördlichen Ostseeraum im Lichte der Forschung seit 1961* (Groningen, 1985). Még ennél is fontosabb, a tudománytörténeti szempontból valóban kivételes jelentőségű, hiánypótló etimológiai szótár, a *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen I–III*. (Rodopi, Amsterdam – Atlanta, 1991, 1996, 2012) megalkotása, amely munkát vezetője természetesen Kylstra volt, a már említett Hofstrán kívül a Finnországból „importált” oktatók, Sirkka-Liisa Hahmo és Osmo Nikkilä alkották az olajozottan működő csapatot; az utolsó kötet megjelenését sem ő, sem egyik finn munkatársa, kedves barátom, Nikkilä nem érthette meg...

Kylstra másik kedves finnugor nyelve, a magyar nem sarkallta kutatásra, ill. egy kivétel mégis akadt: Tjeerd de Graaf groningeni fonetikussal hozzászólt egy fonetikai kérdéshez: van-e diftongus a magyarban (ld. Nyelvtudományi Közlemények, 82. és 86. évfolyam), amely kisebb vitát váltott ki a folyóirat hasábjain.

65 éves korában, 1985-ban vonult nyugdíjba, kollégái az igazán találó című, *Lyökämme käsi kätehen* (Rodopi, Amsterdam, 1985) ünnepi kötettel tették számára emlékezetessé az évfordulót, amely egyúttal természetesen a szakmai világnak is szólt. 1988 elején léptem örökébe, 1997-ig dolgoztam Groningenben. Majd szomorú szívvel vettem tudomásul, hogy az új évezred beköszöntése után – többünk kemény tiltakozása ellenére – a groningeni egyetem egyebek közt a finnugor intézetet is megszüntette; ez jelenség sajnálatos módon nem tekinthető kivételesnek. Groningeni működéseim idején is kísérletezgettek a bürokraták intézetünk lehetőségeinek megnyírbálásával, súlyos vitákba bonyolódunk velük, és elszántan védelmeztük a finnugor nyelvek pozícióját, vagy ahogy a gépezettel birkózva mondtuk, a „mi nyelveink” státusát. Az ógermanisztika is halálra ítéltetett, ezáltal Kylstra értékes örökségét voltaképpen átlökték a puszta emlékek világába.

Elődömrre és kollégámra emlékezve személyes élmények, benyomások felelevenítésével is megidézem a múltat:

Nagyon szerette a finn nyelvet, miután az ő finnugrista utódként Groningenbe kerültem, eleinte mi is ezt használtuk egymás közt, kerültük az általa anyanyelvi szinten beszélt németet, de később pedagógiai okból javasolta, hogy hollandul hányjuk-vessük meg a világ dolgait. Kylstra egyébként megtanult magyarul is, időnként gyakorlás végett erre a nyelvre is rátértünk.

Meglehetősen merev, távolságtartó emberként ismertük. Elég lassan azonban közelebbi kapcsolatba kerültünk egymással, így bepillantottam a magánszférájába is. Szívesen beszélt arról, hogy a házában a germanisztikai és finnugrisztikai munkaszobáján kívül van egy Korán-szobája is, ahol pihenésképpen a mohamedánok szent könyvét olvasgatja. Nyugdíjasként az esti népegyetemen tartott ismeretterjesztő előadásokat a művelt nagyközönségnek, amit a hallgatóságán kívül ő is nagyon élvezett. Többször is meglátogattuk egymást az otthonunkban, jóízű beszélgetések közben tanulmányozgattuk kiki „műhelyében” a könyvállományt. Egy ilyen alkalommal mesélte el, mennyire jónak, találónak érzi autójának a „DR-03-PR” rendszámát: doktori címe volt, három gyereket nevelt föl, és professzorrá lett.

A 2009. december 10-én bekövetkezett halála előtti hetekben szinte barátivá alakult a személyes kapcsolatunk, ezért éreztem személyes veszteségnek is távozását...

HONTI LÁSZLÓ

E számunk szerzői

Baksa Máté	Debreceni Egyetem
Bernhardt Mariann	Turun yliopisto
Gulyás Zoltán	Reguly Antal Múzeum, Zirc
Honti László	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Juhos Meri	Debreceni Egyetem
Kelemen Ivett	Debreceni Egyetem
Keresztes László	Debreceni Egyetem
Kormos Erik	Debreceni Egyetem
Maticsák Sándor	Debreceni Egyetem
Németh Zoltán	Szegedi Tudományegyetem
Sipos Mária	Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Szabó Ditta	ELTE, Budapest
Szalóczy Bettina	Debreceni Egyetem
Szeverényi Sándor	Szegedi Tudományegyetem

FOLIA URALICA DEBRECENIENSIA

- 1. 1989 pp. 142 Red. Keresztes László – Kiss Antal
- 2. 1991 pp. 222 Red. Keresztes László – Kiss Antal – Maticsák Sándor
- 3. 1994 pp. 160 Red. Keresztes László – Kiss Antal – Maticsák Sándor
- 4. 1997 pp. 260 Red. Nyirkos István – Kiss Antal – Maticsák Sándor
- 5. 1998 pp. 262 Red. Nyirkos István
- 6. 1999 pp. 246 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor
- 7. 2000 pp. 216 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor
- 8. 2001 pp. 761 Red. Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Tuomo Lahdelma
- 9. 2002 pp. 224 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 10. 2003 pp. 270 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 11. 2004 pp. 184 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 12. 2005 pp. 194 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 13. 2006 pp. 258 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor
- 14. 2007 pp. 218 Red. Keresztes László – Petteri Laihonen – Maticsák Sándor
- 15. 2008 pp. 242 Red. Keresztes László – Petteri Laihonen – Maticsák Sándor
- 16. 2009 pp. 234 Red. Maticsák Sándor – Petteri Laihonen – Keresztes László
- 17. 2010 pp. 275 Red. Maticsák Sándor – Petteri Laihonen – Keresztes László
- 18. 2011 pp. 231 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 19. 2012 pp. 264 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 20. 2013 pp. 404 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László – Susanna Virtanen
- 21. 2014 pp. 290 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 22. 2015 pp. 431 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 23. 2016 pp. 359 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 24. 2017 pp. 413 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 25. 2018 pp. 371 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 26. 2019 pp. 362 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 27. 2020 pp. 353 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László

Megrendelhető – tilaukset – to be ordered from – Bestellbar – заказ:

Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
H-4002 Debrecen, Pf. 400. – Tel.: (36-52) 512 923
E-mail: kazamervica@gmail.com

Interneten elérhető: http://finnugor.arts.unideb.hu/fud_honlap/